国家出版基金项目
دۆلەتلىك نەشر فوندى تۈرى

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (12)

قەشقەر ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

دۆلەت نەشرىياتچىلىق فوندىنىڭ ياردەم
مەبلىغىگە ئېرىشكەن ئەسەر

国家出版基金资助项目

国家出版基金项目
NATIONAL PUBLICATION FOUNDATION

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (12)

قەشقەر

ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى

تۈزگۈچى: ئابدۇكېرىم رەھمان
ئادىل مۇھەممەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

丛书的本册科学系统地介绍了喀什噶尔维吾尔民俗文化的概况，及其各时代和地域的差异、特点等内容。

مەسئۇل مۇھەررىرى: **ئابلىز ئۆمەر ئەنجانى**
مەسئۇل كوررېكتورى: **بەختىيار ئابلىمت**

«قەشقەر» مەجمۇئەسى (12)

قەشقەر ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتى

تۈزگۈچىلەر: **ئابدۇكېرىم رەھمان**
ئادىل مۇھەممەت

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشر قىلىپ تارقاتتى
(قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 ـ قورۇ، پوچتا نومۇرى: 844000)
جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرىدا سېتىلىدۇ
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 880×1230 م م 1 / 32
باسما تاۋىقى: 13.125 قىستۇرما ۋاراقى: 2
2012 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2012 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 3000 — 1

ISBN 978-7-5373-2711-4
باھاسى: 39.00 يۈەن
سۈپەتتە مەسىلە كۆرۈلسە ئالماشتۇرۇپ بېرىلىدۇ
تېلېفون: 2653927 — 0998

«قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتى

باش پىلانلىغۇچى: ئىسمائىل تىلۋالدى

مۇدىرلار: لىۋ چاڭمىڭ
مىجىت قادىر

مۇئاۋىن مۇدىرلار: جاڭ شىنتەي
گۈلشەن تۇراخۇن
ئىمىن ئەھمىدى
جاۋ شىنيۇ
مۇتەللىپ توختى

ھەيئەتلەر: ئابدۇكېرىم راخمان
ئادىل مۇھەممەت
نيې گۇاڭيۇ
كېرىمجان ئابدۇرېھىم
ئابلاجان سىيىت
ئەركىن ئەمەت

باش تۈزگۈچى: ئادىل مۇھەممەت

《喀什噶尔》系列丛书编委会

总策划：司马义·铁力瓦尔地

主　任：刘长明
　　米吉提·卡德尔

副主任：张新泰
　　古力先·吐拉洪
　　依明·艾合买提
　　赵新尉
　　木太力甫·托合提

委　员：阿布都克力木·热合曼
　　阿迪力·穆罕默德
　　聂光玉
　　克力木江·阿布都热依木
　　阿布拉江·色依提
　　艾尔肯·艾麦提

主　编：阿迪力·穆罕默德

كىرىش سۆز

قەشقەر ئاسىيا - ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا، ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمالىغا، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان. قەشقەر ۋىلايىتىگە 12 ناھىيە (شەھەر) تەۋە بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 137 مىڭ 600 كىۋادرات كىلومېتىر، نوپۇسى 3 مىليون 690 مىڭدىن كۆپرەك.

قەشقەر قەدىمدىن تارتىپ ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى بىلەن ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنجۇ 2- يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60- يىلى) خەن سۇلالىسى شىنجاڭدا غەربىي يۇرت قوروقچىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر رايونى غەربىي يۇرتنىڭ بىر قىسمى سۈپىتىدە ۋەتىنىمىزنىڭ خەرىتىسىگە رەسمىي كىرگۈزۈلگەن. 15- ئەسىردە دېڭىز يولى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى قەشقەر ئىزچىل تۇردە قەدىمىي «يىپەك يولى» دىكى قاتناش توگۈنى سۈپىتىدە، شەرق بىلەن غەربنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

قەشقەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي كىلاسسىك مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ بۆشۈكى. قەشقەردە بارلىققا كەلگەن «سۇلى نەغمىلىرى» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ، ئېلىمىزنىڭ نەغمە ۋە ئۇسسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن؛ «قوتادغۇبىلىك»، «تۇركىي تىللار دىۋانى»، «تارىخى رەشىدىي»، «ئون ئىككى مۇقام» قاتارلىق ئۆلمەس مەدەنىيەت - سەنئەت جەۋھەرلىرى دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتقانىدى. قەشقەرنىڭ شارائىتى ئەۋزەل، بايلىقى مول، ئۆزگىچە يەرلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە «مېۋە - چېۋە ماكانى» ۋە «ناخشا - ئۇسسۇل

ماكانى» دېگەن ئېسىل نامى بار. قەشقەر ئۆزىنىڭ مول ۋە كۆپ قاتلاملىق، يەرلىك ۋە قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە تارىخى، مەدەنىيەت ئاساسى بىلەن شىنجاڭنىڭ ئىچكى كۆرۈنۈشىگە سىمۋول بولۇپ قالغانىدى. «قەشقەرگە بارمىسىڭىز شىنجاڭغا بارغان بولمايسىز» دېگەن سۆز دەل مۇشۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، بۇ سۆز قەشقەرنى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سایاھەتچىلەر تەلپۈنىدىغان سىرلىق بىر جايغا ئايلاندۇرغانىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تۇغرا رەھبەرلىكىدە قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقى جاپاغا چىداپ ئىگىلىك يارىتىپ، ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەش قىلىپ، پۈختا ۋە ساغلام بولغان، ھایاتىي كۈچكە تولغان سوتسیالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى بەرپا قىلدى، بولۇپمۇ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن 30 يىلدىن بۇيان قەشقەرنىڭ قىياپىتىدە مەملىكىتىمىز ۋە ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىغا ئوخشاشلا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھازىر قەشقەر مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ ۋىلايەت دەرىجىلىك تاۋار پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ئايلاندى؛ ئاشلىق جەھەتتە ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىدىغان بولدى؛ نېفىت، توقۇمىچىلىق، ئېلېكتىر، خىمىيە سانائىتى، كۆمۈر، قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشنى ئاساس قىلىدىغان سانائەت سىستېمىسى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى؛ مول ۋە رەڭدار سایاھەت بايلىقى، چاقناپ تۇرىدىغان پارلاق تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ھەيۋەتلىك تەبىئىي مەنزىرىلەر ۋە ئۆزگىچىلىككە ئىگە مىللىي ئۆرپ-ئادەتلىرى قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇتۇپ، سایاھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان قايناق زېمىنغا ئايلاندۇردى؛ قەشقەردە سیاسىي، ئىجتىمائىي ۋەزىيەت مۇقىم، ئىقتىساد راۋاجلانغان، مىللەتلەر ئىتتىپاق، چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەم بولغان، ئىشىك سىرتقا يەنىمۇ كەڭ ئېچىۋېتىلگەن، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسى

ئۇزۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. دۆلەتنىڭ غەربنى كەڭ ئېچىش ئىستراتېگىيەسىنى يولغا قويۇشى قەشقەرنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن مىسلىسىز ياخشى تارىخىي پۇرسەت ئېلىپ كەلدى. مەن قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئېچىۋېتىش دائىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىك بىلەن بايلىق ئۈستۈنلۈكنى جارى قىلدۇرۇپ، قەشقەردە كەڭ ئېچىۋېتىش، كەڭ تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ۋە جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق قەشقەردىن ئىبارەت «يىپەك يولىدىكى مەرۋايىت» نى تېخىمۇ جۇلالاندۇرىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشىنىمەن.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى قەشقەرنىڭ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يەنە بىر مول مېۋىسى بولۇپ، بۇ مەجمۇئەدە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق، دىيالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەردە چىڭ تۇرۇش ئاساسىدا قەشقەرنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەسى، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى تارىخى، مەدەنىيەت - سەنئىتى، سىياسىي - ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىيىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋاللار ئوبېيېكتىپ ۋە چىنلىق بىلەن بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ بۇ مەجمۇئەدە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەشقەردىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەركەز ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە قەلبداش، ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، قولنى قولغا تۇتۇشۇپ سوتسىيالىستىك يېڭى قەشقەر قۇرۇپ چىققانلىقىدەك شانلىق تارىخى نۇقتىلىق بايان قىلىنغان. بۇ مەجمۇئەنىڭ مەزمۇنى مول، ماتېرىيالىرى ئەينەن، سان - سېپىرلار تۇغرا بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ يەرلىك ئەھۋالىنى سىستېمىلىق ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان، قەشقەرنى چۇشىنىش ۋە قەشقەرنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىغا تونۇشتۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان، بىرقەدەر يۇقىرى ئىلمىي ۋە پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە «قامۇس» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەن كۆپچىلىكنىڭ، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنىڭ

قەشقەرنىڭ يەرلىك تەزكىرە — قامۇسى ھېسابلانغان بۇ مەجمۇئەنى ئوقۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ۋە ئىلھام ئېلىپ، شۇ ئارقىلىق يەرلىك تەزكىرىنىڭ «ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە يارىدەم بېرىش، تارىخنى ساقلاش، خەلقنى تەربىيەلەش» تىن ئىبارەت ئىجتىمائىي رولىنى ئەڭ زور دەرىجىدە جارى قىلدۇرۇپ، ئۇنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىككى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشى، جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن.

2009 ـ يىلى 1 ـ يانۋار، بېيجىڭ

(مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)

نەشرىياتتىن

«‹يىپەك يولى› دىكى مەرۋايىت» دەپ نام ئالغان قەشقەرنىڭ تارىخى ئۇزاق، مەدەنىيىتى مول ھەم رەڭگارەڭ بولۇپ، ئۆزگىچە يەرلىك ئالاھىدىلىكى بىلەن داڭ چىقارغان. قەشقەر بوستانلىقى بولسا ئۇيغۇر مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىنىڭ بىرى ھەم ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قەدىمكى ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئۇزۇكسىز جۇغلانغان، ئىزچىللاشقان ۋە يېڭىلىق يارىتىپ، تەرەققىي قىلىپ كەلگەن جاي.

قەشقەرنىڭ تارىخ ـ مەدەنىيىتىنى سىستېمىلىق، تولۇق تونۇشتۇرۇش نۆۋەتتە شىنجاڭ ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىق ساھەسىدىكى مۇھىم، تەخىرسىز خىزمەت بولۇپ، نەشرىياتىمىز نەشر قىلىۋاتقان «قەشقەر» مەجمۇئەسى مۇشۇ ساھەدىكى بوشلۇقنى تولدۇرىدىغان، قەشقەرنىڭ قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىكى ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلىدىغان مەجمۇئە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى جەمئىي 30 كىتاب بولۇپ، ئۇ قەشقەرنىڭ تارىخى، جۇغراپىيەسى، مەدەنىيىتى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئارخېئولوگىيەسى، ئېكسپېدىتسىيەسى، قەدىمكى ئەسەرلىرى، مائارىپى، سەنئىتى، فولكلور مەدەنىيىتى، مىللەتلەر، دىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى، قاتنىشى، سایاھەتچىلىكى، يەر نامىلىرى، ئاخبارات ـ نەشرىياتچىلىقى، تەبىئىي جۇغراپىيەسى، كىلاسسىك ئەدەبىياتى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، ئەدەبىلىرى، ئۇيغۇر دولان مەدەنىيىتى، قول ھۈنەرۋەنچىلىك سەنئىتى، مەشھۇر شەخسلەر، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى، ئېلىمىز مەنبەلىرىدىكى قەشقەر ۋە چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پۈتۈن مەجمۇئەدىن قەشقەرنىڭ ئۆتمۈشى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا قولغا كەلگەن نەتىجىلەر ۋە قەشقەرنىڭ كەلگۈسىنى

كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ.

«قەشقەر» مەجمۇئەسى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئىسمائىل تىلۋالدىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە پىلانلىشى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاخبارات - نەشرىيات ئىدارىسى باشلىقلىرىنىڭ بىۋاستە يېتەكچىلىك قىلىشى ۋە ئۇيۇشتۇرۇشى، بىر تۈركۈم ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى ئارقىسىدا ۋوجۇدقا چىققان ئەل رايى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بولۇپ، ئۇ قەشقەرنى دۆلەت ئىچى - سىرتىغا تەشۋىق قىلىدىغان، قەشقەرنى چۈشىنىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان، «شىنجاڭ كىتاب خەزىنىسى»دىكى نۇقتىلىق تۈردۇر.

بىز بۇ مەجمۇئەنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن «قەشقەر» مەجمۇئەسىنى تۈزۈش ھەيئىتىدىكى رەھبەرلەرگە، ئالىم، مۇتەخەسسىسلەرگە ۋە ئاپتورلارغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2009 - يىلى 1 - ماي، قەشقەر

تۇزگۈچىدىن

فولكلور مەدەنىيىتى ــ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان ھەم تارقىتىلغان ماددىي بايلىق ۋە مەنىۋى بايلىقلارنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئاممىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسىدۇر. بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ، ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش مەزمۇنىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغاچقا، «فولكلور مەدەنىيىتى» («culture folkloriehtic») دەپ ئاتالغان، فولكلورلۇق تۈسكە ئىگە بۇ خىل مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئىقتىسادىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي، دىن، پسىخىكا، جۇغراپىيە، مۇھىت ۋە تىل- ئەدەبىيات قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمىلىك ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بەلگىلىك تارىخىي جەريانمۇ بىرەر يېڭى فولكلورلۇق مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئوبيېكتىپ جەھەتتىن مۇئەييەن ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ــ قەدىمىي، مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆزىگە خاس فولكلور مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا پارلاق ۋە يۇكسەك بولغان كۆپ قاتلاملىق مىللىي مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىپ، دۇنيانىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە مۇناسىپ تۆھپە قوشقان.

ئۇيغۇرلارنىڭ باي ۋە رەڭدار فولكلور مەدەنىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىنى قوغداش، ۋارىسلىق قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئويناىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش ۋە ئېچىش خىزمىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئىنتايىن مۇھىم

ئەھمىيەتكە ئىگە.

قەشقەرنىڭ فولكلور مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى، ئىجتىمائىي فولكلور مەدەنىيىتى، ئېتنىقاد فولكلور مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت فولكلور مەدەنىيىتى قاتارلىق مەزمۇنلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ كىتابتا قەشقەر ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە ئىزچىللىقى، ئۇيغۇر فولكلور مەدەنىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، ماكان - زامانىدىكى پەرقى، شۇنداقلا رايون ئالاھىدىلىكى ئىلمىي، سىستېمىلىق ھالدا بايان قىلىنغان. بۇ مەزمۇنلار ئۇيغۇر تارىخ - مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىش، تەتقىق قىلىش، كەڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتى ئارقىلىق غايە، ئەخلاق تەربىيەسى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم بىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولالايدۇ.

2012 - يىلى 19 - فېۋرال

مۇندەرىجە

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي
فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى 3
1. ئوۋچىلىق 4
2. بېلىقچىلىق 15
3. چارۋىچىلىق 18
4. دېھقانچىلىق 25
5. باغۋەنچىلىك 30
6. كۆكتاتچىلىق 36
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى.... 37
1. قول ھۈنەر كەسپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى..... 37
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ سودا، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى 54
1. سودا ـ سېتىق ئادىتى..... 58
تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى... 66
1. يول قاتنىشى 66
2. قاتناش قوراللىرى 72
3. سۇ قاتنىشى 75
بەشىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى..... 78
1. تۇرالغۇلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى 78
2. ئۆي بىساتلىرى 91
3. ئۆي سايمانلىرى 95

ئالتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىنىش ئادەتلىرى..... 99
1. كىيىم ـ كېچەك تۇرلىرى 102
يەتتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى..... 116
1. ئاساسلىق يېمەكلىكلىرى..... 119
2. قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى 124
3. ئىچىملىكلىرى 125
4. يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تۇرلىرى..... 127
5. يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش..... 133

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ـ نىكاھ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئادەتلىرى..... 141
1. ئائىلە قۇرۇلمىسى..... 141
2. توي ـ تۆكۈن ئادەتلىرى 153
3. ئۇيغۇرلاردا «توي»..... 167
4. پەرزەنتلىك بولۇش..... 175
5. ئۆلۈم ـ يېتىم ئادەتلىرى..... 177
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم ۋە ھېيىت ـ بايرام ئادەتلىرى..... 191
1. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى 192
2. ھۈنەر ـ كەسىپ مۇراسىملىرى 195
3. ئۆي سېلىش مۇراسىملىرى..... 198
4. دىنىي مۇراسىملار..... 200
5. ھېيت ـ بايرام 209
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى..... 213

1. ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتى..... 213
2. جامائەتچىلىك ئادەتى 227
تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى..... 240
1. گۈزەللىك ئادەتى 241
2. تازىلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى 247
3. سىمۇوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى 248
بەشىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى..... 255
1. ئۇيغۇر ئىسىملىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى... 255
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادەتى ۋە ئىسىملىرىدىكى ئالاھىدىلىك..... 259

ئۈچىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى..... 267
1. ئېپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى 267
2. توتېم ئېتىقادى 279
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى..... 284
1. شامان دىنى 285
2. بۇددا دىنى..... 288
3. زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى 289
4. مانى دىنى..... 291
5. ئىسلام دىنى 291
6. خرىستىيان (نېستۇرى) دىنى 297
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد تۇسىنى ئالغان خۇراپىي ئادەتلىرى..... 399
1. سېھرىي ئادەتلەر 300

تۆتىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرىدىكى مۇقەددەسلىك 323
1. سان مۇقەددەسلىكى 323
2. مۇقەددەس تەرەپلەر 335
بەشىنچى باب ئۇيغۇرلاردا ئېتىقاد تۇسىنى ئالغان پەرھىزلىك ئادەتلەر 339

تۆتىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادەتلىرى 353
1. ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى 354
2. نەزمىي تىل ئادەتلىرى 364
3. بىر قىسىم تىل ـ يېزىق ئادەتلىرى 370
ئىككىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرى 377
1. كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى 377
2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيەسى ۋە خەلق ئويۇنلىرى 380
ئۈچىنچى باب ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ئادەتلىرى 381
1. ناخشا ـ ئۇسسۇل ئادەتلىرى 381
2. مۇزىكا ئادەتلىرى 389
3. ئۇيغۇر چالغۇلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى 395
4. ھۈنەر ـ سەنئەت ئادەتلىرى 399

بىرىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى

شىنجاڭدا ياشايدىغان ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخىي جەريانلىرىدا رەڭمۇرەڭ ئىشلەپچىقىرىش مەدەنىيىتىنى يارىتقان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى ئۇلار ياشىغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە شىنجاڭنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي گەۋدىسىدە تۆۋەندىكى تۆت خىل ئېتنىك ئادەت شەكىللىرى كۆزگە چېلىقىدۇ:

تاغلىق (باياۋان) رايونلار ئىقتىسادىي گەۋدىسى (ئوۋچىلىق، تەبىئەتتىن توپلاپ يېغىش، ئورمانچىلىق، كانچىلىق، تېرە ۋە گۆش يېمەكلىكلىرى)؛

بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (بېلىقچىلىق، قىسمەن دېھقانچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش)؛

چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (چارۋىچىلىق، تېرە-يۇڭ، سۈت ۋە گۆش يېمەكلىكىنى ئىشلەش، چارۋا يەم - خەشەكلىرىنى تەييارلاش)؛

دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى (ئاشلىق، ماي، پاختا- كەندىر، سەي - كۆكتات، تېرىقچىلىق، ئائىلە باقمىچىلىقى، ھۇنەر - كەسىپ).

ئۇلارنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىي گەۋدىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، شىنجاڭدىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ دېھقانچىلىق

ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆزىگە خاس بوستانلىق مەدەنىيىتىنى يارىتىقان.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى — تۇرمۇش شەكلى ۋە ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيەلىك مۇھىت قاتارلىق ئالاھىدە سەۋەبلەر تۈپەيلى يۇقىرىدىكى ئىقتىسادىي گەۋدە ئىچىدىكى تۆت تۈرلۈك ئېتنىك ئادەتلىرىدىن باشقا، ئۆۋچىلىقنى ئۆزلىرىنىڭ يەنە بىر خىل ئىگىلىك، تۇرمۇش شەكلى قىلىپ، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە دولان مەشرەپ - مۇقاملىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، ئەكس ئەتكەن ھالدا بىر تۈرلۈك تارىخىي مەدەنىيەت قاتلىمى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان.

1. ئۆۋچىلىق

ئۆۋچىلىق — ئىپتىدائىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش ۋە ئۆزلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن ئېلىپ بارغان تۇنجى تارىخىي پائالىيىتىگە ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن ئىگىلىك شەكلى. ئۇ بىر خىل ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخىنىڭ بىر باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى بولغان تەبىئەتتىن توپلاپ يېغىش باسقۇچىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، كوللېكتىپ ئاڭنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. ئۆۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى، بولۇپمۇ كوللېكتىپ ئاڭنىڭ گەۋدىلىنىشى ئۇنى بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىگە ئايلاندۇرۇپ، قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى قېلىپلاشقان، سىستېمىلاشقان ۋە ئوبرازلاشقان تۇرمۇش ئادىتى تۈسىگە ئىگە قىلغان.

ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئالتاي تېغى، تەڭرىتاغ ۋە قاراقۇرۇم تېغىدىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ تاغ تىزمىسىنىڭ ئارىسىدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، بۇ كەڭ ۋادا ئۆۋچىلىق ئىگىلىكى

ئۇچۇن ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە رايونلار ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمكى زامانلاردىلا ئوۋچىلىق بىر پۈتۈن ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە خېلى راۋاج تاپقان. بۇنى شىنجاڭدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە تېپىلغان كۆپلىگەن ئوۋچىلىق قوراللىرى ۋە قىيا تاش رەسىملىرىدىكى ئوۋچىلىققا ئائىت تەسۋىرلەر ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بۈاستە مەقسىتى، ئىنسانلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ۋە كىيىنىش ئېھتىياجىنى قامداشتىن سىرت، يەنە ھايۋانلار بىلەن دائىملىق ئۇچرىشىش نەتىجىسىدە ھايۋانات دۇنياسىنىڭ بىيولوگىيەلىك خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىر قىسىم ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. ھەممىدىن بۇرۇن قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋان ئىت، ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى قوي ھەمدە كالا، ئات، ئۆچكە بولغانلىقى مەلۇم. ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش باشلانغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ يەنە بۇركۇت ۋە قارچىغىنى قولغا ئۆگىتىش باشلانغان. مانا بۇ ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوۋچىلىق ئىگىلىكى يەنە ئەڭ دەسلەپكى مىللىي تېبابەتچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا يول ئېچىپ بەرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرگە ئائىت دورا - دەرمەكلەر رېتسېپلىرىدىن قارىغاندا، دورا - دەرمەكلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوۋچىلىق مەھسۇلاتلىرى ئىكەنلىكى مەلۇم. بۇغا مۇڭگۈزى، بۆكەن مۇڭگۈزى، يولۋاس سۆڭىكى، ئېيىق تاپىنى ۋە يېغى، مەستىكى، قۇندۇزقەرى، ئىپار..... قاتارلىقلار ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى ئېسىل دورا-دەرمەكلەر ھېسابلانغان.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي فولكلورىدا خىلمۇخىل ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە تەبىئەت بىلەن ئادەمنىڭ بىر گەۋدىلىشىگە ئىدىيەۋى ئاساس ياراتقان. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھايۋانات چۆچەكلىرىنىڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلىشى، بىر قىسىم ھايۋانلارنى ئۇلۇغلاش ئاساسىدا شەكىللەنگەن توتېمىلىق ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى، باتۇرلۇققا ئىنتىلىدىغان، باتۇرلۇقنى قەدىرلەيدىغان پىسخىكىلىق

روهنىڭ يېتىلىشى قاتارلىق روھىي ھالەتلەرمۇ بىۋاستە ھالدا ئۆڭچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئىقتىدارىغا باغلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار كېيىنچە كۆچمەن چارۋىچىلىق ۋە ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ ئەنئەنىۋى ئۆڭچىلىق ئىگىلىكىنى بۇ يېڭىچە ئىگىلىك شەكىللىرى بىلەن گىرەلەشتۇرۇپ، قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. يېقىنقى يىللارغا كەلگەندە، بولۇپمۇ 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىشلەرگە ئەگىشىپ ئۆڭچىلىق بىر خىل ئىگىلىك شەكلىدە ئۆز مەڭجۇلۇقىنى يوقاتقان بولسىمۇ، ئۆڭچىلىقنىڭ قولاي تەبىئىي شارائىتىغا ئىگە بولغان بىر قىسىم تاغلىق رايونلار ۋە شەھەردىن چەت يېزا - قىشلاقلاردا تۇرمۇشتىكى بىر خىل زوق - ھەۋەس ۋە قوشۇمچە كەسىپ سۈپىتىدە يەنىلا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ رايونلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆڭچىلىق دەۋرىدىكى ئادەت - ئەنئەنىلىرىمۇ ئەينەن ياكى ئۆزگەرگەن ھالەتتە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ چوپان، ئۇششاقباش ھەمدە پامىر ئېگىزلىكى بىلەن تەڭرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ تۇتاشقان بۇرجىكىگە جايلاشقان ئويتاغ قاتارلىق تاغلىق رايونلاردا ئۆڭچىلىق قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدە ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ رايونلاردا 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن بۇرۇن ئېيىق، يىلپىز، مارال، ئارقار، بۆرە، تۈلكە، جەرەن (كېيىك)، مولۇن، ياۋا تۆگە، سۇغۇر، سۆسەر، توشقان قاتارلىق ھايۋانلار ھەمدە بۇركۇت، لاچىن، قارچىغا، قۇرغۇي، تۇرۇمتاي، جاغالماي، ئۇلار (ئۇلاي)، جورتەك، كەكلىك، ياۋا كەپتەر، جىگدىچى، چۈلاك، سېرىق ئالاكۆتەن، سۇڭگۇچ، چىمچىق، تورغاي، تورۇلغا، ھۇدۇقۇش، چۈغۇندەك، سايە سېغىزخىنى، سار، قاغا، قارا قۇشقاچ، ئاق قۇشقاچ، پاختەك، ياۋا ئۆردەك قاتارلىق ئۇچار قۇشلار ياشىغان[1].

گەرچە ئۆڭچىلار تۇرمۇش، تىرىكچىلىكىنىڭ ئېھتىياجى ھەمدە بەزى

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي ئەشرى، 25 - ، 27 - بەتلەر.

يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئىنسانلارغا كەلتۈرگەن خەتىرىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوۋ ئوۋلاشقا مەجبۇر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ روھىيىتىدە «ھايۋانلارنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلىش تەبىئەتكە، ئىنسانلارغا خىيانەت قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دېگەن قاراش ئۈستۈن ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. مەسىلەن، ئوۋچىلار كېيىك ۋە باشقا ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ كۆيلەش ۋە بوغاز بولۇش مەزگىللىرىنى ئەتراپلىق بايقاپ، بۇ مەزگىللەردە ئوۋغا چىقىشنى قاتتىق چەكلىگەن. ناۋادا بۇنىڭغا ئەمەل قىلماي ئوۋغا چىققان مەرگەنلەرنى نائىنساب، مۇناپىق مەرگەن دەپ قاتتىق ئەيىبلەشكەن ۋە بۇنداق مەرگەنلەرنىڭ ھامان بىر كۈنى پېشكەللىككە ئۇچرايدىغانلىقىغا ئىشەنگەن، شۇنداقلا يەنە ئوۋچىلار بىر توپ كېيىكنى بىر جىراغا قاپسۇالىدىغان قولاي شارائىتقا دۇچ كەلگەندە، بۇ كېيىكلەرنىڭ بىرقانچىسىنى مەجبۇرىي قاچۇرۇۋېتىشنى ئوۋچىلىقتىكى بىر ئىرىمگە يەنى قائىدە - يوسۇنغا ئايلاندۇرغان، بۇنىڭدا «نەسلى قۇرۇپ كەتمەسۇن، ئەۋلادى داۋاملاشسۇن» دېگەن قاراش ئەكس ئېتىلگەن.

بىر قىسىم گۆشخور قۇشلارنى قولغا كۆندۈرۈپ، ئۇلاردىن ئوۋ قوراللىرى سۈپىتىدە پايدىلىنىش قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئوۋچىلىق ئەنئەنىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ۋە خەلق ھېكايىلىرىدە ناھايىتى كۆپ خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ. بۇگۈنكى كۈندىمۇ لوپنۇر، ئاۋات، مەكىت، مارالبېشى، قاغىلىق، يەكەن، خوتەننىڭ تاغلىق رايونلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن جايلاردا قۇش ئوۋچىلىقى باتۇرلۇق ۋە جەسۇرلۇقنى نامايان قىلىدىغان ئاممىۋى تەنتەربىيە ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئىزچىل داۋاملاشماقتا. ئوۋ قۇشلىرى ئادەتتە قارا قۇش (بۈركۈت، لاچىن، ھۇۋقۇش) ۋە ئاق قۇش (قارچىغا، قۇرغۇي، تۇرۇمتاي) دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئايرىلىدۇ. قۇشچىلار بۇ ئوۋ قۇشلىرىنىڭ تەبىئىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئوخشاشمىغان ئۇسۇللارنى قوللىنىپ قولغا كۆندۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ۋاستە قىلىپ، ئوۋ ئوۋلاشنىڭ ئاجايىپ قىزىقارلىق ئۇسۇللىرىنى ئىجاد

قىلغان[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىقى تاغ - ئورمانلاردا، قىر - دالىلاردا ياۋايى ھايۋانلارنى ئوۋلاشتىن تاشقىرى، دەريا - كۆللەردىن بېلىق تۇتۇش، ئۇچار قۇشلارنى ئوۋلاشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئوۋچىلىق ئارقىلىق قاندۇرۇپ كەلگەن. بۇ جەريانداً ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا تاياق - توقماق، چوماق، نەيزە، ئىلمەك، گۆلمە، مانجا، مانتۇ، سانجاق، ئوقيا ۋە ھەر خىل تاش قاتارلىق ئوۋچىلىق قوراللىرىنى ياساپ چىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئوۋچىلىقتا ئىشلەتكەن، بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قوراللاردىن تاپان تۇزاق، قىلتاق، مۆڭگۈز قاپقان، تۆمۈر قاپقان، تور، چەتمەك، لەخمە، كەپتەر قىسمىقى، توشقان قىسمىقى، باساق، سوغان، تاختىمۇشۇك، مىلتىق، نەيزە ۋە ئوۋغا ئۆگىتىلگەن ھەر خىل قۇشلار ۋە ئىت قاتارلىقلار بار.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئەڭ دەسلەپكى مۆڭگۈز، يۇلغۇن، ئۇجمە ياغاچلىرىدىن ئېگىپ ئىشلىنىدىغان قاپقان - قىسماقلار بارا - بارا مىس، تۆمۈر، كۈمۈشتىن ئىشلىنىپ، ئۇزۇكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ مۆكەممەللەشتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى ئىچىدە قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئادەتلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان. بۇ بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىسىنى تاشلىمايۋارىسلىق قىلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ كەلگەنلىكى، ئەڭ مۇھىمى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان جۇغراپىيەلىك مۇھىت چەكسىز كەتكەن چۆل، دالا، توغراق، يۇلغۇنلۇق قاتارلىق تەبىئىي شارائىتنىڭ ھەم مۇشۇ تەبىئىي شارائىت تۈپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش،

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20- ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 28 - ، 29 - بەتلەر.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ ئازراق تەسىر قىلغانلىقىدىن بولسا؛ يەنە بىر تەرەپتىن ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئادىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنئويىتىگە ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ مەشرەپ - مۇقاملىرى، ئۇسۇللىرىدا ئەكس ئەتكەنلىكى، توغرىسى ئۇلارنىڭ مەنئوى دۇنياسى بىلەن بىرلىشىپ، پۈتۈن جىسمىغا سىڭىپ كەتكەنلىكىدىن بولغانىدى.

ئوۋچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان رايونلاردىكى ئۇيغۇرلار ئۇن يېمەكلىكلىرىنى ئاز ئىستېمال قىلىدۇ (ئىلگىرى تېخىمۇ شۇنداق ئىدى)، گۆش يېمەكلىكلىرى كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ قەدىمكى چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار مېھمانلارنى ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل، ياۋا كەپتەر، جەرەن، قىرقىمغان ئوغلاق، پاقلان گۆشلىرى بىلەن مېھمان قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەزىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويىنى پۈتۈن پېتى پىشۇرۇپ «ئۇچا» قىلىپ ئېلىپ چىقىشى كۆچلۈك بولغان يايلاق چارۋىچىلىق تۇرمۇش پۈرىقىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ خىل تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ دولان مەشرەپ-مۇقاملىرىدا ئەكس ئېتىپ، ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ بىرقانچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى تۇرمۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى ئەينەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ[1].

دولانلارنىڭ ئوۋچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرى ئۇلارنىڭ ماددىي، مەنئوى تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن بولۇپ، بۇركۈت، قارچىغىنى ئەتىۋارلاش، مېھمانغا ئەركەك قوينىنىڭ سېنىنى تەقدىم قىلىش قاتارلىق ئادەتلەر ھېلىمۇ يوقالغىنى يوق. بىر قىسىم ھازىرقى زامان ئوۋچىلىرى يەنىلا ئوقيا ئىشلىتىدۇ ياكى ئوقيانى سۈندۈرۈپ قەسەم قىلىشىدۇ، ئەھدە تۈزۈشىدۇ. توغراقلارغا ھاياتلىق بەلگىسى سېپلىپ قويۇشىدۇ، بۆرە ئوشۇقىنى توتېم (تەۋەررۈك) ھېسابىدا ساقلايدۇ[2].

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 10- ئاي نەشرى، 134 - بەت.

[2] مۇختار قادىر: «دولان، دولى، دېلى، لولى سۆزلىرىنىڭ باغلىنىشچانلىقى ۋە قەدىمكى دولان دىيارى، دولان سەنئىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ سەنئىتى»، 1986 - يىلى 4 - سان، 36 - بەت.

تەكلماكان قۇملۇقتىكى غەربىي شىمالغا ۋە غەربىي قىسمىغا، يەكەن دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، ئايىغ ئېقىنىغا، تارىم دەرياسىنىڭ باش ئېقىنىغا جايلاشقان رايونلاردىكى ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا ئۆۋچىلىق مادديي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرغىچە داۋام قىلىپ كەلمەكتە.

مەكىت دولانلىرى كۇنىدىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش، ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاش، شۇنداقلا مەنسۇى تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۈچۈن، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىزچىل تۇردە ئۆۋچىلىق ئادىتىنى داۋاملاشتۇرغان.

ئەينى زامانىدا ئۆۋچىلىق باتۇرلۇقنىڭ، پەم - پاراسەتنىڭ، ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قوغداشنىڭ مۇھىم بەلگىسىگە ئايلانغان. شۇڭا، ئەقىل - پاراسەتلىك دولانلار ئەۋلادمۇئەۋلاد ئۆۋچىلىق قىلىش داۋامىدا ئۆزىگە خاس ئۆۋ قوراللىرىنى ياساپ، بىر يۈرۈش ئۆۋ ئۆۋلاش ئۇسۇللىرىنى كەشىپ قىلغان.

ئۆۋچى ئۇچۇن ئۆۋ قوراللىرى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، مەكىت دولانلىرىمۇ ئۆۋ مىلتىقى، ئوقيا، نەيزە، چاچقاق، چوماق، قاپقان، تۇزاق، قىلتاق، قىسماق، تور، چەتمەك، لەخمە، باسماق قاتارلىق ئۆۋ قوراللىرىنى ياساپ ئىشلەتكەندىن باشقا، بۇركۈت، قارچىغا، ئۆۋ ئىتى قاتارلىقلارنىمۇ كۆندۈرۈپ ئۆۋغا سالغان. بۇ ئۆۋ قوراللىرىدىن ئۆۋ مىلتىقى ئىستوۋۇل ئۇچىدىن پۈرۈخ قويۇپ چىكىدىلىپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە مىشەكسىز يۇمىلاق قوغۇشۇن ئوقىنى سېلىپ ئاتىدىغان يەرلىك ئۇسۇلدا ياسىلىدىغان ئىپتىدائىي مىلتىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستى تەرىپىدە يۇلغۇن ياغىچىدىن ياسالغان ئىككى پۇت بولىدۇ. بۇ خىل مىلتىق بىلەن ئۆۋ ئۆۋلايدىغانلار مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا «پاۋان» دەپ ئاتىلىدۇ. پاۋانلار ئاتلىق ياكى پىيادە ئۆۋغا چىقىپ نىشاننى بايقىغاندىن كېيىن، چاتقاللار ئارىسىدا يوشۇرۇنۇپ ئۆمىلەپ مېڭىپ، نىشانغا تۇيدۇرماي يېقىنلىشىدۇ، ئاندىن مىلتىقىنىڭ ياغاچ پۇتىنى يەرگە دەسسىتىپ مۇقىملاشتۇرغاندىن كېيىن قارىغا ئالىدۇ. ئۆۋچىلىق پاۋانلاردىن يۇقىرى ماھارەتلىك مەرگەنلەردىن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. گەرچە 21 -

ئەسىرگە قەدەم قويغان بۇگۈنكى كۈندە كۈندىن - كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقان ياۋايى ھايۋانلارنى قوغداش ۋە باشقا ئېھتىياجلار بىلەن مىلتىق كۆتۈرۈپ ئوۋچىلىق قىلىدىغانلار قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ ئالدى - كەينىدە مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا سايىت پاۋان، ئاۋۇت پاۋان قاتارلىق 10 غا يېقىن داڭلىق پاۋان بولغان ۋە ئۇلار تەكلىماكان گىرۋەكلىرىدىكى يۇرتلاردا ئوۋچىلىق قىلغان.

مەكىت دولانلىرىنىڭ ئوۋچىلىق ئادىتىدە قۇش ۋە قارچىغا ئارقىلىق ئوۋچىلىق قىلىش نوقۇل ھالدىكى ئوۋچىلىق پائالىيىتىدىن ھالقىپ، سەنئەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنى تۆۋەندىكى تەپسىلاتلاردىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. قۇش ۋە قارچىغا كۆندۈرۈش قىينىلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان مۇشكۇل ئىش بولۇپ، ئاسماندا ئەركىن پەرۋاز قىلىپ يۇرىدىغان گۆشخور قۇشنى ئادەمنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىئاسىنى چۈشىنىدىغان ۋە ئۆزىگە ئىتائەت قىلىدىغان ھالغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەقىل - پاراسەت ۋە سەۋر - تاقەت كېرەك. ھازىر مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا قۇش — قارچىغا باقىدىغانلارنىڭ سانى كۆرۈنەرلىك ئازىيىپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئالدىنقى ئەۋلاد قۇشچىلاردىن ئابدۇرەھىم بەختى، قايىم پازىل، ئۆمەر داڭ، ئوبۇل نۇرەك قاتارلىقلار قۇش بېقىپ كۆندۈرۈپ، ئوۋچىلىق قىلىش بىلەن بىللە قۇشنى ھاياتىدىكى مۇھىم ھەمراھ سۈپىتىدە ئەتىۋارلاپ، ئۆمۈر بويى قۇشتىن ئايرىلمىغان. قۇش — قارچىغا بېقىپ ئوۋچىلىق قىلىش مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ، ئوۋچىلىپ مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكتىن، قۇش — قارچىغا كۆندۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئۇسۇللىرى مەيدانغا كەلگەن، ھەتتا ئاتنىڭ ئېگىرىگىمۇ مەخسۇس قۇش قوندۇرىدىغان ئورۇنلار لايىھەلىنىپ، «قۇشبېشى» دەپ ئاتالغان. ئائىلىلەردە قۇشنى تۆلەككە سالىدىغان مەخسۇس قاراڭغۇ ئۆيلەر، قۇش قوندۇرىدىغان مەخسۇس قوناقلار بولغان ۋە قۇشنىڭ مايىقىغا قاراپ شۇ قۇشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ھۆكۈم قىلالايدىغان، قۇش كۆندۈرۈش تەجرىبىسى مول قۇشچىلار «باخشى»

دەپ ئاتالغان.

ئوۋچىلىق گەرچە بۇگۈنكى زامان كىشىلىرىنىڭ نەزىرىدە ئىنسانپەرۋەرلىككە مۇخالىپ بىر خىل شەپقەتسىز ھەرىكەت بولسىمۇ، لېكىن مەكىت دولانلىرى ئوۋچىلىقنى يا‌ۋايى ھايۋانلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتىدىغان نەپسانىيەتچىلىك ھەرىكىتى قىلىۋېلىشتىن ساقلىنىپ، تەبىئىي تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدىغان ئىلمىي ھەرىكەت سۈپىتىدە ئېلىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا، يا‌ۋايى ھايۋانلار ئەۋلاد قالدۇرۇپ كۆپىيىدىغان ئەتىياز كۈنلىرى، شۇنداقلا بۇغا - مارالالارنىڭ بوغاز بولغانلىقى بىلىنسە ئوۋ قىلىشنى توختاتقان.

ئوۋچىلىق ئۇزاق تارىختىن بۇيان دولان خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا خۇددى چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىققا ئوخشاش مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن زامانىۋىلىشىش، يەر شارىلىشىش قەدىمنىڭ تېزلىشىشى، تەكلىماكان بىلەن دولان يۇرتلىرى ئارىسىدىكى يا‌ۋايى ھايۋانلار ماكان قىلغان بوشلۇقنىڭ تارىيىشى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ھاياتتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەرنىڭ بارغانچە مۇرەككەپلىشىپ، زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى قاتارلىق خىلمۇخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى نۆۋەتتە مەكىت دولانلىرى ئارىسىدا ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارغانسېرى ئازايماقتا. [1]

خەلق ئارىسىدا ئوۋ قۇشلىرى ناھايىتى ئەتىۋارلىنىدۇ ۋە ئۇلۇغلىنىدۇ، ھەتتا بەزى ئوۋ قۇشلىرىنى سىرلىقلاشتۇرۇپ «ئىلاھىي قۇدرەت»كە ئىگە دەپ قارايدىغان ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت. بىر قىسىم مۇتەخەسسىسلىرىمىز 1987- يىلى قاغىلىق ناھىيەسىدە ئېلىپ بېرىلغان فولكلور تەكشۈرۈشلىرىدە مۇنداق بىر ئالاھىدە ئۇچۇرغا ئىگە بولغان: قاغىلىقنىڭ چوپان ۋە ئۇششاقباش قاتارلىق تاغلىق رايونلىرىدا «قۇش باخشى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر فولكلورلۇق ئادەت بار ئىكەن. بۇ رايونلار شەھەردىن چەت بولغانلىقى ۋە سەھىيە - داۋالاش ئىشلىرىنىڭ ئارقىدا

---

[1] ئېلى ئەقىل: «دولانلاردا ئوۋچىلىق»، «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى»، 2009- يىلى 5 - مارت سانى، 6- بەت.

قالغانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى ئايالالاردا تۇغۇتتىن كېيىن قانسىراشتىن پەيدا بولىدىغان بىر خىل كېسەللىك كۆپ ئۇچرايدىكەن. يەرلىك كىشىلەر بۇ كېسەلنى «ھەل» ياكى «ئال» كېسلى دەپ ئاتايدىكەن. بۇ كېسەلنىڭ بەلگىسى كۆپرەك تۇنجى تۇغقان ئايالالاردا يۈز بېرىپ، تۇغۇتتا كۆپ قان كېتىش نەتىجىسىدە ئايال ھالسىزلىنىپ، مادارسىزلىقتىن رەڭگىرويى سارغىيىپ كۈنسېرى ئورۇقلاپ كېتىدىكەن. بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولغان ئايالالار ئاستا - ئاستا شۇڭ، جىمغۇر بولۇۋېلىپ، ئەقىل - ھوشىدىن ئادىشىدىكەن، بەزىلىرى شۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كېتىدىكەن. يەرلىك كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە «ئال» كېسىلىگە ھېچقانداق دورا - دەرمەك شىپالىق بېرەلمەيدۇ، پەقەت «قۇش باخشى»لا بۇ كېسەلگە داۋا بولالايدۇ دەپ قارىلىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق كېسەللەرنى داۋالاشقا «قۇش باخشى» چاقىرتىلىپ، مەخسۇس ئەم - ئىرىم قىلىنىدىكەن.

«قۇش باخشى» دېگىنىمىز، قولغا كۆندۈرۈلگەن قارا قۇش (بۈركۈت) ئارقىلىق «ئال» كېسىلىنى داۋالىغۇچى باخشىنى كۆرسىتىدۇ. «قۇش باخشى»نىڭ داۋالاش جەريانى مۇنداق بولىدىكەن: «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئوۋ قۇشلىرىغا كېرەكلىك يىمەكلىكلەردىن داستىخان تەييارلاپ، «قۇش باخشى» نىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېسەلگە ئەم - ئىرىم قىلىپ قويۇشنى ئىلتىماس قىلىدىكەن. «قۇش باخشى» ئىلتىماسىنى قوبۇل كۆرگەندىن كېيىن، داۋالاشنىڭ ۋاقىت - سائىتىنى بەلگىلەپ بېرىدىكەن. بۇ ئارىلىقتا بىرەر ھەپتىگىچە قۇشنى ياخشى پەپىلەپ باقىدىكەن ۋە «داۋالاش» قائىدىسى بويىچە مەشىق قىلدۇرىدىكەن. قەرەل توشقاندىن كېيىن «قۇش باخشى» كېسەلنىڭ ئۆيىگە بارىدىكەن. تەلەپ بويىچە «ئال» كېسىلىگە گىرىپتار بولغۇچى ئايالنى دېرىزە - تۆشۈكى يوق چوڭ ئايۋان سارايغا ئېلىپ كىرىپ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ياتقۇزۇپ ھەممە يېرىنى قېلىن كىگىز-شىردىق بىلەن مەھكەم چۈمكەپ قويىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن «قۇش باخشى» بۇ قاراڭغۇ، تەنھا سارايغا كىرىپ، قولىدىكى قارا قۇشنىڭ كۆزلۈكى ۋە پۇتىدىكى زەنجىرىنى ئېلىۋېتىپ، «باشپاناھ، يا مەدەت»

دەپ دۇرۇت ئوقۇپ قويۇۋېتىدىكەن. قارا قۇش سۇرلۇك قىياپەتتە ئۆي ئىچىدە ئەگىپ ئۈچۈپ، ئاخىر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارا كىگىزگە ئورالغان «جەسەت» ئۈستىگە قونىدىكەن - دە، ئۆتكۈر تىرنىقى ۋە تۇمشۇقى بىلەن كىگىزنى تىرناپ باشتىن - ئاخىرغىچە قاتتىق مۇجۇشقا باشلايدىكەن، ھەتتا كىگىزنىڭ بەزى جايلىرى تىتىلىپ كېتىدىكەن، قۇش چارچاپ ھالىدىن كەتكۈچە مۇجۇشنى داۋاملاشتۇرىدىكەن، ئاخىر ھالسىزلىنىپ قاناتلىرىنى قېقىشقىمۇ ماجالى قالمىغان چاغدا قۇشچى (باخشى) دۇئا - تەكبىر قىلىپ قۇشنى قولىغا قوندۇرۇپ قايتىدىكەن. چىلىق - چىلىق تەر ئىچىدە ھوشىنى بىلمەي ياتقان بۇ كېسەلنى كىگىزدىن ئاجرىتىپ ئەركىن ھاۋادا نەپەسلەندۈرگەندىن كېيىن، يېڭى سويۇلغان قارا پاقلاننىڭ ئىسسىق تېرىسىگە ئېلىپ، گەجگىسىگە ياۋا كەپتەرنىڭ قېنىنى ئاقتۇرىدىكەن، شۇنداق قىلىپ ئىككى - ئۈچ ھەپتە بۇ كېسەلنى شورپىلاپ ياخشى باقىدىكەن. نەتىجىدە بۇ «ئال» كېسىلى تەدرىجىي ساقىيىپ قالىدىكەن. دەرۋەقە، بۇ ئادەت مېدىتىسىنا يۇكسەك تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى ئىلىم - پەن دەۋرىگە نىسبەتەن بىر خىل خۇراپىي قاراش ھېسابلانسىمۇ، لېكىن بۇ «قۇش باخشى» ئادىتىدە پىسخىكىلىق غىدىقلىنىش بىلەن فىزىيولوگىيەلىك غىدىقلىنىشنىڭ بىر گەۋدىلىشىشى ئاساسىدا ھاسىل بولىدىغان بىر خىل غەيرىي تەبىئىي ئىممۇنىتېتلىق كۈچنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ.

دېمەك، ھازىرغىچە باشقا خەلقلەرنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تېخى سېزىلمىگەن قۇش ئارقىلىق ئادەم داۋالاش ئادىتىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھاياتىدا مەۋجۇت بولغانلىقى بۇ خەلقنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تارىخىدا ئۈچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خېلى چوڭقۇر يىلتىزغا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ[1].

ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانلاردا ئۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى ئۈچىلىق ئارقىلىق قاندۇرۇپ كەلگەن. بۇ جەريانىدا ئۇلار

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 30 - ، 32 - بەتلەر.

ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، ئوۋچىلىق ئەمگىكىنىڭ خۇسۇسىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا تايىاق - توقماق، چوماق، نەيزە، ئىلمەك، گۆلمە، مانجا، مانتۇ، سانجاق، ئوقيا ۋە ھەر خىل تاش قاتارلىق ئەمگەك قوراللىرىنى ياساپ چىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئوۋچىلىقتا يۇقىرىدا ئىسمى تىلغا ئېلىنغان قوراللاردىن باشقا، يەنە قانداق قوراللارنى ئىشلەتكەنلىكى بىزگە نامەلۇم. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئوۋچىلىقتا ئىشلەتكەن بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن قوراللاردىن تاپان توزاق، قىلتاق، مۆڭگۈز قاپقان، تۆمۈر قاپقان، تور، چەتمەك، كەپتەر قىسمىقى، توشقان قىسمىقى، باسماق، سوغان، تاختىمۇشۇك، مىلتىق، نەيزە ۋە ئوۋغا ئۆگىتىلگەن ھەر خىل قۇشلار ۋە ئىت قاتارلىقلار بار.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئەڭ دەسلەپكى مۆڭگۈز، يۇلغۇن، ئۇجمە ياغاچلىرىدىن ئېگىپ ئىشلىنىدىغان قاپقان - قىسماقلار بارا - بارا مىس، تۆمۈر، كۈمۈشتىن ئىشلىنىپ، ئۈزۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىپ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن. بۇ جەريانىدا مەخسۇس قاپقان ۋە قىسماق ياسايدىغان ئۇستىلار ئارقا - ئارقىدىن يېتىشىپ چىققان. ھازىر يېڭا - قىشلاقلاردا مەخسۇس ئوۋچىلىق قوراللىرىنى ياسايدىغانلار، پالانى قىسماق، پۇستانى سىرتماق، پوكۇنى چەتمەك قاتارلىق لەقەملەر بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن كىشىلەر بار[1].

2. بېلىقچىلىق

بېلىقچىلىق ئادىتى سۇ ھايۋانلىرىنى ئوۋلاشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان كۆپ خىل شەكىلدىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي پائالىيەت بولۇپ، قەدىمكى ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى ئاساسەن يېڭى تاش

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار تۈزگەن « شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى »، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2005 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 25-، 26 - بەتلەر.

قورال دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە پەيدا بولغان. بۇ دەۋر تارىختا «بېلىق تۇتۇش مەدەنىيىتى دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى بىۋاستە قول بىلەن تۇتۇش ئىدى. كېيىنچە ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تاشنى يونۇپ سىلىقلاش ئارقىلىق سانجىغاق قاتارلىق بېلىق تۇتۇشقا ئىشلىتىدىغان ئىپتىدائىي قوراللار كەشىپ قىلىنغان. بارا - بارا ئۇچىغا ئەگمە يېڭنە بېكىتىلگەن قارماق قاتارلىق قوراللار بارلىققا كەلگەن. شۇنداق قىلىپ بېلىق قاتارلىق سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇشمۇ ئوۋچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن بىرلەشكەن ھالدا تەرەققىي قىلغان.

بېلىق تۇتۇشتا تورنىڭ بارلىققا كېلىشى بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىدىكى بىر يېڭى تەرەققىيات باسقۇچى بولۇپ، ئوۋچىلىق دەۋرىگە قارىغاندا ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىدىكى ئەقىل-پاراسىتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى نامايان قىلىدۇ.

سۇ ھايۋانلىرىنى تۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش ئادىتى جۇغراپىيەلىك ئالاھىدىلىككە قاراپ بارلىققا كەلگەن بولۇپ، دېڭىز - ئوكيانلاردىن يىراق ئىچكى قۇرۇقلۇق مۇھىتىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىدە بېلىقچىلىق چوڭ سالماقنى ئىگىلىمەيدۇ. بېلىقچىلىق پەقەت ئۇيغۇرلار جايلاشقان جايلاردىكى ئانا دەريالار بويلىرىدا، چوڭ كۆللەر ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان خەلقلەردىلا شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر دولانلىرى بولسا دولان، تىزناپ، قەشقەر، ئاقسۇ، تارىم دەريا ۋادىلىرى ۋە بۇ ۋادىلار ئەتراپىدىكى چوڭ كۆللەر بويىغا ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، بېلىقچىلىقتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەم ساقلاپ كەلگەن[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئوۋچىلىق ئىگىلىكى يەنە بېلىقچىلىقنىمۇ ئۆز ئىچىگە

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخ - مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006-يىلى 4 - ئاي نەشرى، 1 تۇم، 344-، 345 - بەتلەر.

ئالغان، بولۇپمۇ لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىملىقلار 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغىچە ئاساسەن بېلىقچىلىق ئىگىلىكىگە تايىنىپ ياشىغان. لوپنۇرلۇقلار ئەسىرلەردىن بۇيان ئۆزلىرىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكىگە تايىنىپ لوپنۇر كۆلى ئەتراپىدىكى ئارالالاردا كۆچۈپ يۈرۈپ بېلىق ئوۋلاشنىڭ بىر يۇرۇش قائىدە - قانۇنىيەتلىرىنى ياراتقان.

ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەنى 1905 - يىلى ئۆكتەبىردە گېرمانىيەنىڭ شىنجاڭ ئېكسپېدىتسىيەسى ئەترىتىنىڭ 2 - قېتىملىق يىراققا يۇرۇش قىلغان ئەترىتى تەركىبىدە شىنجاڭغا كەلگەن ئالبېرت فون لېكوك مۇنداق خاتىرە قالدۇرغان:

پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىككى جايدىكى خەلقلا دائىم بېلىق يەيتتى، بىرى بارچۆقنىڭ ئەتراپى بولۇپ، تارىم دەرياسىدا بېلىق كۆپ ئىدى، يەرلىك دولانلارنىڭ (Dolans) دائىملىق تامىقى ئىدى؛ يەنە بىرى لوپنۇر ئەتراپى بولۇپ، بېلىق يەرلىكلەرنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقى ئىدى. ئۇلار بېلىقنى يېڭى ۋاقتىدىلا تازىلاپ پىشۇرۇپ يەيتتى ياكى قۇرۇتقاندىن كېيىن يەيتتى[1].

بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادىتىنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. يەكەن (دولان) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا، ئاياغ ئېقىنى، تارىم دەرياسى ۋادىسى رايونىدىكى دەريا - كۆللەردە بېلىق تۇتۇش كۆپرەك 7 - ئايدا (كەلكۇن پەسلىدە) ۋە كۈز ۋە قىش پەسىللىرىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەتىياز ۋە ياز پەسلىنىڭ باشلىرى دەريا - كۆللەرگە يېڭى سۇ، كەلكۇن سۇيى كەلگەن چاغلار بولۇپ، بېلىقلار سۇنىڭ ئۇستۇنكى قاتلىمىدا توپ - توپ بولۇپ ھەر تەرەپكە ياكى سۇ ئېقىنىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە قاراپ ھەرىكەتلىنىدۇ. بۇ بېلىق تۇتۇشنىڭ ئەڭ قولايلىق ۋاقتى بولۇپ، ھەممە كىشى چىقىپ خالىغانچە بېلىق تۇتىدۇ. قىش پەسلىدە بېلىق تۇتۇشنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەتلىرى بار: بۇ پەسلىدە بېلىقلار سۇنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاستىنقى قاتلىمىدا ناھايىتى شالاڭ

---

[1] ئالبېرت فون لېكوك: «شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەنىيەت بايلىقلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2003 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 176 - بەت.

هەربىكەت قىلىدۇ. مۇز قاتقان مەزگىلدە بولسا سۇنىڭ ئەڭ ئاستىدا بولىدۇ. بېلىق تۇتقۇچىلار قىش كۈنلىرى قېلىن مۇز بىلەن قاپلانغان دەريا - كۆللەرگە بېرىپ، بىرقانچە جايغا لىنىيە بويلاپ كاچكۈل ئاچىدۇ. كېچىسى كاچكۈل ئەتراپىغا گۈلخان ياقىدۇ ياكى چىراغ يورۇتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بېلىقلار يورۇقلۇققا ئىنتىلىپ كاچكۈلغا يېغىلىدۇ. نەتىجىدە بېلىقچىلار قولدىكى چويلا بىلەن بېلىقلارنى ئاسانلا سۈرۈۋالىدۇ. بۇ ئۇسۇل قىشتا بېلىق تۇتۇشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك شەكلىدۇر.

ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىمۇ بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىگە ئائىت مەزمۇنلار ۋە ئىجادىيەتلەر خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. «بېلىقچى بوۋاي»، «ئالتۇن بېلىق» ھەققىدىكى چۆچەكلەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ «بېلىق ئەقلىنى تازىلايدۇ، ئادەم ھەر يىلى ئەڭ ئاز بولغاندا بىر قېتىم بېلىق يېيىشى كېرەك» دېگەن ئادەت سۆزى بار. ئۇنىڭدىن باشقا، كىچىك بالىلار تىللىرى ئاستىدىكى سىزنقچىلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ «سەن مانچە بېلىق يەپسەن» دېيىشىپ سۆز ئويۇنى قىلىشىپ ئويناىدۇ.

3. چارۋىچىلىق

ئوۋچىلىق ئىگىلىكى دەۋرىدە باشلانغان ھايۋانلارنى قولغا كۆندۈرۈش تەرەققىياتى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى شەكىللەندۈردى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكى دەسلەپكى مەزگىللەردە ئوۋچىلىق ئىگىلىكى بىلەن بىر گەۋدىلىشىپ، گىرەلەشكەن ھالدا ئورتاق تەرەققىي قىلغان. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى جۇغراپىيەلىك شارائىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ياشىغان ھىنگان تاغلىرى، ئالچى (چىلەنشەن) تاغلىرى، پامىر تاغلىرى قاتارلىق تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى چەكسىز يايلاقلار، يېنسەي دەريا سى، ئونغور (ئۇيغۇر) دەريا سى، سېلىنگا دەريا سى، قۇرولۇن دەريا سى، ئورخۇن دەريا سى، تۇغلا دەريا سى، ئېرتىش دەريا سى، ئىلى دەريا سى،

تارىم دەرياسى قاتارلىق دەريا - ئېقىن ۋادىلىرى، ئۆتۈكەن يايلىقى، كۆكنۇر يايلىقى، ئېرىن يايلىقى، بارىكۆل يايلىقى، ئىلى يايلىقى، جۇڭغار يايلىقى قاتارلىق رايونلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئالاھىدە تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ 10 - ۋە 11 - ئەسىردىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئىگىلىكىدە ئاساسلىق مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، بولۇپمۇ ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قاغانلىقتىكى ئىگىلىك پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي تۈرى چارۋىچىلىق بولۇپ، يىلقا، كالا ۋە قوي ئاساس قىلىنغان. يىلقىچىلىق هەممىدىن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئەتراپتىكى قوشنىلىرىغا لازىملىق يىلقىلارنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار تەمىنلەپ بەرگەن، هەتتا قوشنا ئەللەر بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئات پۇل بىرلىكى قىلىنغان. چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلاردا تاۋار ئالماشتۇرۇش ۋە قول هۈنەر - سەنئىتىنىڭ بۇرۇنراق رونىاق تېپىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرىلا كىگىزچىلىك، تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، ئېگەر، توقۇم، يۇگەن، نوختا قاتارلىق ئات جابدۇقلىرىنى ياساش قاتارلىق چارۋىچىلىق هۈنەر - كەسىپلىرى ئالاھىدە جانلىنىپ، شەھەرلىشىش قەدىمىنى تېزلەتكەن.

ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن يەنى مىلادىيە 9 - ئەسىردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ جەمئىيەت تۈزۈلمىسى ۋە ئىقتىسادىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدا تۈرلۈك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇلار غەربكە كۆچۈشتىن ئىلگىرى شىمالىي قۇمۇلۇقتا ياشىغان مەزگىللەردە ئوت، سۇ قوغلىشىپ كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس، تېرىقچىلىقنى ئىككىنچى ئورۇندىكى قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە ئېلىپ بارغان بولسا، غەربكە كۆچكەندىن كېيىن بۇ رايونلاردىكى ئېتىنىك قېرىنداشلىرىنىڭ شەھەرلەشكەن بوستانلىق مەدەنىيەت چەمبىرى ئىچىدە تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلغان ئولتۇراقلاشقان ئىگىلىك شەكلىگە قەدەم قويدى. بۇنىڭ بىلەن چارۋىچىلىق ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشتى. تەڭرىتاغنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ئەنئەنىسى خېلى كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، تەڭرىتاغنىڭ

جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى مۇقىم ئولتۇراقلاشقان مەدەنىيەت مۇھىتى ئىچىدە تېرىقچىلىق، ئائىلە باقمىچىلىقى ئاساسىدىكى چارۋىچىلىق ۋە قول ھۈنەر ئىگىلىكىنى ماس قەدەمدە راۋاجلاندۇردى.

ئۇيغۇرلاردىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ بىۋاسىتە مەقسىتى خەلقنىڭ گۆشلۈك يېمەكلىكلەرگە بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ۋە قاتناش - تىرانسپورت ۋاستىلىرىنى ھەل قىلىش ۋە يۈك، تېرە، ئۇچەي قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ئاساسىدا قول ھۈنەر كەسپى ۋە بازار سودىسىنى جانلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلار ئولتۇراق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى يولغا قويغاندىن كېيىنمۇ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراپ، بۇ ئىككى خىل ئىگىلىكنى مۇستەھكەم بىر گەۋدىگە ئايلاندۇردى[1].

ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىقتا ئات، قوي، كالا، ئۆچكە، تۆگە، ئېشەك قاتارلىق جاندارلارنى بېقىشنى ئاساس قىلغان ۋە بۇ كۆندۇرۇلگەن ھايۋانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرۇشنىڭ مۇھىم مەنبەسىگە ئايلاندۇرغان. قولغا كۆندۇرۇلگەن بۇ ھايۋانلارنى كۆشەيدىغان ۋە كۆشىمەيدىغان دەپ ئىككى تۈركۈمگە ئاجرىتىپ، كۆشەيدىغان ھايۋانلار (قوي، ئۆچكە، كالا، تۆگە، قوتاز قاتارلىقلار) نىڭ گۆشىنى يېيىشكە بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنى ئوزۇقلۇق ئاساسى قىلغان. ئەكسىچە، كۆشىمەيدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېيىشتىن پەرھىز تۇتقان. مۇشۇ پەرھىز بويىچە ئۇيغۇرلار مەلۇم زۆرۈرىيەت تۇغۇلمىغۇچە ئاسانلىقچە ئات ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ. چۈنكى، ئەجدادلىرىمىز ئاتنى ئالاھىدە قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ، «ئەر قانىتى ئات» دېگەن تەمسىلگە چوقۇنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇرۇش قوراللىرى كەشپ قىلىنمىغان ئۆتمۈش دەۋرلەردە ئات ھەل قىلغۇچ جەڭ قورالى بولغان. ئۇيغۇرلاردا ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېمەسلىك ئادىتى ئېھتىمال ئاتنىڭ

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20- ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 35 - ، 37 - بەتلەر.

ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇشىدا ئەنە شۇنداق يۈكسەك ئىقتىدارغا ئىگە ھايۋان بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. ۋاھالەنكى، سانائەتلىشىش ۋە زامانىۋىلىشىش ئەمەلگە ئېشىۋاتقان بۈگۈنكى دەۋردە بۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيەت ئېڭىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ھاسىل بولۇپ، شەھەر ئاھالىلىرى ئىچىدە قىش كۈنلىرى ئات گۆشى يېيىش ئادىتى شەكىللەنمەكتە. ئەمما، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا ھازىرمۇ ئات گۆشىنى ئاساسىي جەھەتتىن يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك چارۋىچىلىق ئەمەلىيىتىدە ھايۋانلارنىڭ ئوخشاشمىغان تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرى، ئوزۇقلۇق قىممىتى، سالامەتلىككە پايدىلىق ۋە پايدىسىزلىقى، ئىچكى ئەزالىرىنىڭ ئىچىدە يېيىشكە بولىدىغان ياكى بولمايدىغان تۇرلىرى قاتارلىقلار ھەققىدە كۆپلىگەن جانلىق تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان ۋە مۇشۇ ئەمەلىي تەجرىبىلىرى ئاساسىدا گۆشلۈك يېمەكلىكلەرنى ھالال ۋە ھارام دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىپ، «ھارام» گۆشنى يېيىشنى مەنئى قىلغان. بۇ چەكلەنگەن پەرھىز ئادەتلىرى بويىچە، بىرىنچىدىن، كۆشەمىدىغان ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك؛ ئىككىنچىدىن، چوشقا، يولۋاس قاتارلىق گۆشخور، يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك؛ ئۇچىنچىدىن، تىغ تەگمەي ئۆزى ئۆلۈپ قالغان، سۇدا ۋە باشقا ھادىسىلەردە ئۆلۈپ قالغان چارۋىلارنىڭ گۆشىنى يېمەسلىك؛ تۆتىنچىدىن، «ھالال» مالىلارنى ئۆلتۈرگەندە ئۇنىڭ ئىچىدىكى چوڭ-كىچىك بەز، ئاچچىق ئۇچەي، ئۆت، كۆتەن ئۇچەي، كۆز قارىچۇقى، قان قاتارلىق زىيانلىق ئەزالىرىنى يېمەسلىك (يېيىشكە بولمايدىغان ئەزالار ھەققىدە خەلق ئارىسىدا مۇنداق نەقىل بار: ئىككى كۆزنىڭ قارىسى، ئىككى شىراق ئارىسى، بىرسى كۆتەن، بىرسى ئۆت، بىرسى پوداق، بىرسى كۆت). بۇ پەرھىز ئادەتلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدىكى ئىزدىنىش سىناقلىرى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بەلگىلىك ئىلمىي ئاساسقا ئىگە.

چارۋىچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىگىلىك

شەكللىرىدىن بىرى بولغاچقا، چارۋا ماللارنى پەرۋىش قىلىش، ئايىنىتىش، ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈش جەھەتلەردە مول تەجرىبە ۋە ئۇسۇللارنى ياراتقان. مەسىلەن، چارۋا ماللارغا شەرتلىك بەلگە سېلىش: شۇ بەلگىلەر بويىچە ئۆزىگە تەۋە چارۋىلارنى قەيەردە بولسا ئىزدەپ تېپىۋېلىش ياكى باشقا مال پادىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتكەن چارۋا ماللارنى شۇ مال پادىلىرىنىڭ ئىگىلىرى شۇ بەلگىلەرگە قاراپ ئىگىسىگە خەۋەر قىلىشتەك بىر قاتار ئادەت ۋە ياخشى خىسلەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن. چارۋا ماللارغا بۇنداق بەلگە (ئەن) سېلىش ئادىتى 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىغا قەدەر ئۇيغۇر چارۋىچىلىرى ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇنداق ئەن سېلىش ئادىتى قەدىمكى كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق بولۇپ، مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئوغۇز تۈركمەنلىرىنىڭ ئارىسىدىكى چارۋا ماللارغا بېسىلىدىغان 22 ئۇرۇق-قەبىلە تامغىلىرىنى تەپسىلىي كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بۇنداق تامغا-بەلگىلەر قىزدۇرۇلۇپ چارۋىلارنىڭ ساغرىسىغا، كىچىك چارۋىلار (قوي-ئۆچكە) نىڭ قۇلىقى ياكى قاڭشىرىغا بېسىلىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئائىلە باقمىچىلىقىغا يۆزلەنگەن بۇگۈنكى دەۋردە چارۋىلارغا ئەن سېلىش ئادىتى بارغانسېرى يوقالماقتا.

ئۇيغۇرلار مال ئۆلتۈرۈپ گۆش تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش قائىدە- يوسۇنغا ئەمەل قىلىپ كەلگەن. ئالدى بىلەن ئۆلتۈرمەكچى بولغان مالنىڭ بېشى قىبلە تەرەپكە قارىتىلىپ ياتقۇزۇلۇپ، ئوچ پۇتى گىرەلەشتۈرۈلۈپ مەھكەم چىگىلىدۇ، ئاندىن «بىسمىللا» دېيىلىپ، «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ تەكبىر ئېيتىلىپ، ئۆتكۈر پىچاق بىلەن قۇلقىنىڭ ئاستى قىسمىدىن بوغۇزلىنىدۇ، قان ئاساسەن ئېقىپ بولغاندىن كېيىن يۇلۇنغا پىچاق ئۇرۇلىدۇ، مالنىڭ جېنى چىقىپ بولغاندىن كېيىن، بوغۇشلانغان پۇتى يېشۈېتىلىدۇ، ئاندىن ئارقا ئوڭ پۇتىنىڭ توپۇقى ئاستىدىن تېرىسى كىچىك كېسىلىپ، ئۇ يەرگە چوكا چوڭلۇقىدا ئۇزۇنراق ياغاچ تىقىپ، تېرە بىلەن ئەت ئارىلىقىدا يەل ماڭغۇدەك بىر بوشلۇق ھاسىل قىلىنىدۇ، بۇ تۆشۈكتىن ئېغىز ئارقىلىق پۈۋلەپ، خۇددى توپقا يەل بەرگەندەك، مالنىڭ ئىچىگە يەل

ماڭدۇرۇلىدۇ، تېرە بىلەن ئەت ئارىسى ھۆپپىدە كۆپكەندىن كېيىن، ھېلىقى پۈۋلەنگەن توشۇكتىن پىچاق سۇرۇپ قېرىن تېرىسى ۋە پۈتلىرىنىڭ تېرىسى تىلىندۇ، تېرە سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلغاندىن كېيىن، تېرىنىڭ زىدە بولۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن مۇشت بىلەن تېرە ئارىسىغا تىقمىلاپ تېرە دۇمبىگە قەدەر سېرىق ئەتتىن ئاجرىتىلىدۇ، ئاندىن قىزىلئۆڭگەچ تارتىپ چىقىرىلىپ، يىن (ژىن) چىقىپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بوغۇپ تاشلىنىپ، بېشى ۋە ئالدى ئىككى پۈتى (شىرىقى) كېسىپ تاشلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن مالنى ئاۋايلاپ كۆتۈرۈپ، تەييارلانغان ئىلغۇچقا ئارقا پۈتىدىن ئېسىپ قويۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تېرە قۇيرۇق تەرەپتىن ئاجرىتىلىپ، تۆۋۈنگە قارىتىپ سويۇپ ئېلىنىدۇ، قورساق يېرىلىپ، بىرىنچى قەدەمدە ئاچچىق ئۇچەي ئاۋايلاپ سىيرىپ ئېلىنىدۇ، ئىككىنچى قەدەمدە قالغان ئىچكى ئەزالىرى تەرتىپلىك چىقىرىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قوينىڭ ئۆپكە - ئۇچەيلىرىنى قۇيۇپ ئېسىل يېمەكلىك ھازىرلايدىغان بولغاچقا، قوي سويغاندا ئۆپكىگە پىچاق تېگىپ كېتىشتىن بەك ئېھتىيات قىلىنىدۇ. قېرىن چىقىرىلىش بىلەن دەرھال يىن تۆكۈپ چىقىرىلىپ، قېرىنغا تۇتاش تۇرىدىغان كۆتەن ئۇچەي («بۆرە يېمەس» دەپ ئاتىلىدىغان ئەزا) كېسىپ تاشلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تېرىدىن ئاجرىتىلىپ پاكىزلانغان گۆش ئۇستىخان يوللىرى بويىچە پارچىلىنىدۇ. ئادەتتە مال سويغاندا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بەزى ئىرىملىك ئادەتلەر مەۋجۇت، يەنى قوي سويغۇچى ئائىلىنىڭ بالۋاقلىرى سويۇلىدىغان قوينىڭ ئەتراپىغا جەم بولىدۇ، قويغا پىچاق سۇرگەن قاسساپ يېكى ئائىلە باشلىقى پىچاقنىڭ بىسىدىكى قانىنى ئەڭ كىچىك ئوغۇل بالىسىنىڭ پېشانىسىگە سۇرۇپ ئىرىم قىلىدۇ، قوينىڭ جىگىرى ۋە بۆرىكى ئاجرىتىلغاندىن كېيىن، بۆرەك يېغىنى ئىسسىق ھالىتىدە يۇلۇپ ئېلىپ بالىلىرىنىڭ ئاغزىغا سېلىپ قويىدۇ ھەمدە جىگەرنىڭ بىر قىسمىنى كېسىپ، بالىلىرىنى كاۋاپ قىلىپ يېيىشكە بۇيرۇيدۇ، ۋەھاكازالار. دېمەك، مال سويۇش ھەممە كىشىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئادەتتىكى ئىش بولماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قاسساپلىق مەخسۇس بىر ھۈنەر - كەسىپ

تۇرى بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇرلاردا «مال سويۇشنى بىلىش ئوغۇل بالىنىڭ بىر شەرتى» دەپ قارالغاچقا، بۇ «ھۇنەر» نى ئەرلەرنىڭ كۆپچىلىكى بىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا كېيىنكى مەزگىللەردە ئاياللارنىڭ مال ئۆلتۈرۈشى پەرھىز قىلىنغان[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىقى ئاساسلىقى قوي، ئۆچكە، ئۇنىڭدىن قالسا ئات، كالا، ئېشەك بولۇپ، ئۇنىڭ گۆشى، يۇڭى، كۈچى ۋە تېرىسىدىن تولۇق پايدىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلار قوي، ئۆچكىنى جېنىدەك ئاسراپ كەلگەن. بۇرۇنقىلارنىڭ رىۋايەت قىلىشىچە، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى بىر ساغلىقنى ئۇرۇقلاندۇرۇش ئۈچۈن نەچچە كۈنلۈك يول يۈرۈشتىن قورقماي ئۇرۇقلاندۇرۇپ كېلىپ، تۆل ئالغاندا قوزىلارنى قوينىغا سولاپ يېتىپ، كۈندۈزى ئىسسىق ئۆيدە بېقىپ، شۇنداق جاپا-مۇشەققەتچىلىكتە تەدرىجىي چارۋا مال قىلغانكەن. دولان (مەكىت) چوڭ قۇيرۇقلۇق قويى مانا مۇشۇنداق ئەجىر - مېھنەتنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار كالىنىڭ سۈتى، گۆشى، تېرىسىدىن تولۇق پايدىلىنىدۇ. ئەمما، كالىنى ئاسانلىقچە ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ، بولۇپمۇ ئاتنى مەخسۇس يېيىش ئۈچۈن ئۆلتۈرمەيدۇ، يال، قۇيرۇقلىرىنى كەسمەيدۇ، ساغلىق ۋە بايىتالىنى ساغمايدۇ. ئۇلار سۈيى، ئوتى مول دەريا، كۆل بويلىرىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، چارۋا ماللارنى ئوت - سۇ قوغلىشىپ يۈرۈپ باقمايدۇ، ئەتىياز، ياز كۈنلىرى مەھەللە - كەنتلەردىن بىرەر كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يايلاقلاردا، قىش، كۈز كۈنلىرى مەھەللە ئەتراپىدا باقىدۇ. ياز، كۈز كۈنلىرى يېتەرلىك ئوت ئورۇپ زاپاس قىلىۋالىدۇ. چوڭ چارۋىلارنى ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە دەريا توقايلىرى، كۆللەر ئارىلىقلىرىدىكى يېيىقلارغا ھەيدەپ چىقىرىۋېتىپ، مەخسۇس ئادەم باقمايدۇ، كۈزدە ياندۇرۇپ ئەكىلىۋالىدۇ. ھەر ئائىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم ئەن - بەلگىلىرى بولغاچقا، ئارىلىشىپ كېتىش ئەھۋاللىرى يۈز بەرمەيدۇ.

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 40 - ، 43 - بەتلەر.

4. دېھقانچىلىق

ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا، مەركىزىي ئاسىيا مىللەتلىرى ئىچىدە ئولتۇراق شەھەر- كەنت ھاياتىنى ئەڭ بۇرۇن باشلىغان مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئولتۇراق تۇرمۇش تەقەززالقى ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلىك تەرەققىياتىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تارىم بوستانلىقى ۋە مۇنبەت جۇڭغار ۋادىلىرى مىلادىيەنىڭ ئالدى - كەينىدە ئېلىمىزنىڭ مۇھىم «ئاشلىق ئامبىرى» ئىدى. شىنجاڭنىڭ تۇپراق، سۇ ۋە ئىقلىم شارائىتى دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئۈچۈن تولىمۇ ماس كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇيغۇرلار قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ بۇغداي، ئارپا، قوناق (ئاق قوناق، كۆممىقوناق)، شال، تېرىق، ھەر خىل پۇرچاق، كېۋەز، زىغىر، كۈنجۈت، قىچا، زاراڭزا، كەندىر، ئاپتاپپەرەس، تاماكا قاتارلىق ئاشلىق تۇرلىرى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت تۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنى تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. بۇ جەريانداا زىرائەتلەرنى قانداق تېرىش، قانداق پەرۋىش قىلىش، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى ساقلاش ۋە پىشىشقىلاپ ئىشلەش، شۇنىڭدەك زىرائەت تۇرلىرىنىڭ ئۆسۈش قانۇنىيىتىگە مۇناسىپ يەر، پەسىل، مۇچەللەرنى بەلگىلەش، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرىنى قۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە مول فولكلورلۇق تەجرىبىلەرنى ياراتقان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاريىسىدىن ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە داڭلىق ئاگرونوملار ۋە دېھقانچىلىق تېخنىكىسىغا ئائىت مەشھۇر ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، 13 - ، 14 - ئەسىرلەردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى لۇ مىڭشەننىڭ «تېرىقچىلىق، پىلىچىلىك ئاساسلىرى» ناملىق ئەسىرى بۇنىڭ بىر مىسالى.

ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردىكى دېھقانچىلىق ئاساسەن سۇنئىي سۇغىرىش ئەسلىھەلىرىگە تايىنىدىغان بولغاچقا، بۇ ساھەدە ئەجدادلىرىمىز ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىش، دەريالارغا توغان سېلىش، تاغ سۇلىرى ۋە يەر ئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىش بويىچە مول

تەجرىبىلەرنى ياراتقان، بولۇپمۇ تۇرپانغا ئوخشاش قۇرغاق رايونلاردىكى خەلقلەر ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، سۇغىرىش ئەسلىھەلىرى قۇرۇلۇشىدا ئاجايىپ كەشپىياتلارنى ياراتقان. كارىز بۇنىڭ ئەڭ جانلىق دەلىلى[1].

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يېزا - كەنتلەرنىڭ «تۇڭمەن» نامى بىلەن ئاتىلىدىغانلىرى ئاز ئەمەس. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاپتونوم رايونىمىزدا «تۇڭمەن بېشى»، «كونا تۇڭمەن»، «تۇڭمەن مەھەللە»، «تۇڭمەن ئېرىق»، «قوش تۇڭمەن»، «ساي تۇڭمەن»، «يار تۇڭمەن»، «بەش تۇڭمەن»، «تۇڭمەن بويى»، «جاڭگال تۇڭمەن»..... قاتارلىق تۇڭمەنگە ئالاقىدار نامى بار يېزا-كەنتتىن 50 ى بار ئىكەن. بۇ نامىلارنىڭ كېلىپ چىقىشى شۇ جايلاردا تۇڭمەننىڭ ياسىلىشى ۋە ئىشلىتىلىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭدىن سىرت، تۇڭمەننىڭ تۈرى، تۇڭمەن سۇيىنىڭ شارقىرىشى، تۇڭمەن كۆتۈرمىسىگە باغلىنىشلىق بولغان «نور بېشى»، «شاقۇر» (شاھكور— تۇڭمەننىڭ سۇيى چۈشىدىغان شارقىراتما) دېگەنگە ئوخشاش ناملار بىلەن ئاتالغان يەر - جايلارمۇ بار[2].

ئۇيغۇرلار مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ شەھەرلىشىپ، ئۈچلىق، چارۋىچىلىقتىن تەدرىجىي دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك كەسىپىگە يۈزلەنگەن ۋە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقتىن تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە خاس ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەرپا قىلىپ، بۇغداي، قوناق، ئارپا، تېرىق، ماش قاتارلىق دانلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان ۋە تېرىقچىلىق سايمانلىرىنى ئىختىرا قىلغان. ئۇيغۇرلار گەرچە ئۆزلىرى جايلاشقان جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ تەسىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تېرىكچىلىك شەكىللىرىدىن بولغان ئۈچلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللانغان بولسىمۇ، بىراق دېھقانچىلىق

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20- ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 44 - ، 45 - بەتلەر.

[2] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 59 - بەت.

يەنىلا ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ.

دېھقانچىلىق سايمانلىرى: قوش، بوقۇسا، سۆرەتمە تاختاي (سۆرەم)، تارماق، تۇلۇق، كەتمەن، ئورغاق، ئوتىغۇچ، ئارا، كۈرەك، غەلۋىر، ئۆتكەمە، موما ياغاچ، شامالدۇرغۇچ، سوقا قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تېرىقچىلىق ئۇسۇلى: ئۇيغۇرلار يەرلىك ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىدۇ، كۈزگى بۇغدايىنى قوناق يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن يەرنى تاختىلاپ (تۇزلەپ) ئوغۇتلاپ، ئوسا قىلىپ ئاغدۇرۇپ ئاپتاپقا سالغاندىن كېيىن، نەملىك تەڭشەلگەندە قايتا ئاغدۇرۇپ ئۇرۇق سالىدۇ، ئۇرۇق ئۇستىنى دەسسەپ ياكى سۆرەم سىلىپ چىڭدايدۇ (ئۇرۇقنى باستۇرىدۇ). بۇغداي ئۇنگەندە بەزىلەر مالغا يېگۈزىدۇ، بەزىلەر مايسا ئۇستىدىن تۇلۇق سۆرەپ مايسىنىڭ قەرەلسىز ئۆسۈشىنى چەكلەيدۇ، ئەتىيازدا يەرگە تارماق سىلىپ بوشتىدۇ، ئەخلەت ـ چاۋارلارنى تازىلايدۇ، مايسا بىخ سۈرۈپ 10 ــ 15 سانتىمېتىر ئۆسكەندە سېپىل ياكى كونا تام توپىسى بىلەن توپىلايدۇ، ياۋا ئوت ـ چۆپلەر ئوتىغۇچ بىلەن ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

يازغى بۇغداي 2 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تېرىلىدۇ. كۈزگى بۇغداي بۇرۇن، يازغى بۇغداي كېيىن پىشىدۇ.

ئاشلىق يىغىش: بۇغدايىنى دەل ۋاقتىدا ئورغاق بىلەن ئورۇپ باغ قىلىپ باغلايدۇ، مەخسۇس خامان راسلايدۇ. خامان ئورنى تۇزلىنىپ چىڭدىلىدۇ، ئوتتۇرىغا موما ياغاچ قاداپ، يەرگە ئەنجۈ (باغلانغان بۇغداي) نى چۆۋۈپ سىلىپ، ئۇلاغقا تۇلۇق سۆرىتىپ مومنى ئايلاندۇرۇپ بۇغدايىنى باشاقتىن ئاجرىتىدۇ. بىر ئادەم ئۇلاغ ھەيدەشكە، يەنە بىر ئادەم ئەنجۈنى ئۆرۈپ ئۇلاغ ۋە تۇلۇق ئاستىغا تاشلاپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. باشاقتىن ئايرىلغان بۇغداي ئاستىدا قالىدۇ. پاخالنى ئېلىپ تاشلاپ، ياغاچ گۈرجەك بىلەن شامالدا سورۇپ سامانى ئايرىلىدۇ، شامال بولمىسا ئەدىيال بىلەن گۈپپاك ئېتىپ شامال چىقىرىدۇ.

قوناق بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن تېرىلىدۇ. تېرىش جىددىي بولىدۇكى، ئەتىگەنده سالغان ئۇرۇق بىلەن چۈشتىن كېيىن سالغان ئۇرۇقنىڭ پىشىشىدا پەرق بولىدۇ، ئوتاش، سۈغىرىش ۋاقتىقا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. قوناق پىشقاندا ئۇزۇۋېلىپ، پاتقىنى (پالىكىنى) سويۇپ

تاشلاپ، كالتەك بىلەن سوقۇپ مەدەكتىن ئاجرىتىدۇ.

قائىدە - يوسۇنلار: خامان ئېلىنغاندا شۇ مەيداندا بولغان، قارىشىپ بەرگەن كىشىلەرگە ھوسۇل خۇشاللىقى بىلەن كەپسەن بېرىلىدۇ. ئومۇمىي مەھسۇلات سەدىقىسى ئۇچۇن مەدرىسە، مەسچىت، ئىمام، مەزىن، خاتىپلارنىڭ راسخوتىنى مەقسەت قىلىپ، مەھسۇلاتنىڭ ئوندىن بىرىنى ئۆشرە بېرىدۇ. بۇغداي، قوناقلار ئورۇلۇپ خامانغا توشۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، ئېگىزلىقتا يوقسۇللارنىڭ باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ، جان - جانۋارلار ھەققى دەپ توپانلارنى ئېتىزغا چېچىپ قويىدۇ.

دېھقانچىلىقنىڭ پەسىل خاراكتېرى ناھايىتى كۆچلۈك بولغاچقا، يېغىم - تېرىم مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار ئۆزئارا لاپقۇتلىشىش تۇرۇمىنى يولغا قويغان.

تېرىم ۋە يېغىم ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ يېتىپ كېلىش ۋاقتى، قايسى خىل ئۇرۇقنى قايسى ۋاقىتتا سالسا (تېرىسا) ياخشى بولىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ تۇرىدۇ ۋە شۇ يىلقى قىشلىق قار، جۇملىدىن ئەتىياز ۋە يازدا بولىدىغان يامغۇرلارنى مۆلچەرلەپ تۇرىدۇ. مۇبادا ھۆل - يېغىن ئاز بولۇپ، قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىش شەپىسى بولىدىغان بولسا، كونا قائىدىسى بويىچە پۇتۇن يۇرت خەلقى ئۇلۇغ مازارلار ياكى قەدىمكى جايلارغا يىغىلىپ كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ، ھەربىر ئادەم خالىغان نەرسە ئېلىپ چىقىدۇ، قان قىلىپ، ياغ پۇرىتىپ سۇ تەلەپ قىلىپ دۇئا - تەكبىر قىلىپ تەڭرىگە سېغىنىدۇ، بۇ مۇراسىمنى «زاراخەتمە» دەپ ئاتايدۇ.

زاراخەتمىدىن كېيىن ھەربىر دېھقان ئۆز ئېتىزلىرىنى تۇزەپ، سۇ كېلىشنى كۈتىدۇ ۋە ئۆزىگە قاراشلىق ئېتىز بېشىدا قوي، كالا دېگەندەك جانلىقلارنى سويۇپ «قان قىلىپ» نەزىر قىلىدۇ، جامائەت يىغىلىدۇ، بۇ يىغىلىشتا دېھقانچىلىق رىسالىسى ئوقۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ، بولۇپمۇ رىسالىدىكى بەدەننى پاكىز، پاك تۇتۇش، تېرىقچىلىق

ۋاقتىدا پىرلارغا سېغىنىش، شەرىئەت ئەمرىنى بەجا قىلىش، ئېتىقادىنى پاك قىلىش، ئاللانى ياد ئېتىش، ئۇرۇقنى ئوك قول بىلەن سېلىش، خاپىلىق - ئاچچىقلىنىشتىن خالىي بولۇش، كەك قورساق بولۇش، ئالىملارنى دوست تۇتۇش، قوش قېتىش، تاپ بېشىدىن يېنىش ئۇسۇلى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئاسراش ۋە قەدىرلەش، ئۆشرە، كەپسەن بېرىش، يالغۇز بۇغداي، قونىقلا تېرىمايى، قوغۇن - تاۋۇز، ماش، پۇرچاق، كۆكتات قاتارلىق ھەر خىل زىرائەتلەرنىمۇ تېرىش، باغ بىنا قىلىش ۋە ئاسراش قاتارلىق قائىدىلەر تەشۋىق قىلىنىدۇ.

يېغىم ۋاقتىدا خامان بېشىدا بەرىكەت تىلەپ يەنە بىر قېتىم قان قىلىپ دۇئا - تەكبىر ئوقۇلىدۇ.

خامان چەشلىنىپ بولغاندا ئالدى بىلەن «چەش بۇرنى» دەپ بىر غەلۋىر ئاشلىقنى ئايرىم قويىدۇ، ئاندىن ھەر ئون غەلۋىردىن بىرىنى ئۆشرە دەپ ئايرىپ قويۇپ، مەسچىت، مەدرىسەلەرگە بېرىدۇ.

ئائىلە باشلىقى «كەپسەن» دەپ ئائىلە ئەزالىرى ۋە يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرىغا، خامان ئۈستىگە كەلگەن يوقسۇللارغا مۇۋاپىق ئۆلچەمدە ئاشلىق بۆلۈپ بېرىدۇ. جان - جانىۋارلار ھەققى دەپ خاماندا قالغان چار بۇغدايىنى ئەتراپقا چېچىپ قويىدۇ. يوقسۇللارنىك باشاق تېرىۋېلىشىغا يول قويىدۇ. بۇلارنى سەدىقە، ئەلگە نەپ، دەپ بىلىدۇ.

قوغۇن تېرىغان دېھقانلار ئۇرۇق سېلىش ۋاقتىدا نەزىر (قان) قىلىپ ئۇرۇق سالىدۇ.

باغۋەنلەرمۇ مېۋىلەر بىخ ئۇرۇش ۋاقتىدا دۇئا - تەكبىر ئۆتكۈزىدۇ. مېۋە پىشقاندا ھەرقانداق كىشى باغقا كىرسە خالىغانچە يېيىشىگە رۇخسەت قىلىنىدۇ. بېغى يوق قولۇم - قوشنا ۋە ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىك ئائىلىسىگە داۋاملىق مېۋە كىرگۈزۈپ تۇرىدۇ.

ئاشلىق ساقلاش

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئاشلىقنى تاغار، خانپا (ياغاچ ساندۇق)، باداك (چۈنۇق توقۇلما سېۋەت) قاتارلىقلاردا ساقلايدۇ. يۆتكەش ئىمكانىيىتى بولمىغان كۆپرەك يېرىك ئاشلىقنى ئۇزاق مۇددەت ساقلاشقا تىرىشا

كەلگەندە مەخسۇس ئورا ياساپ ساقلايدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئۇچۇن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ. ئاشلىق ئورىسى ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، تۇز كولانغان ئۇستى ئوچۇق ئورا، يەنە بىرى، ئىچ گۆر قازغانغا ئوخشاش ياسالغان گەمە. ھەر ئىككىسىنىڭ ئىچ تەرىپى ھاك، تۇز ئارىلاشتۇرۇلغان كاكىل لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ. بۇنداق سۇۋاقتىن چاشقان، ئاغمىخان قاتارلىق ئاشلىق «ئوغرى»لىرى ئۆتەلمەيدۇ ۋە ئاشلىق بۇزۇلمايدۇ. ئورنىڭ ئاغزى توپا چۇشمەيدىغان ۋە ھاۋا كىرمەيدىغان قىلىپ مەھكەم ئېتىلىدۇ. تەكلىماكان قۇملۇقىغا يېقىن جايغا جايلاشقان كەنتلەردە دېھقانلار ئېشىنچا ئاشلىقلىرىنى تال ياكى تۇغراق چۇنقلىرىدىن ياسالغان چوڭ باداڭ (گۈمبەز شەكلىدە توقۇلغان سېۋەت) غا قاچىلاپ ئاغزىنى مەھكەم بېكىتىپ، ئۇنى قۇم ئاستىغا كۆمۈپ ساقلايدۇ. بۇنداق ساقلانغان ئاشلىق نەچچە يىللار تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ.

5. باغۋەنچىلىك

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپ مېۋە - چۇۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇرلار ھاياتىدا باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىنىڭ تۇتقان ئورنى خېلى يۇقىرى بولۇپ، خەلق ئارىسىدىكى «بېغى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقال بۇ پىكرىمىزنىڭ ئوبرازلىق دەللىدۇر. ھەقىقەتەن ئۇيغۇرلاردا باغۋەنچىلىك بىر خىل زور قوشۇمچە ئىگىلىك سۈپىتىدە ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولمىش ھەر - قانداق بىر دېھقان ئۆزىنىڭ شارائىتىغا ئاساسەن باغبارلاڭ بىنا قىلىشقا، ھەتتا يەر - زېمىنى يوق كەمبەغەللەرمۇ تۇرالغۇسىنىڭ ئالدى - كەينىگە بىرەر - يېرىم تۇپتىن ئۈجمە، جىگدە ئۆستۇرۇشكە ياكى كاۋا - قاپاق قاتارلىقلارنى تېرىپ باراڭ قىلىشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى باغۋەنچىلىكىدە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا بار، ئۇ بولسىمۇ مېۋە - چۇۋىلەرنى ساقلاش، ھەر خىل قۇرۇق يېمىش ۋە گۈلە - قاق تەييارلاش ھەمدە ھەممە مېۋە تۇرلىرىدىن ئۆزنىگە لايىق شەربەت ۋە مۇرابباغ ياساش ئەنئەنىسىدىن

ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار تۇرمۇش ئادىتىدە كۆكەرتىشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېتىقادىدا بىرەر تۈپ دەرەخ تىكىپ پەرۋىش قىلىش ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش دەپ قارىلىدۇ. بوستانلىق ئۇيغۇر تەبىئىتىنى خاراكتېرلەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقانداق يېزا ـ مەھەللىدە بۇلاق ـ باراقسان باغ بولىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دېھقانچىلىقتىن قالسىلا باغۋەنچىلىك ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئىگىلىك شەكلى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، شىنجاڭ «مېۋە ـ چېۋە ماكانى» دەپ قارىلىدۇ.

مېۋە تۈرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ ياخشىلىقى بىلەن مەشھۇر. باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىگە دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، بۇ جايدىن چىقىدىغان يەرلىك مېۋىلەرنىڭ تۈرلىرى بىرقانچە ئون خىلدىن ئاشىدۇ. بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقانلىرى ئۆرۈك (ئاق ئۆرۈك، تۈكلۈك ئۆرۈك، ئاچچىق ئۆرۈك، مانتا ئۆرۈك، جانانە، توغاچ ئۆرۈك، گۈلە ئۆرۈك، خۇڭۈەينى ئۆرۈك، مايسەن ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك، خەشىمەك ئۆرۈك، سەمەت ئۆرۈك، كىشمىش ئۆرۈك، كۆك ئۆرۈك يەنى كۆك پىشار قاتارلىقلار)، شاپتۇل، توغاچ، ئۈزۈم، ئانار، ئەنجۈر، ئالما، قوتۇر ئامۇت، نەشپۈت ئامۇت، چىلان، جىگدە، ئۇجمە، بادام، ياڭاق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 6ـ ئايدا ئۇجمە پىشقان مەزگىلدىن تارتىپ تاكى 10ـ ئايغىچە بولغان 3 ــ 4 ئاي ھەر خىل مېۋىلەر بىر ـ بىرىگە ئۇلىشىپ مەي باغلىغان «ئالتۇن پەسىل» ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئايلاردا ئۇيغۇرلار ئۆيىگە كىرگەن مېھماننىڭ ئالدىغا ئالدى بىلەن مۇرادىغا يېتىپ پىشقان ھەر خىل مېۋىلەرنى قويىدۇ ياكى بېغىغا باشلاپ ئۆز قولى بىلەن ئۈزۈپ يېيىشكە تەكلىپ قىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە باغقا كىرىپ يېگەن مېۋە ئۇچۇن ھەق تەلەپ قىلمايدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچىدە باغ بىنا قىلىش شارائىتى بولمىغاچقا، شەھەر ئاھالىلىرى مېۋە ـ چېۋە راسا مەي باغلىغان مەزگىلنى تاللاپ، شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلارغا چىقىپ «باغ سەيلىسى» ئۆتكۈزىدۇ. بۇ ۋاقىتلاردا باغبارلار يىراق ـ يېقىندىن

كەلگەن مېھمانلارنىڭ سەيلىگاھىغا ئايلىنىدۇ.

مۇشۇ خىل مېۋە - چىۋە قاتارىدا يەنە قوغۇن - تاۋۇزنىمۇ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ، بولۇپمۇ قوغۇن ئۆيغۇرلارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى بولۇپ، ئۆيغۇرلار قوغۇن تېرىشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇننىڭ تۈرى ۋە تەمى جەھەتتە خېلى داڭقى بار. قوغۇننىڭ سورتلىرى ئىچىدە قارا كۆسەي، كۆكچە، بىشەكشېرىن، شېكەر سۈيى، پوستىپىياز، بوز كۆكچە، تېكىر قوغۇن، كۆك بەرى، ئالا بەرى قوغۇن، ناشپىكەر، ماموت قازى، قارا كۆكچە، چىلگە، خانىش قاتارلىق قوغۇنلار مەشھۇر بولۇپ، ئۇلار يازلىق قوغۇن ۋە قىشلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. يېزىلاردا ھەربىر ئائىلە دېگۈدەك ئۆزىگە يەتكۈدەك بىرەر پارچە يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇلار قوغۇن - تاۋۇز تېرىشتا ئۇرۇق تاللاشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. قوغۇنچىلار ئۇرۇقى بۇزۇلمىغان سورتلۇق ۋە تەملىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى شۇ قوغۇننىڭ شاپىقىغا ئېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، مەخسۇس ساقلايدۇ ياكى ئېسىل ئۇرۇقنى تام - تورۇسقا چاپلاپ قۇرۇتۇپ، تېرىيدىغان چاغقىچە ئالماي ساقلايدۇ. شۇ ئارقىلىق قوغۇنلارنىڭ يەرلىك سورتىنى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ساقلاپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئادەتتىدە ۋايىغا يەتمىگەن (پىشمىغان) قوغۇنلارنى ھەرگىز ئۈزمەيدۇ.

شىنجاڭدا مېۋە - چىۋىلەرنىڭ ھەم كۆپ، ھەم تەملىك بولۇشى بۇ رايونىنىڭ ئەۋزەل جۇغراپىيەلىك شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شىنجاڭ، بولۇپمۇ مېۋە - چىۋە ئەڭ كۆپ چىقىدىغان جەنۇبىي شىنجاڭ ئىقلىم جەھەتتىن قۇرغاق رايون بولۇپ، بۇ جايلارغا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزاق، تۇپرىقى مېۋە - چىۋە ئۆستۈرۈشكە تولىمۇ ماس كېلىدۇ، لېكىن ئەڭ مۇھىمى، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مېۋە - چىۋە ئۆستۈرۈشكە ماھىرلىقى ھەمدە يېشىللىقنى سۆيۈشتەك گۈزەللىك تەبىئىتى ئاساسىي ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھۆل مېۋىلەردىن قۇرۇق يېمىش ياكى مېۋە قېقى تەييارلاشتىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭا، ھەرقانداق ئائىلىدە يىلنىڭ ھەممە پەسىللىرىدە دېگۈدەك ھەر خىل قۇرۇق

يېمىشلەر بولىدۇ.

مېۋە قۇرۇتۇش

يىپەك يولىنىڭ تۈگۈنى بولغان قەشقەر مېۋە - چىۋە ماكانى دېگەن نامى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر بولۇپ، ئۇتتۇرا ئاسىيا، ياۋروپا، ئوتتۇرا شەرق، ھەتتا ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرنى قۇرۇتۇلغان ئۈزۈم، گۈلە، قاق، جىگدە، ياڭاق، ھەر خىل بادام، چىلان، ئەينۈلا، قارىئۆرۈك، پىستە، ئەنجۈر، قوغۇن قېقى، مېغىز ۋە ھەر خىل خورمىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا مېۋە تۈرى كۆپ، ئۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. قەشقەر باغۋەنلىرى ئادەتتىكى ئۆرۈك ۋە شاپتۇلنى كاۋاكشىغان مەزگىلىدە ئۈزۈپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتىدۇ. ئۆرۈكتىن قاق (گۈلە) تەييارلاش ئۇسۇللىرى خىلمۇخىل بولۇپ، سۇپەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بىرىنچى دەرىجىلىك خۇۋەينى ئۆرۈكنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقۇبلىپ، ئۇنى شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان جايدا كۈنگە كۆرسەتمەي، نەم تەگكۈزمەي قۇرۇتىدۇ. بۇ خىل گۈلە سۈزۈك، قارامتۇل، گۆشلۈك قۇرۇيدۇ، قۇرۇش جەريانىدا شىرە باغلايدۇ. يەنە بەزىدە ئادەتتىكى خۇۋەينى ئۆرۈك ياكى باشقا سورتتىكى ئۆرۈكلەرنى مەي باغلاش ئالدىدا قېقۇبلىپ، شور تۇزنى قاينىتىپ سوۋۇتۇپ، چويلا بىلەن تۇزغا سېلىپ بوريغا يېيىپ قۇرۇتىدۇ. بۇ خىل گۈلىگە چۈشەن قونمايدۇ، قۇرتلىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە سۈزۈك قۇرۇيدۇ. قۇرت چۈشمەسلىك ئۈچۈن، قۇرۇتۇلغان گۈلە قاچىسىغا شور تۇزنى چوقۇپ سېلىپ قويىدۇ.

گۈلىدىن باشقا، ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاش ئۇيغۇر باغۋەنچىلىك ئىگىلىكىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ ئىچىدە مۇھىم سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۆرۈك خورمىسىنىڭ تۈرى كۆپ خىل بولۇپ، ئاساسەن مېغىزلىق خورما، مېغىزسىز خورما، ئىسلانغان خورما، ئىسلانمىغان خورما دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئۆرۈك شىرنە يىغىشتىن ئىلگىرى قېقۇبلىنىپ، سېۋەت بىلەن

يۇيۇپ، سۇيى ساقىپ بولغاندىن كېيىن بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىتىلىدۇ. ئىككى - ئۇچ كۈن ئاپتاپتا تۇرۇپ سولاشقاندىن كېيىن ئۈچكىسى ئاجرىتىۋېلىنىپ، قول بىلەن يۇمىلاقلاپ يەنە بورا ئۈستىگە تىزىلىدۇ، ئۈنىڭ ئىچىگە بىر تالدىن مېغىز سېلىپ قۇرۇتۇلسا مېغىزلىق خورما بولىدۇ. بۇنداق خورما توق جىگەر رەڭ بولۇپ، تەمى تاتلىق، تەبىئىتى ئىسسىق بولىدۇ. مېغىزلىق خورمىنىڭ قىممىتى مېغىزسىز خورمىغا قارىغاندا يۇقىرى بولىدۇ. ئىسلانغان خورمىنى قۇرۇتۇش ئۈسۈلى مۇنداق بولىدۇ: ئالدى بىلەن قۇرۇتۇش خۇمدىنى ياسىلىدۇ. خۇمدان ئوتتۇرىسىغا قازان ئېسىپ قويۇلىدۇ. يۇيۇپ قۇرۇتۇلغان ئۆرۈكنى سېۋەت بىلەن 0.5 مېتىر ئېگىزلىكتە تىزىلغان تاختاي ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىدۇ، بىر خۇمدانغا 30 ــ 40 سېۋەت، ھەربىر سېۋەتتە 40 ــ 50 كىلوگىرام ئۆرۈك بولىدۇ. سېۋەت تىزىلىپ بولغاندىن كېيىن 800 گىرام ئەتراپىدا گۈڭگۈرت پوقىنى خۇمداندىكى قازانغا سېلىپ، خۇمدان ئىشكىنى شامال كىرمەيدىغان قىلىپ ھىم ئېتىپ لاي بىلەن سۈۋاپ، خۇمدان ئاستىدىن ئوت يېقىلىدۇ. قازان قىزىپ گۈڭگۈرت پوقى ئىس چىقىرىدۇ. گۈڭگۈرت پوقى بىر سوتكىدا كۆيۈپ بولىدۇ. ئۈنىڭ ئىسسدا ئۆرۈكلەر ئىسلىنىپ سارغىيىدۇ. بىر سوتكىدىن كېيىن خۇمداننىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، سېۋەتتىكى ئىسلانغان ئۆرۈكلەر كۈن چۈشۈپ تۇرىدىغان مەيدانغا سېلىنغان بورا ئۈستىگە تەكشى يېيىتىلىدۇ. ئىككى - ئۈچ كۈن ئاپتاپتا تۇرۇغاندىن كېيىن ئۈچكىسىنى ئېلىۋېتىپ، تەڭگىسىمان قىلىپ خورما ياسىلىدۇ. كۈن ياخشى بولسا بىر ھەپتىدە خورما قۇرۇپ سارغىيىدۇ. بۇنداق خورما رەڭدار ۋە سۈيەتلىك بولۇپ، تەمى چۈچۈمەل، تەبىئىتى مۆتىدىل بولىدۇ.

شاپتۇل قېقى تەييارلاشمۇ ئىسلانمىغان ئۆرۈك خورمىسى تەييارلاشقا ئوخشىشىدۇ. شاپتۇل قېقىنىڭ تەبىئىتى سوغۇق بولۇپ، ئىسسىق ئۆتۈپ كەتكەن كىشىلەر ئۇنى يېسە ياكى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچسە داۋالاش رولىنى ئويناىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار قوغۇن، ئەنجۈر، قارىئۆرۈك، ئۈزۈم، ئەينۈلا، چىلان، ئۈجمە قاتارلىق ھەر خىل مېۋىلەرنى ئوخشاشمىغان

ئۇسۇللار بىلەن قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭدىن قاق تەييارلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قۇرۇق يېمىش قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق ئېكسپورت تاۋارلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن.

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى باغۋەنچىلىك ئەمەلىيىتىدە ئۇزۇكسىز ئىزدىنىپ، مېۋىلەرنىڭ سورتى ۋە تۈرلىرىنى يېڭىلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئالايلۇق، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان قوغۇننى ئالساق، تېرىلىش ۋاقتى، پىشىش ۋاقتى، تەمى ۋە شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن، چىلگە تۇرىدىكى يازلىق قوغۇنلار، كۆكچى تۇرىدىكى كۈزلۈك قوغۇنلار ۋە قارا كۆسەي تۇرىدىكى قىشلىق قوغۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ.

چىلگە تۇرىدىكى يازلىق قوغۇنلارغا سەمەن چىلگىسى، قارا چىلگە، چار چىلگە، ئاق چىلگە، پوستىپىياز، بىشەكشېرىن، خامانچى، شېكەر سۇيى، سەبزىنازۇك قاتارلىقلار كىرىدۇ.

كۆكچە تۇرىدىكى كۈزلۈك قوغۇنلار ئاساسەن قوتۇر كۆكچە، ئاق كۆكچە، قارا كۆكچە، ئەنجان كۆكچىسى، سېرىق كۆكچە، كۈچا كۆكچىسى، قومۇل كۆكچىسى، كۆك تۇنى، چارچۇرۇك، يازلىق قارا كۆسەي، ئاقناۋات، قاپاق كۆكچە، رەنويلا، بەگزادە، مۇكارەنايى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قىشلىق قوغۇن تۇرىگە كۆك بەھرى، قىزىل پىسەن، يۇمىلاق پىسەن، قاراقاش، ناشېكەر، بىجىگەن، ئاق بەھرى، قارا كۆسەي، ھوۋەيلى، سېرىق شاپاق، ئىچى قىزىل بەھرى، تارىم قاتارلىقلار كىرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوغۇننىڭ تۈرى 40 نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قوغۇن تېرىش ۋە ئۆستۈرۈشكە مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇنلىغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر، ئاممىۋى تېخنىكىلىق بىلىملەر ۋە قوغۇن سەيلىسى..... قاتارلىق سەيلە ـ مۇراسىملار بارلىققا كەلگەن[1].

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 ـ ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىلى 5 ـ ئاي نەشرى، 62 ـ ، 64 ـ بەتلەر.

6. كۆكتاتچىلىق

قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئىستېمال قىلىدىغان كۆكتاتنىڭ تۈرى كۆپ، تارىخى ئۇزاق. ئۇيغۇرلار قوشۇمچە كۆكتاتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولۇپ، ئاساسەن ئۆزلىرىگە لازىملىق يازلىق كۆكتاتلارنى تېرىشتىن باشقا، كۈزلۈك كۆكتات تېرىپ بازارنى قىشلىق كۆكتات بىلەن تەمىنلەيدۇ، يەنى بازار كۈنلىرى دېھقانلارنىڭ سەۋزە، پىياز، چامغۇر، تۇرۇپ، يېسسۈپىلەك قاتارلىق سەي ـ كۆكتاتلىرى بازارغا كىرىدۇ.

كۆكتاتچىلىق بىلەن قوشۇمچە شۇغۇللىنىدىغان دېھقانلار ئورمىدا بۇغداي ئورۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئورنىغا سەۋزە، پىياز، كۆك تۇرۇپ، چامغۇر، يېسسۈپىلەك، كاللەكبەسەي قاتارلىق قىشلىق كۆكتاتلارنى تېرىيدۇ. بۇ خىل كۆكتات تېرىش بىلەن شۇغۇللىنىش ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا ئومۇملاشقان.

قەشقەر دېھقانلىرى 10 ـ ئايدىن باشلاپ 11 ـ ئايغىچە كۆكتاتلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، سەۋزە، چامغۇر، تۇرۇپلىرىنى تېرىغان ئېتىزىغا كۆمۈپ، باشقا كۆكتاتلارنى گەمىدە ساقلايدۇ.

دېھقانلار كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازغىچە ھەربىر بازارغا ئۆزلىرى تېرىغان كۆكتاتلىرىنى ئەكېلىپ توپ ۋە پارچە ساتىدۇ. بازار كۈنلىرى ھەممە بازاردا قىشلىق كۆكتات سېتىلىدۇ. مۇشۇ قوشۇمچە كىرىم بىلەن دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇرمۇش ئېھتىياجلىرىنى قامدايدۇ.

ئادەتتە شەھەرلەردە ھەربىر كوچا ياكى مەخسۇس ئورۇنلاردا كۆكتات دۇكانلىرى بولىدۇ. بۇ دۇكانلار يىل بويى كۆكتاتلارنى توپ ئېلىپ، پارچە سېتىش تىجارىتى قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ سودا قىلىش ئۇسۇلى يەرلىك ئۆرپ ـ ئادەتكە ماسلاشقان. ئۇلار خېرىدارلارنىڭ پۇلىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قارىماي، بار كۆكتاتلارنىڭ ھەممە تۇرىدىن ئاز ـ ئازدىن بېرىپ، خېرىدارغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىدۇ. توپ ئېلىپ، پارچە ساتىدىغان مۇنداق كەسىپىي كۆكتاتچىلار كۆكتاتنىڭ پاكىزلىقى ۋە كۆركەملىكىگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدۇ.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر ـ كەسىپ ئادەتلىرى

1. قول ھۈنەر كەسپى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

خەلق ئارىسىدا مەۋجۇت بولغان ھەر خىل ئىقتىسادىي قۇرۇلمىلار ئىچىدە ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلگەن يەنە بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بار. بۇ بولسىمۇ يۈرت ئارىلاپ ھۈنەر مەشغۇلاتى ئېلىپ بارىدىغان ھەر خىل ئۇستىكارلار گۇرۇھىدىن ئىبارەت. ئۇلار خەلق تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان بىر ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنىدۇر. تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى ئوۋچىلىق قوراللىرى ۋە كانچىلىق قوراللىرىنىڭ ياسىلىشى، بېلىقچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى كېمە، قولۇاق ۋە بېلىق تۇتۇش تورلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى؛ چارۋىچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى ئات ـ ئۇلاغ جابدۇقلىرى، تېرە ـ خۇرۇم ئىشلەش قوراللىرى ۋە ھارۋىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى؛ دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىقتىسادىدىكى خىلمۇخىل دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قوراللىرىدىن تارتىپ كىشىلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ھەر خىل قوراللارنىڭ ياسىلىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئۇستىكارلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قول ھۈنەر تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا ئايلىنىپ ھەرىكەت قىلىپ، خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم كۈچىگە ئايلاندى.

ئۇستىكارلارنىڭ كەسىپىي ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەينى دەۋردە تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن ئايرىلىپ چىقمىغان. دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن قېزىۋېلىنغان ئارخېئولوگىيەلىك بايلىقلار ئىچىدە قەدىمكى كونا تاش قورال دەۋرىگە تەئەللۇق ھەر خىل ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ناھايىتى كۆپ سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ئوتتۇرا ئاسىيادا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە يازما تارىختىن ئاۋۋالقى كونا تاش قورال دەۋرى ۋە بىرونزا دەۋرىدە ياشىغان ئىنسانلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان خارابىلىرى تېپىلدى.

دەل كونا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى ئىنسانلار ياۋايىلىق باسقۇچىدىن مەدەنىيەتلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغان بولۇپ، يېڭى ئادەملەر بارلىققا كەلگەن دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئۆزىنىڭ تەبىئىي مۇھىتتىكى ئەۋزەللىكى بويىچە ئېيتقاندا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەنبەلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئوتتۇرا تاش قورال دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىققا يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، جاھالەت دەۋرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن ياۋايىلىق دەۋرى (ۋارۋارلىق)گىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ. خارابىدىن ھەر خىل ئۇسۇلدا ياسالغان سېپىتا تاش قوراللار (قىرغۇچى قورال، چاقماق تاشتىن ياسالغان پىچاق، سۆڭەك يىگىنە ۋە ئوقيا باشقى.....) ھەمدە گېئومېتىرىيەلىك سىزىقچىلار بىلەن نەقىشلەنگەن نۇرغۇن ساپال قاچىلار (نەقىشلەرنىڭ بەزىلىرى قېلىپتا بېسىلىپ چىققان، بەزىلىرى سىزىلغان، بەزى ساپاللاردىكى رەڭلىك سىزىقچىلار يىپقا ئۆتكۈزۈلگەن مارجان شەكلىدە)، بېلىق، ياۋايى ھايۋان، جۈملىدىن ياۋا چوشقا، ياۋا بۇغا، ياۋا قوي قاتارلىقلارنىڭ سۆڭەكلىرى تېپىلدى. بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى ئەينى چاغدىكى بىر قىسىم قەبىلىلەرنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن ئىگىلىك بىلەن

شۇغۇللانغانلىقىنى؛ ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا، قوملۇقلىرىغا ۋە دەريا ئەتراپىغا ماكانلاشقان يەنە بىر قىسىم قەبىلىلەر گەرچە ئوۋچىلىق ۋە بېلىقچىلىق ئىگىلىكىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشكە باشلىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، شۇنداقلا بۇ ئىگىلىككە مۇناسىپ قوراللارنى ياسايدىغان ئىپتىدائىي ئۇستىكارلارنىڭمۇ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ[1].

ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارالغان، شۇ سەۋەبتىن ئاتنى ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرا ئاسيالىق كۆچمەن چارۋىچىلار كۆندۈرگەن دېگىلى بولىدۇ. ئات كىشىلەرنىڭ ھارۋىغا قېتىش، تىرانسپورت، ئۇرۇش قىلىش، كۆچۈش ئىشلىرىغا سېلىنىپ، بىر مەزگىل «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەنىدى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ ئوتتۇرا ئاسيانىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسمىنى ئاساس قىلغان دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بارلىققا كەلدى.

كىشىلەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغاندا يۇڭا ئات، يۇڭا چوشقا، تۈلكە، بۇغا، بۆكەن ۋە بۆرە قاتارلىقلارنى ئوۋچىلىق ئوبيېكتى قىلغان. ئۇلار ئولتۇراق ئۆيلەرنى خام كېسەكتە قوپۇرغان بولۇپ، خىش پىشۇرۇشنى تېخى بىلمىگەن. يېڭى تاش قورال دەۋرىدە ئىنسانلار ساپال قاچا ئىشلىتىشنى بىلگەن. ساپال قاچىلارغا رەڭلىك سىرلىقچىلار ئارقىلىق ھەر خىل گېئومېتريەلىك شەكىللەر چىقىرىلغان ۋە رەسىملەر ئويۇلغان. شەكىل ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان بۇ مەدەنىيەت ئىزلىرى بېلىقچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق ئىگىلىكلىرىگە خاس بولغان كۆپ خىل قوراللارنىڭ كەشپ قىلىنغانلىقى

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 118 - ، 122 - بەتلەر.

بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ قەدىمكى تاش قورال دەۋرى تاشنى يونۇپ سىلىقلايدىغان مەخسۇس ئۇستىكارلار (تاشچىلار)نى يېتىشتۈرۈپ چىقتى؛ رەڭلىك ساپال قاچىلار دەۋرى بولسا ئۆزىنىڭ ئۇستىكارلىرى بولغان كۈلالچىلارنى يېتىشتۈردى؛ دېھقانچىلىق ئىگىلىكى ئۆزىنىڭ كۆپ تەرەپلىمىلىك ئېھتىياجىغا ئاساسەن ھەر خىل دېھقانچىلىق قوراللىرىنى ياسايدىغان (كۆپىنچە ياغاچتىن) ياغاچچىلارنى يېتىشتۈردى؛ مىس ۋە تۆمۈرنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئۆتكۈر ۋە مۇستەھكەم قوراللارنى ياساش تېخنىكىسى بارلىققا كېلىپ، مىسكەر ۋە تۆمۈرچى ئۇستىكارلار گۈرۈھى يېتىشىپ چىقتى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۇستىكارلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتىشتە ئوينىغان رولى ئىنتايىن زور بولدى. ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھۈنەر ـ سەنئەت ئادەتلىرى قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئەڭ ياخشى پايدىلىق ئىمكانىيەتلەر بىلەن تەمىنلىدى.

خەلق ئارىسىدا ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا تارقىلىپ كېلىۋاتقان ئۇستىكارلارنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەت ماھارىتىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەپسانە ـ رىۋايەت ۋە ھېكايىلەر بار. ئۇنىڭدا ئۇستىكارلارنىڭ تېخنىكىسى يۈكسەك دەرىجىدە مەدھىيەلىنىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ھەققىدىكى تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ياغاچچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىلا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدىغان رىۋايەتلەر بار.

ياغاچچىلىق كەسپىنىڭ ئىش تۈرى ئوخشاشمىغاچقا، ئۇنىڭغا ئائىت ئادەتلەرمۇ پەرقلىق بولىدۇ. قەدىمكى دەۋرلەردىلا ياغاچچىلىق كەسپىدە «نەپىس ھۈنەر» ۋە «يىرىك ھۈنەر» دەپ ئىككى خىل ئىش تۈرى شەكىللەنگەن. ئالدىنقىسىدا ئاساسەن ئىنچىكە ۋە نەپىسلىكنى تەلەپ قىلىدىغان ياغاچ سايمانلار (ئىشىك، دېرىزە، ئۆي جاھازلىرى، سانduق، ياغاچ ئويما قاتارلىقلار)نى ياساش ئاساس قىلىنسا، كېيىنكىسىدە دېھقانچىلىق قوراللىرى (كەتمەن، گۈرجەك، بوقۇسا، يالغۇز ئوغۇل،

هارۋا..... قاتارلىقلار)نى ياساش ئاساس قىلىنغان.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، قەشقەردىكى ئەنئەنىۋى ھۈنەر-كەسىپلەردىن كۈلالچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەر كەشتىچىلىك، توقۇمىچىلىق (بۆزچىلىك، گىلەمچىلىك.....) موزدۇزلۇق..... قاتارلىق ھۈنەر تۈرلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى بىر خىل مەدەنىيەت تىپىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

كۈلالچىلىق سەنئىتى ئىپتىدائىي ساپالچىلىق دەۋرىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئانىمزم (ئانىلىق ئۇرۇقداشلىق) جەمئىيىتىنىڭ كەشىپىياتى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي جەھەتتىن يېڭى تاش قورال دەۋرىگە مەنسۇپ بولۇپ، تاش قوراللار ۋە كۈلالچىلىق سەنئىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا يۈكسەك ئەھمىيەتلىك بىر تەرەققىيات باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى، ئانىلىق سىستېمىسىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدا ئايالالارنىڭ تەشكىللىگۈچى ۋە رەھبەرلىك قىلغۇچى ئاساسىي كۈچ بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋرنىڭ ئاساسىي ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىشى بولغان قورال- سايمان ياساش، تېرىقچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، كۈلالچىلىق، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە كۆندۇرۇش، ئوزۇقلۇق تەييارلاش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى پۈتۈنلەي ئايالالار ئورۇنلايتتى، بولۇپمۇ كۈلالچىلىق سەنئىتى ئايالالارنىڭ ئىجادىي ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولغاچقا، قەدىمكى ئەپسانىلەر ئىچىدە ئايال ئىلاھلارنىڭ ئىجادكارلىق روھى مەدھىيەلەنگەن ھېكايىلەر ئاساسىي سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئەپسانىشۇناسلىقتا «..... ئايالالارنى ئىلاھىيلاشتۇرۇش ئەرلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇشتىن بۇرۇن بولغان. مېتال پىشىشقىلاپ ئىشلەشتىن باشقا، سەنئەت ۋە قول ھۈنەرۋەنچىلىكتىكى بىرىنچى تۈركۈم ئىجادىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئەر ئىلاھلارغا ئەمەس، بەلكى ئايال ئىلاھلارغا مەنسۇپتۇر» دەپ قارىلىدۇ. بۇنداق بولۇشنىڭ سەۋەبىنى ئەلۋەتتە ئاشۇ ئانىمىستىك ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىنىڭ ئوبىيكتىپ تۈرمۇش شارائىتى بەلگىلىگەن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى،

كۇلالچىلىق سەنئىتىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ئادەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى ئەپسانىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. كۇلالچىلىقنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق. شۇ سەۋەبتىن، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار ئىچىدە ساپال بۇيۇملار ھەممىدىن كۆپ كۆزگە چېلىقىدۇ. دەرۋەقە، ئىلىم - پەن تېخى تەرەققي قىلمىغان ئۆتمۈش زامانلاردا تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى ماتېرىيالى مول، تەننەرخى تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتى ئاز، تېخنىكىلىق مەشغۇلاتى يەكگىل بولغان لايدىن ياسالغان. خەلق ئارىسىدا ئومۇملاشقان بۇنداق ھۇنەر - سەنئەت ئەنئەنىسى ئۇزۇكسىز تەرەققي قىلىپ تېخىمۇ نەپىسلەشتى. ھازىرقى زامان كۇلالچىلىق سەنئىتىدىكى كۆزنى چاقنىتىدىغان خىلمۇخىل فارفۇر بۇيۇملار ئەنە شۇ خەلق ئارىسىدىكى ئەنئەنىۋى كۇلالچىلىق تېخنىكىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدىن ئىبارەت[1].

خەلق ئارىسىدىكى ھۇنەر - كەسىپ ئادەتتىنىڭ ئېتىقاد خاراكتېرى كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنى قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا پەيدا بولغان ئىپتىدائىي ئىلاھىيەتچىلىك قارىشىنىڭ تەسىرى دېيىش مۇمكىن. چۈنكى، ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرى سىرتقى مۇھىتنىڭ كۈچىگە بېقىنغان ھەمدە تەبىئەتنىڭ «كۈچى»نى چۈشىنىشكە قادىر بولالمىغان. شۇ سەۋەبتىن، تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن ۋەھىمە پەيدا بولغان. ئەنە شۇ ۋەھىمىدىن ئىنسانلارنىڭ ئېڭىدا «ئىلاھ» ھاسىل بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئىلاھ» بىر خىل ئالاھ فورمىسى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كىشىلەرنى بېقىندۇرىدىغان سىرتقى كۈچنىڭ ئىنسانلارنىڭ ساددا ھېسسىياتىدىكى ئابستراكت چۈشەنچە بولماستىن، بەلكى ھەممىگە قادىر ۋە قابىل بولغان كونكرېت ئوبرازى ھېسابلىناتتى. ئىنسانلار تەبىئەتنىڭ قارام كۈچلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئۈمىدىنى شۇ سەۋەبتىن ئەنە شۇنداق «ئىلاھ» لارغا

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 124 - ، 126 - بەتلەر.

بىغىشلىدى ۋە ئۆز غايىسىنى شۇ «ئىلاھ» نىڭ كۈچى بىلەن رېئاللىققا ئايلاندۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ يەردىكى «ئىلاھ» ئىپتىدائىي ئەمگەك نەتىجىسىنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، ئەمگەك قورالىغا ئىگە بولغان ئىنتايىن رېئال شەخسلەردۇر.

دېمەك، ھەرقايسى ھۈنەر - كەسىپكە باغلىق بولغان «ئىلاھ»لارمۇ شۇ خىل ھۈنەر - سەنئەتنىڭ بەدىئىي ئومۇملاشتۇرۇلۇشى سۈپىتىدە كاسىپلارنى ئۆزىگە رام قىلىپ تۇرىدىغان روھىي مەبۇدتۇر.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى كۆپ خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مېتالچىلىقنىڭ رولى ناھايىتى زور بولدى. ئارخېئولوگىيەلىك مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلار مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا مېتالچىلىق دەۋرىگە (ئاساسەن تۆمۈر قوراللار دەۋرىگە) كىرگەنلىكى مەلۇم. ئۇلار دەسلەپ تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دۇبۇلغا، نەيزە، بۇقۇسا چىشى (دېھقانچىلىق قورالى)، يۇگەن، ئۈزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۈشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق كۆپ خىل قوراللارنى ياسىغان، ھەتتا ئالتۇن ئېرىتىپ ئالتۇن چاپان، ئالتۇن تاج، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق نەپىس سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيدا ساقلىنىۋاتقان ئالتايدىن تېپىلغان ساۋۇتلار بۇنىڭغا ئىسپاتتۇر[1].

قەشقەردىكى ئۇيغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ قول ھۈنەر - سەنئىتى كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك كۆركەم. ئۇ مەملىكىتىمىزنىڭ گۈزەل سەنئەت سەھنىسىدىكى پارلاپ تۇرغان گۈلدۇر.

كەشتىچىلىك، گۈل چېكىش، كىمخاب، زەرباب، سەگەز، ماتا، ئەتلەس، گىلەم توقۇش قاتارلىقلار ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان ھۈنەر - سەنئەت ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئۇلارغا ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيا ماتېرىياللىرى ۋە ئىشلەش ئۇسۇلۇبلىرى

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 118 - ، 129 - بەتلەر.

جەھەتتە ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكلىرى بار. ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆڭلەك، چاپان، ياغلىق، ياستۇق، تەكىيە، بەلباغ، ئىشىك - دېرىزە پەردىلىرى، خۇرجۇن، ھەر خىل ئورۇن - كۆرپە ياپقۇچلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە كۆركەم گۈللۈك نۇسخىلار كەشتىلىنىدۇ. شۇ ئارقىلىق قويۇق مىللىي ئۇسلۇب شەكىللىنىدۇ.

ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاتار، ئافغان (مەكتتە كارروك، كايتوك دەيدىغان پۇشتۇلارنىڭ ئەۋلادى بار) قاتارلىق مىللەتلەر مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتى بىلەن كۆپرەك شۇغۇللانغاچقا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلاردا شەھەر مەدەنىيىتى بۇرۇن باشلانغاچقا، ئائىلە تۈرمۇش سايمانلىرىنى ياساش، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ناھايىتى تەرەققىي قىلغان.

ئۇيغۇرلار قول ھۈنەرۋەنچىلىكتە ئالاھىدە ئالغا كەتكەن مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇلاردا توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق، كەشتىچىلىك، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، قۇيمىچىلىق، كۈلالچىلىق، زەرگەرلىك، گەجخالىق، جۇۋازچىلىق، بىناكارلىق قاتارلىق ھۈنەر - كەسىپ ئالاھىدە ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چېۋەر قوللىرى بىلەن ياسالغان ھەرقانداق بىر بۇيۇم كىشىنىڭ دىققىتىنى تارتماي قالمايدۇ.

ئۇيغۇرلار ھۈنەر - كەسپىكە تولىمۇ ھېرىسمەن خەلق بولغاچقا، ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەشتە ھۈنەر ئىگىلەش ۋە ئۇنىڭ خاسىيەتىنى كۆپ تەكتىلەيدۇ. ئۇلاردا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە «ئوغۇل بالىغا 72 تۈرلۈك ھۈنەر ئازلىق قىلىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇن ھېكمەتلىك ئىبارىلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. بىر قىسىم ئۇيغۇر كىلاسسىك شائىرلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋە بىر قىسىم ھۈنەرۋەنچىلىك رىسالىلىرىدە ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ھەققىدە ئالاھىدە مەلۇماتلار بار. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا 260 نەچچە خىل ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرىنىڭ بولغانلىقى مەلۇم[1].

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار تۈزگەن «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2005 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 30 - ، 31 - بەتلەر.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار قەدىمكى ئەجدادلىرىنىڭ قول ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ پۈتكۈل جەۋھەرلىرىنى ئۆزىگە جەم قىلغانلىقتىن باشقا، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان ۋە قەدىمكى ئەنئەنىلىرى ھېسابلىنىدىغان چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىققا ئائىت بۇيۇملارنى ياساشنى ئادەت، كەسىپ قىلغان. ھازىر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىن باشلانغان ھۈنەر - كەسىپ ئادەتلىرى ۋە ھۈنەر - كەسىپ سەنئەت بۇيۇملىرى خېلى مول ساقلانغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر - كەسىپ ئادەتلىرى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىگە ئائىت مۇنتىزىم ماتېرىياللار كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى سەييياھلار، ئارخېئولوگ، مەدەنىيەت تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە بىر قىسىم مەلۇماتلارنى ئۇچرىتىشقا بولىدۇ.

گېرمانىيەلىك شەرقشۇناس ئا. لېكوك 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى بىرقانچە قېتىم گېرمانىيەنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە مەسئۇل بولۇپ شىنجاڭغا تەكشۈرۈشكە كەلگەن. ئۇ، بۇ بىرنەچچە قېتىملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىگە دائىر قىممەتلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان. دۆلتىگە قايتقاندىن كېيىن، بۇ ئېرىشكەن ماتېرىياللار ئاساسىدا 1916 - يىلىدىن 1928 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۈچ كىتاب نەشر قىلدۇرغان. بىرىنچى كىتابى بولسا ئۇيغۇرلارنىڭ نەپىس قول ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى (ئاساسلىقى زىننەت بۇيۇملىرى)نىڭ رەسىملىك ئالبومى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى، ئۈچىنچى كىتابلىرىدا ئاپتور كۇچا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ كىيىملىرى (تىككۈچىلىك ھۈنىرى)، دولانلىقلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى (جۈملىدىن قول ھۈنەر - سەنئىتى) ۋە تۇرالغۇ ئۆيلىرى (بىناكارلىق ھۈنەر - سەنئىتى) توغرۇلۇق بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ[1].

---

[1] ل. ئا. چېۋىر: «19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ۋە قوشنا خەلقلەر»، «نائۇكا» نەشرىياتى موسكۋا، 1990 - يىلى رۇسچە نەشرى، 17 - بەت (پەخرىدىن ھېسامىدىن: «چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئەت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2001 - يىلى 3 - سان، 27 - ، 28 - بەتلەردىكى نەقىل.

ئۇيغۇرلاردا قول هۈنەرۋەنچىلىك دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئىگىلىكىدىن قالسىلا كۆلىمى ۋە ئومۇملىشىش دائىرىسى كەڭ بولغان بىر خىل قوشۇمچە ئىگىلىك شەكلىدۇر.

ئۇيغۇرلار قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۇغۇنىگە ماكانلاشقان. غەرب ۋە شەرق مىللەتلىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتىكى بۇنداق قولاي شارائىت ئۇلارنىڭ هۈنەر - كەسىپ ۋە سودا ئىگىلىكىنىڭ بۇرۇنراق تەرەققي قىلىشىغا پايدىلىق ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بەرگەن.

رايونىمىزدىن تېپىلغان قول هۈنەر - سەنئىتىگە ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلاردىن قارىغاندا، يېڭى تاش قورالالار دەۋرىدىن باشلاپ بىرقەدەر سىلىقلاشقان قول هۈنەر - سەنئىتىنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراق شەھەر - كەنت هاياتىغا كۆچۈشتىن ئىلگىرى قول هۈنەر ئىگىلىكى تېخى باشقا ئىشلەپچىقىرىش كەسىپلىرىدىن تولۇق ئايرىلىپ چىقمىغانلىقى مەلۇم. پەقەت شەھەرلەشكەن ئولتۇراق هايات ئېھتىياجى قول هۈنەر كەسپىنىڭ بىر خىل مۇقىم ئىگىلىك شەكلى سۈپىتىدە تەرەققي قىلىشىغا ۋە هۈنەر تۈرلىرىنىڭ كۆپ خىللىشىشىغا ئاساس بولغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدە قول هۈنەرۋەنچىلىك بۇرۇنقى دەۋرلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ تېز راۋاجلانغاندى. قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سۇلالىنى قۇرغان ئۇيغۇرلار ئاساسەن قەدىمكى ئەنئەنە بويىچە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى پىشىشقلاپ ئىشلەش هۈنەرۋەنچىلىك تېخنىكىسىغىلا ئىگە بولغان ۋە ئۇلار بىرقەدەر نەپىس قول هۈنەرۋەنچىلىكتە ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا سوغدلىرى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قول هۈنەرۋەنلىرىگە يۆلەنگەندى. قاراخانىيلار سۇلالىسىدە ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن، تەرەققي تاپقان ئىسلام قول هۈنەر- سەنئىتى ۋە سىرتقى مەدەنىيەتلەرنىڭ ئاكتىپ تەسىرى ئاستىدا قاراخانىيلارنىڭ قول هۈنەرۋەنچىلىكى تېز تەرەققي قىلىپ، قول

هۇنەرۋەنچىلىك قاراخانىيلارنىڭ بىر پۈتۈن ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى، تۇر جەھەتتىن كۆپىيىپ، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ كۆركەملەشتى ۋە بىر قىسىم قول هۇنەر بۇيۇملىرى ئەينى ۋاقىتتىكى يېپەك يولى سودىسى ئارقىلىق غەرب ۋە شەرققە تارالدى. قەشقەر، يەكەن، خوتەن ۋە ماۋاره ئۇننەھەردىكى بۇخارا، سەمەرقەنت، ئوترار، بالاساغۇن قاتارلىق شەھەرلەر يىرىك قول هۇنەر مەركەزلىرىگە ئايلاندى. جۇملىدىن قەشقەر شەھىرىدە قول هۇنەرۋەنچىلىكىنىڭ بىرقەدەر تىپىك ئۆلگىلىرىدىن كاھىشچىلىق، نەققاشچىلىق، تاش ئويمىچىلىق، فارفۇرچىلىق، ئەينەكچىلىك، قازانچىلىق، تۆمۈرچىلىك، كۈلالچىلىق، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، ياغاچچىلىق، چىغرىقچىلىق، باپكارلىق، تىككۈچىلىك، موزدۇزلۇق، تۇماقچىلىق، كۆنچىلىك، كەشتىچىلىك، بويىاقچىلىق، سوپۇنچىلىق، تاشچىلىق، چىشچىلىق، تۇگمەنچىلىك، تاقىچىلىق، قۇيمىچىلىق، تۇنىكسازلىق ۋە قۇلۇپسازلىق، پىلىچىلىك، قاشتاش ئويمىچىلىقى، پىچاقچىلىق، چالغۇچىلىق، باققالچىلىق، جۇۋىچىلىق، ساتىراشلىق، قاسساپچىلىق، سەررايچىلىق، گىلەمچىلىك، كىگىزچىلىك، شامچىلىق..... قاتارلىق نەچچە ئونلىغان قول هۇنەرۋەنچىلىك تۈرلىرى مەيدانغا كەلگەنىدى، ھەتتا بەزى قول هۇنەرلەر كۆلەملىشىپ، «ئىشخانا» دەپ ئاتالغان قول هۇنەر كارخانىلىرىنى شەكىللەندۈرگەنىدى. قەشقەر شەھىرىدىكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قول هۇنەرۋەنچىلىكنى تۇرمۇش ئاساسى قىلغان بولۇپ، قاراخانىيلار دەۋرىدىلا بۇ شەھەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قول هۇنەرۋەنچىلىك ۋە سودىنىڭ يىرىك مەركىزى بولۇپ قالغان. شەھەردىكى خېلى كۆپلىگەن كوچا ـ مەھەللىلەرنىڭ ناملىرى مەلۇم هۇنەر ـ كەسىپنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەسىلەن، «قاسساقان بازىرى»، «زەرگەرچى كوچىسى»، «تاغارچى كوچىسى»، «قوناق بازىرى»، «ئېگەرچى كوچىسى»، «چاپان بازىرى»، «كوزىچى بازىرى»، «ساندۇق بازىرى»..... دېگەنگە ئوخشاش.

بولۇپمۇ ئەينەكچىلىك قاراخانىيلار قول هۇنەرۋەنچىلىكىدە پارلاق ئورۇن تۇتىدۇ. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر داۋامىدا قاراخانىيلار

سۇلالىسى دەۋرىدىكى نۇرغۇن ئەينەكچىلىك دۇكانلىرى ۋە زور مىقداردىكى ئەينەك قاچىلار ۋە ئۇلارنىڭ پارچىلىرى بايقالدى. ئەينەك قاچىلارنىڭ تۈرلىرى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى يېمەك - ئىچمەك قاچىلىرى، ئەينەكتىن ياسالغان چىنە - تەخسە، ئېگىز پۇتلۇق جام (قەدەھ)، بوتۇلكا، كومزەك، دۇۋەت، قەلەمدان، ئەتىر قۇتىسى، زىننەت بۇيۇملىرى، فارفۇر بۇيۇملار قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ خىل بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى رەڭسىز ئەينەكتىن ياسالغان بولۇپ، بەزىلىرى يېشىل، كۆك، ھاۋا رەڭ، قىزغۇچ ئەينەكلەردىن ياسالغانىدى. بۇ ئەينەك بۇيۇملارنىڭ ئۈستىگە ھەل بېرىش ئۈسۈلىدىن پايدىلىنىپ ھەر خىل نەقىشلەرنى سىزغاندىن سىرت، يەنە قول ياكى ئەينەك سىملار بىلەن ھەر خىل قاپارتمىلىق گۈل - نەقىشلەر چىقىرىلغان. مەسىلەن، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «خانئۆي قەدىمكى شەھەر خارابىسى» ۋە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «سوسەر قەدىمكى قەلئە» خارابىسىدىن كۆپلىگەن ئەينەك بۇيۇم پارچىلىرى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاچ يېشىل، ئاچ سېرىق، كۆك، قىزغۇچ رەڭلىكلىرىمۇ بار[1]. مارالبېشىدىكى «توققۇز ساراي خارابىسى» دىن تېپىلغان ئاچ سېرىق رەڭدىكى قەدەھ ئىنتايىن سىپتا، چىرايلىق ياسالغان بولۇپ، قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىگە تەئەللۇق قىممەتلىك سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

10 - ، 11 - ئەسىرلەردىلا دېرىزىگە ئىشلىتىلىدىغان ئەينەكلەر ياسىلىشقا باشلىغان. تەكشى يۈزلۈك دېرىزە ئەينىكى قاراخانىيلار سۇلالىسى تەۋەلىكىدىكى نۇرغۇن شەھەرلەردىن كۆپلەپ تېپىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رەڭلىك ئەينەكلەرمۇ بار بولۇپ، ئۇلار ئوردا - قەسىرلەرنى زىننەتلەشكە ئىشلىتىلگەن. ئەينەكچىلىككە ئوخشاش ئىنچىكە ھۈنەر - تېخنىكىنى تەلەپ قىلىدىغان كەسىپلەرنىڭ شۇ

---

[1] ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى، 283- بەت.

دەربجىدە تەرەققىي قىلىغانلىقى قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خېلى گۈللەنگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. قاراخانىيلار دەۋرىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا ئوتتۇرا ئەسىردە تېخىمۇ گۈللەنگەن يېپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن جانلىنىۋاتقان سېنكىرىتنىڭ مەدەنىيەت ئامىللىرىدىن ئىبارەت سىرتقى تەسىردىن باشقا، يەنە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن ئۇيغۇر ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىچكى ئىنېرتسىيە كۈچىدىن ئىبارەت ئىچكى تەلەپ مۇھىم رول ئوينىغان. چۈنكى، يېڭىچە ئۇسلۇبتىكى ئۇيغۇر ئىسلام مېمارچىلىقى ئەينەكچىلىك، سىرچىلىق، ياغاچچىلىق، بېزەكچىلىك، ھۆسنىخەتچىلىك، كۈلالچىلىق، كىگىزچىلىك، گىلەمچىلىك قاتارلىق كۆپ خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىغا ھەممىدىن كۆپ ئېھتىياجلىق ئىدى. قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە كۈلالچىلىق (ساپالچىلىق)مۇ تازا يۈكسەلگەن. ئارخېئولوگلار قاراخانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدىكى بارلىق شەھەر خارابىلىرىدىن زور مىقداردا خۇمدان ۋە ساپالچىلىق ئەسۋابلىرىنى تاپتى. بۇ دەۋردىكى ساپال بۇيۇملار رەڭلىك ۋە رەڭسىز دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلغان. رەڭلىك (سىرلانغان) ساپال بۇيۇملارغا ھەر خىل گېئومېتىرىيەلىك شەكىللەر، دەل ـ دەرەخ، گۈل ـ گىياھلار، ئۇچار قۇشلارنىڭ رەسىملىرى، شۇنداقلا ئەرەب يېزىقىدىكى ھۆسنىخەت ئۇلگىلىرى چۈشۈرۈلگەن. سىرلانمىغان (رەڭسىز) ساپال بۇيۇملارنىڭ كۆپچىلىكى سۇيۇقلۇق قاچىلىنىدىغان ھەر خىل كومزەكلەر ۋە تاماق ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان قاچا ـ قۇچىلار بولۇپ، ئۇ ئاۋام خەلق ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان. بۇنداق بۇيۇملارغىمۇ قاپارتما نەقىشلەر ئىشلەنگەن. شەرقىي قاراخانىيلار تەۋەلىكىدە پاختا ۋە يېپەك توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن بولۇپ، ئاق شايى رەخت ۋە گۈللۈك رەختلەر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە داڭ چىقارغانىدى. «شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسى غەربكە تارالغاندىن باشلاپ غەربىي يۇرتتا يېپەك توقۇمىچىلىقى ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى». «قاراخانىيلار سۇلالىسىدىن سۇڭ سۇلالىسىگە توشۇلغان تاۋارلار ئىچىدە ‹غۇز (ئۇيغۇر) كىمخابى› ۋە ‹غەرب كىمخابى› بار ئىدى» («سۇڭ

سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى»)[1]. مارالبېشى ناھيەسىدىكى «توققۇز ساراي خارابىسى»دىن ئىنتايىن نەپىس توقۇلغان پاختا، يۈك، يىپەك توقۇلمىلار تېپىلدى. خارابىنىڭ 9- ئەسىرگە تەۋە توپا قاتلىمىدىن تېپىلغان يۈك گىلەم ۋە گۈللۈك يۈك گىلەم ئۆزىنىڭ نەپىسلىكى بىلەن ئالاھىدە دىققەت - ئېتىبارغا سازاۋەر. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان BT — 374 نومۇرلۇق بۇ گۈللۈك يۈك گىلەم دۇكان ئىشلىتىلمەي، ئالدىنقا ئاتىدىغان موكا ۋە قايتىدىغان ئەسۋابلار بىلەن توقۇلغان بولۇپ، ئۆرۈش يىپ ئارىلىقى تەخمىنەن 3 مىللىمېتىر، زىچلىقى 4 تال/ سانتىمېتىر، ئارقان ئارىلىقى تەخمىنەن 1 مىللىمېتىر، زىچلىقى 11 تال/ سانتىمېتىر. ئۇ، قىزىل، كۆك گۈللەر چىقىرىلغان، گۈل چېچىكى سېرىق ۋە قىزىل رەڭلىك بولۇپ، گۈل بەرگى جىگەر رەڭ ياكى يېشىل يىپلار بىلەن توقۇلۇپ، ئىستېرىئولۇق تۇيغۇ بېرىدىغان قىلىنغان[2].

يەكەن خانلىقى دەۋرىدە قول سانائەت ئىگىلىكى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانىدى، بولۇپمۇ بۇ دەۋردە كانچىلىق بىلەن مېتالچىلىق كەسپى ئالاھىدە تەرەققىي قىلدى. كۈچا، ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن، بۈگۈر قاتارلىق جايلار شۇ مەزگىلدە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسىپلىرىنىڭ مەركەزلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي، تۆمۈر، قاشتاش، تۇز، سىماب، نۆشۈدۇر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرى قېزىلاتتى ۋە پىششىقلاپ ئىشلىنەتتى. بۇ كان مەھسۇلاتلىرىدىن كەتمەن، گۈرجەك، ئورغاق، ساپان چىشى قاتارلىق ھەر خىل دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلەشتىن باشقا، يەنە ھەرە، ئۈشكە، رەندە، پالتا، تۇگمەن تېشىنىڭ ئوقى، ھەر خىل ئۆلچەملىك مىخ، تاقا قاتارلىق ھۇنەر - كەسىپ قوراللىرى، قىلىچ، نەيزە، خەنجەر،

---

[1] ۋېي لياڭتاۋ: «قاراخانىيلار تارىخىدىن بايان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى، 290- بەت.

[2] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 76 - ، 78 - بەتلەر.

ئاي پالتا، ئوقيا ئوقتىلىك بېشى، قالقان، دۇبۇلغا، ملتىق قاتارلىق قورال - ياراغلارنى ۋە ئالتۇن - كۈمۈشتىن ھەر خىل زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەيتتى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدە كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق ئاساسەن خانلىقنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، خان كانىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى كان سودىگەرلىرىگە ئىجارىگە بېرىش ياكى سېتىپ بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. كانلارنى ئىجارىگە ئالغان مەزگىلدە ئىجارىگە ئالغۇچى سودىگەرنىڭ رۇخسەتسىز باشقىلارنىڭ خالىغانچە قېزىشىغا يول قويۇلمايتتى. ئۇلار ئىشچىلارنى يوللاپ ناھايىتى ئەرزان باھادا ئىشلىتەتتى. يەكەن خانلىقى دەۋرىدىكى گۈللەنگەن كانچىلىق ۋە مېتالچىلىق كەسپى بۇ دەۋرنىڭ قول ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئاساس بولدى. بۇ دەۋردە ھۈنەر - كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى بىر تەرەپتىن كارخانىلىشىش يولىغا قاراپ ماڭغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى نەپىسلىككە ۋە يۇقىرى سەۋىيەگە قاراپ يۈزلەندى. بۇ چاغدا توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك، خارەتلىك (ياغاچچىلىق)، تاش ئويمىچىلىق، تۆمۈرچىلىك، مىسكەرچىلىك، زەرگەرچىلىك، تىككۈچىلىك، باقمىچىلىق، جۇۋازچىلىق، سوپۇنچىلىق، ساتىراشلىق، چاقچۇقچىلىق (كۈلالچىلىق)، قازانچىلىق، موزدوزلۇق، كاھىشچىلىق، پىچاقچىلىق، قۇلۇپسازلىق قاتارلىق نەچچە ئون خىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى خېلى يۇقىرى سەۋىيەدە راۋاجلاندى، ھەتتا بۇ دەۋردە خېلى سۇپەتلىك ئالتۇن پۇل (تىللا) ياسىلىپ، خەلقئارا سودا ئوبوروتىغا قاتناشتۇرۇلغان. يەكەن خانلىقى مەزگىلىدە سۇلتان سەئىدخاننىڭ نامى بىلەن ياسالغان تىللانىڭ شىنجاڭدىن، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، كەشمىر رايونلىرىدىن خېلى كۆپلەپ تېپىلغانلىقى يۇقىرىقى پىكرىمىزگە دەلىل بولىدۇ[1].

20 - ئەسىردىكى ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە

---

[1] لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى» 1 - قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 773 - بەت.

ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئىككى باسقۇچقا ئايرىش مۇمكىن:

1 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمى يەنى ئازادلىققىچە بولغان دەۋر. ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ باسقۇچتا ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر ئىگىلىكى كۆلەم جەھەتتىن كېڭەيدى، تۈر جەھەتتىن كۆپەيدى، سۈپەت جەھەتتىن تېخىمۇ نەپىسلىككە قاراپ يۈزلەندى، يېڭى سودا بازارلىرىنى ئېچىپ، مەركىزىي شەھەر سودىسى بىلەن چار بازار (يېزا بازارلىرى) سودىسىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشگە تۈرتكە بولدى، بولۇپمۇ مۇشۇ يىللاردا قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساس قىلغان چار بازارچىلىق سودا ئىگىلىكى ئالاھىدە جانلىنىپ، ھەپتىنىڭ ھەممە كۈنلىرىدە بازار بولىدىغان سودا تورى شەكىللەندى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قول ھۈنەر تۈرى 350 خىلدىن ئېشىپ كەتكەن. بۇنداق كۆپ خىل ھۈنەر تۈرى ئېچىدە رايون ئىچى ۋە سىرتىدا ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغىنى كانچىلىق ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قول ھۈنەر ـ سەنئىتى، تېرە ـ يۈڭ، كۆن ـ خۇرۇمچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى، توقۇمىچىلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى، قۇرۇلۇش ـ بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

2 ـ باسقۇچ: 20 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىيات. 1949 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پۈتكۈل جۇڭگو خەلقى تولۇق ئازادلىققا ئېرىشىپ، ھەممە تەرەپلەردە يېڭى گۈللىنىش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. بىر تەرەپتىن چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قاچقىـ سوقتى قىلىشى، يەنە بىر تەرەپتىن ئېغىر باج ـ سېلىق ۋە بازار كاساتچىلىقى تۈپەيلىدىن قەددى پۈكۈلگەن ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىرى پارتىيە ـ ھۆكۈمەتنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، قايتىدىن قەددىنى رۇسلىدى، خەلق تۈرمۈشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ مىللىي قول ھۈنەر بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياج ئۆستى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭمۇ ھەرقايسى شەھەر ـ ناھىيىلىرىدە قول سانائەت بىرلەشمىلىرى قۇرۇلۇپ، قول ھۈنەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق

پۇرسەت يارىتىپ بېرىلدى، بۇ يىللاردا ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى ئىككى لىنىيە بويىچە يەنى شەھەرلەردە ھەرقايسى قول ھۈنەر تۈرلىرى بويىچە ھۈنەرۋەن - كاسىپلار گۇرۇھى (جەمئىيىتى) ۋە يېزا - كەنتلەردە قوشۇمچە قول ھۈنەرۋەنلەر ئىگىلىكى زىچ گەۋدىلىشىپ بازار سودىسىنى جانلاندۇردى، بولۇپمۇ 1983 - يىلى ئېچىلغان پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن يولغا قويۇلغان ئىسلاھات، ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتىنىڭ پارلاق نۇرى ئاستىدا ئۇيغۇر قول ھۈنەر - سەنئىتى يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن خەلقئارا بازاردا رىقابەتلىشەلەيدىغان ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى، ھۈنەر - كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدا ئەنئەنىۋىلىك بىلەن زامانىۋىلىق، قول ئەمگىكى بىلەن ماشىنا كۈچى زىچ بىرلەشتۈرۈلگەچكە، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ مىللىي ئىگىلىكتە تۇتقان ئورنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئۆستى، خوتەنلىك ئەنئەنىۋى گىلەمچىلىك ھۈنەر - سەنئىتى، قاشتاش ئويمىچىلىقى، ئەتلەسنى گەۋدە قىلغان يىپەك توقۇمىچىلىقى، قەشقەرنىڭ زەرگەرچىلىك، مىسكەرچىلىك قاتارلىق نەپىس بۇيۇملار ھۈنىرى، دوپپىچىلىق، تۇماقچىلىق ھۈنەر - سەنئىتى، ساندۇقچىلىق، سىرچىلىق، نەققاشچىلىق قاتارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى، يېڭىسارنىڭ تىغچىلىق (پىچاقچىلىق) ھۈنەر - سەنئىتى، كۈچانىڭ ئەلتىرە ھۈنەر - كەسىپى..... قاتارلىق مىللىي ھۈنەر - كەسىپلەر ئۆزىنىڭ سېھرىلىك كۈچىنى نامايان قىلىپ، بازار ئىگىلىكىدە پۈت تىرەپ تۇرالايدىغان تۇۋرۈكلۈك كەسىپكە ئايلاندى[1].

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «20 - ئەسىر ئۇيغۇر ماددىي فولكلور مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 5 - ئاي نەشرى، 72 - ، 78 - ، 103 - ، 104 - ، 107 - ، 109 - بەتلەر.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى

ھەرقانداق ئىقتىسادىي ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرى نوقۇل ھالدا مۇستەقىل تەرەققىي قىلغان بولماستىن، بەلكى ئۆزى ئىشلەپچىقارغان تاۋارلارنى ئالماشتۇرۇش جەريانىدا تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، مىددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەسىپلىشىشى بىلەن ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كەسىپلىشىشى ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچقان. تاغلىق رايونلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا تەبىئەتتىن توپلاپ يىغىۋالغان بۇيۇملار ۋە ئوۋ غەنىيمەتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز رايوندا كەم بولغان ئاشلىق، رەخت، قاچا ـ قۇچا قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىرىگە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەن، ئوخشاشلا، دېھقانچىلىق رايونلىرى ئىشلەپچىقارغان ئارتۇق ئاشلىقنى تاغلىق رايونلار ئىقتىسادىدىكى چارۋا، تېرە ـ يۇڭلارغا ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياج تۇغۇلغان. بېلىقچىلىق رايونلىرى تۇتقان بېلىقلارنى ئاشلىق ۋە باشقا كېرەكلىك تاۋارلار بىلەن ئالماشتۇرۇش؛ قول ھۇنەرۋەنلەر ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان بۇيۇملارنى خىلمۇخىل تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇش ئادەتلىرى تەبىئىي ھالدا شەھەر سودا سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. لېكىن، ئۆزئارا تەبىئىي ھالدىكى مال ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكلى تېخى سودىدىكى قىممەت خاراكتېرىنى ئالمىغانىدى. كېيىنچە ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ سودىدا مەخسۇسلىشىش بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ بىلەن تەبىئىي ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىپتىدائىي جەريانلىرى يوقلىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلىدا ئېلىم ـ سېتىم (سودىلىشىش) شەكلى پەيدا بولدى. قىممەت

كۆزقاراشنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئەگىشىپ تاۋار ئالماشتۇرۇش پىرىنسىپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر يۈرۈش ئۆرپ - ئادەتلەر شەكىللەنگەن. تاۋار ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجى ئۆزىگە مۇناسىپ ھالدا سودا بازارلىرىنى پەيدا قىلدى. سودا بازارلىرى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى ــ ئىقتىسادىي قىممەت سۈرۈشتە قىلىنمايدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدىن تەرەققىي قىلىپ، ئوخشاش قىممەت يارىتىدىغان ئىقتىسادىي مەقسەتكە يۈزلەنگەن دەۋردە پەيدا بولدى[1].

سودا - تىجارەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتى بويىچە بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان ساھە. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلاردىكى تاۋار قارىشىنىڭ يېتىلىشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى فېئودال ناتۇرال ئىگىلىكى ئاساسىدا ئەمەس، بەلكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىدا باشلانغان، ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارقالغان جايى ناھايىتى كەڭ، جۇغراپىيەلىك شارائىتى ھەر خىل بولغاچقا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىمۇ تەكشى بولمىغان. موڭغۇلىيە يايلاقلىرىدا ياشىغانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە چارۋىچىلىق خېلى ئۇزاققىچە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. تەڭرىتاغ ئەتراپلىرىدا ياشىغانلاردا سوغد قاتارلىق قوۋملارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىققا ئۆتۈش جەريانى ۋە قول سانائەت، سودا ئالاقە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ بالدۇر ۋە تېز بولدى. شىمالدا ياشىغانلاردا ئۇزاققىچە ئاساسلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. بۇ تەرەققىيات قوشنا رايونلار بىلەن بولغان ھەر جەھەتتىكى ئالاقىنىڭ تەرەققىياتىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە يېڭى بىر تارماق ــ سودا ئىگىلىكى ۋە مەخسۇس سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر توپ ئىجتىمائىي گۇرۇھ شەكىللەندى. بۇ

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989- يىلى 7 - ئاي نەشرى 130 - ، 131 - بەتلەر.

تەرەققىيات خانلىق ھۆكۈمران گورۇھىدىكىلەر بىلەن يېڭىدىن شەكىللەنگەن سودىگەر - تىجارەتچىلەر تەبىقىسىنىڭ بايلىققا بولغان قارىشىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇلار شۇ دەۋرگىچە چارۋا مالنى بايلىق ھېسابلاپ كەلگەن بولسا، ئەمدىلىكتە ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە-مەرۋايىت، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىقلارنى مۇھىم بايلىق ھېسابلايدىغان بولدى. بۇ يۇزلىنىش تەدرىجىي ئاۋام خەلقىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ، كىشىلەردە تاۋار قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە زېمىن ھازىرلاپ بەردى. مەيدانغا كەلگەن بۇ بىر قاتار يېڭى ئاممىلار پۇتۇن خانلىق تەۋەسىدە سودا ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىنىڭ كۆلىمىنى، سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى. مەملىكىتىمىز تارىخىدا تاڭ دەۋرىدىكى بىر ئەسىردەك داۋاملاشقان مەشھۇر «ئات — يىپەك سودىسى»، «ئات — چاي سودىسى» ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى كەڭ كۆلەملىك سودا پائالىيىتىدە ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىدە زور يۇكسىلىش بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا 7- ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا ھەر يىلى بىر قېتىم چوڭ كۆلەملىك ئات سودىسى بولۇپ تۇرغان. قەشقەر ئۇيغۇرلىرى شايى، تاۋار - دۇردۇننى ئۆز ئېھتىياجىغا ئىشلەتكەندىن تاشقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا ئاپىرىپ ساتقان. ئۇ جايلاردىن تاڭ سۇلالىسىگە ئېھتىياجلىق يۇڭ - تېرە، دورا - دەرمەك ماتېرىياللىرى ۋە قاشتاش قاتارلىقلارنى ئېلىپ كېلىپ ساتقان[1].

شۇ دەۋردە پەقەت چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن) دە دائىم تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ سانى بىرنەچچە مىڭ كىشىگە يەتكەن. مىلادىيە 634 - يىلى ياغلاقار ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەمەلدار ئۆز ئالدىغا بىر قېتىمدىلا 70 مىڭ توپ يىپەك مال سودىسى قىلغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى

---

[1] لىۋ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1- قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987- يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 77- بەت.

ساراي ئاچقان، كارۋانچىلىق قىلغان[1] مۇشۇ تارىخىي خاتىرىلەرلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، راۋانلىشىشىدا باشتىن-ئاخىر مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇرچە مەنبە، ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ۋە مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتۇرا ئەسىردە يەنى قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى سودىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك پۈل ۋاستىسى ئارقىلىق بولۇشتىن تاشقىرى، مەخسۇس ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە-مەرۋايىت قاتارلىق ئېرىنج مال سودىسىمۇ راۋاجلانغان. ئۆز دەۋرىدە سودا-سېتىق، ئېلىم - بېرىمدە ئۇيغۇر خانلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان «قامدۇ»[2] ناملىق لاتا پۇل، ئىچكىرىدە قۇيۇلغان «باقىر»[3] دېگەن مىس پۇل ئىشلىتىلىدىغان بولغان. «تاۋار»[4] دېگەن ئاتالغۇ مۇشۇ دەۋرۈدە مەيدانغا كەلگەن. بۇلاردىن مەلۇم بولدىكى، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تاۋار ئىگىلىكى شۇ دەۋرلەردىلا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان. سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە پۇل مۇئامىلە، سودا - تىجارەت تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى بويىچە تۇراقلىق بازار سودىسى ۋە سانائەت مەركەزلىرى شەكىللەنگەن. شام، باغداد، كونستانتىپول (ھازىرقى ئىستانبۇل)، بەدەخشان، كەشمىر، لاداق، بومباي، پەرغانە، سەمەرقەنت، دۇنخۇاڭ، گەنجۇ، لەنجۇ قاتارلىق جايلار ئارىلىقىدا قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆزۈلمەي قاتنايدىغان بولغان.

سودا - تىجارەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ مەخسۇس پۇل مۇئامىلە كەسپى، ۋاكالەت سودا كەسپى، مەخسۇس سودا سارايلىرى، يېزا سودا

---

[1] «قەدىمكى دەۋردە جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 152 - ، 153 - بەتلەر (ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 106 - بەتتىكى نەقىل).

[2] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 546 - بەت.

[3] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 468 - بەت.

[4] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 533 - بەت.

بازىرى، ھەرقايسى كەسىپلەر بويىچە دۆكا سودىگەرلەر تەبىقىسى شەكىللىنىپ تەرەققىي قىلدى. يەكەن، قەشقەر، كۇچا قاتارلىق سودا مەركەزلىرىدە مەيدانغا كەلگەن گەزمال سارىيى، گىلەم سارىيى، تىللا سارىيى قاتارلىق كەسىپي سارايلار ۋە ئايناغ بازىرى، ئاشلىق بازىرى، پاختا بازىرى، مال بازىرى، ياغ بازىرى، دوپپا بازىرى..... قاتارلىق ھەر خىل كەسىپي بازارلار (قەشقەردە شۇنداق بازارلارنىڭ تۇرى 30 ــ 40 تىن ئاشاتتى) ۋە كەڭ يېزىلاردىكى ھەپتىنىڭ ھەر كۈنى يېزىلار بويىچە قاتارى بولىدىغان بازار سودىسىمۇ تەرەققىي قىلدى. بۇنىڭ بىلەن شۇنداق بازار بولىدىغان يېزىلارنىڭ نامى شۇ يەردە بازار بولىدىغان كۈننىڭ نامىدا ئاتىلىدىغان بولغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىن تېپىلغان 17- ئەسىرگە ئائىت «ھۆججەت - ۋەسىقە»لەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۆز دەۋرىدە يەر - زېمىن، يەر - سۇ سودىسى ئومۇملاشقان بولۇپ، سودا - سېتىق قەغەز پۇل، ئالتۇن (تىللا) بىلەن يۈرگۈزۈلىدىغان بولغان. 17- ئەسىردە شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە ئۆتكەن پورتۇگالىيەلىك مىسسىيونېر (دىن تارقاتقۇچى) ئوبىن يەكەننى سودىگەر - تىجارەتچىلەرنىڭ ۋە ھەر خىل تاۋارنىڭ كۆپلۈكى، ئەلۋەكىلىكىگە قاراپ مەشھۇر سودا سارايلىرىغا ئوخشاتقان. چۇن يۇەن «غەربىي دىياردا كۆرگەن- ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن ئەسىردە يەكەن بازىرىنىڭ ئون نەچچە چاقىرىم كېلىدىغانلىقىنى، بازار كۈنلىرى شەھەرنىڭ مالغا تولۇپ كېتىدىغانلىقىنى؛ ئالتۇن - كۈمۈش، ئۇنچە - مەرۋايىت سودىسىمۇ قىزىپ كېتىدىغانلىقىنى بايان قىلغان[1].

1. سودا - سېتىق ئادىتى

سودا بازارلىرى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى بولغان ئىقتىسادىي قىممەت سۇرۇشتە قىلىنمايدىغان تاۋار ئالماشتۇرۇش

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 107 - ، 109 - بەتلەر.

شەكىلدىن تەرەققىي قىلىپ، ئوخشاش قىممەت يارىتىدىغان ئىقتىسادىي مەقسەتكە يۆزلەنگەن دەۋردە پەيدا بولدى. ئەنە شۇ قەدىمكى تاۋار ئالماشتۇرۇش پائالىيىتىدە ئۈيغۇرلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر يۇرۇش ئادەت شەكىللىرى بولغان:

1. تىلسىز ۋە كېلىشىمسىز ئالماشتۇرۇش ئادىتى. بۇ خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش شەكلىدە تاۋار ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپ ئۆزئارا ئۇچراشماي، پەقەت ئۆزلىرى ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى بەلگىلەنگەن ئورۇنغا ئەكېلىپ قويىدۇ. تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان قارشى تەرەپ بۇ ئورۇندىن ئۆزىگە ھاجەت بولغان تاۋارنى ئېلىپ، ئورنىغا ئۆزى ئېلىپ كەلگەن تاۋارنى قويۇپ كېتىدۇ. بۇ خىل ئالماشتۇرۇشتا تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى سۇرۇشتە قىلىنمايدۇ. بۇنداق تاۋار ئالماشتۇرۇش بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقادقا تايانغان بولۇپ، بۇنىڭدا ھەر ئىككى تەرەپ تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنىلا كۆزدە تۇتىدۇ. ئىدېئولوگىيە جەھەتتە ئۇنىڭغا «ئۆز - ئۆزىنى سوراش»، «ئىنسابلىق بولۇش» تەك مۇقەددەس ئاڭ يېتەكچىلىك قىلغان.

2. ئېھتىياجنىڭ ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان تەبىئىي ئالماشتۇرۇش شەكلى. بۇمۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۇقۇمىغا ئىگە بولمىغان ئالماشتۇرۇش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا تاۋار ئالماشتۇرماقچى بولغان A ۋە B تەرەپ ئۆزئارا ئۇچرىشىدۇ. ئەگەر A تەرەپ B تەرەپنىڭ ئېلىپ كەلگەن تاۋىرىغا ئېھتىياجلىق بولسا ھەمدە B تەرەپمۇ A تەرەپنىڭ تاۋىرىغا ئېھتىياجلىق بولسا، ھېچقانداق ئىقتىسادىي قىممەت سۇرۇشتە قىلماي، رازىمەنلىك بىلەن تاۋارلىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرىدۇ. تاۋارنىڭ سانى، سۈپىتى جەھەتلەردە باشقىچە تەلەپ ۋە تالاش-تارتىش بولمايدۇ. بۇ شەكىل بىرىنچى خىل تاۋار ئالماشتۇرۇش ئادىتىدىن بىرئاز تەرەققىي قىلغان.

3. سان ۋە سۈپەتكە ئاساسەن تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش. تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا تاۋارلارنىڭ سانى ۋە سۈپىتى جەھەتتىكى پەرق تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت (باھا) ئۇقۇمىنى پەيدا قىلدى. بۇنىڭغا

ئەگىشىپ بازار سودىسىمۇ شەكىللەندى. بۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى ئىككى تەرەپنىڭ ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى باھاغا سۇندۇرۇپ قىممەت نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇش. ئەمما، بۇ شەكىلدىمۇ ئىقتىسادىي قىممەت جەھەتتىن مۇتلەق تەڭ نىسبەتتە بولۇش تەلەپ قىلىنمىغان. ئەگەر ئىككى تەرەپ ئېھتىياجىنى چىقىش قىلىپ پۈتۈشكەن بولسىلا، تاۋارنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتىنى سۈرۈشتۈرۈش قاتتىق تەلەپ قىلىنمىغان.

ئۆتمۈشتە چارۋىچىلىق رايونلىرى ئاشلىق، كۇندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى (چاي، تۇز، يېپ - يىڭنە قاتارلىقلار)، كىيىم- كېچەك، قاچا - قومۇچ قاتارلىق تاۋارلارنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرالمىغاچقا، ئۇلارنى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ئېھتىياجلىق ئىدى. ئاشۇ ئېھتىياج تۈپەيلى، يۇقىرى ئىقتىسادىي قىممەتكە ئىگە بولغان مەھسۇلاتلىرىنى تۆۋەن قىممەتلىك تاۋارلارغا ئالماشتۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى. بۇنداق ئالماشتۇرۇشتىكى قىممەت ئۆلچىمى مۇقىم بولماستىن، ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇراتتى. شەھەردىن يىراق يېزا- قىشلاقلاردىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان بۇيۇملارغا (بولۇپمۇ يېمەك - ئىچمەكلىكلەرگە) باھا سۇندۇرۇپ سېتىشنى نومۇس دەپ قاراپ ئەيىبلەش ئادىتى بار ئىدى. لېكىن، كۆپچىلىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇشتا ئاشلىق پۇل ئورنىدا بىرلىك ئۆلچىمى قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۆتمۈشتە بىر جىڭ بۇغدايغا بىر جىڭ گۆش، ئىككى چارەك بۇغدايغا بىر خىش چاي، بىر خىش چايغا بىر پاقلان، ئىككى چارەك قوناقتا بىر ماتا (بۆز)، تۆت چارەك بۇغدايغا بىر چەكمەن..... ئالماشتۇرۇلغان.

4. تاۋارنى پۇلغا سۇندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئالماشتۇرۇش. تاۋارلارنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئۇسۇلى ئاستا- ئاستا مۇقىم باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل قىممىتىدە ئالماشتۇرۇش ئادىتىنى پەيدا قىلدى. بۇ ئادەت تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇشتا ئىككى تەرەپ تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن پۇلغا سۇندۇرىدۇ، ئاندىن كېلىشكەن باھا بويىچە ئالماشتۇرۇش

ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكلى مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ بېكىتىلگەن مۇقىم باھاسىنى بىرلىك قىلىپ ئالماشتۇرۇش ئىدى. مەسىلەن، قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئات مۇقىم باھا بىرلىكى ئىدى. ئىچكى ۋە تاشقى سودىدا مۇشۇ بىرلىك ئۆلچەم قىلىنغان. پۇل بىرلىكىگە ئەنە شۇنداق چاغدا ئاتالغۇسىنى قوللىنىشنىڭ ئۆزى قەدىمكى دەۋرلەردە كۆپەك چاغدا مالالارنى تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ پۇل بىرلىكى سۈپىتىدە قوللانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. كېيىنچە بۇ ئادەت ئاقچا (پۇل)نى بىرلىك قىلىپ ئېلىپ - سېتىشقا تەرەققىي قىلغان.

يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسىدە تاۋارنى تاۋارغا ئالماشتۇرۇش ئاساس قىلىنغان. كېيىنچە تاۋار پۇلغا سۈندۈرۈلۈپ، پۇلنى ۋاستە قىلىشتەك تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇقىرى باسقۇچى بارلىققا كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يېڭى بىر خىل مەدەنىيەت دەۋرى — ئاقچا مەدەنىيىتى دەۋرى باشلاندى[1].

ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك سودا - سېتىق پائالىيىتىگە قاتناشقان جەريانىدا سودا - سېتىققا ئائىت نۇرغۇن تەرەپلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىگىلىك ئادەتلىرىگە ئايلاندۇرۇپ بۈگۈنگىچە ساقلاپ كەلدى.

بازار سودىسى جەريانىدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ سودا ئىشىدا ئىككى تەرەپنى كېلىشتۇرگۈچى بېدىك (دەللال) پەيدا بولدى. بۇ خىل كىشىلەر ئۆزئارا تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بارلىق كونا ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مەخسۇس باشقۇرغۇچىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇلار سودا بازارلىرىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ئىشلەپچىقارغۇچىلار قولىدىكى تاۋارلارنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق بولغان ئىستېمالچىلارغا يېڭى باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق ھېچقانداق دەسمايە سالماي ئارىلىقتىن پايدا

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989-يىلى 7 - ئاي نەشرى، 131 - ، 135 - بەتلەر.

تاپىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سودا - سېتىق جەريانىدا بۇرۇنقى شەكىلگە ئوخشاشمايدىغان يېڭى ئالماشتۇرۇش ئادىتى شەكىللەندى، يەنى تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى بىۋاسته شەكىلدىن ۋاستىلىك شەكىلگە ئۆزگەردى. باشقىچە ئېيتقاندا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئالماشتۇرماقچى بولغان تاۋارلىرىنى ئالدى بىلەن ئاشۇ دەللالارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئاندىن كېيىن يەنە ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى ئاشۇ دەللالارنىڭ قولىدىن ئالىدىغان بولدى. قەشقەردە ئادەتته سودا بازارلىرى تاۋارلارنىڭ تۈرى بويىچە مەخسۇس ئورۇنغا جەملەنگەن بولۇپ، ھەرقايسى بازارنىڭ ئۆزىگە خاس سودا باشقۇرغۇچىلىرى (سودىگەرلىرى) بولغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چارۋا مال بازىرىدىكى سودا - سېتىقنى باشقۇرغۇچىلار «بېدىك» دەپ ئاتالغان. ئۇلار سودا - سېتىق ئىشلىرىغا چېۋەر ھەم سۆزمەن بولۇپ، چارۋا مال بازىرىغا كەلگەن ھەر خىل چارۋىلار شەرتسىز ھالدا «بېدىك»نىڭ قولىغا تاپشۇرۇلغان. بېدىكلەرنىڭ باشقۇرۇش ئادىتى ئادەتته ئىككى خىل شەكىلده بولاتتى: بىرى، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» ئوتتۇرىسىدا باھا كېلىشىمى تۈزۈلىدۇ. مال ئىگىسى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆز مېلىنىڭ تەنەرخىگە ئارىلاشمايدۇ. «بېدىك» ئۇ مالغا ئېھتىياجلىق ئىستېمال قىلغۇچىنى ئىزدەپ، كۆڭلىگە پۈككەن باھاغا كەلتۈرۈپ ساتقاندىن كېيىن، مال ئىگىسى بىلەن تۈزگەن باھا كېلىشىمى بويىچە نەقلەشتۈرۈپ پايدىسىنى ئۆزى ئالىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكىل، مال ئىگىسى بىلەن «بېدىك» مەخسۇس باھا كېلىشىمى تۈزمەستىنلا، «بېدىك» ئۇنىڭ مېلىنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. سودا ئۈستىده مال ئىگىسىمۇ بىرگە بولىدۇ. مال ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنى تەنەرخ جەھەتته «بېدىك» ئۆزئارا كېلىشتۈرىدۇ. كېلىشتۈرۈش ئۈسۈلى كۆپىنچه «يەك سودىسى» ئارقىلىق بولىدۇ، ئاغزاكى باھا قويۇش ئادىتى بولمايدۇ. «بېدىك» بىردەم مال ساتقۇچى بىلەن يەك ئىچىده بارماق ئارقىلىق مالنىڭ باھاسىنى توختىتىدۇ. خەلق ئىچىده ھەربىر بارماقنىڭ مۇقىملاشقان پۇل قىممىتى بولۇپ، بارماق مەلۇم پۇل بىرلىكىنىڭ رولىنى ئويناپدۇ. شۇنداق قىلىپ «بېدىك» ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن، ئادەت بويىچە مال ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قولىنى

تۇتـۇپ، «ھەر ئىككىڭلارغـا قۇتاتـسۇن!» دەپ ئالىقـانلىرىنى تۆپراققـا سۈرىدۇ. بۇ، تۆپراقنى شۇ سودىغا گۈۋاھچى قىلغانلىقىنىڭ بېشارىتى. بـۇ ئۇيغۇرلارنـىڭ تـۆپراقنى ئۇلـۇغلاش ئېتىقادىنىـڭ ئـۆرپ ـ ئـادەتتىكى ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سودا تاماملىنىدۇ. «بېدىك»نىڭ «ئەجرى» ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ مەلۇم نىسبەتتە شېرىنكانە بېرىـدۇ. بەزى رايـونلاردا «بېـدىك» نـىڭ «سـالاچىلىق ھەققـى» شـۇ مالنـىڭ بېكـىتىلگەن باھاسـىغا قـاراپ مەلـۇم نـىسبەتكە مۇقىملاشـقان. خـۇددى يۇقىرىقىغـا ئوخـشاش، ئاشـلىق بازارلىرىـدا، مېـۋە ـ چـىۋە بازارلىرىـدا، ئالتۇن ـ كۈمۈش بازارلىرىدا، پاختا ـ يىپ بازارلىرىدىمۇ دەللال، بېـدىك ۋە باشـقا سـالاچىلار تـاۋار ئالماشـتۇرۇش بازارلىرىنىـڭ تەبىئـىي باشـقۇرغۇچىلىرى بولۇۋالغـان. سـودا ـ سېتىقتىكى بـۇ ئـادەت ھـازىرغىچە يەرلىك بازارلاردا داۋاملىشىپ كەلمەكتە[1].

تاۋار ئالماشـتۇرۇش ئۇسـۇلىنى ئـايرىم ـ ئـايرىم ھالـدا ئومۇملاشـتۇرۇپ تۆۋەندىكىدەك ئۈچ خىل ئېتىنىك ئادەتكە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. ئوتتۇرىـدىكى «ۋاكالەتچىلىـك سـودا» شـەكلى. بۇنـداق سـودا بىـلەن شـۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئېلىـپ ـ سـاتىدىغان ئـۆزىگە تەئەللـۇق تـاۋىرى بولمايـدۇ. ئـۇ پەقەت مـال ئالماشـتۇرىدىغان ئىككـى تەرەپنىـڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋاكـالەتچى (خەلـق تىلىـدا دەللال) سـۈپىتىدە ۋاكـالىتەن سـېتىپ بېرىـشكە ھـاۋالە قىلغـان مەھـسۇلاتلارنى ئىـستېمالچىلارغا ئالماشـتۇرۇپ بېرىـپ، شـۇنىڭ بەدىلىـگە تاپـاۋەت قىلىـدۇ. بۇنـداق ۋاكالەتچىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس سودا دەسمايىسى بولمايـدۇ. بۇنـىڭ ئەڭ ئىپتىـدائىي شـەكلى مـال ئالماشـتۇرغۇچى ئىككـى تەرەپنـى كېلىـشتۇرۇپ قويۇشـتىن باشـلانغان، كېيىـنچە مەخسۇسلىـشىپ سـودا ساھەسـىدىكى ئايرىم بىر ساھە بولۇپ شـەكىللەنگەن. خەلـق ئارىـسىدا يەنە بىـر خىـل «ۋاكالەتچىلىـك سـودا» شـەكلى بولـۇپ، ئۇنىڭـدا ۋاكـالەتچى سـودىگەر مەلۇم دەسـمايە سـېلىپ، يېـزا ـ قىـشلاقلار تۇرمۇشـىغا لازىملىـق بولغـان

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 138 ـ ، 141 ـ بەتلەر.

چەرچىنمـاللار (يىـپ ـ يىڭـنە، رەخـت، قەغەز ـ قەلەم، چـاي، تـۇز قاتـارلىقلار) نـى سـودىگەرلەردىن ئـارىيەت ئېلىـپ دۇكـان ئاچقـان. بـۇ نەرسىلەرنى پۇلغـا ساتماسـتىن، بەلكـى يېـزا ـ قـىشلاقتىكى خەلقلەرنـىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى (چـارۋا مەھسـۇلاتلىرى، ئاشـلىق، يـاغلىق دان، پاختا، دورا ـ دەرمەك خام ئەشيالىرى.....) بىلەن ئالماشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغـان. بۇنـداق ۋاكـالەتچىلەر كـۆپرەك چەرچىنمـاللارنى ھـارۋا يـاكى كىچىـك تەنـزىگە قـاچىلاپ يېـزا ـ قـىشلاقلارنى ئـارىلاپ يـۈرۈپ ۋاكالىتەن تاۋار ئالماشتۇرۇپ بېـرىش رولىنـى ئوينىغـان. شـۇنداق قىلىـپ ئۇلار ۋاكـالىتەن ئـېلىش، ۋاكـالىتەن سـېتىش (ماھىيەتتە ئالماشـتۇرۇش) ھەمدە ۋاكالىتەن توشۇش ۋەزىپىسىنى ئاتقۇرغان. بۇ خىل ئادەت تەبىئىي ھالـدا تـاۋار ئالماشتۇرۇشـنىڭ راۋانلىشـىشىنى ئىلگـىرى سـۈرۈپ، يېـزا ـ قىشلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى گۈللەندۈرگەن.

2. سـەييارە تىجـارە شـەكلى. «چـار بـازار» ھەپتىنـىڭ ھەرقايـسى كۈنلىرىـدە باشـقا ـ باشـقا يەردە بولـۇپ تۇرىـدىغان سـودا ـ سـېتىق بازىرىنىڭ نامى. ھەربىر يۇرتتا ھەرقايسى كۈنلەرنـىڭ نـامى بىـلەن بـازار بولۇپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق بـازارلاردا ئايلىنـىپ يـۈرۈپ تىجارەت قىلغـۇچى «چـار بـازارچى» دەپمـۇ ئاتىلىـدۇ. ئـۇلار ئـۇلاغ يـاكى باشـقا قاتنـاش ۋاستىلىرىنىڭ يارىدىمىدە ھەرقايسى بازارلاردا سەييارە تىجارەت قىلىدۇ.

بازار كۈنى ئايرىم ـ ئايرىم بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا چارۋا مال بازىرى، جۇۋا (ئاشلىق بـازىرى)، گەزمـال بـازىرى، چەرچىنمـال بـازىرى، كۆكتـات بازىرى، ئاياغ كىيىم بازىرى، باش كىيىم بازىرى، ئوتۇن بازىرى، سامان بـازىرى، يـاغ بـازىرى قاتـارلىقلار بولۇشـتىن تاشـقىرى، يەنە ئاشـخانا، ناۋايخانـا، قاسـساپ دۇكـانلىرى بولـىدۇ. ئەتراپتىكـى دېھقـانلار ئـۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىلەرنى بـازار كـۈنى ساتىدۇ ۋە ئـۆزىگە كېرەكلىـك نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ. بەزىلەر سودا ـ سېتىق ئۈچۈن بازارغـا كېلىـدۇ. بەزىـلەر بولـسا ئـۆزى ياخـشى كۆرىـدىغان سامـسا، گۆشـگىردە، كـاۋاپ قاتارلىقلارنى يېيىش ئۈچۈن كېلىدۇ.

چـار بـازاردا تۇرمۇشـقا كېرەكلىـك نەرسـىلەرنىڭ ھەممـىسى بولـىدۇ. شۇڭا، بەزىلەر چار بازار كۈنى يەنە بىـر بـازار كـۈنى بولغـۇچە يەتكـۈدەك

نەرسە - كېرەكلەرنى سېتىۋېلىپ قايتىدۇ.

چار بازار ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ. مەددىاھلار ئالاھىدە سورۇن تۈزۈپ داستان ۋە جەڭنامىلەرنى سۆزلەپ كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. بەزىلەر باشقا سورۇن تۈزۈپ قوچقار سوقۇشتۇرىدۇ، توخۇ سوقۇشتۇرىدۇ، كازالار.

3. مۇقىم تىجارەت شەكلى. بۇ، شەھەر - بازارلاردىكى مال ئالماشتۇرۇش شەكلىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن، مۇقىم ئېلىپ بېرىلىدىغان سودا - تىجارەت شەكلى. بۇنداق تىجارەت ئادىتى ئالدى بىلەن سودا قىلىدىغان يەرنىڭ مۇقىملىقى، ۋاقىتنىڭ مۇقىملىقى، تاۋارنىڭ مۇقىملىقىدىن ئىبارەت «ئۈچ مۇقىم» لىقتا ئىپادىلىنىدۇ. مۇنداق مۇقىم تىجارەت كۆپىنچە شەھەر - بازارلارنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بۇ ھال تارىختا كۆپلىگەن ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولغان. شەھەر - بازارلارغا مەركەزلەشكەن مۇقىم تىجارەت شەكلى ئوخشاش كەسىپتىكىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا رىقابىتى نەتىجىسىدە بىر يۈرۈش سودا ئادەتلىرىنى پەيدا قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە تاۋار سۈپىتىنىڭ يۇقىرىلىقى، مال باھاسىنىڭ ئەرزانلىقىنى كۆچەپ تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق خېرىدارلارنىڭ پىسخىكىسىغا تەسىر كۆرسىتىش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورت ئادەتلىرى

1. يول قاتنىشى

مەلۇمكى، شەھەرلەردىكى سودا ـ تىجارەت ئىشلىرىنىڭ قانات يېيىشى تاۋار ئالماشتۇرۇشنى تەقەززا قىلىدۇ، تاۋار ئالماشتۇرۇش جەريانىدا قاتناش ـ تىرانسپورتقا بولغان ئېھتىياج تۇغۇلىدۇ. قاتناش ـ تىرانسپورت ئەنئەنىسى بولمىسا، شەھەر سودىسىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. چۈنكى، سودا دۇكانلىرى ئېھتىياجلىق بولغان تاۋارلار پەقەت قاتناش ـ تىرانسپورت ئارقىلىق يۆتكىلىپ تولۇقلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ئادەتلىرى بىلەن قاتناش ـ تىرانسپورت جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ئادەتلەر ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك.

تېخى قاتناش قوراللىرى بارلىققا كەلمىگەن ئىپتىدائىي دەۋردە پىيادە يۈرۈپ يۈك توشۇش ئىنسانلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى قاتناش شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى بولغانلىقى مەلۇم. قەدىمكى ئوۋچىلىق دەۋرىدە ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بويىچە مۇناسىپ ئىش تەقسىماتى يولغا قويۇلۇپ، بىر قىسىم كىشىلەر ئوۋ ئوۋلىسا، بىر قىسملىرى ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى بەلگىلەنگەن يول لىنىيەسى بويىچە پىيادە ئۆز قەبىلىسى ئورۇنلاشقان جايغا يۆتكەپ كېلەتتى. ئۇنى كۆپىنچە ئايالار پىشىشقلاپ ئىشلىگەندىن كېيىن، ئاشۇ «پىيادە قاتناش ئەترىتى» ئېھتىياجلىق ئورۇنلارغا يۆتكەپ، لازىملىق باشقا بۇيۇملارغا ئالماشتۇراتتى. كېيىنچە ئىنسانلار تەرىپىدىن بىر قىسىم ھايۋانلارنىڭ قولغا كۆندۈرۈلۈشى بىلەن قاتناش ـ تىرانسپورت شەكلىدە ئۆزگىرىش

ياساپ، قولغا ئۆگىتىلگەن ئات، كالا، ئېشەك، بۇغا، تۆگە قاتارلىق ھايۋانلار قاتناش قورالىغا ئايلاندۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن قاتناش-تىرانسپورت ئەنئەنىسى يېڭىچە قىياپەتكە كىرىپ، ئالدى بىلەن قۇرۇقلۇق قاتناش يولى ئېچىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن سۇ يولى بارلىققا كەلدى. ھاۋا يولىنىڭ ئېچىلىشى بولسا ھازىرقى زامان پەن-تېخنىكىسىنىڭ مەھسۇلىدۇر[1].

شىنجاڭ دائىرىسىدىنلا ئالساق، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتەكلىرى، تارىم دەريا سىستېمىسىدىكى ساھىلىدىكى سانسىز چوڭ-كىچىك بوستانلىقلارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان ئۆمۈچۈك تورىدەك يوللار ئەجدادلىرىمىزنىڭ شۇ بوستانلىقلارنى بەرپا قىلىش جەريانىدا باسقان ئىزىدىن ھاسىل بولغان. بەدەندىكى قان تومۇرلار ئادەمنىڭ ھاياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغاندەك، بۇ يوللارمۇ مۇشۇ ماكاندا ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىرىكچىلىكىدە مۇھىم رول ئوينىغان كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز يول ئېچىش جەريانىدا چوڭ-چوڭ دەريا-ئېقىنلارغا داۋاملىق دۇچ كېلىپ تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقىنى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن يولنى سوزۇشقا مەجبۇر بولۇپ، قايتا-قايتا تەجرىبە-سىناق قىلىش ئارقىلىق ياغاچ بىلەن سوزۇش چارىسىنى تاپقان ۋە يولنىڭ بۇ سوزۇلغان قىسمىنى «كۆۋرۈك» دەپ ئاتاشقان. ئەڭ بۇرۇن مۇنداق كۆۋرۈكلەر ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بىر تال ياغاچتىن ياسالغان، مۇنداق ئاددىي كۆۋرۈك «سالما» ئاساسىدا تەدرىجىي ئىككى تال، ئۈچ تال، بارا-بارا ئالتە-يەتتە تال ياغاچنى قاتار قويۇپ، ئۈستىنى شاخ-شۇمبا، توپا بىلەن كۆمۈپ ياسايدىغان بولغان، كېيىنچە پۈتۈنلەي قېلىن تاختاي بىلەن ئىككى يانما رېشاتكا چىقىرىپ ياسايدىغان بولغان، مۇنداق كۆۋرۈكلەرنى «تاختا كۆۋرۈك» دەپ ئاتىغان. بۇ تاختا كۆۋرۈكلەر ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى سېمونت-بېتون كۆۋرۈكلەرنىڭ رولىنى ئوينىغان كەلگەن.

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىياتى 1989-يىلى 7-ئاي نەشرى، 144-، 145-بەتلەر.

رايونىمىزدىكى دەريالارنىڭ كۆپ قىسمىدا ھەر يىلى تاشقىن بولۇپ تۇرغاچقا، كۆۋرۈكلەرنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇش بىلەن ئەجدادلىرىمىز ھەر يىلى دېگۈدەك كۆۋرۈك سېلىشقا مەجبۇر بولۇپمۇ كەلگەن. ئەمما، ئەجدادلىرىمىز بەزى «خۇيى يامان» دەريالارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن قايتا - قايتا تەجرىبە قىلىپ ئارال ھاسىل قىلىش، ئارالنى تۇغراقزار - جىگدىزارلىققا ئايلاندۇرۇش، ئورمان يىلتىزلىرى ئارقىلىق دەريا ئاستىدىكى قۇم قاتلىمىنى تىزگىنلەش بىلەن كۆۋرۈكنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىپ، قاتناشنىڭ راۋانلىقىنى كاپالەتلەندۈرۈپ كەلگەن[1].

قەشقەرنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش - تىرانسپورتىدا تۆگە كارۋىنى بىلەن ئات - ئېشەك كارۋانلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تۆگە ئۇسسۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ياۋاش، ئەمما كۈچتۈكگۈر ھايۋان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغراپىيەلىك شارائىتىغا ناھايىتى ماسلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۆتمۈشتە ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئاساسلىق رول ئوينىغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلاردىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) چىققان. بۇ جايلاردا تۆگە بېقىش ۋە يېتىشتۇرۇشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۇرۇش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

قەدىمكى قاتناش ئادىتى ئۇستىدە سۆز ئاچقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي ئېپوسى «ئوغۇزنامە» دىكى ئوغۇزخانىنىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە بارماقلىق يوسۇن بىللىگ دېگەن چېۋەر بىر ئادەم بولۇپ، ئوغۇزخانىنىڭ ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى توشۇشقا ئېگىز بىر ھارۋا ياسىغان، ھارۋىغا جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلاپ، ھارۋىنى جانلىق غەنىيمەتلەرگە تارتقۇزغان. ئېگىز ھارۋا ماڭغاندا «قانغا، قانغا» دېگەندەك ئاۋاز چىقارغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ نام قويۇشقان. ئوغۇز خاقان بۇ ھارۋىنى كۆرۈپ كۆلگەن ۋە: «قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتنى جانلىق غەنىيمەت سۆرەپ ماڭىدىكەن. ئېگىز ھارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن» دېگەن. قەشقەردىكى

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 205 - ، 206 - بەتلەر.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان «ياريار ھارۋا» شەكىل جەھەتتىن «قانغا» بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە.

«ياريار ھارۋا» غا ئات ياكى ئۆكۈز قېتىلىدۇ. چاقنىڭ دىيامېترى 1.5 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، چەمبىرى سىرتىق سۆگەتتىن ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ھارۋا ئوقىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھارۋىنىڭ جازىسى شۇ ئوق ئۈستىگە ئورنىتىلىدۇ. بۇنداق ھارۋا توپلىق يوللارغا ماس كەلگەچكە، يېزا قاتنىشىدا ئاساسلىق رول ئوينىغان.

كارۋانچىلىق ــ شارائىتى مۇرەككەپ يول ئارىلىقىدا قىلىنىدىغان مەخسۇس تىرانسپورت شەكلى. ئۇنىڭدا مەيلى ئات، قېچىر ياكى تۆگە بولسۇن، ئاز دېگەندە يەتتە ـ سەككىزى، كۆپ دېگەندە ئون نەچچىسى بىر بىرلىك ھېسابلىناتتى. مۇنداق توپ ياكى شۇ توپ ئىگىسى «كارۋان» دەپ ئاتىلاتتى.

ئەر قانىتى ــ ئات

ئات ــ ئىنسانلار تەرىپىدىن ئەڭ دەسلەپ قولغا ئۆگىتىلگەن ھايۋانلارنىڭ بىرى. ئاتنىڭ كۆندۈرۈلۈشى كۆچمەن چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. كۆپلىگەن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ھازىر دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئاتلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن تارقالغان. ئاتنى كۆندۈرۈشمۇ ئەڭ ئاۋۋال مۇشۇ رايوندىن باشلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇشۇ رايوندا تارىختىكى «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى» دەپ ئاتالغان مەدەنىيەت دەۋرى بارلىققا كەلگەن.

ئات يالغۇز چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە كەم بولسا بولمايدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش قورالى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەنە دېھقانچىلىق ئىگىلىكىدىمۇ ئاساسلىق قورالدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ئاتنى ئىنتايىن ئۇلۇغلاپ كەلگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر ئېپوسلىرىدا ئاتنىڭ ئوبرازى ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدۇ. «ئوغۇزنامە» ئېپوسىدا ئاتمۇ خۇددى «كۆك يالللىق بۆرە» گە ئوخشاش مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالچىلىق كىتابى «ئىرق

پۇتۇك» تە ئات ئومۇمەن ياخشىلىق، بەختنىڭ بەلگىسى قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، خەلقىمىز ئاربىسىدا قەدىمدىن تارتىپ بۇگۈنگىچە «دۇلدۇل» ھەققىدە ناھايىتى كۆپ قىزىقارلىق ئەپسانە - رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر ئېقىپ يۈرمەكتە. دۇلدۇل چۈشەنچىسى ۋە ئېتىقادى ماھىيەتتە ئاتنىڭ ئىلاھىيلاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. ئات ھەقىقەتەن ھەممە ھايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ ھېسابلىغان. قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلى خان يېكى سەركەردىلەر ئۆلسە، ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. كۆپلىگەن ئۇيغۇر قەبرىستانلىقلىرىدا ئاتنىڭ باش سۆڭىكىنى مەڭگۈتاش ئورنىدا بېكىتىپ قويۇش ئادىتى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قەدىمكى دەۋرلەردە يەنە خەلقىمىز ئاتنى مۇقىم پۇل بىرلىكى ئورنىدا ئىشلەتكەن.

ئۇيغۇرلار ئاتنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدۇ. ئاتنى ئۇرۇش يېكى خارلاشنى ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئاتنى مەخسۇس ئېغىلدا ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. ئات ئېغىلىغا پات - پات ئىسرىق سېلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ مىنىدىغان ئاتنى تاللاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بۇنداق ئاتلارنى داۋاملىق ئۆستەڭلەرگە ئاپىرىپ يۇيۇپ - تاراپ تۇرىدۇ. يۇگەن، ئېگەر - جابدۇقلىرىنىمۇ خىلاپ، ئاتقا تېخىمۇ سالاپەت كىرگۈزىدۇ. ھارۋىغا قاتىدىغان ئاتلارنى ئالاھىدە بېزەيدۇ. ئات گۆشى يېيىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادىدا گەرچە مەنئى قىلىنمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاتنى ئۆلتۈرۈپ يېيىش ئومۇملاشمىغان، بولۇپمۇ قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ.

دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۇگۈنكى كۈندە قاتناش ئىشلىرى ئاساسەن ماشىنىلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئات ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتقىنى يوق، بەلكى يېزا - قىشلاقلاردا، ھەتتا شەھەرلەردە ئات ھارۋىلىرى ئاساسلىق قاتناش قورالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلماقتا.

ئېشەك ــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاتتىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا

تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش قورالى. ئەجدادلىرىمىز ئېشەكنى ئاتتىن كېيىن كۆندۈرۈپ ئۆزلەشتۈرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، يېزا ـ قىشلاقلاردا ئېشەكنىڭ رولى ئاتنىڭ رولىدىن چوڭ. شەھەر قاتناش قوراللىرى ئىچىدە ۋېلىسىپىت نەقەدەر ئومۇملاشقان بولسا، كەڭ يېزا ـ قىشلاقلاردا ئېشەك شۇ قەدەر ئومۇملاشقان. بۇ مەنىدىن ئېشەكنى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى «جانلىق ۋېلىسىپىت» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .شۇڭا، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئىككى ـ ئۈچتىن ئېشەك بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئېشەكتىن بىر تەرەپتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خامان تېپىش، ئاشلىق، ئوت ـ سامان، ياغاچ ـ تاش، ئېتىزغا قىغ ـ ئوغۇت توشۇشتا پايدىلىنىشتىن تاشقىرى، ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. ئېشەك تىرانسپورتى ئۈيغۇرلادا مەخسۇس تىرانسپورت شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار «ئېشەكچى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئېشەك تىرانسپورتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ئاز دېگەندە 8 ــ 10دىن، كۆپ دېگەندە 10 ــ 20دىن، ھەتتا، 20 ــ 30دىن ئېشكى بولىدۇ. ئېشەك تىرانسپورتىنىڭ باشقا تىرانسپورت ۋاستىلىرىگە قارىغاندا جاپاسى كۆپ. پايدىسى ئاز. شۇڭا، «ئۆزىنىڭ ئۆزىگە، توپسى كۆزىگە» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان.

بۇنىڭدىن باشقا، ئەجدادلىرىمىز باللارنىڭ كەلگۈسىدە ئات بەيگىسىگە، ئوغلاق تارتىشىشقا قاتنىشىشقا ئاساس يارىتىش ئۈچۈن ئېشەكتىن تەنتەربىيە ۋاستىسى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. شۇڭا، باللار ئېشەك بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ، كونا تۇماقنى «ئوغلاق» قىلىپ تارتىشىپ ئويناپ مەشىق قىلىدۇ.

قېچىردىن ئەجدادلىرىمىز مىنىشنى ئاساس، ھارۋىغا قوشۇشنى قوشۇمچە قىلىپ پايدىلىنىپ كەلگەن. قېچىر ئەمەلىيەتتە ئېشەكنى بايتال ئاتقا چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۇرۇلگەن ئەلا سورتلۇق ئېشەك. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى، تۇغماس، جاھىل، يولغا چىداملىق كېلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قېچىر ئۇزۇن يولغا مىنىلىدۇ ۋە تۇغماس ئايالارمۇ

قېچىرغا تەقلىد قىلىنىدۇ[1].

تۆگىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش ۋاستىلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تۆگىدىن ئۇزۇن يوللۇق تىرانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدە ئاساسلىقى دەشت، قۇملۇق يوللاردا پايدىلىنىپ كەلگەن. تۆگە كارۋىنى يولغا چىققاندا تىزىلىپ ماڭىدۇ. تۆگە ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىققا بەرداشلىق بولغاچقا، «چۆل كېمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۆگە كارۋىنى ماڭغاندا ئالدىدىكى ۋە كەينىدىكى تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز كالىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىشتا ئالدى بىلەن دېھقانچىلىقتا پايدىلانغان، ئەجدادلىرىمىز ساپاننى كالىغا سۆرىتىپ يەر ھەيدەپ تېرىقچىلىق قىلغان. قىزىل مىڭئۆي تام رەسىملىرىدىكى كالىغا ساپان سۆرىتىپ يەر ھەيدەۋاتقان ئادەم رەسىمى بۇنى ئىسپاتلايدۇ. كېيىنچە تەدرىجىي ھالدا ھارۋىغا قوشۇش، يۈك توشۇش قاتارلىق تىرانسپورت ۋاستىسى سۈپىتىدىمۇ، شۇنىڭدەك جۇۋازغا قوشۇپ ياغ تارتىشتىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن.

2. قاتناش قوراللىرى

ھارۋا ۋە ئۇنىڭ تۈرلىرى

ھارۋا ئەجدادلىرىمىزنىڭ قاتناش قورالى ئىچىدە يىرىك قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ. ھارۋا ياسالغان ماتېرىيالىغا قاراپ «ياغاچ ھارۋا»، «كۆتەك ھارۋا»؛ چاق شەكلىگە قاراپ «يارىيار ھارۋا»، «غالتەك ھارۋا» دەپ ئىككى خىل؛ قوشۇلىدىغان ئۇلاغ تۈرىگە قاراپ «ئات ھارۋىسى»، «كالا ھارۋىسى»، «ئېشەك ھارۋىسى» دەپ ئۈچ خىل ئاتىلىدۇ.

«يارىيار ھارۋا» نىڭ چاقى يوغان، ئېگىز بولۇپ، ئۇ سۆگەت

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 212 ـ ، 213 ـ بەتلەر.

ياغىچىدىن قاسقان شەكلىده ئېگىپ ياسىلىدۇ، گۈڭگىلىرىمۇ ئۇزۇن، گۈڭگە ئارىلىقىمۇ كەڭ كېلىدۇ. يارىيار ھارۇنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، يېنىك، تەننەرخى تۆۋەن، چاقنىڭ ئايلىنىش كۆلىمى كەڭ، شۇڭا يول ئايىنىيدۇ. ئەمما، كۆتەك ھارۇدەك پۈختا ئەمەس. يارىيار ھارۇنىڭ چاقنىڭ ئېگىز، يوغانلىقى، ئايلىنىش كۆلىمىنىڭ كەڭلىكىگە ئاساسەن، ئۇ تارىخىي ھۆججەتلەردە «ئېگىز ھارۇلىقلار» دەپ ئاتالغان ئەجدادلىرىمىز تېلىلار ياساپ ئىشلەتكەن ئېگىز چاقلىق ھارۇنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن بىر شەكلى دېيىشكە بولىدۇ.

غالتەك ھارۇا: بۇ توغراقنىڭ يوغان بېشىنى ھەرىلەپ غالتەك قىلىش ياكى قېلىن ئۈچ تال شالنى جىپسىلاپ، ئاندىن قاسقان شەكلىده چۆرۈلدۈرۈپ ھەرىلەر غالتەك قىلىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ. غالتەك ھارۇا ئاساسەن ئېتىزغا قېغ، ئوغۇت توشۇش، تۇغمەنگە ئۇگۇت ئاپىرىش قاتارلىق يېقىن ئارىلىقتا ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭغا ئادەتتە كالا ياكى ئېشەك قوشۇلىدۇ.

كۆتەك ھارۇا: بۇنىڭ ياسىلىشى بىرقەدەر مۇرەككەپ، تەننەرخىمۇ ئۆزە. ئۇ ئۇجمە ياغىچى ياكى چىڭ ياغاچتىن تىلىنغان شالنى تەخمىنەن 35 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا، مۇڭاپىق كەڭلىكتە ۋە قېلىنلىقتا يا شەكلىده تۇغراپ قاسقان شەكلىده چېتىپ ياسىلىدۇ. چاقنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 160 سانتىمېتىر بولۇپ، گۈڭگىلىرى قېلىن كېلىدۇ، بېشى پۈتەي ياغاچ تۈڭغا ئوخشاش ئىككى باشتىن چەمبەرلەنگەن بولۇپ، ئىچىگە چويۇن چوم ئېلىنىدۇ، چاق مەلۇم تومۇقتىكى تۆمۈر ئوققا مىندۇرۇلىدۇ، ئوقنىڭ ئۇستىگە يەنە مەلۇم تومۇقتىكى ياغاچ قويۇلۇپ، ئىككى باشتىن چىڭ چەمبەرلىنىدۇ. شۇڭا، كۆتەك ھارۇا ياريار ھارۇا، غالتەك ھارۇلارغا قارىغاندا پۈختا بولۇپ، تەخمىنەن يېرىم تونىنغا يېقىن يۈك كۆتۇرىدۇ.

تۆمۈر ھارۇا: تۆمۈر ھارۇنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۇنغا ئوخشاش. بىر پەرقى، چاق ئۇلتىڭغا تەخمىنەن 1.5 ــ 2 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا تۆمۈر تارتىلىپ، ياڭاق چوڭلۇقىدىكى مودۇر باش تۆمۈر مىخ بىلەن مىخلاپ تاشلىنىدۇ. ھەربىر مىخ ئارىلىقى تەخمىنەن 7 ــ 8 سانتىمېتىر ياكى 10

سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ خىل ھارۋا ئادەتتە بىر تونىنغا يېقىن يۈك كۆتۈرىدۇ.

ئات ۋە كالا ھارۋىسى: كالا ھارۋىسىغا كەلسەك، ئادەتتە تۆمۈر ھارۋىغا ئات، كالا ھارۋىسىغا كالا قوشۇلىدىغان پەرقىگە قاراپ «ئات ھارۋىسى»، «كالا ھارۋىسى» دەپ ئايرىلغان. مەيلى ئات ھارۋىسى ياكى كالا ھارۋىسى بولسۇن، ئۇنىڭغا قوشۇلىدىغان ئات ياكى كالا سانى ھارۋىغا بېسىلىدىغان يۈك ئېغىرلىقىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. تۆمۈر ھارۋىغا ئادەتتە 3 ــ 4 كە قەدەر ئات قوشۇلىدۇ، زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا بەش ئات قوشۇلىدۇ. كالا ھارۋىسىغا ئادەتتە ئۇچ كالا قوشۇلىدۇ، زۆرۈرىيەت تۇغۇلغاندا تۆت كالا قوشۇلىدۇ. ياريار ھارۋىغا ئادەتتە بىر ئات ياكى بىرلا كالا قوشۇلىدۇ.

ئېشەك ھارۋىسى: ئېشەك ھارۋىسىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى، چاقى كۆتەك ھارۋىغا قارىغاندا كىچىك، شوتىلىرىمۇ ئىنچىكىرەك كېلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كېيىنرەك پەيدا بولغان يەنە بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ، ئۇ «مەپە» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا مەخسۇس ئادەم توشۇلىدۇ. ئادەتتە شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپلىرىغا قاتنايدۇ. ئالاھىدە زۆرۈرىيەت تۇغۇلۇپ قالغان تەقدىردە ئۇزۇن يولغىمۇ قاتنايدۇ. مەپىنىڭ ياسىلىشى ئادەتتىكى ھارۋىغا ئوخشاش. پەرقى، ئېشەك ھارۋىسىدىن ئېگىزرەك، كۆتەك ھارۋىدىن پەسرەك، ئۇستى يا شەكلىدە يېپىقلىق كېلىدۇ. مەپىگە ئادەتتە بىرلا ئات قوشۇلىدۇ. ئەمما، ئاتنىڭ جابدۇقلىرى ناھايىتى چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ، بوينىغا كىچىك تۇچ قوڭغۇراقلار ئېسىلىدۇ.

خادىك: خادىك ھارۋا ئىككى خىل بولۇپ، تۆت چاقلىق، ئۇزۇن كېلىدۇ. چاقى تۆمۈر ھارۋىنىڭ چاقىدەك، ئەمما چاقنىڭ تاپىنى تار، تۇم، گۈڭگىلىرى ئۇزۇن، شالاڭراق، بېشى چاققان كېلىدۇ. خادىك ھارۋىنىڭ بىر خىلى ھەربىكەتچان ئىككى شوتىلىق، يەنە بىر خىلى ھەربىكەتچان بىر شوتىلىق كېلىدۇ. شوتا ئالدى چاق ئوقىغا تۇتاشتۇرۇلىدۇ. ئارقا چاق بىلەن ئالدى چاق ئىككى ياندىن ئايرىم تۆمۈر

بالداق بىلەن تۆتاشتۇرۇلۇپ، ئۇستىگە تۆز ياكى ئۇلۇق شەكىللىك تۆپىلىك ياسىلىدۇ.

ئىككى شوتىلىقغا بىر ئات قوشۇلىدۇ. بۇ ئاساسەن شەھەر كوچىلىرىدا ئادەم كىرا قىلىشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە ھازىرقى كوچا ئاپتوبۇسى ۋە تاكسىنىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن. بىر شوتىلىققا ئىككى ئات قوشۇلۇپ، ئاساسلىقى يېزا - قىشلاق، تاغ-ئېدىرلاردىن ئاشلىق، ئوت - سامان، ياغاچ - تاش توشۇشقا ئىشلىتىلىپ كەلگەن.

يەنە «پوچتا» ياكى «پەيتۇن»، «پوۋىسكا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل قاتناش قورالى بولۇپ، بۇنىڭدىن كونا جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمران ئەمەلدارلار، بايلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرى بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن، بۇنىڭغىمۇ ئات قوشۇلىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، 40- يىللاردىن كېيىن رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چاقى ئاپتوموبىل چاقى بولغاچقا، كىشىلەر «يەل چاق ھارۋا» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ خىلدىكى ھارۋا ئۇرۇمچى قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردە ئىستېمالدىن قالغان بولسىمۇ، ناھىيە، يېزا - قىشلاقلاردا تا ھازىرغا قەدەر تىرانسپورت ساھەسىدە يەنىلا مۇھىم رول ئويناپ كەلمەكتە. 60- يىللاردىن كېيىن كىچىك تىپتىكى يېنىك رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ئومۇملىشىپ، كەڭ يېزا - قىشلاق، ھەتتا شەھەرلەردىمۇ ئۇنۇمبرسال قاتناش - تىرانسپورت ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالدى. ھازىر قەشقەردىكى يېزا - قىشلاقلاردا ھەر ئائىلىدە دېگۈدەك بىردىن مۇشۇنداق ھارۋا بار[1].

3. سۇ قاتنىشى

ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا قۇرۇقلۇق قاتنىشىدىن باشقا، سۇ قاتنىشىمۇ

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 215 - ، 216 - بەتلەر.

قەدىمكى زامانلاردىلا بارلىققا كەلگەن. ئىلى دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، تارىم دەرياسى، قاراشەھەر دەرياسى، توشقان دەرياسى، قىزىل دەرياسى، تارىم دەرياسى، زەرەپشان ۋە يۇرۇڭقاش دەرياسى قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ئىچكى دەريالىرىدا ئۆزىگە خاس يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان سال قاتنىشى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. بۇ ھەقتە «ئوغۇزنامە» داستانىدىمۇ مەلۇماتلار بار: «شۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇز خاقان لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئېتىل دەرياسىغا كەلدى، ئېتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى، ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى: ‹ئېتىلىنىڭ سۇيىدىن قانداق ئۆتەرمىز؟› لەشكەرلەر ئىچىدە ئۇلۇس ئوردا بەگ دېگەن بىر بەگ بار ئىدى. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئەقىللىق ئادەم ئىدى. ئۇ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال - ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى- دە، ياغاچلارنى..... كەستى، ئۇنى سۇنىڭ ئۈستىدە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئېتىل دەرياسىدىن ئۆتتى. ئوغۇز خاقان شادلىنىپ كۇلدى، ئېيتتىكى: ‹ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ، قىپچاق ساڭا ئات بولسۇن.› »[1]

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سۇ قاتنىشىدا ئاساسلىق قاتناش قوراللىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

كېمە: ئۇيغۇرلار كېمىدىن بېلىقچىلىق قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغاندىن تاشقىرى، قاتناش قورالى سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىپ كەلگەن. مۇنداق كېمە چوڭ، ئىچى ئويمان، قورساقلىق، چوڭقۇر كېلىدۇ. بۇ چوڭ توغراق ياغىچىدىن ئويۇپ ياسالغان بولۇپ، ئاساسلىقى دەريادىن ئۆتۈشكە ئىشلىتىلىدۇ. مۇنداق كېمىدە ئادەتتە ئادەم ئۆتكۈزۈلىدۇ. يۈك، ھارۋا قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈشتە چېتىق كېمە ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئادەم ئۆتكۈزۈلىدىغان كېمىدىن 3 — 4 نى قاتار چېتىپ، ئۈستىگە تاختاي مىخلاپ ياسىلىدۇ، ئۈستى تۇز كېلىدۇ.

سال: بۇ ئاساسلىقى دەريانىڭ ئېقىشىغا قاراپ ئىشلىتىلىدىغان ئاددىي

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 149- بەت.

قاتناش قورالى بولۇپ، ئادەتتە ئادەم، ئوتۇن قاتارلىقلار توشۇلىدۇ. سال ئادەتتە 2 ــ 3 تال ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ ياغاچ قاتار چېتىلىپ ياسىلىدۇ.

لەيلىمە كۆۋرۈك: بۇ بىرقانچە سال ياكى كېمىنى قاتار قىلىپ چېتىپ، ئۇستىگە ياغاچ تاختاي مىخلاپ، قىرغاققا باغلاپ ياسالغان ۋاقتلىق لەيلىمە كۆۋرۈك بولۇپ، ئۇيغۇرلار، بولۇپمۇ دەريا - ئېقىن بويلىرىغا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار كەلكۈن پەسلى (ھەر يىلى 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە) دىن قىش، كېلەر يىلى ئەتىياز پەسلى (شۇ يىلى 10 - ئايدىن كېلەر يىلى 5 - ئايغىچە) گىچە دەريا يولى (مۇقىم بېكىتىلگەن دەريا كېچىكى) غا سالىدىغان پەسسلىك كۆۋرۈك.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرى

1. تۇرالغۇلىرى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى

قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزلىرى تەمسىلىگەن يېتەرلىك پاكىتلار ئىنسانلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي دەۋردىلا پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، ئەمما بۇ ئىپتىدائىي ئولتۇراق جايلار پەقەت تاغ - ئېدىرلاردىكى تەبىئىي ئۆڭكۈرلەر، دەرەخلەرنىڭ كاۋاكلىرى ۋە دەرەخلەرنىڭ تەبىئىي ئاچا شاخلىرىدىن پايدىلىنىپ كىرىشتۇرۇلگەن ساتمىلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇلار ئاشۇ قەدىمكى زامان كىشىلىرىنىڭ ئولتۇراق ئۆيى سۈپىتىدە ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پايدىلىنىدىغان جايلار ئىدى. لېكىن، بۇنداق پاھانلىنىش جايلىرى ئىنسان ئەقىل - پاراسىتى ۋە قول ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولماستىن، بەلكى ئىنسانلارغا تەبىئەت ئاتا قىلغان «ئىلتىپات» بولغاچقا، ئۇنىڭدا تېخى ئولتۇراقلىشىشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكىللەنمىگەن.

مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆڭكۈر ھايۋانىنى ئىنسانلارنىڭ ھايۋانلار دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئىنسانغا خاس ياشاش ئادىتىگە قەدەم قويغانلىقىنىڭ بىر خىل بەلگىسى دېيىش مۇمكىن.

ئىپتىدائىي مەدەنىيەتكە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردىكى ئىنسانلار بادىرا (چەنزە) ۋە دەرەخ قوۋزاقلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىگە چېتىپ بوران ۋە يامغۇردىن پاناھلىنىدىغان ساتما ئۆيلەرنى ياسىغان، قىش پەسىللىرى ئۇچۇن

توپا - لاي ۋە قورام تاشلاردىن تام ئۆيلەرنى ياساپ، ئۈستىنى ياغاچ بىلەن يېپىپ ئولتۇرغان. ئەنە شۇ دەۋردىن باشلاپ ئولتۇراقلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن. بۇ جەريان ناھايىتى ئۇزاق بىر تارىخىي باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي تەرەققىياتىنى ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ:

ئىپتىدائىي باسقۇچ: ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ باسقۇچتىكى تۇرالغۇ جاي شەكلىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق تارىخىي مەلۇمات يوق، ئەمما لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ قەدىمكى ساتما ئۆيلىرىنىڭ شەكلى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن بولغان بۈگۈنكى ئالتاي رايونىدا ياشاۋاتقان تۇۋالارنىڭ قېلىن ئورمان - تاغ جىلغىلىرىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى ئۆي ئىزلىرىدىن پەرق ئېتىشكە بولىدىغان شەكلىگە ئاساسەن ئۇنىڭ شەكلىنى چىدىر ياكى تاغ شەكلىدە بولغان دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ ئاددىي ساتمىلىرى ئىككى ئاچىغا بىر لىم قويۇلۇپ، ئىككى يېنىغا بېلىق سىرتى شەكلىدە قومۇش يۆلەپ، ئالدى - كەينىگە، تېگىگە قومۇش تىكلەش بىلەن ياسىلىدىكەن. تۇۋالارنىڭ ئۆي شەكلىمۇ خۇددى شۇنداق بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەنلا ياسىلىدىكەن. يەنە بىر پەرقى، ئۆينىڭ ئىچى مەلۇم چوڭقۇرلۇقتا ئويۇلۇپ، سىرتىدا ياغاچنىڭ يەرگە تىركەلگەن قىسمى توپا بىلەن كۆمۈپ تاشلىنىدىكەن. روشەنكى، بۇ يامغۇر سۈيىدىن قىلىنغان مۇداپىئە. بۇنداق شەكىل ئېھتىمال ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبىئەت شەيئىلىرىنى ئۇلۇغلاپ چوقۇنغان ئىپتىدائىي ئىدىئولوگىيەسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. ئەجدادلىرىمىز ئاسمان ۋە ھەيۋەتلىك تاغلارنىمۇ تەڭرى قاتارىدا ئۇلۇغلاپ چوقۇناتتى. ھازىرقى تەڭرىتاغ ئەزەلدىنلا كاتتا تاغ بولۇپ، ئەجدادلىرىمىز ئۇنىڭ جەنۇبىي، شىمالىي باغرىنى، ئىچىدىكى جىلغىلارنى ۋە بۇ تاغدىن ئېقىپ چىققان دەريا

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 215 - ، 216 - بەتلەر.

ۋادىلىرىنىڭ بويلاپ ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان. كېيىنچە دەريا ۋادىلىرىدىكى تۈزلەڭلىكلەردە دېھقانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇلار ئاشۇ ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىۋاتقان دەۋرلەردە بۇ تاغنى ئۆزلىرىنىڭ هاياتلىق مەنبەسى، تەقدىرىنىڭ ئىگىسى دەپ چۈشىنىپ، ئۇنىڭغا «تەڭرىتاغ» دەپ نام بېرىپ، ئۇنى ئۇلۇغلاپ چوقۇنىدىغان بولغان. شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز ئىپتىدائىي تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ شەكلىنى تاغ ۋە كۆككە (ئاسمانغا) سىمۋول قىلغان دېيىشكە بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرا باسقۇچلىرىغا كەلگەندە يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك يايلاق كۆچمەن تۇرمۇشىغا ياريشا ياغاچ، تېرە-كىگىزدىن چۈۋۈشقا، ئېلىپ يۈرۈشكە ۋە قايتا قۇرۇشقا ئەپلىك بولغان ئاددىي ئاق ئۆي (كىگىز ئۆي) ياساپ، شۇنىڭدا يېتىپ - قوپىدىغان بولغان، هازىرمۇ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈۋاتقان قېرىنداش مىللەتلەردە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ ئاددىي ئاق ئۆيلەرنىڭ شەكلى ۋە قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن ئىپتىدائىي ئاق ئۆيلەرنىڭ شەكلى، قۇرۇلمىسى مۇنداق دېيىشكە بولىدۇ:

ئەجدادلىرىمىز قۇرماقچى بولغان ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىك ئېهتىياجىغا قاراپ ئالدى بىلەن ئۈزۈن - قىسقىلىقى، ئىنچىكە - توملۇقى تەكشى بادرا (چەنزە) ۋە چۈلۈك، تال چىۋىقلىرىنى ئېشىپ «تۆڭلۈك» لۈك چەمبىرەك تەييارلىغان، ئىككىنچى قەدەمدە بادرىلارنىڭ ئىنچىكە بېشىنى چەمبىرەككە قاتارى تېڭىپ، ئۇنى تىكلەپ، يوغان بېشىنى بىر تەكشى ئارىلىق قويۇپ كېرىپ گۈمبەز شەكلىدە سوقىچاق قىلىپ يەرگە كۆمگەن، ئاندىن ئۇ بادرىلار ئۈستىگە تېرە ياكى كىگىز ياپقان. بۇنىڭ بىلەن مۇنداق ئاق ئۆينىڭ ئۈستى تەرىپى كىچىك ئېدىر چوققىسىغا ئوخشاش، ئاستى تەرىپى گۈمبەزگە ئوخشاش شەكىل ئالغان. مۇنداق ئاق ئۆينى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن تۇرالغۇ جاي بويىچە ياراتقان بىر ئىجادىيەت دېيىشكە مۇناسىپ. شۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىپتىدائىي ئاق ئۆي قۇرۇلمىسىدىن مۇرەككەپ بولغان هازىرقىدىن ئاددىي تۇرلىرى مەيدانغا كەلگەن. هازىر قازاق، قىرغىز

قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئولتۇرۇپ كېلىۋاتقان ھەشەمەتلىك ئاق ئۆيلەر ئاشۇ ئاددىي ئاق ئۆيلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇكەممەللەشتۈرۈلگەن تۈرى دېيىشكە بولىدۇ. زامانىۋى ھەربىكەتچان چېدىر شەكىللىك ئۆيلەرمۇ ئاق ئۆينىڭ ياسىلىش قانۇنىيىتى ئاساسىدا ياسالغان. بۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە ئاددىي، مۇقىم تام ئۆيلەرمۇ بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

ئىككىنچى باسقۇچ: ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلۇشىدا بۇ باسقۇچقا قاچان كىرگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق بىر ۋاقىت ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش قىيىن، ئەمما ئاراتۇرۇك ناھىيەسىنىڭ نوم يېزىسىدىكى «ئوغۇر چۇقا» دېگەن قەدىمكى جامە خارابىلىقىنىڭ توپا قاتلاملىرىدىن، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدىن تېپىلغان قەدىمكى شەھەر - قەلئە خارابىلىرى، تۇرپان ئىدىقۇت خارابىلىقىدىن چىققان سوقما تام، كېسەك ۋە سوقما تام كېسەك قۇرۇلمىسىدىكى ئۆيلەرگە ئاساسەن، ئۇنى مىلادىيەدىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن بولسا كېرەك، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋرلەردە يەنە دەريا ۋادىلىرىدىكى سېغىز توپىلىق يار، دۆڭلۇكلەرنىڭ قاپتاللىرىنى ئويۇپ ئۆڭكۇر قىلىپ ياسالغان تۇرالغۇ ئۆيلەرمۇ مەيدانغا كەلگەن. مۇنداق ئۆيلەرنىڭ كىرىش قىسمى تۇز، كىچىك، ئىچكى قىسمى ئاساسەن چاسا قىلىپ ئويۇلغان. بەزىلىرىنىڭ ئۈستى ئېگىز بولۇپ، ئۇنىڭغا لىم سۈپىتىدە بىرنەچچە ياغاچ تىركەپ قويۇلغان. ئۈستى كاكىل لاي بىلەن سىلىق سۈۋالغان. تۆت تېمىمۇ سۈۋالغان. بۇ خىلدىكى ئۆڭكۇر ئۆيلەر ئىچىنىڭ كەڭلىكى، تورۇسىنىڭ ئېگىزلىكى، يورۇقلۇقى بىلەن كىشىگە بىر خىل ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. شۇڭا، بۇنى ئۆڭكۇر ئۆي قۇرۇلۇشى بويىچە ئۆز دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن بىر تەرەققىيات دېيىشكە بولىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز تۇرالغۇ جاي بويىچە ئىككىنچى تەرەققىيات باسقۇچىغا كەلگەندە بىر ئېغىز ئۆيدىن ئادەم ياتىدىغان ئۆي ۋە ئۆيدە بېقىلىدىغان مال - جانداراڭ «قوتان - ئېغىلى» سۈپىتىدە پايدىلانغان. كېيىنچە ئۆينىڭ ئارقا ياكى يان تەرىپىگە شاخ - شۇمبا، قومۇشتىن قوتان قىلىپ مال - جانداڭنى ئايرىم قويىدىغان بولغان. جەنۇبىي

شىنجاڭ يېزىلىرىدا، بولۇپمۇ قەشقەردە ئۆيدە بېقىلىدىغان قوي، ئۆچكىنى قىش كۈنلىرى كېچىسى ئايۇان يەنى ئارىلىق ئۆيدە قويۇش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئادەتنىڭ بىر خىل ئىپادىسى. بۇنىڭدا ئوغرى - يالغانچىدىن خالىي بولۇشمۇ مەقسەت قىلىنغان، ئەلۋەتتە. مۇشۇ باسقۇچنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئەجدادلىرىمىز قومۇش، پىچان ۋە قوي، ئۆچكە، ئۇۋلانغان يۇمشاق يۇڭلۇق ھايۋانلارنىڭ تېرىلىرىنى سېلىنچا قىلىپ، ئۆي ئەزالىرى بىر ئۆيدە يېتىپ - قوپاتتى، غىزا - تاماقمۇ شۇ ئۆيدە ئېتىلەتتى. كېيىنچە ئايۇانلىق ئۆي سېلىشنى، ھايۋان تېرىلىرىدىن قىلىنغان سېلىنچا - يېپىنچىلار ئورنىغا يوتقان - كۆرپە (قوي يۇڭىدا) قىلىپ ئۆيگە سۇپا، ئىسسىنىش، غىزا - تاماق ئېتىش ئۇچۇن مورىلىق ئوچاق ياساپ بۆلۈنۈپ ياتىدىغان بولدى. ئۇيغۇرلاردىكى چوڭلار (ئاتا - ئانا) بىلەن بالىلار (ئوغۇل - قىزلار) بۆلۈنۈپ، كېچىلىرى يېشىنىپ ياتىدىغان ئادەتمۇ مۇشۇ دەۋردە شەكىللەنگەن. ئۆي تاملىرىغا جەرەن مۇڭگۈزى ۋە ياغاچ قوزۇق قېقىپ، لازىمەتلىك نەرسىلەرنى ئېسىپ قويىدىغان، تامغا يانداپ تورۇسقا ئاسقۇ، شالدا ئۇزۇن تاختا ياساپ چىنە - قاچا، سۇت - قايماقلىرىنى قويىدىغان بولدى. ھازىرقى يېزا - قىشلاقلاردا ئۆيلەرنىڭ ئىشىك تېمىغا بىر - ئىككى قوزۇق قىلىش، قازان بېشىغا بارا‌ڭ، قالىق ئاستىغا تاختا قىلىش شۇ ئادەتلەرنىڭ داۋامى.

مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرالغۇ جاي قۇرۇلمىسى بويىچە يېڭى تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. ئۇلا سوقما تاملىق، كېسەك تاملىق ۋە سوقما - كېسەك تاملىق ئۆيلەردە يېتىپ - قوپىدىغان بولدى. ئەمما، مۇنداق ئۆيلەر ناھايىتى ئاددىي ئىدى.

سوقما تام. كېسەك ۋە سوقما - كېسەك تاملىق ئۆيلەرنى بۇرۇن جەنۇبىي شىنجاڭ يېزىلىرىدا كۆپ ئۇچراتقىلى بولاتتى. ھازىر قەشقەرنىڭ بىر قىسىم يېزا - كەنتلىرىدە مۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىز - نىشانلىرى ئاز - تولا ساقلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى شۇنداق ئۆيلەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، سوقما تام ئۇستىگە قويۇرۇلىدىغىنى كېسەك بولماستىن، «ئويما كېسەك» تىن ئىبارەت. مۇنداق كېسەك سىغىز توپلىق يەرنىڭ ئۇستى

تەكشى تۇزلىنىپ سۇ قۇيۇلۇپ، يەر مۇڭاپىق دەرىجىدە قۇرۇغاندىن كېيىن، كېسەكسمان تۆت چاسا قىلىپ ئېلىپ قۇرۇتۇش ئارقىلىق ياسىلىدىكەن. مۇنداق كېسەك ئادەتتە چوڭ، قېلىن كېلىدىكەن. سوقما تاملىق ياكى سوقما تام، كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىسىدىكى مۇنداق ئۆيلەرنىڭ ئىپتىدائىي شەكىلدىكى ئۆيلەردىن بىر پەرقى، چوڭ، ئىشىك قويۇلۇشى، شەكلىنىڭ تىك، ئۇزۇن، چاسا بولۇشى، ئۇستىنىڭ تۇز بولۇپ، لىم، چەنزە قويۇلۇپ، قومۇش ياكى شاخ - شۇمبىلار بىلەن لاي سىلىنىپ يېپىلغىنىدا ئىپادىلىنىدۇ. دېمەك، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە ئۆينىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە قۇرۇلمىسىدا تۇپتىن ئۆزگىرىش ھاسىل بولغان. مۇنداق ئۆيلەرنى ئىپتىدائىي ئۆيلەرگە نىسبەتلەشتۇرگەندە مۇرەككەپ بولسىمۇ، كېيىنكى تەرەققىياتلارغا نىسبەتلەشتۇرگەندە يەنىلا ئاددىي دېيىشكە بولىدۇ.

مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئەجدادلىرىمىز ئۆيلىرىگە ئىشىك قىلىشنى ئۆگەنگەن. ئۇلار ئەڭ دەسلەپ ئۇچ تاملىق قومۇش، ياغاچ كەپە - ساتمىلىرىغا ياغاچ، قومۇشنى ئىشىك ئورنىدا تىكلەپ قويياتتى. كېيىنچە ئادەم پاتقۇدەك بوشلۇق قالدۇرۇپ، تۆتىنچى تامنىڭ قالغان قىسمىنى قومۇش، ياغاچنى تىكلەپ، ئاستىنى كۆمۈش بىلەن مۇقىم تام قىلىپ، شۇ بوشلۇقتىن كىرىپ - چىقىدىغان بولغان. شۇ ئاساستا بارا - بارا، قومۇش ياكى تال، ئىرغاي نوتىلىرىنى بالداققا چىگىپ ياكى ئىككى بالداق ئارىسىغا ئېلىپ بىر قاناتلىق ئىشىك ياساپ كىرىپ - چىقىدىغان بولدى. مۇشۇ باسقۇچنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىقى ئاساستا پۈتۈنلەي چۈلۈك - ئىرغاي ياكى يۇلغۇن نوتىلىرىدا ئۇچ بالداقلىق توقۇلما ئىشىك ياساپ، يان ياغاچقا باغلاپ ئېچىپ-ياپىدىغان بولدى. ھازىر يېزىلاردىكى شاخشا ئىشىكلەر شۇ ئىشىكنىڭ تەرەققي قىلغان شەكلى.

ئۈچىنچى باسقۇچ: بۇ باسقۇچنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تۇرالغۇ جاي تۇرمۇشى بويىچە يېتىلگەن گۈزەللىك قارىشىنىڭ تېخىمۇ كۈچىيىپ، تۇرالغۇ جاي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەددي

ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تۇرالغۇ ئۆيلەر بويىچە ئالدى بىلەن پۇختا ، كەڭ - ئازادە بولۇش، كېيىنچە ئىستېمالچانلىقى ئۇستۇن، كۆركەم بولۇشتەك تەلەپ، ئېھتىياجلار كېلىپ چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ئۆي تام - تورۇسلىرىنى پۇختا، كۆركەم قىلىش، تامغا ئويۇق- تەكچە، مېھراب، لىمتاق چىقىرىپ كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىش، ئويۇق- لىمتاق، مورا بېشى، پەنجىر - روجەك بېشى، تورۇس ۋە تۆۋرۈكلەرگە نەقىش چىقىرىش، تاملارنى ئاقارتىش قاتارلىق ئادەتتىكى مۇ شەكىللەندى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ ھەر خىل ئىجتىمائىي كەسىپ، ئۇستىكارلار مەيدانغا كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىگە يۇنان، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرى، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. چۈنكى، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە بۇددا ئېتىقادى ئۇچۇن ئىبادەتخانا سېلىشقا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن مەسچىت، جامە قاتارلىقلارنى سېلىشقا تۇغرا كەلگەن. بۇ جەريانداا ھىندىستان، ئوتتۇرا شەرق ئەللىرىنىڭ ۋە ئۇلار ئارقىلىق يۇنان بىناكارلىق سەنئىتى ئۇسلۇبىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى تەبىئىي ئىدى. ئەمما، ئۇ سەنئەت ئۇسلۇبلىرى ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ئۆزىگە خاس ھېسسىيات ئاساسىدا ئۆزلەشتۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئەت ئۇسلۇبىدا ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر شەكىللەندى. مەسىلەن، شىنجاڭ دائىرىسىدىكى مىڭئۆيلەردىكى تام رەسىملىرىدە يەرلىك ئۇسلۇبنىڭ ئالاھىدە گەۋدىلىنىپ تۇرۇشى، يەكەن چوڭ جامەسى، قەشقەردىكى ھېيتگاھ جامەسى، ئاپاق خوجا ۋە «قومۇل ۋاڭ» مەقبەرسى، كۇچادىكى مەۋلانا راشىدىن جامەسى بىلەن قىغ دۆڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نامايەندىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يەنە بىر ئادەت — ئۆي - ئىمارەت ئىشكىنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ نېمە ئۇچۇنلۇكى توغرىسىدا

ئۇيغۇرلاردا «كۈن ئۇلۇغ، ئۇ ئاللانىڭ نۇرى، جامالى. كىشى ئەتىگەندە يۈزى يۇيۇقسىز ئىشكىتىن چىقىپ كۈنگە قارىسا ۋە كۈنگە قاراپ سىيسە، تۈكۈرسە يامان بولىدۇ» دەيدىغان ئاڭ - ئەقىدە مەۋجۇت. بۇ ئاڭ- ئەقىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، كۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ئىدى. ئۇلار كۈننى ئۇلۇغلاپ ئۇنىڭغا چوقۇناتتى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بويىچە ئۆي ئىشىكى شەرققە قارىتىلىشى تېگىشلىك ئىدى. بۇ توغرىدا بىز بىرەر تارىخىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋادىسىدىن تېپىلغان يەرلىك قووملارغا ئائىت قەبرىلەرگە كۆمۈلگەن جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرققە، پۇتى غەربكە، يۈزى كۆككە قارىتىپ قويۇلغانلىقىغا، تارىختا ئۇتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ تۇيۇ ۋە مۇراسىملاردا راۋاقتا شەرققە قاراپ ئولتۇرىدىغان ئادىتىگە ئاساسەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرالغۇ جايلىرىنىڭ ئىشكىلىرى ياكى سورۇنلارنىڭ كىرىپ - چىقىدىغان ئاغزى شەرققە قارىتىلاتتى دەپ پەرەز قىلىشقا تامامەن بولىدۇ.

ئىشكنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇش ئادىتىگە كەلسەك، مۇنۇ ئامىللارغا ئاساسەن ئۇنى كېيىنكى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن دېيىشكە بولىدۇ:

1. ئۆينىڭ قىش پەسلىدىكى يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىق ئېھتىياجى. ئەجدادلىرىمىز تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا ئىشىك جەنۇبقا قارىتىپ قويۇلغاندا قىش پەسلىدە ئۆينىڭ يورۇق ۋە شامالغا دالدا بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. بۇنىڭ بىلەن تەدرىجىي جەنۇبقا قارىتىپ قويىدىغان بولغان.

2. ئىسلام ئېتىقادىنىڭ ئېھتىياجى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئاڭ - ئېتىقادىغا ئىسلام روھى سىڭدۈرۈلۈپ، «كۈن» ئاللانىڭ نۇرى، جامالى سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. دېمەك، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئادەت ئەنئەنىسىنى ئىسلامنىڭ ئاشۇ ئەقىدىسىگە ماسلاشتۇرۇپ داۋاملاشتۇرۇش مەقسىتىدە ئىشكنى جەنۇبقا قارىتىپ قويۇشقا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئۆز ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن. ھازىر بۇ ئادەت - ئەنئەنىنىڭ

يېزىلاردا قىسمەن ساقلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتتى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئىمارەت قۇرۇلمىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىپ، خىش - كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىسىنى ئاساس قىلىپ ئۇيغۇر سېلىش ئومۇمىي ئادەتكە ئايلاندى[1].

ئۇيغۇرلار ئاساسەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز بولغان قۇرغاق رايون قەشقەرگە ماكانلاشقاچقا، ئۇلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيلىرىمۇ مۇشۇنداق تەبىئىي شارائىتقا ماس ھالدا قۇرۇلغان. گەرچە ئىقتىسادىي ۋە تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى، جۇغراپىيەلىك شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەر تۇپەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى قۇرۇلمىسىدا بەلگىلىك دەرىجىدىكى رايون پەرقى بولۇشى سەۋەبلىك، ئۆي قۇرۇلما شەكىللىرى شەرتلىك ھالدا بىرقانچە خىلغا بۆلۈنىدۇ.

بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خىلى، ئۆگزىسى تۇز، چاسا شەكىللىك كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر بولۇپ، بۇ ئۆيلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىدىكى ھۆل - يېغىن ئاز رايونلاردا تارىم ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادەتلىرىدە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ رايونىنىڭ تۇپرىقى ناھايىتى بوش، قۇمساڭغۇ، تۆت پەسىل ناھايىتى روشەن، قۇم بوران كۆپ، بىر قىسىم يەر ئاستى سۇ ئورنى نىسبەتەن يۇقىرىراق بولغان جايلىرىدا تۇپراقنىڭ زەيلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى. كىشلەر ئولتۇراق ئۆيى قۇرۇلۇشىدا مۇشۇ تەرەپنى ئالاھىدە ئويلىشىپ، توقۇم تاملىق ئۆيى، كېسەك تاملىق ئۆيى، لاي تاملىق ئۆيى قاتارلىق قۇرۇلۇش شەكلىنى ئىشلەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ توقۇم تاملىق ئۆيى ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس كەشىپىياتى بولۇپ، بۇنداق ئۆينىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى، زەگۈندە، تۇۋرۇك، چېتىق، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى تۇرۇملاش ئۇسۇلى ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق قوراشتۇرۇلغانلىقىدا. بۇ خىل ئۆي يەر

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 150 - ، 163 - بەتلەر.

تەۋرىسمۇ ياكى ئۆي ئورنىدىن زەي چىقىپ كەتسمۇ ئاسان ئۆرۈلۈپ كەتمەيدۇ. تۇپرىقى زەي، بوش ۋە يەر تەۋرەش بەلبېغىغا يېقىن رايونلارغا تازا ماس كېلىدۇ[1].

بۇنداق ئۆيلەرنى ياساشتا ئۆينىڭ ئۇلى قالڭ بىلەن چىڭدىلىدۇ، شارائىتى بار جايلاردا ئۆينىڭ ئۇلىغا تاش ياكى پىششىق خىش قويۇلىدۇ. پىششىق خىش ئۇستىگە مومىلانغان قوش زەگۈندە چاسىلاپ قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە خام كېسەك تام قويۇرۇلىدۇ. بەزى ئۆيلەرگە تام ئارىسىغا ئارىلاپ ياغاچ تۈۋرۈك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئۇستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدۇ. ئادەتتە ئۆينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ 7 تال، 9 تال، 11 تال مەزمۇت ياغاچ (لىم) قويۇلىدۇ. لىم ياغاچ ئارىلىقى ئەھۋالغا قاراپ 40 سانتىمېتىردىن 60 سانتىمېتىرغىچە كەڭلىكتە بولىدۇ. لىم ياغاچ ئارىلىقى ۋاسا جۈپ ياكى ۋاسا دىمىيان قىلىپ يېپىلىدۇ. ۋاسا بىلەكتەك چوڭلۇقتىكى تال سۆگەت بادرىسىنى ئوتتۇرىدىن تىلىپ ئوخشاش چوڭلۇقتا ياسىلىدۇ. بالا بېشى دېيىلىدىغان ئارىلىقىغا جەگە ياغىچى، جەگە بىلەن ۋاسا ئارىلىقىغا ناۋا ياغىچى، پەرمان ياغىچى قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە بورا سېلىپ، پاخال بىلەن چۈمكىگەندىن كېيىن قارا لاي بىلەن تەكشى باستۇرۇلىدۇ. قارا لاي قۇيغاندىن كېيىن، كاكىل لاي بىلەن تەكشى سۈۋىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچىمۇ قارا سۇۋاق ۋە ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىدۇ. ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپە يىغىلىدىغان مېھراب (يەرلىك تىلدا «مەرەب» دېيىلىدۇ) ئويۇلىدۇ. قالغان تاملىرىغا بىر كىۋادرات مېتىر چوڭلۇقتا بىرقانچە تەكچە ياساپ، ئۇنىڭغا چىنە - قاچا ۋە زىننەت بۇيۇملىرى تىزىلىدۇ. دېھقان ئائىلىلىرى يەنە تەكچىلىرىگە قىشلىق قوغۇن - تاۋۇز، كاۋىلارنى تىزىپ ساقلايدۇ. بۇنداق چاسا شەكىللىك ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان ھالدا مېھمانخانا، ئايۋان ياكى دەھلىز ئۆي، ياتاق ئۆي ۋە ئاشخانىغا بۆلۈنىدۇ. مېھمانخانا ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىگە قازناق ئۆي سېلىنىدۇ. قازناق تازىلىق ئۆيى بولۇپ، ئۇنىڭ

---

[1] ئابدۇراخمان ئىبراھىم: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن ئاساسلىق ئامىللار»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2003- يىلى 2- سان، 59- بەت.

ئاستى كولىنىپ ئەۋرەز ياسىلىدۇ. ئەۋرەز يەرلىك ئۇسۇلدا يۇنىدى-سۇلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئورنى ھېسابلىنىدۇ. دەھلىز ئۆيگە تۇۋرۇك قويۇلۇپ، تۇۋرۇك بىلەن پاراللېل تەكشىلىكتە سۇپا ياكى كاك ئورنىتىلىدۇ. مېھمانخانا ئۆيدىن باشقا ئۆيلەرگە ئاساسەن دېرىزە قويۇلماي، ئۇستىدىن تۆكۈلۈك قويۇلىدۇ. ئۆينىڭ ئىشكى ئاساسەن جەنۇب تەرەپكە قارىتىلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئالدىغا كەڭ سۇپا سېلىپ، ئۇستى پېشايۋان قىلىنىدۇ. پېشايۋان ئالدىغا ئۇزۇم بارىكى ياسىلىپ، ھويلىغا قويۇلغان ئۇزۇم تالى بارماق ئارقىلىق پېشايۋانغا ياماشتۇرۇلىدۇ. ھەرقانداق ئۆينىڭ ئالدى كەڭ ھويلا بولۇپ، ھويلىنىڭ ئىشكى (دەرۋازا) چوڭ ۋە ھەيۋەتلىك بولىدۇ.

قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىشتا ئومۇمەن كۈنگەي جاينى تاللايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيلىرى ئۆزىگە خاس بىناكارلىق سەنئىتىگە ئىگە. ئىسلامىيەتنىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مىللىي ئەنئەنە ئاساسىدا مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولۇپ، ئىسلام مېمارچىلىق ئۇسلۇبىدىكى ئۆي - ئىمارەتلەر ئومۇملىشىشقا باشلىدى، بولۇپمۇ جامە، مەسچىت، مازار، زىيارەتگاھلارنىڭ ئىمارەت قۇرۇلمىسىدا بۇ خۇسۇسىيەت روشەن ئەكس ئەتتى. بولۇپمۇ ئۇيغۇر مېمارچىلىقىدىكى مۇنار، گۈمبەز، قۇببە، مېھراب، بالاخىشى، ئىشىك بېشى، تەكچە ئويۇقى، مورا، پېشايۋان، تۇۋرۇكلەرنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتى ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە رەڭ تاللاشتىكى ئېستېتىك قارىشىنى قويۇق ئەكس ئەتتۇرۇپ، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ماددىي ئاساسى سۇپىتىدە ئۇيغۇر بىناكارلىق ھۈنەر-سەنئىتىنى بېيىتتى.

ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ماددىي تۇرمۇشىدا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئەڭ دەسلەپكى ئىگىلىك چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بولۇپ، دولانلار ئولتۇراقلاشقان يەكەن، تىزناپ دەريا بويلىرى، ئاقسۇ، تارىم دەريا ۋادىلىرى چەكسىز كەتكەن ئىپتىدائىي توغراق ئورمان ۋە يايلاق بولغان. دولانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشى ئۇلارنىڭ ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلغان بولغاچقا، دولانلار قوشنا جايلار ۋە

ئەجـــدادلىرىنىڭ دېھقـــانچىلىق ئەنئەنـــىسىنى دوراپ دېھقـــانچىلىق ئىگىلىكىنى تەدرىجىي ماددىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسى قىلغان، بولۇپمۇ بۇ ۋاقىتتا ئولتۇراق قۇرۇلۇشىدا زور دەرىجىدە يېڭىلىنىش بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئىلگىرىكى تەبىئىي شارائىت ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن ئولتۇراق جايلار مانا ئەمدى يېڭى بىر تۇرمۇش شارائىتىغا ماس ھالدا ئۆزگەرگەن. ئىلگىرى ئۇلار توغراق ياغاچلىرىنى ئۆزئارا باغلاپ «لاگا» ياساپ تۇرالغۇ جاي قىلغان (بۇ ئۆيلەر ياغاچتىن ياسالغان بولغاچقا، دولانلارنى سىرتتىن كەلگەنلەر «ياغاچ ئۆيلۈك دولان»، «ئون سەككىز مىڭ ياغاچ ئۆيلۈك دولان» دېگەن ناملار بىلەن ئاتىغان. كېيىن بۇ ناملار دولانلار ئىچىدىمۇ ئادەتكە ئايلانغان) بولسا، كېيىن «قوشام» ئۆيلەر (بۇ ئۆيلەر مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق جايلاردا «تۆيۈزە»، «توقۇلما» تام ياكى «تۆيۈزە تاملىق ئۆي»، «توقۇلما تاملىق ئۆي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بارلىققا كەلگەن[1]. بۇ ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىن قارىغاندا، تام ئۇلىغا زەگۈندە (تام ئۇلىغا قويۇلغان ياغاچ لىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، قوشام ئۆيلەردە ئۇنىڭ ئۇستىگە تۈۋرۈك، ئاراچ تۈۋرۈكلەر قويۇلىدۇ. توپا تاملىق ئۆيلەردە ئۆينىڭ قۇرۇلمىسىنى پۈختىلايدۇ. ئۇي تېمىنىڭ ئولتۇرۇشۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ھەمدە يەر تەۋرەشكە تاقابىلچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ) قويۇلىدۇ. زەگۈندىنىڭ ئۇستىگە تۈۋرۈك، تۈۋرۈك ئارىلىقىغا ئاراچ تۈۋرۈك، ئاراچ تۈۋرۈك ئارىلىقىغا چېتىق (تۈۋرۈكلەرنى بىر - بىرىگە تۈتاشتۇرۇپ تامنىڭ مۇقىملىقىنى ئاشۇرىدۇ)، قىيپاش چېتىق ئورنىتىلىدۇ. چېتىق بىلەن تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى بوشلۇق تام چېتىقلار بىلەن توقۇپ، باغلاپ چېتىلغان، ئاندىن ئىككى تەرىپى كاكىل لاي بىلەن سۈۋالغان، قېلىنلىقى ئادەتتە 10 سانتىمېتر (بەزىدە 15 ــ 20 سانتىمېتر) كېلىدۇ. لىم بىلەن تۈۋرۈكلەر ئۆزئارا تۇرۇملانغان. ئۆگزىسى ۋاسا، ۋاسا ئۇستىگە بورا ياكى تال چىۋىقتىن توقۇلغان چىتلاق، ئۇنىڭ ئۇستىگە سامان، سامان ئۇستىگە لاي، توپا،

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001- يىلى 10- ئاي نەشرى، 130- بەت.

كاكىل لاي بىلەن سۈڭاش ئارقىلىق يېپىلغان بولۇپ، بۇ نىيە قەدىمكى شەھىرىدە ساقلىنىپ قالغان «قوشام» ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى[1] بىلەن ئوخشاش. «كىشىلەر قەدىمكى شەھىرىدىكى ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ قۇرۇلمىسى تېخىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، تۈۋرۈك بىلەن سوقۇما، زەگۈندە، چېتىق، لىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تۇرمۇلاش ئۈسۈلى بىلەن ياكى ئەركەك - چىشى قىلىپ چېتىش ئۈسۈلى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان»، بۇ خىل قۇرۇلما يەنە «قوشام» ئۆي ياساش ئۈسۈلى مەكتىتكى «قوشام» (توقۇلما) ئۆي ياساش ئۈسۈلىغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدۇ. بۇ خىل ئۆي پەقەت تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ۋە غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان نىيە، كىشىلەر ۋە مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات قاتارلىق جايلارنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەلىك مۇھىتىغا ماس كېلىدىغان بىناكارلىق شەكلىدۇر. «ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى، ھۇنەر - سەنئىتى ۋە ئىشلىتىلىشچانلىقى مۇشۇ جايلارنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتىغا ئاساسەن تاللانغان ھەمدە ئۇزۇكسىز تەرەققىي قىلىپ ھازىرقى كۆركەم ۋە ھەشەمەتلىك ھالىتىگە يەتكەن.»[2]

دېمەك، بۇ يەردە نىيە، كىشىلەر قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەردىكى بىناكارلىق ئۇسلۇبى بىلەن دولانلارنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا ئوخشاشلىق ھەم بىر خىل ئىزچىللىق ساقلانغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بۇ مۇشۇ جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېتنىك باغلىنىشنى، مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدىكى ئورتاقلىقنى، قەدىمكى چاغدا تەكلىماكان ئېچىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردىكى خەلقلەرنىڭ يىلتىزداشلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ[3].

ئۇيغۇرلار تارىختا تۆيۈزە تام، يالاڭ تۆيۈزە تام، قوش تۆيۈزە تام، قىسما تام، قوشام تام، سوقما تام، چالما تام، كېسەك تاملاردا ئولتۇرۇپ كەلگەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئەنجان تام (قىستۇرما تام) پەيدا بولغان.

---

[1] ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000- يىلى 12 - ئاي نەشرى، 138 - ، 139 - ، 143 - بەتلەر.

[2] ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بىناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى 12 - ئاي نەشرى، 143 - بەت.

[3] ئادىل مۇھەممەت تۇرسۇن: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001- يىلى 10 - ئاي نەشرى، 132 - بەت.

چارۇنچىلار گەمە، يېرىم گەمە شەكلىدىكى ئۆيلەردە ۋە ياغاچ تىزما ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ كەلگەن. ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر خىل بولۇپ، ھەممە ئائىلىدە بىردىن چوڭ مەشرەپخانا ۋە مەشرەپ سۇپىسى، چوڭ دالانلار بولىدۇ. بۇنى مېھمانخانا دەپ ئاتايدۇ. مەيلى ئۇ قايسى خىلدىكى ئۆي بولسۇن، ھەممىسگە تۇڭلۇك قويىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر دېرىزىلىك ئۆيلەرگە نىسبەتەن بىرقەدەر بىخەتەر بولۇپ، كۈن نۇرى ئۆيگە تۇڭلۇكتىن چۈشىدۇ. تۇڭلۇكتىن كىرىپ تامغا چۈشكەن قۇياشنىڭ شولىسىغا بەلگە قىلىپ ۋاقىتنى ۋە پەسلىنى بىلىدۇ. ئادەم ئۆلسە مېيىت ھەققىنى تۇڭلۇكتىن سۇنۇپ بېرىدۇ. ئۆينىڭ ئۆگزىسى تۇز بولىدۇ. گاسا (ۋاسا) سېلىپ بورا ياكى يېكەن بىلەن ياپىدۇ. ئالاھىدە ئۆيلەرنى گاسا (ۋاسا) جۇپ قىلىپ ياپىدۇ. ئۆينىڭ تاملىرىغا مېھراب (ئەگمە) شەكىللىك ئويۇق چىقىرىپ، نەرسىلەرنى ئېلىپ قويىدۇ. «ئاسقا» قىلىپ كىيىم-كېچەكلەرنى ئىلىپ قويىدۇ. بەزىلەر «چۇقا» ــ كۆپ پۇتاقلىق دەرەخ شېخىنى كېسىپ، ئۇنىڭ پۇتاقلىرىدىن ئوتتۇرىدىكى بىرسىنى تورۇسقا ئاسىدۇ. ئەتراپىدىكى شاخلىرىنى 20 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا قالدۇرۇپ ئۇچىنى ئۇچلاپ قويىدۇ. ئۇنىڭغا ئاساسەن باش كىيىمنى ئاسىدۇ. ئۆينىڭ يان مورا چىقارغان تەرەپكە بىر مېتىر ئېگىز، بىر گەز كەڭلىكتە چاپلىما تام قوپۇرۇپ، ئىچىنى ئويۇق قىلىپ، 2 ــ 3 جايدىن تۆشۈك قويىدۇ. ئۇنى «لىمتاق» (لىمتاق ــ پارسچە يېرىم تام ياكى يېرىم پەلە، پەي دېگەن بولىدۇ) دەيدۇ. لىمتاقنىڭ ئۈستىگە ئورۇن - كۆرپە تىزىدۇ، ئاستىدىكى ئويۇقتىن ئېھتىياجىغا قاراپ پايدىلىنىدۇ[1].

2. ئۆي بىساتلىرى

ھەربىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشى بولىدۇ. ئۆي-ئىمارەت قۇرۇلۇشىنىڭ شەكلى، ئىچكى بېزەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى گۈزەللىك زوقىنىڭ مۇقىم ئىپادىلىرىدىن بىرى.

---

[1] مۇھەممەت ئوسمان ئەمىرى: «ئاۋات دولان مەدەنىيىتىدىكى تارىخىي نامايەندىلەر»، «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى» جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ئاۋات ناھىيىلىك كومىتېتى تۈزگەن. 2004 - يىلى 4 - ئاي، 4 - قىسىم، 23 - ، 24 - بەتلەر.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىنىڭ ئىچكى بېزەكلىرى ۋە ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مەركەزلىك ھالدا تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئۆي بىساتلىرىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا تارىخىي مەلۇمات يوق. خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ئەجدادلىرىمىز ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى سېلىنچا - يېپىنچا قىلغان. روشەنكى، بۇ كۆچمەن چارۋىچى قوۋملارغا ئورتاق قىسمەن ئادەتلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا بېرىلگەن مەلۇمات. ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلاردىن كەلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز يىراق ئۆتمۈشتىلا قوي يۇڭىدا توقۇلغان كىيىم كىيگەن ۋە يېپىنچا - سېلىنچا ئىشلەتكەن دېيىشكە بولىدۇ. كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىن ۋە چەرچەننىڭ زاغۇنلۇقتىن تېپىلغان بۇنىڭدىن 3000 — 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن چىققان كىيىم، پالاس، كىگىز، بۇيۇم قاتارلىقلار ۋە شۇ بۇيۇملارنىڭ، بولۇپمۇ پالاس، كىگىزنىڭ بۇگۈنكى تەرەققىيات شەكلى — تۈرلۈك خاس يۈڭ ياكى يۈڭ - پاختا ئارىلاش ياكى خاس پاختا يىپتا توقۇلغان رەڭدار پالاس، سدام، رەڭدار كىگىز، گىلەم قاتارلىق بۇيۇملار بىزنىڭ شۇ قارىشىمىزنى ۋاستىلىك ھالدا ئىسپاتلايدۇ. دېمەك، پالاز، كىگىز، گىلەم ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئاساسلىق ئۆي بىساتلىرى بولۇپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىز بۇ بىساتلاردىن يېتىپ - قوپۇش ئۇچۇن يەرگە سېلىش، ئۆي بېزىكى ئۇچۇن تامغا ئېسىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇلدا پايدىلىنىپ كەلگەن. يەرگە سېلىشتا ئالدى بىلەن ئادەتتە تېگىگە بورا ئۇستىگە پالاس، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۆر تەرەپتىن پەگاھ تەرەپكە قارىتىپ گىلەم، كىگىز سالىدۇ، سۇپىلىق، كاڭلىق ياكى كارىۋاتلىق ئۆي بولسىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن شۇنداق سېلىنىدۇ. ئۆي بېزىكى ئۇچۇن تامغا ئاساسلىقى گىلەم ئېسىلىدۇ، بەزىلەر رەڭدار پالاسمۇ ئاسىدۇ. مەيلى گىلەم، مەيلى پالاس بولسۇن، تامغا ئېسىش - ئاسماسلىق ھەربىر ئادەمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بۇ ئۇچ خىل بۇيۇمنى ئاساسلىق ئۆي بىساتى قىلىشمۇ

ئۇلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلار داۋامىدىكى تۇرمۇش تەجرىبىلىرىدىن كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئەھمىيەتلىرىدە كىگىز، پالاس، گىلەمنىڭ كۆركەم، چىداملىق ۋە كىر كۆتۈرۈشلۈك، ئاسان نەم ئۆتمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرىنى خۇلاسىلەش ئاساسىدا ئۇلارنى ئاساسلىق بىسات قىلىپ تاللىغان. چىداملىققا كەلگەندە گىلەم ئەڭ چىداملىق بولۇپ، 30 ــ 40 يىلغىچىمۇ ئۇزۇلۈپ توزۇمايدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا «كەمبەغەل بولساڭ گىلەم قىل» دېگەن ماقال مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئوۋچىلىق ۋە كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ قالدۇق ئىزلىرىنى ھازىرمۇ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، ئېيىق تېرىسى، ئىت تېرىسىدىن كۆرپە قىلىش؛ ئوچاق ئالدى، سۇپا، لېۋىگە ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئۆچكە تېرىسى سېلىپ قويۇشقا ئوخشاش. ئېيىق ۋە ئىت تېرىسىنى رېماتىزمغا داۋا دەپ، ئۇنىڭدىن سېلىنچا ئورنىدا پايدىلىنىشمۇ ئەمەلىيەتتە ئاشۇ قەدىمكى ئادەتنىڭ داۋامى.

ئۇيغۇرلاردا ئۆيىنى چىرايلىق سەرەمجانلاشتۇرۇشنى ھۆرۈر دەپ بىلىش ناھايىتى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئادەت. «دىۋان» نىڭ 1 - تومىدا «چارچاپ» دېيىلىدىغان زەدىۋال ياكى پالاس ئورنىدا تامغا ئېسىلىدىغان بىر خىل بېزەكلىك بايان قىلىنغان. بۇ ئۆيىنى چىرايلىق زىننەتلەش ئادىتىنىڭ «دىۋان» دەۋرىدىلا ئەمەس، ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا مەۋجۇتلۇقىدىن دېرەك بېرىدۇ. زەدىۋالمۇ شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن مەھسۇلات. زەدىۋال تارتىشنى «دىۋان» دەۋرىدىن بۇرۇنلا شەكىللەنگەن ئادەت دېيىشكە بولىدۇ. بۇ ئادەت بۈگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئورۇن - كۆرپىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇڭا، ئاز- تولا شارائىتى بارلىكى ئائىلىلەردە مۇمكىنقەدەر چوڭ- كىچىك دېمەي، ئادەم بېشىغا ئايرىم يوتقان - كۆرپە قىلىدۇ. يوتقان تېشى چىرايلىق، گۈللۈك نەقىش رەختلەردىن، ئەستىرى سىدام رەختلەردىن، كۆرپىنىڭ تېشى، ئەستىرى پىششىق، كىر كۆتۈرۈشلۈك رەختلەردىن قىلىنىدۇ. تەكىيە - ياستۇقلارغا كەشتە قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆرپىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى، كۆرپىگە چۆرۈلدۈرۈلۈپ

زىغزىق تۇتۇش ياكى ماشىندا شوخ، رەڭدار يىپتا چىرايلىق نۇسخىلار چۈشۈرۈلگەن قارا رەخت تۇتۇشتا ئىپادىلىنىدۇ.

قەشقەردىكى بۇ ئادەت ئۆي بېزەش ئادىتى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، ئۇيغۇرلار ئورۇن - كۆرپىنى ئۆينىڭ تۆر تېمىغا مەخسۇس چىقىرىلغان لىمتاق (مەرەپ)، يەنى چوڭ ئويۇققا چىرايلىق قاتلاپ يىغىدۇ. بۇنداق مەخسۇس لىمتاق چىقىرىلمىغان ئۆيلەردە بولسا، ئۆينىڭ تۆر تېمىنىڭ بۇلۇڭ تەرىپىگە يىغىپ، تەكىيە - ياستۇقلارنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تىزىپ قويىدۇ. ھازىر زامانىۋى بىنالاردا ئۇنداق شارائىت بولمىغانلىقتىن، بەزىلەر مەخسۇس ئورۇن - كۆرپە ئىشكاپى ياستىپ شۇنىڭغا تىزىدىغان ياكى بىر تۇتاش تەكشى كارىۋات قىلىپ، ئۇنىڭدا يېتىپ - قوپىدىغان ۋە ئورۇن - كۆرپىنى ئۇنىڭ بىر بۇلۇڭىغا تىزىپ، ئۈستىگە ئەدىيال، ئەدىيال ئۈستىگە تور يېپىپ قويىدىغان بولدى ياكى بىر تەرەپكە ئايرىم بىر كارىۋات قويۇپ ئۇنىڭغا يىغىدىغان بولدى.

ئۇيغۇرلار مېھماندوست كەلگەچ، ھەربىر ئائىلىدە مۇمكىنقەدەر بىر-قانچە كىشىلىك، ھېچبولمىغاندا بىر - ئىككى كىشىلىك مېھمانلىق يوتقان - كۆرپە قىلىپ قويۇش ۋە ئادەتتىكى كۇنلەردە كېلىپ-كېتىدىغان مېھمان، يار - بۇرادەرلەرنىڭ ئاستىغا سېلىشقا ئاتاپ مەخسۇس كۆرپە قىلىپ قويۇش ئومۇميۈزلۈك بىر ئادەت. مۇنداق كۆرپە ئىككى خىل بولۇپ، بىرىنچى خىلى ئادەتتىكى كۆرپىگە ئوخشاش. ئىككىنچى خىلى ئادەتتىكى كۆرپىدىن بىر ھەسسە ئۇزۇن بولىدۇ. بۇ ئادەتتە ئۆينىڭ تۆرىگە سېلىنقىلىق تۇرىدۇ. مۇنداق كۆرپە «يېكەندا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەت ھازىرمۇ داۋاملاشماقتا. ئۇيغۇرلاردىكى «كۇن كېلەر - كېتەر، ئۆمۈرنىڭ يېرىمى تۇنىدە ئۆتەر» دېگەن ماقالدا ئۇيغۇرلارنىڭ نېمە ئۈچۈن ئورۇن - كۆرپىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. قەشقەردە ئۇيغۇرلار تەكىيە - ياستۇقلارنى ئالاھىدە ھازىرلايدۇ، ئۇنىڭغا چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرىنى كەشتە قىلىدۇ. يېڭى توي قىلغان قىز - يىگىتلەرگە تويغا مەخسۇس كەشتىلەنگەن ياستۇق - تەكىيە

تويلۇق قىلىپ ھەييارلىنىدۇ .

3. ئۆي سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي سايمانلىرى مۇنداق ئىككى جەھەتتىكى سايمانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان سايمانلار. مەسىلەن، قازان - قومۇچ، چىنە-قاچا.

1. قازان. شەكىل جەھەتتىن پۈتسىز، پۈتلۈق ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. پۈتلۈقى داڭقان دەپ ئاتىلىپ، ئاساسەن ئۇچ پۈتلۈق كېلىدۇ. ھەجمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ چوڭ داڭقان، كىچىك داڭقان دەپ ئاتىلىدۇ. پۈتسىزى ئادەتتە قازان دەپ ئاتىلىپ، ئەڭ چوڭى «داش قازان» دېيىلىدۇ. قازان ئۆزىنىڭ ياسالغان ماتېرىيالىغا قاراپ چويۇن قازان، مىس قازان، ئالىيۇمىن قازان دەپ ئاتىلىدۇ. مىس قازان جىمبىللىق، جىمبىلسىز ئىككى خىل بولۇپ، ھەجمى ھەر خىل بولىدۇ. بۇ قازانلار داڭقانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، كېسەك ئوچاق، مېتال ئوچاقلارغا ئېسىپ ئىشلىتىلىدۇ. داڭقان پۈتلۈق بولغاچ، مەخسۇس ئوچاق ھازىرلانمايدۇ. ئوچاق ئىككى خىل بولۇپ، ئۆرە ئوچاق، يەر ئوچاق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۆرە ئوچاق كېسەك ياكى خىشتا ياسىلىپ، تۇرخۇنلۇق كېلىدۇ. يەر ئوچاق يەرنى ئويۇپ ياسىلىدۇ. بۇ خىل ئوچاق ئاساسەن ھويلا ۋە دالىدا ئىشلىتىلىدۇ، شۇڭا مەخسۇس تۇرخۇن چىقىرىلمايدۇ. مېتال ئوچاق (تۆمۇر، چويۇندىن ياسالغان) ئۇچ پۈتلۈق كېلىدۇ.

2. چۆگۈن، چۆمۈچ، كوزا، ئىۋرىق، قاپاق، چېلەك. ئۇيغۇرلار ئەڭ بۇرۇن ھازىرقى مىس (تۆمۈر) چۆمۈچ ئورنىدا ياغاچ چۆمۈچ، چېلەك ئورنىدا سوغا (ياغاچتىن ياسىلىدۇ) ئىشلىتەتتى. ئىۋرىق مەخسۇس قول

---

① ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 163 - ، 166 - بەتلەر.

يۇيۇش، چىنە - قاچا يۇيۇش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ، ساپالدىن ياسىلاتتى. ھازىر قاغالتىر، مىستىن ياسالغان تۇرلىرى چىقتى. چۆگۈن مىستىن ياسىلىدۇ، ھەجمى، شەكلى ھەر خىل بولۇپ، مەخسۇس سۇ قاينىتىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. كوزا، قاپاق، چىلەك، كۆكۈر سۇ توشۇش ۋە سۇ ساقلاش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. چىلەك قاغالتىردىن ياسالغان بولۇپ، ئۇ 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن ئومۇملىشىشقا باشلىغان، ئۇنىڭدىن بۇرۇن كوزا، قاپاق ئىشلىتىلىپ كەلگەن. چىلەك قەشقەرنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ھازىرمۇ ئۆز رولىنى يوقاتقىنى يوق. كۆكۈر مىستىن ياسالغان بولۇپ، ياپىلاق شەكىلدە كېلىدۇ.

3. چىنە - قاچا. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىتىپ ئادەتلەنگەن چىنە - قاچىلىرىنى تۆت خىلغا بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى خىلى، ياغاچ، ساپالدىن ياسالغان چىنە - قاچىلار بولۇپ، ياغاچتا ياسالغانلىرى چۆچەك، ئايىاق، تەڭنە، ياغاچ تاۋاق دەپ ئاتىلىدۇ. ساپالدىن ياسالغانلىرى غىدىر ياكى ھېجىر دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تاش سىرلىق، سىدام ئىككى خىل كېلىدۇ. تەڭنىنىڭ ئاساسلىقى خېمىر يۇغۇرۇش ۋە كىر يۇيۇش ئۇچۇن (كىر يۇيىدىغان تەڭنە ئايرىم بولۇپ، قەدىمكى نامدا ئاتىغاندا «چارا» دەپ ئاتىلىدۇ) ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى مەخسۇس تاماق يېيىش، ئۇسسۇلۇق ئىچىش ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى قاچا - قومۇچلىرىدىن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تەڭنىدىن باشقىلىرى ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئىستېمالدىن قالدى.

ئىككىنچى خىلى، مىستىن ياسالغان بولۇپ، مىس تاۋاق (لېگەن)، مىس چەينەك، مىس چىنە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مىس چەينەكتىن باشقىلىرى ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئىستېمالدىن قالدى.

ئۈچىنچى خىلى، فارفۇردىن ياسالغان قاچىلار. بۇ چوڭ - كىچىك چىنە، ھەر خىل چىنە، تەخسە، چىنە تاۋاق (لېگەن)، چىنە چەينەك، چىنە پىيالە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پىيالە سىركايە دەپ ئاتىلىدۇ.

تۆتىنچى خىلى، تۈنىكىدىن ياسالغان سىرلىق قاچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، تۈنىكە چىنە، تۈنىكە چەينەك، تۈنىكە لېگەن، تۈنىكە چۆمۈچ، تۈنىكە ساپلىق، تۈنىكە كوزا، سىرلىق ۋە سىرسىز ھەر خىل داس (جاۋۇر) قاتارلىقلار.

بۇنىڭدىن باشقا، شېشىدىن ياسالغان ھەر خىل قەنتىدان، ۋازا، ئىستاكان ۋە شېشە، فارفۇردىن ياسالغان ھەر خىل مۇرابباقاچىلىرى، چايدان قاتارلىقلارمۇ ئومىۋۇزلۇك ئىشلىتىلىدۇ. بۇ تىپتىكى قاچىلار 20 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدىن كېيىن ئومۇملاشقان.

ئۈيغۇرلار ئادەتتە فارفۇردىن ياسالغان چىنە ـ قاچىلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. مېھمان ئالدىغا چىنە ـ قاچىدا غىزا، تاماق قويىدۇ. شۇڭا، مېھمانغا ئاتاپ زاپاس چىنە ـ قاچا ساقلايدۇ، شۇنىڭدەك فارفۇر، شېشىدىن ياسالغان چىنە ـ قاچا، قەنتىدان، ۋازا قاتارلىقلارنى ئۆي زىننىتى سۈپىتىدە ئويۇق ـ تەكچىلەرگە ياكى دېرىزە ئالدىدىكى شىرە ئۈستىگە تۈرى بويىچە ھەر خىل شەكىلدە چىرايلىق تىزىپ قويىدۇ. ھازىر شەھەر ـ بازار رايونلىرىدا مەخسۇس بۇلۇڭ ئىشكاپ، تىك ئىشكاپ ئىچىگە تىزىش ئومۇميۈزلۈك ئادەتكە ئايلانىدى. مۇشۇ قاتاردا يەنە ساماۋار، لوڭقىنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ. ساماۋار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاقتىن بۇيان ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان ئۆي سايمانلىرىدىن بولۇپ، چاي قايتىنىش ۋە زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلمەكتە. ئىشلەتمىگەن چاغدا ئويۇق تەكچىگە ياكى دېرىزە ئالدىدىكى شىرەگە تىزىپ قويۇلىدۇ. لوڭقا مەخسۇس زىننەت بۇيۇمى بولۇپ، ياز كۈنلىرى يېڭى ئېچىلغان گۈللەر چىلاپ قويۇلۇش بىلەن ئۇمۇ ئويۇق ياكى تەكچىگە تىزىپ قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى، ئادەتتىكى سايمانلار. ئادەتتىكى سايمانلار قوشۇق (ياغاچ قوشۇق، مىس ۋە قەلەي قوشۇق)، چوكا، چويلا، سۈپرا، ئاشتاختا، نوغۇچ، كۆمەچدان، تاۋا، ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، ئۇرۇق، ئىدىش، پالتا، كەكە، ھاۋانچا، ئەلگەك، تارتقۇ قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا بىرقەدەر ئەلا، نەپىس بۇيۇملاردىن بولۇپ، ئادەتتە مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشكە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرۇق

كۆپىنچە ھاللاردا نامـاز ئوقۇن تاھارەت ئېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇرۇق ئادەتتە قول يۇيۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. فارفۇردىن ياسالغان چىنە-قاچىلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆي سايمانلىرىدىن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە. فارفۇر قاچىلار يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئۇيغۇرلار ئىچىگە ۋە ئۇيغۇرلار ئارقىلىق غەربكە تارقالغان[1].

[1] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 167 - ، 170 - بەتلەر.

ئالتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ كىينىش ئادەتلىرى

كىيىم ـ كىچىكلەر ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدىكى ناھايىتى چوڭ بىر ساھە بولۇپ، ئۇنى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتى، ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادىتى، گۈزەللىك قارىشى، دىنىي ئېتىقادى ۋە پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئىپادىلىگەن رەڭگارەڭ دۇنيا دېيىشكە بولىدۇ. تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ ۋادىلاردا ياشاپ كېلىۋاتقان ھەر مىللەت خەلقى ئۆزىگە خاس مىللىي كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىگە ئىگە بولۇپ، تۇر ۋە رەڭگىنىڭ كۆپ خىللىقى، مىللىي سەنئەت ئۇسلۇبىنىڭ گەۋدىلىكلىكى، جىنس، ياش ۋە پەسىل پەرقىنىڭ روشەنلىكى، لايىھەلەش تېخنىكىسىنىڭ كۆركەملىكى ۋە ئىلمىيلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھېيت ـ بايرام، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم، مەشرەپ، قىزقۇۋار، ئاقىنلار ئېيتىشى، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى قاتارلىق تۇرلۇك ئەنئەنىۋى مىللىي مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ خىل سورۇنلارنى مىللىي كىيىم ـ كېچەك كۆركەزمىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تۇرى ناھايىتى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك ئالاھىدىلىكى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، ئۇلار تەبىئىي ئېھتىياج بىلەن ئېستېتىك ئېھتىياجنى بىرلەشتۇرۇپ كىينىش جەھەتتە روشەن مىللىي ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلەندۈرۈشكە باشلىغان دەۋرى ناھايىتى

قەدىمكى دەۋرلەرگە تەئەللۇق. بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇنقى دەۋرلەرگە ئائىت ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ۋە ھەر خىل يازما ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرىنىڭ تۈرلىرىنى تاش كىيىم، ئىچ كىيىم دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە، شەخسىنىڭ پائالىيەت ئېھتىياجىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ھالدا ئۆي ئىچىلىك كىيىم، تالالىق كىيىم، ئەمگەك كىيىمى، كەسپىي كىيىم ۋە مۇراسىم كىيىملىرى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئومۇمەن، ماددىي تۇرمۇش شارائىتى يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا ھەر خىل ئېھتىياج تۈپەيلى پەرقلىق كىينىش ئادىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن.

قاراخانىيلار دەۋرىگە تەئەللۇق ئىككى بۈيۈك ئەسەر «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكلىرى ھەققىدە خېلى ئەتراپلىق مەلۇماتلار بار. مۇشۇ مەنبەگە ئاساسلانغاندا، ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قاراپ، تېرە كىيىم، يۇڭ كىيىم، يىپەك كىيىم ۋە پاختا رەخت كىيىم دەپ تۆت خىلغا بۆلۈنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم - كېچەك ئەنئەنىسىدە گۈللۈك يىپەك رەخت كىيىملەر چوڭ سالماقنى ئىگىلەيدۇ، بولۇپمۇ قەشقەرنىڭ ئۇيغۇر ئايالىرى ھەر خىل گۈللۈك ۋە نەقىشلىك يىپەك رەخت كىيىملەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىۋارلايدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قارىشىدا نىسپىي ھالدا قىزىل رەڭ خۇشاللىق ۋە شادلىقنىڭ، ئاق رەڭ ساپلىق ۋە قۇتنىڭ، سېرىق رەڭ پەرىشانلىق ۋە غەمكىنلىكنىڭ، كۆك رەڭ ياشلىق ۋە بەخت - سائادەتنىڭ، قارا رەڭ قايغۇ - ئەلەم ۋە مۇسىبەتنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن، جىنسىي پەرقىگە، ياش قۇرامىغا، كەسپىي ئالاھىدىلىكىگە، ئورۇن-مەرتىۋىسىگە، پەسىل خاراكتېرىگە ۋە تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن پەرقلىق كىينىش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن.

ئەر - ئاياللارغا قارىتا ئىش تەقسىماتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق،

گۈزەللىك تەلىپى ۋە پىسخولوگىيەلىك ھالىتى جەھەتتىكى ئوخشاشماسلىق، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرز ئادەتلىرى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلى قەدىمدىن تارتىپ ئەر ۋە ئايالنىڭ كىيىنىش ئادىتىدىمۇ روشەن پەرق بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن، ئادەتتە ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈللۈك رەختلەردىن ئۇزۇن كۆڭلەك ۋە ئوشۇقىنى يېپىپ تۇرىدىغان ئىشتان، كۆڭلەك ئۈستىگە تىك ياقىلىق جىلىتكە ياكى تاۋار جىلىتكە، ئىزمىلىك كەمزۇل چاپان قاتارلىق گۈللۈك كىيىملەرنى كىيىشكە ئادەتلەنگەن؛ ئەرلەر بولسا، گۈلسىز سىدام رەختلەردىن (كۆپرەك ئاق، قارا، قارا كۆك، كۈل رەڭ) تىزىنى بېسىپ تۇرىدىغان، ئالدى ئوچۇق تونچە كۆڭلەك ياكى ئەستەرلىك تونچە چاپان، ئۇزۇن ئىشتان، كاشا (تۆگە يۇڭىدا توقۇلغان 5 ــ 10 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى بەلباغ) ياكى رەخت بىلەن بېلىنى باغلاپ، سول يېنىغا غلاپلىق پىچاق ئاسىدۇ. باللار ۋە ياشلار كۆپرەك تىك ياكى بۆرەك ياقىلىق خالتا كۆڭلەك ۋە كەمزۇل چاپان كىيىدۇ. كۆڭلەكنىڭ ياقىسى ۋە ئالدى پېشىگە مىللىي ئۇسلۇبتا رەڭلىك يىپ بىلەن كانۋا ئىشلىگەن كۆڭلەكلەرنى ياشلار تېخىمۇ ياخشى كۆرىدۇ.

كىيىنىش ئادىتى دەۋرىيلىككە ئىگە بولۇپ، دەۋرنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كىيىم ـ كېچەكتىمۇ نىسپىي ھالدا ئۆزگىرىش ھاسىل بولىدۇ، جۈملىدىن جۇغراپىيەلىك شارائىت ۋە تۇرمۇش سەۋىيەسى جەھەتتىكى پەرقلەر تۈپەيلى كىيىم ـ كېچەك جەھەتتىمۇ بەزى پەرقلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى كىيىنىش ئادىتى بىلەن ئۆتمۈشتىكى كىيىنىش ئادىتى، شەھەردىكىلەر بىلەن يېزىدىكىلەرنىڭ كىيىنىش ئادىتى مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان ئالاھىدە جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ۋە تۇرمۇش، كىيىم ـ كېچەك ئادىتىدە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كىيىم ـ كېچەكلىرىگە ۋاربسلىق قىلغان، ساقلىغان بولسا، ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك قاراشلىرىدا ئۇيغۇر كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل، نادىر ئۈلگىلىرىنى قوبۇل قىلغان ھەم ئۆزلىرىگە خاس ھالەتتە راۋاجلاندۇرغان.

1. كىيىم - كىچەك تۈرلىرى

باش كىيىم

ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، جۇغراپىيەلىك شەرت - شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى ۋە گۈزەللىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبلىك، ئۇلارنىڭ كىيىنىش ئادىتىدە روشەن مىللىي پەرق كېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي كىيىنىش ئادىتىدە باش كىيىمنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ. ئۇيغۇرلار تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئوخشاشمىغان باش كىيىملەرنى كىيىشكە، ئايالىرى ئومۇمەن بېشىغا ياغلىق سېلىشقا ياكى دوپپا كىيىشكە ئادەتلەنگەن، ئىشقىلىپ باش كىيىمسىز يۈرۈشنى يامان كۆرىدۇ، بولۇپمۇ نەزىر - چىراغقا بارغاندا مەيلى ئەر ياكى ئايال بولسۇن، چوقۇم باش كىيىم كىيىشى شەرت. خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا ئاممىۋى مۇراسىملارغا باش كىيىمسىز بېرىش بىر خىل ھۆرمەتسىزلىك ۋە ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

رايون پەرقى، كەسىپي پەرق ۋە ياش قۇرام پەرقى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىملىرى ناھايىتى كۆپ خىللىشىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىيگەن باش كىيىمگە قاراپ شۇ كىشىنىڭ قەيەرلىك ئىكەنلىكىنى، قانداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى ھەمدە ياش قۇرامىنى بىلگىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ باش كىيىمى شەكىل جەھەتتىن ئومۇمەن قىشلىق تېرە تۇماق، سىدام دوپپا ۋە گۈللۈك دوپپىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل بولىدۇ. بۇ باش كىيىملەرنىڭ ھەرقايسى تۇرىدە يەرلىك رايون پەرقى روشەن گەۋدىلەنگەن.

بۆك

بۆك ئۇيغۇر كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر تەركىب بولۇپ، بۆك كىيىش چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش، ئەر-

ئايال، قىز - ئوغۇللارنىڭ مۇھىم ئادىتىدۇر. بۇنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردە «بۆرۈك تۆپە» دەپ ئاتالغان. بۇكىنىڭ قىشلىقى ۋە يازلىقى بولۇپ، قىشلىقى تۇماق، يازلىقى دوپپا دەپ ئاتىلىدۇ. تۇماقلار ھەر خىل بولۇپ، قۇلاقچا، كۆلا، قالپاق دەپ؛ دوپپىلار سىدام دوپپا، گۇللۇك دوپپا، گىلەم دوپپا، كەشتە دوپپا، ئۇنچە دوپپا، قاداق دوپپا، تاجى دوپپا، شاپاق دوپپا دەپ؛ بىرنەچچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. قىشتا ھەر خىل تېرىدىن ئىشلەنگەن تۇماقلارنى كىيىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى يەرلىرىدە ئەر- ئاياللار ئوخشاشلا يازدىمۇ تۇماق كىيىدىغان ئادەتلەرمۇ بار. بۇنىڭ باشنى سالقىن تۇتۇش، ئىسسىق ئۆتۈشتىن ساقلاش خۇسۇسىيىتى بار. ئەرلەر ئەتىياز، ياز، كۈزلەردە كۆپىنچە دوپپا كىيىدۇ. ياشانغان ئاياللارمۇ ئادەتتە رومال ئۇستىگە بىرئاز سادىراق گۇل - كەشتە چېكىلگەن ئايالچە دوپپىلارنى كىيىدۇ. ياش قىز - چوكانلار روماللىق ياكى رومالسىز ھەر خىل رەڭدار ئايالچە دوپپىلارنى كىيىدۇ، بولۇپمۇ ھېيت- بايراملاردا تېخىمۇ رەڭدار دوپپىلار بىلەن ياسىنىدۇ. ھازىر كۆپ ئەرلەر ئۆزىنىڭ ياسىنىش ئارزۇسى بويىچە ھەممە پەسىلدە شىلەپە كىيىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرماقتا. ئاياللارمۇ ھەر خىل مودا شىلەپىلەر بىلەن ياسىنىشقا قاراپ يۈزلەنمەكتە.

دوپپا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا ئەكس ئەتكەن تەبىئەت گۈزەللىكىنىڭ ئوبرازى سۈپىتىدە روشەن مىللىيلىككە ئىگە بولغان يازلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى نۇسخىسىنىڭ كۆپ خىللىقلىقى، ھۈنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. ئۇيغۇرلار ئەنئەنىۋى باش كىيىملىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل نەمۇنىلىرىنى ئۆزىنىڭ باش كىيىم ئادەتلىرىگە سىڭدۈرۈۋەتكەن.

ئۇيغۇر دوپپىلىرىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ، بادام دوپپا، تاشكەنت دوپپا، گىلەم دوپپا، مەنپۇ دوپپا، تۆگۈچ مەنپۇ دوپپا، ئۇنچە دوپپا، كالۇۋتۇن دوپپا، ئىلمە گۇللۇك دوپپا، چىمەن دوپپا، تور باسقان دوپپا، مارجان دوپپا، ئالتۇن قاداق دوپپا، سىدام دۇخاۋا دوپپا، شاپاق دوپپا قاتارلىق 100 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇ دوپپىلار نوقۇل باش كىيىملا

بولۇپ قالماستىن، ئۇ يەنە بىر خىل گۈزەل سەنئەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر دوپپىلىرى ئىچىدە قەشقەردە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقىنى بادام دوپپا بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. بادام دوپپىنىڭ تۈرلىرىمۇ بىرقانچە خىل بولۇپ، ھەممىسگە تۆت دانە بادام شەكىللىك يېرىم ئاي نۇسخىسى ۋە جىيەكنىڭ ئۈستىگە چۈشۈرۈلگەن گۈمبەز شەكىللىك گۈل نەقىش قىلىپ جۈلالىق ئاق مەشۇت بىلەن تىكىلگەن. بۇ گويا كى ئاي ئەتراپىدا جىمىرلاپ تۇرغان سانسىز يۇلتۇزلارنى ئەسلىتىدۇ. گۈللۈك ۋە زەر باسقان دوپپىلار ئاياللارغا خاس بولۇپ، ئۇنىڭ نۇسخىلىرىمۇ كۆزنى چاقنىتىدۇ.

قىزىل ۋە يېشىل دۇخاۋىدىن تىكىلگەن سىدام دوپپىلار كۆپرەك شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ، بۇ دوپپىلارنىڭ رەڭگى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئەجدادلىرىمىز ياراتقان تۇماق ۋە دوپپىلار 60 خىلدىن كۆپ بولۇپ، بۇگۈنكى دەۋرگە كەلگەندە ماتېرىياللارنىڭ رەڭگى، ئالاھىدىلىكى ۋە گۈل نۇسخىلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بويىچە ئايرىغاندا 200 خىلدىن ئاشىدىغانلىقى دەلىللەنمەكتە.

دوپپا ۋە تۇماقلار ئۇزاق دەۋرلەردىن بۇيان يالغۇز كىيىم قاتارىدا ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، يەنە دوستلار، ئاشىق ـ مەشۇقلار ئۆزئارا سوۋغات سۇپىتىدە بىر ـ بىرىگە تەقدىم قىلىدىغان، ئەل ئىچىدىكى تۆھپىكارلار ۋە مەشھۇر زاتلارغا تون كىيدۈرۈش يۇزىسىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان ھەر خىل پائالىيەتلەردە تون بىلەن بىرگە دوپپىنىمۇ بىباھا بۇيۇم سۇپىتىدە تەقدىم قىلىدىغان ياخشى ئادەت ھېلىغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتىدۇ.

دوپپا، تۇماقلارنىڭ ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

بادام دوپپا: بۇ بادام ئۇرۇقىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلىنى رەخت ئۈستىگە كەشتىلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. رەختى ئاساسىي جەھەتتىن تاۋار-دۇردۇندىن بولۇپ، تەكتى قارا، كەشتە گۈلى ئاق بولىدۇ. كىيگۈچىگە

ناھايىتى سالاپەت، پاكلىق، ئوچۇق - يورۇقلۇق تۈيغۇسى بېرىدۇ. بۇ ئۈيغۇر ئەرلىرىنىڭ ياقتۇرۇپ كىيىدىغان دوپپىسى بولۇپ، قېرى - ياشلارغا ئوخشاشلا ماس كېلىدۇ.

زەر دوپپا: بۇ ئالتۇن رەڭلىك يىپەك رەختكە كۆمۈش رەڭلىك يىپتا ھەر خىل گۈل چېكىپ تەييارلانغان دوپپا بولۇپ، قىزلار ۋە ئوتتۇرا ياش ئاياللارغا ماس كېلىدۇ.

چىمەن دوپپا: بۇ ئادەتتە ئۈيغۇرلار ناھايىتى كۆپ كىيىدىغان دوپپا بولۇپ، سۈس يېشىل ۋە ئاقۇچ يېشىل سىدام تاۋار - دۇردۇنلاردىن تىكىلىدۇ. دوپپا تالاسىغا بۇغداينىڭ شەكلىدىن ئۆزگەرتىلگەن باشاق ۋە باشاق ياپراقلىرىنى گېئومېتىرىيەلىك سىزىقچىلار بويىچە كەشتىلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. كۆپىنچە زىيالىيلار ۋە زىيالىيلارغا ئوخشاش ياسىنىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلار كۆپ كىيىدۇ.

شاپاق دوپپا: ئەرلەرنىڭ، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش ئەرلەرنىڭ يازدا كىيىدىغان دوپپىسى بولۇپ، ئەستەرلەنگەن ئاق خەسىنى ئۈششاق سىيرىش ۋە گېزىنكىگە مەشۇت يېپتا دولقۇنلاۋاتقان چېچەك تۈيغۇسىنى بېرىدىغان بىر نەچچە تال ساددا گۈل نۇسخىسى ئىشلەش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ دوپپىنى يەنە قىشتا ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئەستىرىنىڭ پاكىزلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن تۇماق ئىچىگە كىيىدۇ. شاپاق دوپپا قوغۇن - تاۋۇزنىڭ ئىككى پارچە قىلىنغان شاپىقىغا تەقلىد قىلىپ كەشىپ قىلىنغان باش كىيىمى بولۇپ، تارىخى ئىنتايىن ئۇزاق دەۋرلەرگە مەنسۇپ.

ئۇنچە دوپپا: تېشى دۇخاۋا ياكى دۇخاۋىسىمان رەختلەردىن ئىشلىنىدۇ، دوپپا تالاسىغا ھەر خىل ئۇنچە - مارجانلارنى تىزىش ئارقىلىق كۆپ خىل گۈل - كەشتە ئۆرنەكلىرىنى ھاسىل قىلىپ تەييارلىنىدۇ. بۇ خىل دوپپىنى قىز - چوكانلار كۆپ كىيىدۇ.

گىلەم دوپپا: بۇ خىل دوپپا تېشىنى گىلەم توقۇش ئۇسۇلىغا ئوخشاش ئىلما كەشتە ماھارىتى بىلەن كەشتىلەپ ئىشلىنىدىغان دوپپىدۇر. بۇ دوپپىنىڭ ئەمگەك سەرپىياتى ۋە قىيىنلىق دەرىجىسى بىرقەدەر يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، بازارلاردا كۆپ بولمىسۇ، ھەقىقىي قول بىلەن

ئىشلەنگەنلىرى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. ياش قىز - چوكانلار ناھايىتى ئەتىۋارلاپ كىيىدۇ.

مەنپۇ دوپپا: ھەر خىل مەخمەللەردىن گېزىكىگە تۆت گۈرۈپپا، تۆپلىكىگە تۆت گۈرۈپپا چاسا ياكى يۇمىلاق شەكىللىك گۈل - چېچەكلەر كەشتىلىنىپ تەييارلىنىدۇ. بۇ دوپپا چوڭ - كىچىك، قېرى - ياش، ئەر - ئاياللارغا مۇناسىپ كېلىدۇ.

ئالتۇن قاداق دوپپا: بۇ ئۆتمۇشتىن تارتىپ بىر قىسىم پۇلدار ئاياللار ئۇچۇن ساپ ئالتۇندىن ھەر خىل چېچەك نۇسخىلىرىغا تەقلىد قىلىپ ياسىغان، قاداقلارنى تەييارلاپ دوپپا گېزىكى ۋە تۆپلىكىگە تىزىش ئارقىلىق تەييارلايدىغان دوپپا بولۇپ، ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئاياللار بۇ دوپپىنى كىيىپ ئۆزىنىڭ ئېسىلزادىلىكىنى نامايان قىلىدىغان ئادەتلەر بار ئىدى. ئازىلقتا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىنقىي يىللاردىن بۇيانقى خەلق تۇرمۇشىنىڭ ئۇزۇكسىز ئۆسۈشى ئالتۇن قاداق دوپپىنىڭ قايتىدىن باش كۆتۈرۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ، نۆۋەتتە نۇرغۇن ئاياللار، بولۇپمۇ قەشقەردىكى ھاللىق ئائىلە ئاياللىرى ئالاھىدە زاكاز قىلدۇرۇپ، توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام ۋە زىياپەت سورۇنلىرىدا ئالتۇن قاداق دوپپا بىلەن ياسىنىدىغان ۋە ئەزىزلىرىگە تەقدىم قىلىدىغان ھالەت شەكىللەنمەكتە.

بەش تالا دوپپا: بۇ دوپپا ئاساسىي جەھەتتىن بەش تالانىڭ بىرلەشتۇرۇلۇشى بىلەن تەييارلىنىدۇ. بۇ دوپپا بالىلارغا ئاتاپ غەيرىي ۋە رومانتىك گۈل نۇسخىلىرىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بالىلارنى ئىنتايىن ئوماق ۋە جۇشقۇن كۆرسىتىدۇ.

سەرپۇش دوپپا: بۇ بىر خىل ئېگىز گېزەكلىك دوپپا بولۇپ، «سەللە دوپپا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دىنىي ئۆلىمالار، ئاخۇن - مولىلار ئىسسىق كۈنلەردە بۇ دوپپىنى كىيىپ، ئۈستىگە ئاق خەسە ياكى داكىدىن تەييارلانغان سەللە ئوراپ ھەر خىل پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ.

ئاق دوپپا: بۇ گېزىكى چوڭقۇرراق، تۆپلىكى كەڭرەك ئېلىنىدىغان شاپاق دوپپىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان دوپپا بولۇپ، ئەرلەر ھەر ۋاقىت ۋە ناماز سورۇنلىرىدا كىيىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، دوپپا - تۇماقلارنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، دوپپىلاردىن يەنە تاج دوپپا، كېرىيە دوپپىسى (مەللە دوپپا)، تۈرپان دوپپىسى، قومۇل دوپپىسى، ئاتۇش دوپپىسى، ئىلى سىدام دوپپىسى، ئىلى گۈللۈك دوپپىسى قاتارلىقلار بار. تۇماقلاردىن ئاق تۇماق، سەرپۇش تۇرماق، پاپاخ تۇماق، كۆلا تۇماق، قاسقان گېزەك تۇماق، قەشقەر تۇمىقى، يېڭىسار تۇمىقى، خوتەن تۇمىقى، سالۋاي تۇماق، سۆسەر تۇماق، كەمچەت تۇماق، قۇندۇز تۇماق، بابۇر تۇماق، تۇلكە تۇماق، بۇلغۇن تۇماق، مالىخاي تۇماق، كىگىز قالپاق، چىغ قالپاق، كەتمەن شەپكە، تالا شەپكە، قاسقان شەپكە، قۇلاقچا، نوركا قۇلاقچا..... قاتارلىقلار بار.

بىزنىڭ دوپپا كىيىشىمىزدە ھەر خىل ئوخشاشماسلىق مەۋجۇت. خېلى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان بىزنىڭ بىر قىسىم ئەرلىرىمىز، بولۇپمۇ ياشلىرىمىز دوپپىنىڭ تالا قىرىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا تۇغرىلاپ كىيىۋاتىدۇ. يەنە بىر قىسىم ئەرلىرىمىز، بولۇپمۇ پېشقەدەم ئەرلىرىمىز دوپپىنىڭ چاسا ھالىتىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا تۇغرىلاپ كىيىۋاتىدۇ. ئايالىرىمىز خېلى ئۇزاق يىللاردىن بۇيان دوپپىنىڭ چاسا ھالىتىنى پېشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا تۇغرىلاپ كىيىۋاتىدۇ. بۇ خىل كىيىنىش ئەر- ئاياللارنىڭ دوپپا كىيىشتىكى جىنسىي پەرقىنىڭ مۇھىم بىر ئايرىمىسى دەيدىغان تۇغرا بولمىغان قاراشلارمۇ بار. لېكىن، يېقىندىن بېرى ئاياللاردىمۇ بەزىلىرى قىرىنى، بەزىلىرى چاسا ھالىتىنى پېشانىسىگە تۇغرىلاپ كىيىدىغان ئوخشاشماسلىق پەيدا بولماقتا، ھەتتا يەنە ئەر- ئاياللاردا ئوخشاشلا دوپپىنىڭ قىرىنى ئوڭ چېكىسى ياكى سول چېكىسىگە سىڭايان قىلىپ كىيىدىغان ئادەتلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ بىر كىيىنىشتىكى تەرتىپسىزلىك بولۇپ، بۇنداق ياسىنىش داۋاملىشىۋەرسە، بىزنىڭ دوپپىدىن ئىبارەت بۇ بۇيۇك مەدەنىيىتىمىزنىڭ گۈزەل ئوبرازىغا ھەم مىللىتىمىزنىڭ ياسىنىش گۈزەللىكى ۋە ساپاسىغا ئوخشىمىغان يامان ئىللەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا بارغىنىمىزدا مەخسۇس شەھەر - بازارلاردىكى، يېزا- قىشلاقلاردىكى دوپپا كىيگەن كىشىلەرگە، تېلېۋىزور تەشۋىقاتلىرىدىكى

پېشقەدەملەر زېيارەتلىرىگە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن رايونىمىزغا كەلگەن قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ دوپپا كىيىش ئالاھىدىلىكىگە چوڭقۇر دىققەت قىلدۇق ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزەتتۇق. بۇنىڭدىن شۇنى بىلدۇقكى، بىزنىڭ پېشقەدەم ئەجدادلىرىمىز ئەزەلدىن دوپپىنىڭ چاسا ھالىتىنى پىشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا توغرىلاپ كىيىپ كەلگەنىكەن.

گۈزەللىك نۇقتىسىدىن قارىغاندىمۇ ئوخشاش دوپپىنى ئوخشاشمىغان ھالەتتە كىيگەن ئىككى كىشىنى ئىنچىكە كۆزەتكەندە، چاسا ھالىتىنى پىشانىسىنىڭ ئوتتۇرىغا توغرىلاپ كىيگەن كىشىنىڭ ئوبرازى كىشىلەرگە يېقىملىق ۋە نەپىسلىك تۇيغۇسى بېرىدىكەن[1].

تۇماق: تۇماق ئادەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ قىشلىق باش كىيىمى بولۇپ، ئاساسەن تېرىدىن ئىشلىنىدۇ. نۇسخا جەھەتتىن ئاق تۇماق، سالۇا تۇماق، سوغا تۇماق، كۆلا تۇماق، مۇغەمبەر تۇماق، دۇمچە، كەمچەت تۇماق، بەگچە تۇماق، كۆرپە تۇماق، قارا كۆرپە تۇماق، قۇلاقچا، ھاكىم تۇماق، كۆرەك تۇماق، ئەلتىبىرە تۇماق، غىجىم تۇماق، جىيەك تۇماق، پىپى تۇماق، زىغىزىق تۇماق، سەللا تۇماق، بۆك تۇماق، تەلپەك ۋە يېڭىسار تۇمىقى، كېرىيە تۇمىقى، ساغان تۇمىقى، ھەربىيچە تۇماق، سۆسەر تۇماق، قاما تۇماق قاتارلىق ئون نەچچە خىلدىن ئاشىدۇ. ھەرقايسى خىلدىكى تۇماقنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ، نەپىس ۋە كۆركەم ئىشلەنگەن. بۇ تۇماقلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاشلانغان يۇمشاق تېرىدىن ئىشلىنىپ، ئېغىز گىرۇپكىگە سۈپەتلىك كۆرپىدىن چوڭ- كىچىك زىغىزىق تۇتۇلغان، بەزى تۇماقلارنىڭ ئۈستىگە قارا ياكى باشقا رەڭلىك رەختلەردىن بىر قەۋەت تاشلىق تۇتۇلۇپ، ئەستىرىگە تېرە ئېلىنغان. ھەر خىل تۇماقلارنىڭ ئۆزىگە خاس قېلىپى بولۇپ، ئۇنىڭغا تۇماقچىلىقنى كەسىپ قىلغان ھۈنەرۋەنلەرنىڭ يۈكسەك ماھارىتى سىڭدۈرۈلگەن. ئۇيغۇر دولان تۇماقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتتە 20 ــ 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.

---

[1] ئابدۇرېشىت رۇنۇن: «ئۇيغۇر بۆكلىرى»، «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2008- يىللىق 2- سانى، 21- 24- بەتلەر.

ئاياللارنىڭ تۇمىقى پەرقلىق بولۇپ، كۆپرەك ياشانغان ئاياللار ياكى بىرقەدەر مەرتىۋىلىك ئاياللار ھەر خىل مۇراسىملارغا قاتناشقاندا تۇماق كىيىدۇ. بۇ «قاما تۇماق» دېيىلىپ، ئۇستى قارا مەخمەل ياكى قارا دۇخاۋا بىلەن قاپلىنىدۇ. قاسقىنغا بۆرەكچە شەكلىدە 3 ــ 4 سانتىمېتىر كەڭلىكتىكى ئەتىۋارلىق قامىدىن گىرۋەك ئورنىتىلىدۇ. ئىچىگە يۇمشاق ئەلتېرىدىن ئەستەرلىك ئېلىنىدۇ. بۇ تۇماقنىڭ تەننەرخى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، ھاللىق شەھەر ئاياللىرى ئىچىدە كۆپرەك ئومۇملاشقان.

قۇلاقچىمۇ ئۇيغۇرلار كېيىنچە قوبۇل قىلغان ھازىرقى زامان قىشلىق باش كىيىملىرىدىن بىرى. بىراق، قەشقەرنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرىقى ئەنئەنىۋى تۇماقلىرى يەنىلا ئاساسلىق باش كىيىم ھېسابلىنىدۇ.

ئاياغ كىيىم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاياغ كىيىمى روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئاساسەن قىشلىق ۋە يازلىق دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ خىلمۇخىل ئاياغ كىيىملىرى ئىچىدە ئۆتۈك ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۆتۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ «قەھرىمانلىق دەۋرى» دەپ ئاتالغان ئاتلىقلار مەدەنىيەت دەۋرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا موزدۇزلۇق قەدىمكى ئەنئەنىۋى قول ھۈنەر ـ كەسپلىرى ئىچىدە ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان. ئادەتتە ئۇيغۇر قول ھۈنەر ـ سەنئىتى كۆپرەك شەھەرلەرگە مەركەزلەشكەن. ئەمما، موزدۇزلۇق شەھەرلەردىن تاشقىرى، يېزا ـ قىشلاقلارغىچە كەڭ يېيىلغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا پۇتنى ئىسسىق، قۇرۇق تۇتۇش ۋە نەمدىن خالىي ساقلاش ساغلاملىقنىڭ مۇھىم ئاملى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەر ـ ئاياللار دېگۈدەك ئۆيدىن تالاغا چىقىپلا تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئۆتۈك ياكى مەسە ـ كالاچ كىيىپ يۇرۇشكە

ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ كالىچى ئۆتۈك ياكى مەسىگە مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، كۆن (بۇلغار) ياكى خۇرۇمدىن مەخسۇس ئىشلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە ناھايىتى ماسلاشقان، يەنى ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆيگە گىلەم، شىرداق ياكى كىگىز سېلىپ، ئۇستىگە مېھمان كۆرپىسى سېلىپ قويىدۇ. ئۆيگە كىرگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى ھۆرمەت بىلەن كۆرپە ئۇستىگە باشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا بارسا ئاياغ كىيىمىنى سېلىپ كۆرپە ئۇستىگە چىقىدىغان ئادەت بولۇپ، بۇنىڭ رولىنى ئەنە شۇ كالاچ ئويىنىغان. دېمەك، كالاچنى سېلىۋېتىپ، پاكىز ئۆتۈك ياكى مەسە بىلەن ئولتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئۆي ئىگىسىنىڭ كىگىز-كېچەكلىرى بۇلغانمايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل كالاچ ئۆتۈك، مەسىنى ئاسراش رولىنى ئويناىدۇ. ئادەتتە ياشلار مەسە - كالاچ كىيمەيدۇ. بۇنداق ئىسكىلاچ مەسىنى ياشانغان مويسېپىتلەر قىش - ياز دېگۈدەك پۈتىدىن ئاجراتمايدۇ. ھەرقانداق ئۆتۈك ياكى مەسە كىيگەنلەرنىڭ ھەممىسى يۇمشاق ئاق ماتادا پۈتىغا پايتىما ئورايدۇ. بۇ خىل پايتىما پۈتنى نەملىكتىن ساقلاپ، پۈت تەرلەشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ.

ياشلار ئادەتتە كالاچسىز ئۆتۈك كىيىدۇ. بۇ خىل ئۆتۈك نەپىس ۋە مەزمۇت ئىشلەنگەن بولۇپ، كۆپىنچە كالا خۇرۇمىدا تىكىلىدۇ. قونچى ئۇزۇن بولۇپ، تىزغا چىقىدۇ. رەڭگى قارا ياكى قىزغۇچ بولۇپ، بەزىلىرىنىڭ پاشنىسى ئېگىز (3 ــ 4 سانتىمېتىر)، بەزىلىرىنىڭ ئارا پاشنا (1 ــ 2 سانتىمېتىر) بولىدۇ. تۇمشۇقى بۆرەكچە ئارا پاشنىلىق ئۆتۈك خەلق تىلىدا ئورۇسچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. تۇمشۇقى يۇقىرىغا قاراپ تۇرىدىغان قۇش تۇمشۇقلۇق ئۆتۈك كاۋكازچە ئۆتۈك دېيىلىدۇ. ئۇيغۇر مۇزدۇزلىرى ئۆتۈكنىڭ چەمىنى چاپلىغاندا قېيىن مىخ قاقىدۇ ياكى مومىلانغان پىششىق يىپ بىلەن قوش بېخى قىلىپ تىكىدۇ. بەزى ئۆتۈكلەرنىڭ چەمى بىلەن پېتەكنىڭ ئارىسىغا غاچ - غاچ (غاچىلداق) قويىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈك ۋە پايپاق، پېتەككە ئالاقىدار ئاتالغۇلاردىن ئوڭ خۇرۇم ئۆتۈك، تەتۈر خۇرۇم ئۆتۈك، چورۇق، تېرە پايپاق، يۇڭ پايپاق، كىگىز پايپاق، سەندەل، لېپەك، پېتەك، تىزلىق قاتارلىقلار بار.

ئىچ كىيىم

ئىچ كىيىمنىڭ تۈرلىرى خېلى كۆپ بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپلا ئەجدادلىرىمىز ئىچ كىيىمگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن.

جىلىتكە: جىلىتكە ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئاتىلىشى بولۇپ، شەكلى ھەر خىل بولىدۇ. ئادەتتە كۆڭلەكنىڭ ئۈستىگە كىيىلىدۇ. مەيلى قايسى خىلدىكى جىلىتكە بولسۇن، كەچ كۈز، ئەتىياز پەسىللىرىدە كىيىلىدۇ. «دىۋان» دا «ئارتېغ» ــ ئايالچە جىلىتكە، «ئىچمەك» ــ ئەرەنچە تېرە جىلىتكە دەپ بېرىلگەن، بىراق شەكلى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلمىگەن.

باغىرداق (لىپتىك): قەدىمدە ئاياللارنىڭ باغىرداق تاقايدىغانلىقى مەدەنىيەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. چۈنكى، باغىرداق مەدەنىيىتى ئىنسانىيەت كىيىم ـ كېچەك تارىخىدىلا ئەمەس، كىيىم ـ كېچەك غايەت زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرماقتا. بىز بۈنىڭدىن بۇ مەدەنىيەتنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەدەنىيىتىگە قوشقان مۇھىم بىر تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۆم ئىشتان، تامبال: تامبال ئاساسەن پاختا رەخت، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق رەختلەردىن تىكىلىدۇ. ئەرلەر ئاساسەن پاختا رەختتە تىكىلـ ـگەننى، ئاياللار پاختا ۋە تاۋار ـ دۇردۇندا تىكىلگەن تامباللارنى كىيەتتى.

كۆڭلەك: كۆڭلەك ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچ كىيىمنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، يېز كۇنلىرى ئاساسەن كۆڭلەك كىيىلىدۇ. شەكلى ئون نەچچە خىل بولىدۇ. بەزى كۆڭلەكلەرنىڭ ياقىسى يېكى بېلىگە لېنتا شەكىللىك بوغقۇچ چىگىلىدۇ. بۇ «بوغماق» (كۆڭلەك بوغقۇچى) دەپ ئاتىلىدۇ.

تاشقى كىيىم

ئۇيغۇرلاردا تاشقى كىيىم چاپان، ئىشتان دەپ ئاتىلىدۇ. چاپان تاشقى كىيىمنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ، شەكلىگە قاراپ يەنە خاس نامدا ئاتىلىدۇ. قەدىمدە قىشلىق ۋە يازلىق ھەر خىل ئاساسلىق كىيىملەر بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن:

ئىچۈك بۇلغۇن، سۆسەر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ تېرىسىدىن تىكىلىگەن جۇۋا: ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە بۇلغۇن، سۆسەر، قاما قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن ئەلا سۈپەتلىك ئېسىل جۇۋىلارنى تىكىپ كىيگەن. بۇ ھازىرمۇ بىزنىڭ مۇھىم قىشلىق كىيىملىرىمىزدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قۇراق جۇۋا: ھەر خىل ھايۋان تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلىنىپ تىكىلىدىغان جۇۋا: بۇ ئاساسەن بۇلغۇن، تىيىن تېرىلىرىدىن ئىچلىك قىلىنىپ تىكىلىدۇ. جۇۋا تىكىش ئۇچۇن تەييارلانغان تېرە «ئەمشەن» دېيىلىدۇ.

قارس يۈك چەكمەن چاپان: تۆگە ياكى قوي يۇڭىدىن ئىشلەنگەن رەختتە تىكىلگەن كىيىم. ئۇ بۇرۇن ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتى بولۇپ، يۈك ياكى پاختىدىن توقۇلغان چەكمەندىن تىكەتتى.

قاقتان تون: تونىنىڭ قەدىمكى شەكلىنىڭ قانداقلىقى نامەلۇم. تونىنىڭ ياقا ۋە پېشىنىڭ شەكلىگە قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلىي شەكلىنى يەكتەككە ئوخشاش دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ. بەلباغ ئورنىدا تۆت بۇرجىكىگە گۇل ئىشلەنگەن ياغلىق چىگىلىدۇ. بۇنداق كەشتىلەش «چەكنەدى» دېيىلىدۇ. مەسىلەن، قىز چەكىن چەكنەدى ــ قىز كەشتە كەشتىلىدى، قىز زەر يىپ بىلەن يىپەك رەخت ئۇستىگە كەشتە تىكتى. يەنە بەزى تونلارغا چۇچا تۇتۇلىدۇ، بۇ «ساچۇ» دېيىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز بۇلاردىن باشقا يەنە ئىككى بېقىنىدىن ئىزما بېكىتىپ، توپچىلاپ قويىدىغان تونلارنىمۇ كىيگەن. بۇنداق ئىزمىلاش «چىرغۇي» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇرۇن مەيلى ئەرنچە ياكى ئايالچە بولسۇن، ئەجدادلىرىمىز قاما، كەمچەت، سۆسەر، قۇندۇز، بۇلغۇن تېرىلىرىدىن تىكىلگەن ھەر خىل قىشلىق كىيىملەرنى كېيگەن. بۇنداق تېرىلەردىن تىكىلگەن كىيىملەر ھېلىھەم ئالىي تاۋارلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

ئوتتۇرا ئىشتان: پاختا رەخت، قوي تېرىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلاردىن تىكىلىدۇ. ئىشلەتكەن خام ئەشياسىغا قاراپ بىرنەچچە خىلغا ئايرىلىدۇ، ئىشتانمۇ ئەرنچە، ئايالچە بولىدۇ. ئەرنچە ئىشتان ئايالچە ئىشتاندىن

سەل كالتىراق، پۇچقىقى تازراق بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئوشۇق ئۇستىگە تەڭلىشىدۇ. ئايالچە ئىشتاننىڭ پۇچقىقى كەڭرەك بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ئوشۇق بىلەن تەڭلىشىدۇ، شەكلى ھەر خىل بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ بەزى خاس كىيىم - كېچەكلەر بىر-بىرىدىن پەرقلەنىدۇرۇلگەن. چۈنكى، كىيىم - كېچەك يالغۇز بىر مىللەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەنە شۇ چاغلاردا ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ، يۇقىرى - تۆۋەن مەرتىۋىدىكىلەرنىڭ، ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورۇندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس كىيىم-كېچەكلىرى بولغان. مەسىلەن:

چەكمەك: يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن يانچۇقسىز تون، بۇنى قۇللار كىيىدۇ.

ياپتاچ كېپىنەك تون: پادىچىلار قار - يامغۇردىن ساقلىنىش ئۈچۈن يېپىنىۋالىدىغان يەڭسىز تون.

كەدۈك: يۇڭدىن توقۇلۇپ، دۇبۇلغىنىڭ ئىچىگە كىيىدىغان بىر خىل باش كىيىم. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ دۇبۇلغىغا ئوخشايدۇ.

كەرۋت كىيىت: كۆپىنچە تويدا ئىشلىتىدىغان كىيىم - كېچەك، يەنى كۈيۈ ئوغۇلنىڭ ۋە كېلىنىنىڭ يېقىنلىرىغا سوۋغا قىلىپ كىيدۈرىدىغان كىيىم - كېچەك.

ئاياغ كېيىم

ئوتتۇرا ئاسىيا، جۈملىدىن شىنجاڭ رايونى مۆتىدىل بەلباغنىڭ قۇرغاق ھاۋا ئىقلىم رايونىغا مەنسۇپ بولۇپ، تۆت پەسىلنىڭ ئايرىلىشى روشەن. شۇڭا، بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇرلار بۇ خىل مۇھىتقا ماس ھالدا تۆت پەسىلدە ئوخشاشلا كىيگىلى بولىدىغان ھەر خىل مىللىي كىيىم-كېچەكلەرنى ئىجاد قىلغان.

ھايۋان تېرىلىرىدىن ئاياغ كىيىم ئىشلەش ناھايىتى يۇقىرى تېخنىكا تەلەپ قىلىدۇ. ئاياغ كىيىم خېلى بۇرۇنلا پۈتۈنى ئاسراش ئېھتىياجىدىن ھالقىپ، كىشىلەرنىڭ گۈزەللىك، نەپىسلىك ئۆلچىمى، جىنسى ۋە پەسىل جەھەتتىكى ئۇيغۇنلۇقى قاتارلىق تەرەپلەرگە ئالاھىدە ئەھمىيەت

بېرىلگەن. ئۇيغۇرلار پەسىللەرگە ماسلاشتۇرۇپ، ئەر - ئاياللارغا خاس، بەدەن قىياپىتىگە ماس كېلىشتەك ئالاھىدە زۆرۈرىيەت بىلەن يۈك ۋە تېرىنى ماتېرىيال قىلىپ ئاياغ كىيىمنى ئىشلەپ چىققان، ئۆتۈكنىڭ تۈرلىرىمۇ كۆپ بولغان. مەسىلەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونىدا ياز پەسلىدىمۇ ئۇزۇن قونچلۇق ئۆتۈك كىيىدىغان كىشىلەر ھازىرمۇ بار.

شىنجاڭدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئەڭ كېچىككەندىمۇ بۇنىڭدىن 4000 يىل بۇرۇن ئۆتۈكنى ئىختىرا قىلغان، بۇ ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردىمۇ تەكرار ئىسپاتلاندى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئاياغ كىيىمى ئۆتۈك، چورۇق، كەش بولۇپ، ئۆتۈك كىيىش ئادىتى ھازىرغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇ دەۋرلەردە ئايالچە ئۆتۈك «بۆكۈم» دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئاياللارنىڭ ئۆتۈكى ئەرلەرنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ نەپىس، چېكىلگەن گۈللىرى تېخىمۇ كۆركەم ئىشلەنگەن. ئۆتۈكلەر ئىنتايىن سېپتا، نەپىس ئىشلىنىپلا قالماي، كەشتە قىلىنغان شەكىللىرى يەنى ئۆتۈكنىڭ تۈمشۇقى ۋە پاشنىلىرىغا زىننەت ئۇچۇن ھەر خىل تەڭگىلەر قادالغان. بۇ «تىزىلدۇرۇك» دەپ ئاتالغان.

يىشم ساپما: سوغۇق ئۆتمەسلىك ئۇچۇن ئاياغ كىيىم ئۇستىگە تىزغىچە كىيىۋالىدىغان ئۆتۈككە ئوخشاش نەرسە.

ئىزلىق چورۇق: ھايۋان تېرىسىدىن قىلىنىدۇ، چورۇق ئەيلەنگەن تېرىدە ھازىرلىنىدۇ. چورۇقمۇ قىشلىق، يازلىق ئىككى خىل كېلىدۇ. قىشلىق چورۇق ئۇزۇن قونچلۇق كىگىز پايپاق ئۇستىگە تارتىلىدۇ. مەسىلەن، چورۇقلادى — چورۇق كىيدى. ئاياغ ياكى چورۇق قىلىش ئۇچۇن تەييارلانغان تېرە «پۇچغاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

باشماق كەش: ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى يازلىق ئاياغ كىيىمى بولۇپ، كۆندىن تىكىلىدۇ. كەش يازلىق ئاياغ سۇپىتىدە كىيىلىشتىن تاشقىرى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى نەتىجىسىدە ھاسىل بولغان سوغۇق يەلدىن كېلىپ چىقىدىغان پۇت ئاغرىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەجدادلىرىمىز يەنە «كۆركە» دېگەن ياغاچ ئاياغنىمۇ كىيگەن.

قوشۇمچە كىيىملەر

قوشۇمچە كىيىملەر ئاساسلىق كىيىملەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپلا قالماي، مەدەنىيەتلىك دەرىجىسى جەھەتتە ئاساسلىق كىيىملەردىن يۇقىرى تۇرىدۇ. قوشۇمچە كىيىملەر ئاساسلىق كىيىملەردىن خېلى كېيىن بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، تۇرى ناھايىتى كۆپ. قوشۇمچە كىيىملەرنىڭ كۆپ خىل بولۇشىمۇ شۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك.

ئۇلانۇ ــ بۇرۇن ئېرتىدىغان يىپەك قول ياغلىق، قويۇندا ساقلىنىدۇ.

يالما (يېپىنچا، يامغۇرلۇق) ــ پارسلار بۇنى تۇركىلەردىن قوبۇل قىلىپ «يەلمە» دەپ ئاتىغان، ئەرەبلەر پارسلاردىن قوبۇل قىلىپ «يەلمۇق» دەپ قوللانغان.

ياقۇ ــ يامغۇرلۇق. كەزەك ــ يامغۇرلۇق. بۇ يامغۇرلۇقلار ئېھتىياجغا ئاساسەن سۇغۇر تېرىسىدىن، يەنە ھەر خىل گۈللۈك رەختلەردىن تەييارلىنىدۇ.

كەمەك ــ بىر خىل گۈللۈك يىپ رەخت. يېپىنچا قىلىنىدۇ. قىپچاقلار بۇ رەختتىن يامغۇرلۇق تەييارلايدۇ.

دەدەك ــ كېلىنىنىڭ يات كىشىلەرگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن بېشىغا ئارتىدىغان پۈركەنجىسى.

بورونچوق پۈركەنجە. تەرىنچەك ــ پەرەنجە. ئەلىكلىك ــ قولقاپ. سۈۋلۈق ــ قول ياغلىق. ئەتەكلىك ــ پەشتاما.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قول سانائىتى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى، كۆن ـ خۇرۇمچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ ئىككى خىل مەھسۇلات ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ، جۈملىدىن ئەتراپتىكى باشقا مىللەت خەلقنىڭ كىيىم ـ كېچەك مەنبەسىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان[1].

---

[1] تۇرنىسا روزى: «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى كىيىم ـ كېچەك، زىبۇ ـ زىننەت مەدەنىيىتىگە نەزەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»نىڭ 2007 ـ يىللىق 1 ـ سانى، 77 ـ بەت.

يەتتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئادەتلىرى

يېمەك ـ ئىچمەك مىللىي تۇرمۇش مەدەنىيىتىنىڭ چوڭ بىر تۈرىدۇر. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى ئۇلار شۇغۇللىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى، ياشاۋاتقان تەبىئىي شارائىتى، دىنىي ئېتىقادى ۋە پىسخىكىلىق ئادىتى قاتارلىقلار بىلەن زور دەرىجىدە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شىنجاڭدىكى مىللەتلەر يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئۆزلىرىگە خاس يېمەك ـ ئىچمەك مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس كېلىدىغان لەززەتلىك ۋە مەززىلىك تاماقلارنى ئىجاد قىلغان.

قەشقەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك ـ ئىچمەك ئادىتىدە قورۇلغان سەيلىك تاماقلار ئانچە كۆپ ئىستېمال قىلىنمايدۇ، بېلىقتىن باشقا دېگۈز مەھسۇلاتلىرىنىمۇ يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمىكى تۇرىنىڭ كۆپ خىللىقى، ئوزۇقلۇق قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن مەشھۇر، بولۇپمۇ يەرلىك قوناق تاماقلىرى (يوبدان، چوڭقۇرچەك، سقماق، يارما، ئۇماچ، سەي زاڭ، سۈت زاڭ، يارما پولۇ، كۆجە ئاشلىرى)؛ ئوغلاق، پاقلان كاۋاپلىرى، بېلىق گۆشى (مايدا پىشۇرغان، سۇدا پىشۇرغان ۋە ئوتتا كاۋاپ قىلغان) تائاملىرى داڭلىق.

1985 ـ يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئۇيغۇر تائاملىرى» دېگەن كىتابتا ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ تۈرى خېلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا ناننىڭ تۈرى 21 خىل، پولۇنىڭ تۈرى 26

خىل، كاۋاپنىك تۈرى 19 خىل، مانتىنىك تۈرى 11 خىل، سامسىنىك تۈرى 12 خىل، شورپىنىك تۈرى 11 خىل، ھالۋىنىك تۈرى 6 خىل، چۆچۈرىنىك تۈرى 11 خىل، چۆپىنىك تۈرى 6 خىل، لەڭمەننىك تۈرى 8 خىل، سۈيۈقئاشنىك تۈرى 21 خىل، ئۆپكە - ھېسىپ، كاللا- پاقالچاق خام ئەشيا قىلىنغان تاماقلارنىك تۈرى 7 خىل، يۈتازا (ھور قاتلىما)نىك تۈرى 10 خىل، قورۇما سەيلەرنىك تۈرى 64 خىل، سوغۇق سەي خاراكتېرلىدىكى يېمەكلىك تۈرى 20 خىل، ياغدا داغلاپ پىشۇرۇلىدىغان قۇيماق قاتارلىق تاماقلارنىك تۈرى 14 خىل، ھەسەل ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇلغان تاماقلار ۋە مۇرابباالارنىك تۈرى 25 خىل، جەمئىي 360 خىلغا يېقىن تاماق تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ تەييارلىنىش ئۇسۇلى، خۇرۇجى قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلاردا يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كېسەللىكنىڭ مەنبەسى مىزاجنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە تۆت خىلتنىڭ زىددىيىتى دەپ قارىلىدۇ ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن مىزاجنىڭ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشتا يېمەك - ئىچمەكنىڭ مۇھىم ئامىل بولىدىغانلىقى تەكىتلىنىدۇ[1].

ئۇيغۇرلار تاماق ئېتىش سەنئىتىگە، تاماقنىڭ تازىلىقىغا ۋە تەملىك بولۇشىغا ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك- ئىچمەك ئادىتىدە گۆش ۋە ئاشلىق بىلەن قىلىنغان تاماق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا ئاساسەن ئىسلام شەرئىتىدە «ھالال» قىلىنغان يېمەكلىكلەرنى ئىستېمال قىلىدۇ. ئىسلام شەرئىتىدە «ئات» جەڭگە يارالغان، يېسىمۇ بولىدۇ، يېمىسىمۇ بولىدۇ دەپ قارالغان بولغاچقا، ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلۈكىدىن ئۆلتۈرۈپ يېمەيدۇ، مەلۇم سەۋەب بىلەن بوغۇزلانغان بولسا، خامتالاش (خام پېتى پارچىلاپ تارقىتىدۇ) قىلىدۇ. گۆشنى يېگىلى بولىدىغان چاۋىلارنى ئۆلتۈرگەندە

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار تۈزگەن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى مىللەتلەر فولكلور مۇزېيى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2005 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 77 - بەت.

پۇتىنى چۈشەپ ياتقۇزۇپ، بېشىنى جەنۇب تەرەپكە قارىتىپ، يۈزىنى قىبلىگە (غەربكە) قارىتىپ، ئەر كىشى دۇرۇت ئوقۇپ بوغۇزلىشى شەرت. پاقلان، ئوغلاق گۆشلىرىنى ئەتىۋارلىق گۆش ھېسابلايدۇ. ياۋايى ھايۋاناتتىن قىرغاۋۇل گۆشىنى ئالىي گۆش ھېسابلايدۇ. تۆگە گۆشىنى ئەڭ ناچار گۆش، ئات گۆشىنى زىيانلىق گۆش ھېسابلايدۇ.

ئاشلىقلاردىن قوناق، بۇغداي، گۈرۈچ قاتارلىقلارنى دائىملىق ئىستېمال قىلىدۇ.

گۈرۈچ بىلەن بۇغداي ئەتىۋارلىق ئاشلىق ھېسابلىنىدۇ. ئۆتمۈشتە ئاساسەن قوناق ئىستېمال قىلىناتتى، ھازىر بۇغداي ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ياغلاردىن كەندىر يېغى، قوغۇن ئۇرۇقى يېغى، زىغىر يېغى، قىچا يېغى، كۈنجۈت يېغى، مېغىز (ياڭاق، گازىر، ئۆرۈك، شاپتۇل) يېغى، قوي يېغى قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلاتتى. ئازادلىقتىن كېيىن چىگىت يېغىمۇ ياغنىڭ قىس چاغلىرىدا قوشۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدىغان بولغان.

گۈرۈچتىن پولۇ، شويلا، شوۋىگۈرۈچ، نەزىر ئېشى ئېتىدۇ.

بۇغداي ئۇنىدىن مانتا، چۆچۈرە (پۇرچاق چۆچۈرىسى، قوناق چۆچۈرىسى، گۆش چۆچۈرىسى، قىزىل بۇغداش چۆچۈرىسى قاتارلىق)، جۇۋاۋا (تۇگۇر)، لەڭمەن، سۇيۇقئاش، چۆپ، ھالۋا قاتارلىق تاماقلارنى ئېتىدۇ.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى شۆكى، مەلۇم ئائىلىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە، ئۇنىڭدىن نېسىۋە قىلىپ، يېقىن قولۇم - قوشنىلارغا ئۆزئارا تاماق چىقىرىپ تۇرۇش ئادىتى بار، شۇنداقلا بەزى يېڭى تاماقلارنى، مەسىلەن باشقىلاردىن بۇرۇن تەييارلىغان كۆك چۆچۈرىسى، كۈدە مانتىسى، قاپاق مانتىسى، يالپۇز جۇۋاۋىسى قاتارلىق تاماقلارنى تۇغقانلار ياكى يېقىن ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ ئۆيىگە «يېڭىلىق تۇتىدىغان» ئادەت بولۇپ، «يېڭىلىق تۇتۇش» ياخشى كۆڭۈل ۋە ئىززەت - ھۆرمەتنىڭ ئىپادىسى.

ئۇيغۇرلاردا تاماققا قوشۇپ ئېچىتقۇلۇق ئىچىملىكلەرنى ئىچىش ئادىتى ئومۇملاشمىغان، بولۇپمۇ ئىسلام شەرىئىتىدە هاراققا ئوخشاش مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش مەنئى قىلىنغاچقا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرلارمۇ بۇ قانۇنىيەتكە ئىزچىل ئەمەل قىلىپ كەلگەن. ئەمما، ئۇزۇقلۇق سۇپىتىدە يەرلىك ئۇسۇلدا قۇرۇق ياكى ھۆل ئۇزۇمدىن مۇسەللەس، مەيزاپ ئىشلەش ئەنئەنىسى ھازىرغىچە بەزى رايونلاردا، بولۇپمۇ ئاۋات رايونىدىكى خەلقلەر ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن. بۇ خىل ئىچىملىكلەرگە غەيرىي ئىسپىرتلىق ئېچىتقۇ ئارىلاشتۇرمايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادىتىدىكى بۇنداق ئالاھىدىلىكلەر ئۇزاق تارىخىي جەريانلاردا شەكىللەنگەن بولۇپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ نىسپىي ھالدا ئۆزگەردى ۋە يېڭىلاندى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ قورۇما تاماقلارنى يېيىشكە ئادەتلەنمىگەن. مىللەتلەر ئارىسىدىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ هازىرقى يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە ماسلاشتۇرۇپ قورۇلغان سەي تۇرلىرىمۇ خېلى كەڭ سىڭىپ كىرىشكە باشلىدى، لېكىن قورۇما سەيلەرنىڭ تۈرى، ماتېرىيالى ۋە تەمى جەھەتتىن يەنە مەلۇم مىللىي ئالاھىدىلىك مەۋجۇت.

1. ئاساسلىق يېمەكلىكلىرى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى نان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. چەرچەننىڭ زاغۇنلۇق، قومۇلنىڭ لاپچۇق، قارا دۆۋەدىن بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىن تېپىلغان توقاچ نانلار ئۆز دەۋرىدىلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ نانىنى ئۆز دەۋرىدە ئاساسلىق يېمەكلىك سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەنلىكى، بىرىنچىدىن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز دەۋرىدە ئۇۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق ئاساسىدا قوشۇمچە دېھقانچىلىق

بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلىسا؛ ئىككىنچىدىن، ئاشلىقنى پىشىشقىلاپ ئىشلەپ تۇراقلىق يېمەكلىك ھازىرلاش ئۇسۇلىنى ياراتقانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۈنكى، نان تەركىبىدە تۇز بولۇپ، تونۇردا بۇاستە ئوتقا قاقلاپ سىكدۇرۇپ پىشۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزاق ساقلاش، ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك، سۇ بولسۇن - بولمىسۇن، خالىغاندا يېيىشكە قولايلىق. گەرچە گۆش، سۈت - قايماق ئۆز دەۋرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەك - ئىچمىكى بولسىمۇ، ئۇنى ئۇزاق ساقلاشقا، جۈملىدىن خالىغاندا يېيىشكە بولمايتتى. ئەجدادلىرىمىز بۇ زىددىيەتنى نان بىلەن ھەل قىلغان.

تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، نان 1000 يىلدىن بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى سۈپىتىدە كەڭ ئومۇملاشقان، نان «دۆڭ» دا «ئەتمەك» (I تۇم، 138- بەت) نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىپ، ئۇنىڭ «توقۇچ» — توقاچ (I تۇم، 464- بەت)، «سىنجۇ» — خۈيلىما ياكى گىردە (I تۇم، 544 - بەت)، «پۈسكەچ» — كاكچا (I تۇم، 590 - بەت) قاتارلىق تونۇردا پىشۇرۇلىدىغان تۇرى؛ «چۇقمىق» (I تۇم، 578- بەت) «كۆۋشەك» (I تۇم، 626- بەت) دېگەن ھوردا يەنە جىمبىل، قاسقاندا پىشۇرۇلىدىغان تۇرى؛ «كۆمەچ» (I تۇم، 567 - بەت) دېگەن چوغقا كۆمۈپ پىشۇرىدىغان تۇرى؛ «يۇغان» — قاتلىما دېگەن ياغدا پىشۇرىدىغان تۇرى تونۇشتۇرۇلغان. ھازىرقى نان تۇرىدىن بولغان «ھەمەك» سۆزى «دۆڭ» دىكى «ئەتمەك» (نان) سۆزىنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئە» نىڭ «ھە» لىشىشىدىن كەلگەن.

ھازىر جۆۋەندىنىڭ بۇغداي، قوناق ئۇنىدىن قىلىنىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان نان تۇرلىرىنىڭ ھەممىسى بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. «دۆڭ» دەۋرىدىن كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا نان تۇرىگە گۆشنان، گىردە، گۆشگىردە، شىرمەنان، خۈيلىما، پوشكال، قۇيماق، ساكىزا، قىيىقچە قاتارلىقلارمۇ قوشۇلدى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، «دۆڭ»دا نانىنىڭ بىر تۇرى سۈپىتىدە «توقۇچ (توقاچ) » دېگەن سۆزلەم

بىرىلىپ، ئۇ «توق سۆزىدىن ياسالغان، چۈنكى ئۇ ئادەمنى تويدۇرىدۇ» دەپ ئالاھىدە تەرىپلىنىش بىلەن نان - توقاچنى كۆركەملەشتۈرۈش ئۈچۈن تۈكچە (چەككۈچ) ئىشلىتىلگەنلىكى قەيت قىلىنغان[1]. «توقاچ» بىلەن «تۈكچە» سۆزى بۇگۈنگە قەدەر ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىپ كەلمەكتە. توقاچ ــ ناننىڭ ئەلا سۈپەتلىك تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ خېمىرى بەلگىلىك نىسبەت بويىچە سۇ، سۈت، ماي، تۇخۇم بىلەن يۇغۇرۇلۇپ تونۇردا پىشۇرۇلىدۇ، تېخىمۇ مەززىلىك بولسۇن ئۈچۈن ئىچىگە يەنە سىيادانمۇ سېلىنىدۇ.

نان ئاساسەن بۇغداي ۋە قوناق ئۇنىدىن ھازىرلانغاچقا، ئادەتتە بۇغداي نان، قوناق نان دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ. قوناق نان «زاغرا» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇغداي نان قوناق نانغا قارىغاندا يۇمشاق، مەززىلىك، يېيىشلىك كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا كىشىلەرنىڭ سۆز - ئاغزىنىڭ يۇمشاق - قاتتىقلىقى بۇغدايغا تەقلىد قىلىنىپ، «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈڭ بولسۇن» دېيىلىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار ناننى تېرىكلىكنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ. بۇ «نېنى يوقنىڭ جېنى يوق» دېگەن ماقالدا ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. يەنە ئەجدادلىرىمىز ئىككى تەرەپنىڭ ھەق-ناھەق، راست - يالغان تالىشىشدا ناننى ئان (قەسەم) ئىچىش ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن. مۇنداق ئان ئىچىش نان دەسسەش ئارقىلىق ئورۇنلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان يېراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىگە تېرىكلىك نىشانى سۈپىتىدە مەخسۇس توقاچ خالتا قىلىشى، سەپەرگە چىققاندا نان يوللۇق تۇتۇش ئادىتى ۋە زىيارەت - مېھماندارچىلىقتا مېھمانلارغا ئالدى بىلەن توقاچ، چاي قۇيۇش ئادىتىمۇ ناننى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئەجدادلىرىمىزدا «دىۋان» دەۋرىدىن بۇرۇنلا سېغىز ياساش ۋە ئىچ پۇشۇقى ئورنىدا سېغىز چاينىاش ئادىتىمۇ شەكىللەنگەن. ۋاھالەنكى،

---

[1] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I تۇم، 464 - بەت.

سېغىز بۇگۈن مەخسۇس كارخانىدا ئىشلەپچىقىرىدىغان جەزبىدار، بازىرى ئىنتىك بۇيۇملاردىن ھېسابلانماقتا. بۇگۈن بىز ئۇنى غەرب مەدەنىيىتى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىۋالدۇق.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ئاشلىقتىن ھازىرلىنىدىغان ئاساسلىق يېمەكلىكلەردىن ئەجدادلىرىمىز قايماقتىنمۇ كۆمەچ قىلىپ يەپ ئادەتلەنگەن. مۇنداق قايماق «كۆمەچ نان» ئاراتۇرۇك ئۇيغۇرلىرىدا مېھمان ھۆرمىتىگە ھازىرلىنىدىغان تائاملار قاتارىدا ھازىرغا قەدەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. ئۇ مۇنداق ھازىرلىنىدۇ: كۆمەچدان ياكى تاۋا سۇس ئوتتا قىزدۇرۇلۇپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا قايماق تەكشى، نېپىز يېيىتىلىپ سارغىيىپ كېلىشىگىلا ئېلىنىدۇ. شۇ تەقلىدتە پىشۇرۇلۇپ، ئىككى-ئۈچنى بىر جۈپلەپ لېگەن ياكى تەخسىگە سېلىپ مېھمان ئالدىغا ئېلىپ چىقىلىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكلىرى ئەڭ دەسلەپ قوقاس-چوغدا كۆمۈپ پىشۇرۇلاتتى. كېيىنچە تونۇر، كۆمەچدان، تاۋا، جىمبىل، قازاندىمۇ پىشۇرۇلىدىغان بولغان. مۇشۇنداق پىشۇرۇش ئۇسۇلى ھازىرمۇ ئەينەن داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇنىڭ ئىچىدە تونۇر ئالاھىدە مىللىي تۇسكە ئىگە بولۇپ، مەلۇم تېخنىكىلىق قانۇنىيەت ئاساسىدا ياسىلىدۇ. بۇ تېخنىكىلىق قانۇنىيەت تونۇرنىڭ ئاستىنىڭ ھەممە تەرىپى مەركىزىي نۇقتىغا تەڭ بولغان چەمبىرەك شەكلىدە بولۇشىدا ۋە شۇ ئاساستا تەكشى نىسبەتتە گۈمبەز شەكلىگە ئوخشاش كېمىرىلىپ ياسىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر مۇشۇ قانۇنىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلىنسا، تونۇر تەكشى قىزىمايدىغان، نان تەكشى پىشمايدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقىدۇ، تونۇر ئادەتتە شور ۋە تۇز - يۇڭ ئارىلاشتۇرۇپ ئىشلەنگەن سېغىز لايدا ياسىلىدۇ. شوردا ياساشتا ئالدى بىلەن نەم توپىدا قېلىپ ياسىلىدۇ، ئاندىن شور كۈمىلاچ قىلىنىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە چاپلىنىدۇ، ئاندىن شاخ- شۇمبا، چاۋار - سامان بىلەن ئىس سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ، قۇرۇغاندا قېلىپ قىلىنغان توپا قىرىپ ئېلىپ تاشلىنىدۇ، سېغىز لايدا ياسالغان تونۇر لاينى مەلۇم تومۇقتا ئۇزۇن - ئۇزۇن يۇمىلاقلاپ، ئۈست- ئۈستىگە قوندۇرۇپ ياسىلىدۇ، ئىچىگە قېلىپ قىلىنمايدۇ.

بەزىلەر شۇ قائىدە ئاساسىدا خىشتىمۇ تونۇر ياسايدۇ.

كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، 50 - يىللاردىن كېيىن شەھەر رايونلىرىدا ئۇيغۇر تاماقلىرى قاتارىغا خۇيزۇ، خەنزۇلارنىڭ گۆشتىن ھازىرلىنىدىغان قورۇما يېمەكلىكلىرىدىن گويورۇ، جاسا، لىجى، ۋەنزە ۋە ھەر خىل سوغۇق سەي قاتارلىق يېمەكلىكلەر قوشۇلۇپ ئۆزلىشىشگە باشلاپ، بۇ خىل سەيلەرمۇ مېھمان كۈتىدىغان تاماقلار قاتارىدىن ئورۇن ئالدى، شۇنىڭدەك تاتار، ئۆزبېك قاتارلىق قېرىنداش مىللەتلەر ئارقىلىق قولداما، كاتلىت، بەلىش، كاپۇستا پۆرىسى قاتارلىق يېمەكلىكلەرمۇ ئۆزلىشىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىك تۈرى تېخىمۇ بېيىدى.

يېمەك - ئىچمەك ئادىتى بويىچە قىسمەن مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەرمۇ مەۋجۇت. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ قىسمەن ياقا يۇرتلىرىدا قايناق سۇ ئورنىغا سوغۇق سۇ ئىچىلىدۇ. كۆكتات ئانچە ئىستېمال قىلىنمايدۇ، ئاساسىي جەھەتتىن قورۇغان تاماق ۋە ئات، تۆگە، غاز، ئۆردەك، توخۇ، بېلىق يېمەيدۇ، كۈنىگە تۆت ۋاق تاماق يېيىلىدۇ (سائەت 9 — 10 لاردا بىر ۋاق يېيىلىدۇ). ھېيتلىق نازۇنېمەتلەر كەلگەنلەرگە ئۇدۇللۇق قويۇلىدۇ. يەپ بولالمىسا، زەللە قىلىپ ئېلىپ كېتىلىدۇ. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يېمەك - ئىچمەكلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېمەك - ئىچمەكلىرى ئاساسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن ۋە تۈرلىنىپ بېيىغان، ئەلۋەتتە. «دىۋان»دا بېرىلگەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇنىڭدىن 1000 يىل بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى ئاساسلىق يېمەكلىكى — نان ۋە ئۇنىڭ توقاچ قاتارلىق تۈرلىرى ھەم سۈيۇقئاش (I تۇم، 127 - ، 183 - بەتلەر)، كاۋاپ (I تۇم، 50 - بەت، III تۇم، 602 - بەتلەر)، چۆپ (I تۇم، 590 - بەت)، ھېسىپ (I تۇم، 543 - بەت)، تۇرمەل (I تۇم، 622 - بەت)، قىزا قاتارلىق يېمەكلىكلەردىن باشقا، يەنە مۇنداق يېمەك - ئىچمەكلەر ئومۇملاشقان: «سۇرۇش» (I تۇم، 477 - بەت)، «توپىق» (I تۇم، 625 - بەت)، «بولدۇنى» (I تۇم، 640 - بەت)، «بولغاما» (I تۇم، 640 - بەت)، «يامانا» (I تۇم، 580 - بەت)، «قوۋۇت» (III تۇم، 223 - بەت)، بۇ «قاغۇت» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «يازۇق»

(III تـوم، 19 ـ بەت)، «سـم» (III تـوم، 187 ـ بەت) قاتـارلىق يـېمەكلىكلەر؛ «ئىپـرۇك» (I تـوم، 137 ـ بەت)، «قىمـز» (I تـوم، 631 ـ بەت)، «ئاغـارتقۇ» (III تـوم، 600 ـ بەت) قاتـارلىق سـۈت ۋە بۇغداي يارمىسى، تېرىق ھەم قولماق بىلەن ھەسەلدىن ياسالغان مەي قاتارلىق ئىچىملىكلەر ئومۇملاشقان. «دىۋان» دا يەنە ئوزۇقلۇق تەركىبى يۇقىرى، گۆش، مـاي، شېكەر، سـۈت، بۇغـداي، تېرىـق قاتارلىقلارنـىڭ بىرىكمىسىدىن ھازىرلىنىدىغان يـېمەك ـ ئىچمەكلىرىمـز تونۇشـتۇرۇلغان. ئۇ يېمەكلىكلەر ئىچىدە نان، كاۋاپ، سۇيۇقئاش، ھېسىپ، قىزا، چۆپ، تـۇرمەل قاتـارلىقلار بىزنـىڭ دەۋرىمـزگە يېتـىپ كەلـگەن. باشـقىلىرى ئۇنتۇلغان (باشقا تۈركـي قوۋملاردا بولۇشى مـۇمكىن) يـاكى بەزىلىرىنـىڭ نامى ۋە ھازىرلىنىش ئۇسۇلى ئۆزگەرگەن.

بـىز يۇقىرىـدا ئۇيغۇرلارنـىڭ بىـرقەدەر ئومۇملاشـقان يـېمەك ـ ئىچمەكلىرىـدىن بىرقـانچە خىلىنـى ۋە ئۇلارنـىڭ بىـر قىـسمىنىڭ ھازىرلىنىش ئۇسـۇلىنى تونۇشـتۇردۇق. ئومـۇمەن، ئۇيغۇرلارنـىڭ يـېمەك ـ ئىچـمەك ئـادىتى ۋە يـېمەك ـ ئىچـمەك قۇرۇلمـىسىدىن ئالغانـدا، ئەجـدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭـدىن كـۆپ زامـان بـۇرۇنلا ئوزۇقلـۇق قىممىتـى يـۇقىرى، كـۆپ تەركىبلىـك نەرسـىلەرنىڭ بىرىكمىـسىدىن ھازىرلانغـان يـېمەكلىكلەر بـىلەن ئوزۇقلىنـىپ ئـادەتلەنگەنلىكى مەلـۇم بولـدۇ. باشـقا مىلـلەت يېمەكلىكلىرىـدىنمۇ شـۇنداق ئوزۇقلـۇق قىممىتـى يـۇقىرى يېمەكلىكلەرنـى ئـۆگەنگەن. بـۇ ھـال ئۇيغۇرلارنـىڭ يـېمەك ـ ئىچـمەك جەھەتتىكـى مەدەنىيىتىنـىڭ بۇرۇنـقىدىنلا ئومۇمىيۈزلـۈك تەرەققـي قىلغانلىقىنى، ئـۆزىگە خـاس مىللـي ئالاھـىدىلىككە ئـىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ[1].

2. قوشۇمچە يېمەكلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنـىڭ ئەنئەنـىۋى قوشـۇمچە يېمەكلىكـى سـۈت ـ قايمـاق،

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 146 ـ ، 148 ـ بەت.

قوي، كالا گۆشى ۋە يېغىدىن تاشقىرى، يەنە تۇخۇم، شېكەر، توخۇ، غاز، ئۆردەك، جەرەن - كېيىك، بۇغا - مارال، ئارقار، بۆكەن، كەكلىك، قىرغاۋۇل، بۆدۈنە، چىل قاتارلىق ئۇچار قانات، ھايۋان گۆشلىرى، بېلىق ۋە سەۋزە، چامغۇر، پىياز، سامساق، كاۋا، تۇرۇپ، چامغۇر، شوخلا، پىدىگەن (چەيزە)، مۇچ (لازا)، كۈدە (جۈسەي)، پۇرچاق - ماش قاتارلىق كۆكتاتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە سۈت - قايماق، بولۇپمۇ گۆش - ياغ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى تۇرمۇش ئادىتى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، ئەجدادلىرىمىز شۇ دەۋردە ئاساسلىقى سۈت - قايماق، گۆش- ياغ بىلەن ئوزۇقلىنىپ كەلگەن. ئەجدادلىرىمىز ئاشلىقنى پىشىشقىلاپ يېيىش ئۇسۇلىنى تاپقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ناننىڭ ھەر جەھەتتىكى ئەۋزەللىكىنى بىلگەندىن كېيىن، نان ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئوزۇقلۇقىغا ئايلىنىش بىلەن سۈت - قايماق، گۆش تەدرىجىي قوشۇمچە ئوزۇقلۇق ئورۇنىغا چۈشۈپ قالغان. ئەمما، سۈت - قايماق، بولۇپمۇ گۆش ھازىرمۇ قەشقەردە ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكىدە يەنىلا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەپ كەلمەكتە[1].

3. ئىچىملىكلىرى

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىچىملىكلىرى چاي، سۈت، قېتىق، قىمىز، ھەر خىل قاق سۇلىرى، مېۋە شەربەتلىرى، دوغ (دوغاپ)، سىركە، مۇسەللەس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەي ئەسلىي ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئىچىملىكلىرىدىن ئىدى. ئىسلام دىنىدا مەنئى قىلىنغاچقا، بۇرۇن يوشۇرۇن ئىچىلىپ كەلگەن. كېيىنچە ئىجتىمائىي كەيپ سۈپىتىدە ئاشكارا ئىچىلىدىغان بولۇپ كەتتى. بۇ

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 116 - بەت.

ئىچىملىكلەر ئىچىدە مۇسەللەس، مەي كەيپ سۈرۈش ئۇچۇن ئىچىلىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلىرى بەدەن قۇۋۋەتلەش، مىجەز تەڭشەش ۋە ئۇسسۇلۇق سۈپىتىدە ئىچىلىدۇ. سۇت، ئانار شەربىتى، شاتۇت شەربىتى، ئۇجمە شەربىتى قان كۆپەيتىش، نېرۋا سىستېمىلىرىنى ياخشىلاش رولىنى ئويناپسا؛ قاق سۇلىرى (شاپتۇل قېقى، گۈلە، چىلان قاتارلىقلار) مىجەز تەڭشەش، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ. دوغ ئۇسسۇزلۇق (دوغقا قېتىق، قاق سۈيىمۇ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ) ئۇچۇن ئىچىلىدۇ. سىركە (ئاچچىقسۇ) ئىشتىھا ئېچىش (ئۆزۈم غورىسىدىن قىلىنغان ئاق سىركە قىزىتما ياندۇرۇش) ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ.

مۇسەللەس ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ئۆزۈم شەربىتىنىڭ ئىسلامىيەت شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇلغان بىر خىل ئىچىملىكى. شۇنىڭ ئۇچۇن، كەيپ ئىچىملىكلەر ئىچىدە ئىككىنچى ئورۇنغا قويۇلۇپ كەلگەن. مۇسەللەس جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا، بولۇپمۇ ئاۋات ناھىيەسىدە ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ، مۇسەللەس سالمايدىغان ئائىلىلەر ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. مۇسەللەسنىڭ بەزى ئائىلىلەردە كۆك كەپتەر باچكىسىنىڭ قېنىنى قوشۇپ ئىشلىگەن تۇرىمۇ بولۇپ، ئۇ بەدەن قۇۋۋەتلەش رولىغا ئىگە. مۇسەللەسنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەھەللىۋى ۋىنوسى دېيىشكە بولىدۇ.

چاي ئۇيغۇرلارنىڭ مەخسۇس ئىچىملىكلىرىدىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، مەخسۇس چايخانا (ساماۋارخانا) ئېچىپ چاي ساتىدىغان (قوشۇمچە نان) كەسىپ شەكىللەنگەن. ئەجدادلىرىمىز چاي ئومۇملىشىشتىن بۇرۇن دالىدا ئۆسىدىغان يانتاقسىمان بىر خىل ئۆسۈملۈك يوپۇرمىقىنى قۇرۇتۇپ دەملەپ ئىچىپ كەلگەن (ئۇ زەھەرسىز بولۇپ، قايناق سۇ رەڭگىنى چاي رەڭگى ھالىتىگە كەلتۇرىدىكەن). ئۇيغۇرلار چاينى قارا چاي، پەملىچاي، كۆك چاي، كۆرەك چاي، تاش چاي دەپ بەش خىل ئاتايدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىقى قارا چاي كۆپ ئىچىلىدۇ. چاي ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان

ئىچىملىك ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار چايخۇمار، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئالدىدا مېھمانغا نان بىلەن قەنت چاي قويۇلىدۇ. چوڭلار ئادەتتە ناۋات بىلەن چاي دەملەپ ئىچىدۇ. بۇ ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇشتىن باشقا، ھاردۇق چىقىرىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش رولىنى ئويناپدۇ. «چاي قەنت بىلەن، ئىش پەم بىلەن (ئوخشايدۇ)» دېگەن ماقال مۇشۇ ئادەت ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، چايغا قۇرۇق زەنجىۋىل، قوۋزاقدارچىن، پىلپىل، مىخداچىن، ئاقموچ قاتارلىق دورا - دەرمەكلەرنى سېلىپ دەملەپ ۋە خاس زىرە دەملەپمۇ ئىچىلىدۇ. بۇ تاماق سىڭدۈرۈش، مىجەز تەڭشەش ۋە مەيدە سۇسلۇقنى داۋالاش رولىنى ئويناپدۇ. بەزىلەر خاس كۆكنار (ئەپيۇن غوزىكى)نى دەملەپمۇ ئىچىدۇ. بۇ نېرۋىنى خۇشلاشتۇرۇش رولىغا ئىگە. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پىۋا، كۇۋاس، لىمونات، ماروژنى قاتارلىق ئىچىملىكلەرمۇ ئۆزلىشىپ كەڭ ئىستېمال قىلىنىدىغان بولدى[1].

4. يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

1. ئائىلە تامىقى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماقلىنىش ۋاقتى ئەتىگەن، چۈش، كەچتىن ئىبارەت ئۈچ ۋاق بولىدۇ. يېمەك - ئىچمەك ئادىتى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئىقتىسادىي شارائىتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كۈنلۈك ئوزۇقلىنىش ئادىتى ئادەتتە ئىككى ۋاق ياكى بىر ۋاق نان بىلەن چاي ئىچىدۇ، ئەتىگەنده (دېھقانلار ئەتىگەنده تاماق ئېتىپ يەيدۇ)، كەچتە تاماق ئېتىپ يەيدۇ (ھازىر چۈشتە تاماق ئېتىپ يېيىش ئادىتى ئومۇملاشتى). ئۇيغۇرلار سەھەر تۇرۇپ يۇز - قوللىرىنى يۇيۇپ ساپ ھاۋادىن بەھرىمەن بولىدۇ (چوڭلار

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 144 - ، 146 - بەت.

تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇيدۇ)، ئاندىن ئائىلە بويىچە يىغىلىپ ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشكە باشلايدۇ. ئەتىگەنلىك چايدا ھەممەيلەن داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرىدۇ. چاي چوڭ چىنىگە قۇيۇلغان بولسا نانىنى چىلاپ، كىچىك چىنىدە بولسا تۆگۈرۈپ ئىچىلىدۇ. چۈشلۈك تاماق تارقاق بولۇپ، ئېتىزدا ياكى باشقا ئىش ئورنىدا چاي بىلەن نان ياكى قېتىق بىلەن نان يېيىلىدۇ. ياز پەسلىدە قوغۇن - تاۋۇز بىلەن يېيىلىدۇ. كەچتە ئائىلە ئەزالىرى ئەمگەكتىن قايتىپ يىغىلغاندىن كېيىن، قوللىرىنى يۇيۇپ، ئائىلە تەرتىپى بويىچە داستىخاننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ تەييارلانغان تاماق كەلتۈرۈلىدۇ. تاماقتىن كېيىن، لەگمەن بولسا ئاش سۈيى، پولۇ، مانتا قاتارلىقلار بولسا سىنچاي ئىچىدۇ. ياز كۈنلىرى تاماقتىن كېيىن ھەر خىل ھۆل مېۋىلەرنى يەيدۇ.

قەشقەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قوشۇمچە يېمەكلىكلىرىدە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ قۇرۇق ئۈزۈم، ياڭاق مېغىزى، بادام، قەنت، ناۋات بىلەن چاي ئىچىش، ھۆل ئۈزۈم بىلەن يۇمشاق توقاچ نان يېيىش ئادەتتىمۇ خېلى ئومۇملاشقان. ئائىلە تامىقى گۆشلۈك ياكى گۆشسىز بولسۇن، تۇرى كۆپ خىل بولۇپ، ھەر كۈنى مۇمكىنقەدەر ئوخشاشمىغان تاماق ئېتىلىدۇ. سەيلىك قورۇما تاماقلار بىلەن قورۇمىغان تاماقلارنى كۈن ئارىلاپ ئىستېمال قىلىدۇ.

2. مېھمان تامىقى

ئۇيغۇر خەلقىدىكى مېھماندوستلۇق قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئېسىل ئەنئەنىلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى مېھمان كەلسە «رىزقىنى ئېلىپ كېلىدۇ»، «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق شارائىت ئاستىدا مېھمان كەلسە قىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۆيدە بارىنى مېھمانغا ئاچىقىدۇ، يوقنى تەييارلايدۇ.

قەشقەردە ئۇيغۇرلار چاقىرىلغان مېھمان ياكى تاسادىپىي كېلىپ قالغان مېھمان بولسۇن، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئوخشاش قەدىرلەپ كۈتىدۇ. مېھمانىنى ئەڭ ئېسىل، ياخشى تاماق، ياتاقلار بىلەن كۈتۈشتىن تاشقىرى، ئات - ئۇلاغلىرى بولسا ئۇنىڭغا ياخشى قارايدۇ.

ھەرقانداق ئائىلىدە مېھمان كەلگەن ھامان مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىپ، داستىخان سالىدۇ. ئالدى بىلەن سىنچاي، كاكچا نان ياكى قاتلىما نان قويىدۇ، چېيىغا قەنت ياكى ناۋات سالىدۇ، ئاندىن ئۆز ھالىغا قاراپ سۈتلۈك چاي ياكى قايماق چاي، ھالۋا ئېتىپ كىرىدۇ. چايدىن كېيىن، ياز بولسا ھۆل مېۋە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مېھماندىن قانداق تاماق يېگۈسى بارلىقىنى سورايدۇ. مېھمان خالىغان تاماقنى ئېيتىدۇ، ئەگەر مېھمان تۇزۇت قىلىپ تاماق بۇيرۇمىسا، ئۆزلىرى ياخشى كۆرىدىغان تاماقلار، مەسىلەن كاۋاپ، پېتىر مانتا، بولاق مانتا، پولۇ، ئۈگرە، چۆچۈرە، لەڭمەن دېگەندەك تاماقلاردىن بىرنى ئېتىدۇ (بۇ ئەلۋەتتە ئائىلە ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ). كۆپ ھاللاردا مېھمان تامىقى جۈپ بولۇپ، پولۇ ئەتسە ئارقىدىن ئۈگرە، شورپا سالسا ئارقىدىن چۆچۈرە دېگەندەك تاماقلار قوشۇپ ئېتىلىدۇ، كاتتا بىلگەن مېھمانغا قوينى پۈتۈن پىشۇرۇپ «ئۇچا» قىلىپ، ئۇستىگە بىر توققۇز نان بېسىپ ئېلىپ چىقىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە ئەگەر مېھمان تۇن يېرىمدە كېلىپ قالسىمۇ، ھېچقانداق ئېرىنمەي ھاردۇق ئېشى دەپ ئۈگرە، مەنچىزە قاتارلىق سۇيۇق تاماق ئېتىپ بېرىش ئەنئەنىسى بار. چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار بولسا ياخشى كۆتۈشتىن تاشقىرى، مېھمانلار قايتىش ۋاقتىدا پولۇ، مانتا قاتارلىق تاماقلاردىن زەللە قىلىدۇ (ئاش يۆگەيدۇ). ئەر مېھمانلارغا پىشىشق گۆش بىلەن نان ئالدۇرۇش، ئەڭ بولمىغاندا ئىككى نان تۇتۇش ئادىتى بار.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا يەنە بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلسە، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلىرى مېھمان ئالدىغا كىرىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، نۆۋەت بىلەن بۇ مېھمانلارنى ئۆيلىرىگە تەكلىپ قىلىدىغان ئادەت بار. تەكلىپ قىلغان قوشنىلار مېھمان ھۆرمىتىگە ئاتاپ بىرەر خىل ياخشى تاماق تەييارلايدۇ. بۇ ئادەت بولۇپمۇ قەشقەردە كەڭ ئومۇملاشقان. قىسقىسى، «تاپقىنى قوي ئۆلتۈرەر، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» دېگەندەك، ھەربىر كىشى ئۆزىنىڭ ھالىغا قاراپ، مېھماندىن ھېچ نەرسىنى ئايىماي ساخاۋەت بىلەن داستىخان سالىدۇ.

3. هېيت - ئايەم يېمەكلىكلىرى

قەشقەردە ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەك ئادەتلىرى ئىچىدە هېيت-ئايەم، توي - تۆكۈن، مۇراسىملار ۋە سەيلە - باراۋەت يېمەك-ئىچمەكلىرى ئۆزىگە خاس ئالاهىدىلىكىگە ئىگە بولۇپ، روشەن مىللىي تۇسكە ئىگە.

هەربىر هېيت - ئايەمنىڭ ئۆزىگە خاس ئەنئەنىۋى تاماقلىرى بار. مەسىلەن، «نورۇز» كۈنى بۇغداي يارمىسىدىن قىلىنغان مەخسۇس «نورۇز كۆجىسى» ئېتىپ، كوللېكتىپ ئېغىز تەگكۈزىدۇ. دېھقانلار كالېندارى بويىچە هوشۇر ئېيىدا مول هوسۇل خاتىرىسى ۋە دىنىي ئەقىدە بويىچە كۆكباش يارمىسى بىلەن گۈلە، جىگدە، قاق، گۆش، هەر خىل قۇرۇق گۈلە - قاق سېلىنغان «كۆجە» ئېتىدۇ ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ياغ پۇرىتىپ ژېت (پوشكال) سالىدۇ.

مەۋلۇت ئېيىدا ياغ پۇرىتىپ پولۇ ۋە باشقا تاماقلارنى ئېتىپ دۇئا-تەكبىر قىلىدۇ.

بارات ئېيىدا هەربىر ئائىلە ياغ پۇرىتىپ قۇيماق سالىدۇ ۋە باشقا ئېسىل تاماقلارنى ئېتىپ تۇنەيدۇ.

رامىزان ئېيىدا روزا تۇتۇش مۇناسىۋىتى بىلەن زو ۋاقتى ۋە ئىپتار ۋاقتىدا خىلمۇخىل ياخشى تاماقلارنى ئېتىپ روزا تۇتىدۇ، ئىپتار قىلىدۇ.

روزا هېيىت كۈنى ئەتىگەندە هەرقانداق ئائىلە ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرىنى ئېتىش بىلەن روزىنى ئۇزاتتۇق، دېيىشىدۇ. يەنە روزا هېيىت ئۇچۇن ساڭزا، پېچىنە - پىرەنىك، پوشكال، سامبۇسا، قەنت - گېزەك، هۆل، قۇرۇق يېمىشلەرنى تەييار قىلىدۇ. ئۆيمۇئۆي يەتىلەپ، خىلمۇخىل نازۇنېمەتلەرگە ئېغىز تەگكۈزىدۇ. روزا هېيتتا گەرچە قۇربانلىق قىلىنمىسىمۇ، هەربىر ئائىلىدە ئۆزىنىڭ هالىغا يارىشا ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان تاماقلىرى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ.

قۇربان هېيىت ئالاهىدە بولۇپ، قۇربى يەتكەن ئائىلىلەرنىڭ هەممىسى قۇربانلىق قىلىدۇ. بۇ كۈندىكى تۇنجى تاماق قۇربانلىق

قىلىنغان قوينىڭ دۇمبە جىگىرى بولۇپ، ئاندىن پىشۇرۇلغان گۆش يېيىلىدۇ. قۇربانلىق قىلغان ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆپكە - ھېسىپ قۇيۇلىدۇ. قۇربانلىق قىلىشقا قۇربى يەتمىگەن يوقسۇل ئائىلىلەر بولسا ھەرقايسى قوي سويغان ئائىلىلەر كىرگۈزگەن خامتالاش (خام تارقىتىلغان) گۆشنى پىشۇرۇپ يەيدۇ. ھەرقانداق ئائىلە گۆشسىز قالمايدۇ.

باللارغا ئىسسىق قويغان كۈنى ئۆمرى ئۇزاق بولسۇن ئۈچۈن لەگمەن قاتارلىق تاماقلارنى ئەتسە، قىرىقى توشقاندا باللار ئۈچۈن مەخسۇس ئاشلارنى ئېتىپ كىچىك توقاچلار بىلەن بېرىدۇ.

سۈننەت تويدا كۆپ مېھمان چاقىرىپ، قوي، كالا سويۇپ، پولۇ، قورداق ئېتىشتىن تاشقىرى، رېستورانلاردا توي چېيى بېرىدىغان ئادەت شەكىللەندى. ئائىلىدە تۇخۇم يېيىش ئەنئەنىسىمۇ بار. قىز- يىگىت تويلىرىدا ئاساسىي تاماق پولۇ، قورداق بولىدۇ. بىر لېگەن ئاش ئىككى كىشىگە قويۇلىدۇ. توي داستىخنى ھەر خىل نازۇنېمەتلەر بىلەن تولىدۇ. ئىياللار داستىخنى تېخىمۇ مولراق بولىدۇ. قەشقەردە ئىياللارغا نىشالا قويۇش، نان ئالدۇرۇش ئادەتلىرىمۇ بار. ھازىر بەزى جايلاردا توي تېخىمۇ ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلۈۋاتىدۇ.

تويىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى مەرىكىلەردە شورپا، پولۇ، قورداق، مانتا، لەگمەن قاتارلىق تاماقلار ئېتىلىدۇ ۋە داستىخان ناھايىتى مول سېلىنىدۇ.

تاماق سايمانلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق سايمانلىرى دېگەندە، تاماق راسلاش سايمىنى ۋە تاماق يېيىش سايمىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ خىل سايمانلارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، بەزىلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. مەسىلەن، تونۇر، زىخ، ئوچاق، كۆسەي، لاخشىگىر، سۇپرا، ئاشتاختا، پوزا، نوغۇچ، تۈكچە، رېپىدە، گەزنە داس (تەگنە)، قازان، داڭقان، تاۋا، ياغلىغۇ (سەي قورۇيدىغان ساپلىق)، مانتا قازىنى، چۆمۈچ، كەپكۇر، چويلا، قوشۇق، قوشۇقلۇق، پىلتە لېگىنى، سەي كورىسى،

چۆگۈن، چېلەك، كۈب، ياغ تۈگى، تۈز قاچىسى، پىچاق، قىڭراق، كەكە، پالتا، ئەلگەك، بەل، پېچىنە - پىرەنىك قېلىپى، دۇخوپكا، پەشتاما قاتارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق تاماق سايمانلىرى ھېسابلىنىدۇ.

چوكا، قوشۇق، پىيالە، چىنە، ھەر خىل تەخسە، لېگەن، تاماق ئۈستىلى، داستىخان قاتارلىقلار تاماق يېيىش سايمىنىغا كىرىدۇ. ئەمما، بۇ سايمانلارنىڭ ھەممىسى تاماق ئېتىش، يېيىشلەردە بىرگە خىزمەت قىلىدۇ. بۇ خىل تاماق يېيىش سايمانلىرى ئاساسەن يەرلىك قول ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسىلىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرىدا قوشۇق ھەممىدىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان تاماق يېيىش سايمىنى بولۇپ، ئۇ ئۈجمە ياغىچى، ئۆرۈك، چىلان ياغاچلىرىدىن ئويۇپ، نەقىش چىقىرىپ ياسىلىدۇ. يېزىلاردا چوكا ئىشلىتىش ئانچە كۆپ ئومۇملاشمىغان، بەزى كىشىلەر (كۆپرەك ياشانغان ئاياللار) چوكا بىلەن يېيىلىدىغان لەگمەن قاتارلىق تاماقلارنى قولى بىلەن يېيىشكە ئادەتلەنگەن.

پەرھىزلىك تاماقلار

ئۇيغۇرلار تارىخىي تەجرىبىسىگە ئاساسەن، كېسەللەرنى شىپالىق ئوزۇقلۇق تاماق بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى، پەرھىزلىك تاماق بىلەنمۇ داۋالايدۇ.

پەرھىزلىك تاماقلار دېگىنىمىز، كېسەللىك خاراكتېرىگە ئاساسەن «زىيان قىلىدۇ» دېيىلىپ، يېيىش چەكلەنگەن تاماقلارنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، قان بېسىمى، جىگەر، بۆرەك، ئۆت، يۈرەك كېسەللىكلىرى مايلىق گۆشنى پەرھىز قىلىدۇ. ئۇششاق يارا، تەمرەتكە، دانىخورەك، بوۋاسىر قاتارلىق يەرلىك كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولغانلار ئاچچىقسۇ، لازا، جاڭيۇلاردىن پەرھىز قىلىدۇ.

يۇقىرى ھارارەتتىكى (ئىسسىق دەپ قارالغان) كېسەللەر ياغدا قورۇلغان گۆش، تۇخۇم، ئۆردەك، غاز، كەپتەر گۆشلىرىنى پەرھىز قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار كونا گۆش، ئورۇق قېرى كالا، قېرى ئۆچكە، قېرى ساغلىق، ئورۇق توخۇ گۆشلىرىنى زىيانلىق دەپ، ئۇنى يېيىشتىن پەرھىز

قىلىدۇ.

ئاشقازان كېسەللىرى ھۆل مېۋە - چۈە يېيىشتىن پەرھىز تۇتىدۇ.

قەنىت كېسىلى ۋە بۆرەك كېسىلىگە تاتلىق تاماق، بۇغداي ئۇنى بەرمەيدۇ.

زاغۇن يېغى، قىچا يېغى ۋە شىرنىلىك تاماقنى، كېزىك، زاتىل، سەرسام، زۇكام، زىققە، كېكىردەك، كاناي، قىزىتما كېسەللىكلىرىگە بەرمەيدۇ.

كېسەل داۋالاشتا قوي يېغى، قىچا يېغى، زىغىر يېغىدىن باشقا ياغلارغىمۇ شەرتلىك قارايدۇ.

ئۇيغۇرلار تاماق بىلەن كېسەل داۋالىغاندا، پەرھىز تۇتۇش بىلەن بىرگە يېتەرلىك ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇش، تاماقنىڭ سىڭىشى، مىجەزنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلارغىمۇ دىققەت قىلىدۇ ۋە كېسەلنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش ئۈچۈن، تاماقنىڭ رەڭگى، كۆرۈنۈشى، تۇرى، پۇرىقى، تەمى، تازىلىقى، تاماق تەييارلىغۇچىنىڭ مىجەز - خۇلقى قاتارلىقلارغىمۇ كۆڭۈل بۆلىدۇ.

قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئادەتتىكى تۇرمۇشىدا ئۆز - ئۆزىنى تاماق بىلەن داۋالاشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، سوغۇقى ئېشىپ قالسا يۇقىرى ھارارەتلىك، ئىسسىق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يەپ مىجەزنى تەڭشەيدۇ. ئىسسىقى ئېشىپ قىزىپ قالسا، سوغۇق تەبىئەتلىك تاماقلارنى يېيىش ئارقىلىق مىجەزنى تەڭشەيدۇ.

ئومۇمەن، تاماقتىن پەرھىز تۇتۇش خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئەنئەنە بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابىتىدىكى كېسەل داۋالاشنىڭ ئاساسلىق ئۇسۇللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ.

5. يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش

يېمەك - ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ھازىرقى زامان

تېبابەتچىلىكى بارلىققا كېلىشتىن خېلى بۇرۇن ئەمەلىيەت ئارقىلىق يەكۈنلەنگەن بىر خىل مىللىي (يەرلىك) داۋالاش شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى تاماق بىلەن كېسەل داۋالاش كېسەل ئەھۋالىغا قاراپ يېمەك - ئىچمەكنى مۇۋاپىق تەڭشەش، پەرھىز تۇتۇش ئارقىلىق كېسەلگە خىل كەلمەيدىغان تاماقلارنى چەكلەش ئارقىلىق كېسەلنى يەڭگىللىتىش ۋە ھەر خىل شىپالىق يېمەك - ئىچمەكلەرنى بېرىش ئارقىلىق بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇپ، تېزرەك ساقىيىشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى مەقسەت قىلغان.

ئۇيغۇرلار كېسەلنى تاماق بىلەن داۋالاشتا تاماقنى ئۇچكە بۆلىدۇ:

1. غىزايى مۇتلەق: ئۇزۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر.

2. داۋائى غىزايى: ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى، كېيىن ئۇزۇقلۇق رولىنى ئويناىدىغان داۋالىق يېمەكلەر.

3. غىزايى داۋائى: ھەم ئۇزۇقلۇق، ھەم داۋالىق رولىنى ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر.

ئۇزۇقلۇقلۇق رولىنىلا ئويناىدىغان يېمەكلىكلەر قاتارىغا ئادەتتە ئادەم بەدىنىگە قۇۋۋەت بولىدىغان ھەر خىل يېمەك - ئىچمەكلەر كىرىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىلغا بۆلۈنىدۇ:

1. ئاسان سىڭىدىغان تاماقلار (لەتىپ تاماقلار): بۇنىڭغا سۈيۇق، يۇمشاق، ئاسان سىڭىدىغان، مىقدارى ئاز، قۇۋۋىتى كۆپ يېمەكلىكلەر كىرىدۇ. مەسىلەن، چالا پىشۇرۇلغان تۇخۇم، مەخسۇس ئۇسۇلدا تەييارلانغان كۆپ خىل دورىلىق گۆش شورپىسى، كەكلىك، قۇشقاچ، چۈجە گۆشلىرى، ئۈزۈم شارابى (ئۈزۈمنىڭ مۇجۇلغان سۈيى) قاتارلىقلار. بۇ خىلدىكى تاماقلار قۇۋۋىتى ئاجىزلاشقان كېسەللەر، ياشانغانلار، بالىلار، تاماق ھەزىم قىلىشى ناچار بولغان ئاشقازان كېسەللىرى، ئورۇقلاپ كەتكەن كېسەللەرگە مۇۋاپىق. ئانار سۈيى، ئالما سۈيى، ئامۇت، نەشپۈت سۈلىرى ۋە باشقا مېۋە سۈلىرى(شەربەتلىرى) مۇ مۇشۇ قاتارغا كىرىدۇ. بۇغداي ئۇنى تاماقلىرى، ئۇماچ، شوۋىگۈرۈچ، سىرىق مايى، كالا سۈتى، يۇمشاق، ئىزىپ پىشۇرۇلغان ياش قوي گۆشلىرى، پالەك، بەسەي،

پەمىدۇر، سۇگۈپىيازلار سىگنىشى ئاسان، ئوزۇقلۇق كۆچى ئوتتۇرا ھال بولغان يېمەكلىكلەرگە كىرىدۇ. بۇخىل تاماقلار ھەزىم قىلىش كۈچى ناچار، ئورۇقلاپ كەتكەن، تېنى ئاجىز كېسەللەرگە بېرىلىدۇ.

2. كۆچلۈك تاماقلار (كەسىپ تاماقلار): بۇ قۇۋۋەتنى كۆپ، ئەمما سىگنىشى تەسرەك بولغان كۈچلۈك تاماقلارغا قارىتىلغان. مەسىلەن، ياغدا پىشۇرۇلغان تۇخۇم، چوڭ قويلارنىڭ گۆشى، كالا گۆشى، بەرەڭگى (ياڭيۇ)، تۇرۇپ، لازا، پىيازلار بىلەن قورۇلغان گۆشلەر، ياغ ۋە پىياز بىلەن قىيما قىلىپ ئېتىلگەن قىيمىلىق تاماقلار، قۇرۇتۇلغان بېلىق گۆشى، كاللا ـ پاقالچاق گۆشلىرى، ئۆپكە، قېرىن، ياغلىق ئۈچەي تاماقلىرى قاتارلىقلار. بۇ خىلدىكى تاماقلار ھەزىم قىلىشى ياخشى، پۈتۈن بەدىنى ئوزۇقلۇق تەلەپ قىلىۋاتقانلارغا بېرىلىدۇ.

كۆكتاتلاردىن چامغۇر، تۇرۇپ، سەۋزە قاتارلىقلار كۈچلۈك تاماقلار قاتارىغا كىرىدۇ. بۇلارنىڭ سىگنىشى تەسرەك بولسىمۇ، ئەمما قەۋزىيەتنى يۇمشاتقۇچى تاماقلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرى سورتلۇق بۇغداي ئۇنى، گۆشلۈك، ياغلىق تاماقلار، تۇخۇم قاتارلىقلار جىگەر كېسەللىكلىرى، قان بېسىمى يۇقىرىلاپ كېتىش كېسىلى، بەدىنى سېمىز، قان تومۇرى قاتقان كېسەللەر ۋە بۆرەك كېسەللىرىگە؛ لازا، ئاچچىقسۇ، پىياز، ئاچچىق ـ چۈچۈمەل تاماقلار ئاشقازان كېسەللىرىگە بېرىلمەيدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۈيغۇرلارنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادىتىدە كېسەلگە زىيان قىلىدىغان، كېسەللىكنى ئېغىرلاشتۇرىدىغان يېمەك ـ ئىچىمەكلەر چەكلىنىدۇ.

ئىككىنچى خىلدىكى يېمەكلىكلەر ئادەم بەدىنىگە كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن داۋالاش رولىنى ئويناپدۇ، شۇنداقلا بەدەنگە ئوزۇقلۇق بولىدۇ. قىزىلگۈل، پىنىنە، رەيھان قاتارلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ گۈل ـ چېچەك ۋە يوپۇرماقلىرىدىن تەييارلانغان ھەر خىل گۈلقەنت، قىيامىلار، ئەنجۈر، ئانار، ئالما، ئامۇت، بېھى، سەۋزە ۋە باشقا مېۋىلەردىن تەييارلانغان ھەر خىل مۇرابباالار، بادام، ياڭاق، نوقۇت ۋە

هەر خىل مېغىزلاردىن تەييارلانغان تالقانلار داۋائى غىزايى قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ يېمەكلىكلەر ئادەم بەدىنىگە كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن داۋالىق رولىنى ئويناپدۇ، تەركىبىدىكى هەر خىل شىپالىق ماددىلىرى ئارقىلىق كېسەللىكلەرگە بەلگىلىك شىپالىق تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن، قىزىلگۈلدىن تەييارلانغان گۈلقەنتنى ئالساق، ئۇنى ئىستېمال قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئاشقازان - ئۈچەي يوللىرىنىڭ هەزىم قىلىش كۈچى ۋە جىگەر خىزمىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىرگە يۈرەك هەرىكىتىنى ياخشىلايدۇ، ئىشتىهانى ئاچىدۇ. ئۆپكە سىلى، ئۆپكە هاۋا يوللىرىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى، ئۆپكە ئىششىقى، دەم سقىلىش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە پايدىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ، يەنى ئەينى ۋاقىتتا بەدەنگە ئوزۇقلۇق بولۇپ، بەدەننى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئوزۇقلۇق هەم داۋالىق رولىنى ئويناپدىغان يېمەكلىكلەر (غىزايى داۋائى) تەركىبىگە چامغۇر، تۇرۇپ، سەۋزە، پەمىدۇر، پالەك، بەسەي ۋە باشقا كۆكتاتلار كىرىدۇ.

ئادەملەرگە كېرەكلىك ئوزۇقلۇقلار ئۇچ تۈرلۈك مەنبەدىن كېلىدۇ. بىرىنچى، هايۋانلاردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، گۆش، ياغ، تۇخۇم، سۈت قاتارلىقلار. ئىككىنچى، ئۆسۈملۈكلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، بۇغداي، گۈرۈچ، قوناق، مايلىق دان، ئۈزۈم، ياڭاق، هەر خىل پۇرچاق، مېۋە، كۆكتاتلار. ئۈچىنچى، كان - مەدەنلەردىن كېلىدۇ. مەسىلەن، هەر خىل تۇزلار، شاخارلار، هاك، فوسفور قاتارلىقلار. بۇ ئوزۇقلۇق ماددىلىرى مۇۋاپىق ئۆسۈللار بىلەن بەدەنگە كىرسە هەم ئۆزلەشسە، بەدەننى نورمال هاياتىي پائالىيەتلەر داۋامدا زۆرۈر بولغان ئوزۇقلۇق ماددىلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ ماددىلار بەدەندە گۆش پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى مۇلەھەمە)، ياغ پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى شەھمىيە)، شېكەر ۋە نىشاستە پەيدا قىلغۇچى ماددىلار (مەۋادى سەكرىيە)، تۇز ۋە مەدەن ماددىلار (مەۋادى ئەرزىيە ۋە نەمكىياتلار)، سۈلار دەپ بەش تارماققا بۆلۈنىدۇ. مانا شۇ مەنبەلەردىن كېلىدىغان ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ بەدەنىدە مۇۋاپىق مىقداردا بولۇشى ساقلىقنى ساقلاشنىڭ ئالدىنقى

شەرتلىرىدىن بىرى.

ئۇيغۇر تېبابىتى بېلىق گۆشىدىن باشقا گۆشلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىسسىق دەپ قارايدۇ. لېكىن، ھەر خىل ھايۋان گۆشلىرىنىڭ ئادەم بەدىنىگە غىزالىق ۋە داۋالىق تەسىرى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇيغۇر تېبابىتىدە كونا گۆش، ئورۇق كالا، قېرى ئۆچكە، قېرى ساغلىق، ئوروق توخۇ گۆشلىرى زىيانلىق، كېسەل بولۇپ ئۆلگەن ھايۋان گۆشى زەھەرلىك دەپ قارىلىدۇ.

قوي يېغى ھەممىدىن ياخشى ياغ بولۇپ، بەدەنگە ئاسان سىڭىدۇ. شۇڭا، گۆش زىيان قىلمايدىغان كېسەللىكلەرگە قوي يېغى چەكلەنمەيدۇ. سۈياغ (مايلىق دانلار يېغى) خۇسۇسەن زاغۇن، قىچا ياغلىرى كېسەل كىشىنىڭ قوقىقىغا تەگكەچكە، كېزىك، زاتىل، سەرسان، زۇكام، زىققە، كېكىردەك، كاناي كېسەللىكلىرى ۋە ئىسسىتما، جىددىي كېسەللىكلەردە سۇ يېغى بېرىش قەتئىي چەكلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ كېسەللەرگە گۆش - ياغ بېرىشمۇ چەكلىنىدۇ. ئەمما، ئىسسىتمىسى يۇقىرى، قول - پۇت، پەي - گۆشلىرى بوشىشىپ كەتكەنلەرگە، پالەچ كېسەللىكلىرىگە زاغۇن يېغى، ياڭاق يېغى پايدىلىق. پولۇ، مانتا، خوشاڭ، قورداق، نېرىن چۆپ قاتارلىقلار كۈچلۈك ۋە لەزىز تاماقلار ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، قىزىتمىسى يۇقىرى، جىددىي كېسەللەرگە بېرىش چەكلىنىدۇ.

ئىششىق كېسەللىكلىرىگە تۇز بېرىش چەكلىنىدۇ. قېنىق چاي، قەھۋە، ھاراق، لازا، ئاچچىقسۇ، جاڭگىۇ قاتارلىقلارنى ئومۇمەن كېسەللەرنىڭ، بولۇپمۇ نېرۋىسى ئاجىز، يۈرەك ۋە ئاشقازىنى ناچارلارنىڭ ئىستېمال قىلىشى چەكلىنىدۇ.

غىزا بىلەن كېسەل داۋالاشتا يەنە رېئايە قىلىدىغان تۆۋەندىكى شەرتلەرمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان:

1. كېسەللەرگە لايىقىدا پەرھىز بۇيرۇشقا، تۇغرا ۋە مۇۋاپىق ئوزۇقلاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈش لازىم.

2. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىشقا ئامال قىلىش لازىم. كېسەلنىڭ ئىشتىھاسى تۇتۇلۇپ قېلىشىدا گەرچە كېسەللىك ئاساسىي سەۋەب

بولسمۇ، لېكىن بەزىدە ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرمۇ بولىدۇ، يەنى تاماقنىڭ كۆرۈنۈشى، رەڭگى، تۇرى، پۇرىقى، تەمى، تازىلىقى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە دىنىي ئېتىقادلىرىغا مۇناسىۋەتلىك سەۋەبلەرمۇ ئىشتىهاغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3. كېسەلگە تاماقنى پات ـ پات، ئاز مىقداردا بېرىش پايدىلىق، كېسەلنىڭ قورسىقى ئاچقانلىقى ياخشى ئالامەت، ئەمما ئۇنى يالغان ئىشتىهادىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك.

4. تاماقلىنىش ئالدىدا كېسەلنىڭ قوللىرىنى يۇيۇش، ئىلمان سۇ بىلەن ئاغزىنى چايقىتىش، تاماقلىنىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش ئىشتىها ئېچىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، باشقا جەھەتلەرگىمۇ پايدىسى كۆپ.

5. قەۋزىيەت ــ كېسەللىك پەيدا قىلغۇچى ئامىللارنىڭ بىرى. شۇڭا، كەچلىك ئۇخلاش ۋاقتىدا كۆچلۈك غىزانى كۆپ ئىستېمال قىلماسلىق، تاماق ئارىلىقلىرىدا، بولۇپمۇ كەچتە ھۆل مېۋە يېيىش ــ چوڭ تەرەتنى راۋان قىلىش، ئىشتىها ئېچىش، بەدەننى كېرەكلىك مادداىلار بىلەن تەمىنلەشتە ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

6. تاماقنى ياخشى پىشۇرۇپ يېيىش، كۆڭلى تارتمىغان تاماقنى زورلاپ يېمەسلىك لازىم.

7. پەرھىزدە بۇيرۇلغان تاماقلارنى بىر خىللا قىلىپ بېرىۋەرمەي، شۇ ماتېرىياللار ئاساسىدا خىلمۇخىل شەكىلدە ۋە ھەر خىل رەڭدە قىلىپ تەييارلاپ بېرىش كېرەك.

8. تاماقنى يەپ بولۇپلا دەرھال يېتىۋالماسلىق كېرەك.

9. ئىسسىق تاماقنىڭ ئارقىسىدىنلا سوغۇق يېمەكلىك ـ ئىچىملىكلەرنى بەرمەسلىك لازىم.

10. تاماق تۇرلىرىنى پەسىل ۋە كىلىماتقا قاراپ مۇۋاپىق تاللاش ۋە تەڭشەش لازىم.

ئىككىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە ـ نىكاھ، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئادەتلىرى

كىشىلىك جەمئىيەت ھەر خىل كىچىك تىپتىكى ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلاردىن ھاسىل بولغان. ئادەم، جۇملىدىن مىللەتمۇ ئاشۇنداق ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلارغا مەنسۇپ. جەمئىيەت ئۇقۇمىدىن ئالغاندا، شۇنداق كىچىك ئومۇملۇقلار ئۆز ئالدىغا بىر جەمئىيەت ھېسابلىنىدۇ. ۋاھالەنكى، ئۇ ئىجتىمائىي ئومۇملۇقلار ئالاھىدە ئىقتىدارغا ئىگە سانسىز، ئەڭ تۆپكى بىرلىك ــ ئائىلىدىن تەركىب تاپقان. ئائىلە بولسا نىكاھ ئاساسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا، ئائىلە ــ جەمئىيەتنىڭ ھۈجەيرىسى، ئىنسانلارنىڭ ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئائىلە ۋە نىكاھ تۇرمۇشىغا رەسمىيەتلىرىدە تېپىك ئىپادىلىنىدۇ[1].

1. ئائىلە قۇرۇلمىسى

ئائىلە ۋە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى

ئائىلە ــ ئەڭ قەدىمكى ئىجتىمائىي كاتېگورىيە. ئىنسانىيەت پەيدا بولۇپ، جەمئىيەت شەكىللەنگەندىن كېيىن ئائىلە تەدرىجىي ئىجتىمائىي ئىنسان تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي پائالىيەت بىرلىكى بولۇپ قالدى. ئىنسانىيەت جەمئىيەتنى قايسى ئىجتىمائىي تۈزۈم قاتلىمىغا

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 227 ـ بەت.

كۆتۈرمەسۇن، ئائىلە شەكلى قايسى خىل خاراكتېردە راۋاجلانغان بولمىسۇن، ئائىلە ئىنسانىيەت بىلەن بىللە، ئىنسانىيەت جەمئىيىتى بىلەن بىللە ساقلىنىپ قالدى ۋە راۋاجلاندى[1].

كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئائىلە نىكاھ مۇناسىۋىتىدىن شەكىللەنگەن ئورتاق گەۋدە بولۇپ، مۇشۇ ئورتاق گەۋدە ئىچىدىكى ئەزالارنىڭ مۇناسىۋىتى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى دېيىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تارىخىدا قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئائىلە مۇناسىۋىتىنى شەكىللەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل بولغاچقا، ئائىلە مۇناسىۋىتى كۆپلىگەن مۇرەككەپ ھادىسىلەرنى كونترول قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىك بولغىنى، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە دەرىجىسىدە كۆرۈلىدىغان رول ئەن پەرقلەردىن ئىبارەت.

خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇرلارمۇ ناھايىتى ئۇزاق بىر مەزگىل فېئودالىق ھاكىمىيەت كونترولىلۇقىدا ياشىغاچقا، ئۇلارنىڭ ئائىلىۋى ئادەتلىرىدە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى قويۇق ئەكس ئېتىلگەن، يەنى ئائىلە باشلىقلىقى ئەرگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولغان. قالغان ئائىلە ئەزالىرى ئەنە شۇ ئائىلە باشلىقىنىڭ ھۆكمىگە مۇتلەق بويسۇنۇش شەرت قىلىنغان. بۇ ھال ئائىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىش تەقسىماتى، ۋاربسلىق ھوقۇقى، ئائىلىنىڭ جەمئىيەت بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلاردا بىر ئائىلىگە نىسبەتەن بارلىق ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، بىر تەرەپ قىلىش، ئائىلىنىڭ پۈتۈن ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئائىلە باشلىقى بولغان ئەرگە خاس بولۇپ، باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ. ئەگەر ئائىلە باشلىقى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ئەر ئۆلۈپ كەتكەن بولسا ياكى مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن سىرتقا چىقىپ كېتىپ، ئۇزاق مەزگىل قايتىپ

---

[1] ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئائىلە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2002 - يىلى 10 - ئاي نەشرى، 1 - بەت.

كىبلەلمىگەن بولسا، ئائىلىگە مۇناسىۋەتلىك يۇقىرىقىدەك ئىشلارنى جامائەتنىڭ كېپىللىكى ۋە گۇۋاھلىقى ئاستىدا شۇ ئائىلىنىڭ چوڭ ئوغلى (ئەگەر شۇ ئائىلىدە ئوغۇل بالا بولمىسا، ئائىلە باشلىقىنىڭ ئايالى) ۋاكالىتەن بىر تەرەپ قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئائىلە ئىقتىسادىي مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتە ئۇيغۇرلار ئومۇمەن ئىسلام شەرىئىتىدە بەلگىلەنگەن مىراس ئايرىش بەلگىلىمىلىرىنى ئىجرا قىلغان، يەنى ئائىلە ئەزالىرى ئىچىدىكى ئەر بىر ئوق، ئايال يېرىم ئوق نىسبىتى بويىچە مىراس ئايرىلغان. شۇ ئۆينىڭ بىر قىسىم پارچە مۇلۇكلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، قاچا - قۇچا، قازان - قومۇچ، ئۆي جابدۇقلىرى مىراسنىڭ سىرتىدا بولۇپ، ئۇ نەرسىلەر شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتقان ئوغۇلغا قالدۇرۇلىدۇ. ناۋادا ئاتا - ئانا ھاياتلىقىدا بېقىۋالغان نەۋرە - چەۋرىلەر ۋە باشقىلار بولسا، ئۇلار مۇشۇ ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى سۈپىتىدە قېرىنداش بىر تۇغقانلارغا ئوخشاش ئائىلە مۇلكىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئوغۇل بالا چوڭ بولۇپ ئۆي - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن دەرھال ئۆي ئايرىمايدۇ. ئەگەر ئۆي ئايرىپ قويۇشقا تۇغرا كەلگەندە، ئاتا - ئانىسى ھايات بولسىلا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كىرىم - چىقىمى ۋە ھاياتلىق مەنبەسى چوڭ ئائىلىگە باغلانغان بولىدۇ. ئاتا - ئانىسى ھايات تۇرۇپ مىراس تەلەپ قىلىش جامائەتچىلىك ئىچىدە قاتتىق ئەيىب ھېسابلىنىدۇ. باللار چوڭ بولۇپ ئۆي ئايرىغاندا، كىچىك ئوغۇل (كەنجى ئوغۇل) ئاتا - ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ شۇ ئائىلىنىڭ چىرىغىنى يورۇتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپلىگەن ئۇيغۇر چۆچەكلىرى ۋە داستانلىرىدا كەنجى ئوغۇلنى باتۇر ۋە دانىشمەن سۈپىتىدە ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسى ئالغا سۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر جەمئىيىتى بۇرۇنراق فېئودالىزمغا كۆچكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسىدا ئۇرۇقچىلىق ۋە قەبىلىچىلىك ھاياتىنىڭ تەسىرلىرى كۆرۈنەرلىك ئورۇنىدا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن، ئەۋلاد - ئەجدادلارنىڭ نامىنى ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت باغلىنىشىنى

پەرقلەندۇرىدىغان ئاتالغۇلارمۇ كۆرۈنەرلىك ئەمەس. ئۇيغۇرلار دادىسىنى «دادا» ياكى ئايرىم ھالدا «ئاتا» دەيدۇ، ئۇيغۇر دولانلىرى دادىسىنى «ئاتا» دەيدۇ، يەنە دولانلارنىڭ يەرلىك شېۋىسىدە «ئاتام باللا»، «ئانام باللا» دېگەن ئاتاشمۇ ساقلانغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەر ۋە ئايال تەرەپ تۇغقانلىرىنىڭ نامى مەخسۇس ئاتالغۇ بىلەن ئەمەس، بەلكى «چوڭ»، «كىچىك» دېگەنگە ئوخشاش سۈپەتلەرنى قوشۇش ئارقىلىق پەرقلەندۇرۇلگەن. مەسىلەن، دادىنىڭ ئاكىسى چوڭ تاغا (بەزى جايلاردا چوڭ ئاتا)، دادىنىڭ ئىنىسى كىچىك تاغا (بەزى جايلاردا كىچىك ئاتا)، دادىنىڭ ئاچىسى چوڭ ھامما (بەزى جايلاردا چوڭ ئاپا)، دادىنىڭ سىڭلىسى كىچىك ھامما (ھامما ئاچا، بەزى جايلاردا كىچىك ئاپا) دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە «مەن» نى مەركەز قىلىپ يۇقىرىغا سانىغاندا دادىسى بىلەن ئانىسىغىچە بىر ئەجداد، چوڭ دادىسى بىلەن چوڭ ئانىسىغىچە ئىككى ئەجداد، بوۋىسى بىلەن مومىسىغىچە ئۈچ ئەجداد، چوڭ بوۋىسى بىلەن چوڭ مومىسىغىچە تۆت ئەجداد ھېسابلىنىدۇ.

«مەن» دىن تۆۋەنگە سانىغاندا ئوغۇل ـ قىزلىرى بىر ئەۋلاد، نەۋرىلىرى ئىككى ئەۋلاد، ئەۋرىلىرى ئۈچ ئەۋلاد، چەۋرىلىرى تۆت ئەۋلاد، پەي نەۋرىلىرى بەش ئەۋلاد..... ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ توققۇز ئەۋلاد بىۋاستە قېرىنداشلىق كاتېگورىيەسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ بىۋاستە قېرىنداشلار ئارا نىكاھلىنىش چەكلىنىدۇ.

تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى مۇنداق تۆت سىستېمىغا بۆلۈنىدۇ:

1. قانداش تۇغقان: بىر ئاتا ـ ئانىدىن بولغانلار ۋە ئاتا بىر، ئانا باشقا ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللار؛

2. يېقىن تۇغقان: ئانا جەمەت تۇغقانلار ۋە بىر ئاتىدىن بولغان ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىلنىڭ پەرزەنتلىرى ھەم ئانا بىر، ئاتا بۆلەك ئاكا ـ ئۇكا، ئاچا ـ سىڭىللار؛

3. يـــراق تۇغقـــان: ئاتـــا جەمەت، ئانـــا جەمەت سىستېمـــسىدىكى غەيرىـــي قانـــداش تۇغقانلارنـــڭ ئەۋلادلـــرى. مۇنـــداق تۇغقـــانلار پەرزەنتلەرنـــڭ قېينىئاتـــا، قېينىئانـــا ۋە ئۇلارنـــڭ پەرزەنتلـــرى بولـــۇپ، ئـــادەتتە يـــۇقىرىقى ت-ۇغ-قـــانچىلىق مۇناســـىۋەتتىكىلەرنىڭ ھەممـــسى «تۇغقان» دەپ ئاتىلىدۇ[1].

تۇغقان ناملىرى

ئۇيغـــۇرلاردا بىـــر ئـــائىلە ئەزالـــرى يەنـــى قانـــداش جەمەت بىرلىكـــى ئاساسىدىكى تۇغقانلار ئەجداد تەرتىپى، ئەۋلاد تەرتىپى، ياش تەرتىپى بويىچە خاس نام بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

1. ئەجـــداد تەرتىپـــى بـــويىچە: ئۇيغـــۇرلادا ئەنـــئەنە بـــويىچە ئەجـــداد تەرتىپىنـــڭ خـــاس نـــامى ۋە شـــەخس ئـــسمى يەتتىنچـــى ئەجـــدادقىچە خاتىرىدە تۇتۇلىـــدۇ: ① دادا (ئاتـــا)، ئانـــا (ئاپـــا)؛ ② چـــوڭ دادا (ئاتـــا)، چوڭ ئانا (ئاپا)؛ ③ بوۋا (م) موما (م)؛ ④ چـــوڭ بـــوۋا (م)، چـــوڭ موما (م)؛ ⑤ ئۇلۇغ بوۋا (م) ئۇلۇغ موما (م)؛ ⑥ بەشـــىنچى ئەجـــدادتىن يەنـــى ئۇلۇغ بوۋىدىن يۇقىرىدىكىلەر ئۇلۇغ بوۋامنىڭ بوۋىـــسى يـــاكى ئـــالتىنچى، يەتتىنچى بوۋام دەپ ئاتىلىدۇ. بۇرۇن ئـــالتىنچى، يەتتىنچـــى ئەجـــدادنىڭ خاس نامى بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بىزنىـــڭ دەۋرىمىـــزگە يېتىـــپ كەلگـــۈچە ئۇتنۇلغـــان بولـــسا كېـــرەك، شـــۇنىڭدەك ھـــازىر ئـــۇچىنچى ئەجدادلىرىدىن يۇقىرى ئەجدادىنىڭ خاس نامى ۋە شەخس ئىسملىرىنى تولۇق ئېيتىپ بېرەلەيدىغانلار ئاز ئۇچرايدىغان بولۇپ قالدى.

2. ئەۋلاد تەرتىپـــى بـــويىچە: ئۇيغـــۇرلاردا دادا جەمەتـــى ئەۋلادى ئـــالتە بوغۇمدا يەنى ئالتە ئەۋلادىدا ئاخىرلىشىدۇ. ئـــۇلار: ① ئوغـــۇل يـــاكى قىـــز؛ ② نەۋرە؛ ③ ئەۋرە؛ ④ چەۋرە؛ ⑤ پەي نەۋرە؛ ⑥ كوكۇنە نەۋرە دېيىلىدۇ. نەۋرە ئوغۇل نەۋرە، قىز نەۋرە دەپ پەرقلەندۇرۇلىدۇ.

3. دادا، ئانا جەمەتى بويىچە: دادا، ئانىسىنىڭ ئاكا - ئۇكا، ئاچا-سىـــڭىللىرى ئومۇملاشـــتۇرۇلۇپ تاغـــا يـــاكى ئاغـــا، ئاكـــا، ھاممـــا دەپ

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 229 - ، 230 - بەتلەر.

پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ئەمما، ئادەتتە يېقىنلىق، مېھىر - ھۆرمەت ئېتىبارى بىلەن ئۇلارنىڭ شەخس ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «م» تاۋۇشى قوشۇلۇپ، دادا(م)، ئانا (م)، ئاپا (م) دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى رايونلاردا دادىنىڭ ئاكىسى چوڭ ئاتا، ئۇكىسى كىچىك ئاتا؛ ئانىنىڭ ئاچىسى چوڭ ئاپا، سىڭلىسى كىچىك ئاپا دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

4. قۇدا تۇغقان ئاملىرى: پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ مۇناسىۋىتى بىلەن شەكىللەنگەن غەيرىي قانداش سىستېمىسى ئاساسىدىكى تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى «قۇدا تۇغقان» دېيىلىدۇ ۋە خاس نام بىلەن پەرقلەندۇرۇلىدۇ. ① ئوغۇل ۋە قىز تەرەپ ئاتا - ئانىلىرى قۇدىلارنى پەرقلەندۇرۇش زۆرۈرىيىتى بولغاندا ئەر (ئەركەك) قۇدا، ئايال (چىشى) قۇدا دەپ ئاتىلىدۇ. ② ئوغۇلنىڭ ئايالى «كېلىن ياكى كېلىن بالا»؛ قىزنىڭ ئېرى «كۈيە ياكى كۈيۈ ئوغۇل» دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمما ئوغۇل تەرەپ ئادەتتە كېلىننى ئائىلىنىڭ رەسمىي ئەزاسى سۈپىتىدە «قىزىم ياكى بالام» دەپ ئاتايدۇ. قىز تەرەپ كۈيۈ ئوغۇلنى «ئوغلۇم ياكى بالام» دەپ ئاتايدۇ. ③ ئوغۇلنىڭ ئايالىنىڭ، شۇنىڭدەك كېلىننىڭ ئېرىنىڭ دادا (ئاتا) سى، ئانا (ئاپا) سى «قېينىئاتا»، «قېينىئانا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە دادا (ئاتا)، ئانا (ئاپا) دەپ ئاتىلىدۇ. ④ كۆپ پەرزەنتلىك ئائىلىلەردە چوڭ ئوغۇلنىڭ ئايالى ئۇنىڭ ئاكا - سىڭىللىرى تەرىپىدىن «يەڭگە» ياكى «ئېگىچە»، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا بولسا «ئايلا» دەپ ئاتىلىدۇ. كېلىنلەر ئاردىدىن چوڭلىرىنى ئاكا ياكى ئاغا، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا «موللاكا»، «ئاچا» ياكى «ھەدە»، «ئايلا»؛ كىچىكلىرىنى «ئۇكام»، «سىڭلىم» دەپ ئاتايدۇ. بىر ئائىلىدىكى ئاكا-ئۇكىنىڭ ئاياللىرى ئۆزئارا «ئېپى يەڭگە» دەپ ئاتىشىدۇ. ⑤ ئەرنىڭ ئايالىنىڭ ئاكا - ئۇكىسى «قېينىئاغا»، «قېينىئىنى»، ئاچا-سىڭىللىرى «قېينىئېگىچە»، «قېينىسىڭىل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە ئاكا ياكى ئاچا، ئېگىچە ياكى سىڭىل دەپ ئاتىلىدۇ. ⑥ بىر ئائىلىدىكى ياتلىق بولغان ئاچا - سىڭىلنىڭ ئەرلىرى، شۇنىڭدەك ئەر - ئايال ئىككىسى تەرەپنىڭ ئاكا - ئۇكا، ئاچا - سىڭىللىرى ئاردىسىدا قۇدىلاشقانلارمۇ «باجا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى «قايچا

قۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قۇدا تۇغقانلار بىۋاستە تۇغقانلاردىن ھېسابلانمىسىمۇ، لېكىن ئۆزئارا قاتتىق ھۆرمەتلىشىدۇ. بۇ «قۇدا كەلدى، خۇدا كەلدى»، «كۈيۈ ئوغۇل كەلدى، خان كەلدى» دېگەن تەمسىلدە ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. ⑦ پەرزەنتلەرگە ئائىت خاس نام: يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بىر جان ئىگىسى بىر تۇتاش «بالا»، جىنسىي پەرقىگە قاراپ «ئوغۇل»، «قىز» دەپ ئاتىلىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ يېشىغا توشقۇچە «بوۋاق»، 6 ــ 7 ياشلىق بالىلار «نارەسىدە»، 7ــ8 ياشتىن 11 ــ 12 ياش ئارىلىقىدىكى بالىلار يەنى ئۇششاق يېشىدىكى بالىلار «ئۆسمۈر» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر قېتىملىق تۇغۇتتا تۇغۇلغان ئىككى بالا «قوشكېزەك» دەپ ئاتىلىدۇ. ⑧ نەۋرىلەر: بىر جەمەتتىن بولغان نەۋرىلەر ئادەتتە تۇغقان دەپ ئاتالسىمۇ، ياش تەرتىپى بويىچە يەنىلا «نەۋرە ئاكا»، «نەۋرە ئىنى»، «نەۋرە ئاچا ياكى نەۋرە ھەدە»، «نەۋرە سىڭىل» دېگەن خاس نام ئارقىلىق پەرقلەندۈرۈلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تۇغقان ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان دادا، بوۋا، ئانا (ئاپا)، ئاكا-ئۇكا، ئاچا - سىڭىل، يەڭگە، ئايلا، بالا، قىز، ئوغۇل قاتارلىق ئاتالغۇلار ئادەتتە يېقىنلىق، مېھىر - مۇھەببەت، ھۆرمەت ئىپادىسىدە كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، قولۇم - قوشنا، يار - بۇرادەرلەر ئۆزئارا ئۆزىدىن چوڭلارنى ــ ئەرلەرنى بوۋا، دادا، ئاكا؛ ئاياللارنى ئانا (ئاپا)، ئايلا، ئاچا، يەڭگە؛ كىچىكلەرنى ئۇكام، ئىنىم، بالام، ئوغلۇم، سىڭلىم، قىزىم دەپ ئاتايدۇ. ناتونۇش كىشىلەر مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلى ئۇدۇل كەلگەن بىرىدىن گەپ سوراشقا توغرا كەلگەندە قارشى تەرەپنىڭ جىنسىي پەرقى بويىچە قىياسەن ياش قۇرامىغا قاراپ يۇقىرىدىكى ناملاردا چاقىرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، دىنىي زاتلارنىڭ ئاياللىرى «قۇشناچ»، يۇقىرى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئاياللىرى «ئاغىچا» دەپ ئاتىلىدۇ[①].

---

① ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 230 - ، 233 - بەتلەر.

مراسخورلۇق

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، مراسىنى ئىسلام دىنى شەرىئەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىشقا ئادەتلەنگەن. شەرىئەت قائىدىسىدە مراس بۆلۈش نىزامى مۇنداق بەلگىلەنگەن:

مراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئوغۇل - قىزلىرى بىردىن بولسا، ئومۇمىي مراسىنى ئۇچكە بۆلۈپ، ئىككى ئۈلۈشى ئوغۇلغا، بىر ئۈلۈشى قىزغا تېگىدۇ. قىز ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ بولسا، ئومۇمىي مراسىنى ئۇچكە بۆلۈپ، ئىككى ئۈلۈشى قىزلارغا، بىر ئۈلۈشى ئوغۇلغا تېگىدۇ. ئەگەر ۋارىس قىز بالا بولسا، ئۇنىڭغا مراسنىڭ يېرىمى تېگىدۇ.

مراس قالدۇرغۇچىنىڭ باللىرى بولسا، ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ. بالىسى بولمىسا، مراسنى ئۇچكە بۆلۈپ، ئۇنىڭ ئىككى ئۈلۈشى دادىسىغا، بىر ئۈلۈشى ئانىسىغا تېگىدۇ. ئەگەر مراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن باشقا قېرىنداشلىرى بولمىسا، ئانىسىغا مراسنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمى تېگىدۇ، قالغىنى دادىسىغا تېگىدۇ.

ئايال ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ بالىسى بولمىسا، ئۇ قالدۇرغان مراسنىڭ يېرىمى ئەرگە تېگىدۇ. باللىرى بولسا، ئەرگە مراسنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى تېگىدۇ. ئەر ۋاپات بولسا، باللىرى بولمىسا، مراسنىڭ تۆتتىن بىرى ئايالغا تېگىدۇ. باللىرى بولسا، ئايالغا مراسنىڭ سەككىزدىن بىر قىسمى تېگىدۇ.

مراس قالدۇرغۇچى ئاتا - ئانىسىز، بالىسىز ئەر ياكى ئايال بولۇپ، ئۇنىڭ پەقەت ئانا بىر قېرىندىشى ۋە ئانا بىر ھەمراھى بولسا، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئومۇمىي مراسنىڭ ئالتىدىن بىرى تېگىدۇ. ئەگەر مراس قالدۇرغۇچىنىڭ ئانا بىر، ئاتا باشقا قېرىنداشلىرى، ھەمشىرىلىرى بىردىن كۆپ بولسا، مراسنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ئۇلارغا ئورتاق تەقسىم قىلىنىدۇ.

مۇبادا مراس تەقسىم قىلغاندا ۋارىس ئەمەس تۇغقانلار ياكى تۇغقان ئەمەس يېتىم - يېسىر بولۇپ قالسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، ياخشى سۆز قىلىپ، ئاز - تولا بىرنەرسە بېرىش زۆرۈر، دەپ كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرقى تەقسىمات مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ئورۇنلىنىپ بولغان، ھايات‌لىقتىكى قەرزلىرى تۆلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ. مىراس قالدۇرغۇچىنىڭ ۋەسىيىتى ۋارىسلارغا زىيان سالماسلىق شەرتى بىلەن ئورۇنلىنىشى لازىم. باللارغا بۆلۈنگەن مىراس باللار چوڭ بولغۇچە ساقلىنىپ تۇرۇشى، چوڭ بولغاندا قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى لازىم، دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ بەلگىلىمە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە مىراس تەقسىم قىلغۇچى ئۆلىمالار تەرىپىدىن مىراس ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ نىسبەت (ئوق) كە بۆلۈپ، شەرئىەت قائىدىسى بويىچە تەقسىم قىلىنغان. كېيىنچە ئىسلام شەرئىتىنىڭ مىراسخورلۇق توغرىسىدىكى بۇ بەلگىلىمىلىرى ئاددىيلىشىپ، «ئەرگە پۈتۈن، ئايالغا يېرىم» دېگەننى ئاساس قىلىپ مىراس بۆلۈش ئادەتكە ئايلانغان.

ئىسلام شەرئىتى بويىچە مىراس بۆلىدىغان بۇنداق ئادەت 1950 - يىلىدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا دۆلىتىمىزنىڭ «ۋارىسلىق قانۇنى» بويىچە مىراس بۆلۈش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر نۇقتىسىدىن ئالغاندا، يەنە مىراسخورلۇقتا مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرمۇ مەۋجۇت، يەنى ياتلىق قىلىنغان قىزلار يەنىلا ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ.

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيەسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن. چۈنكى، ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇشى ئائىلىنىڭ رونىق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرە ئىچىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. ئائىلىگە مەنسۇپ ئورتاق ئىستىل ھەربىر ئائىلىدە ئەنئەنىۋى ھالدا شەكىللەنگەن بىر خىل ئىجتىمائىي ئادەت

بولۇپ، ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشى تەلەپ قىلىندۇ. ئائىلە ئىستىلى ئائىلە تەربىيەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئۇيغۇر دولانلىرىدا ئائىلە تەربىيەسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، ئەخلاقىي تەربىيەگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش؛ يەنە بىرى، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت.

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا ـ ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ، ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ» دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك. شۇ سەۋەبتىن، قائىدە ـ يوسۇن بىلمەيدىغان ئەدەپسىز بالىلار چېلىقسا، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ، «چاقتا گۈناھ يوق، شادىسى بۇزۇق، قىزىدا گۈناھ يوق، ئانىسى بۇزۇق» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان.

ئۇيغۇرلار ئائىلىلىرىدە يۇرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيەنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئەمگەكچان، راستچىل، ئۆزئارا كۆيۈمچان، ئاق كۆڭۈل، ئەقىل-پاراسەتلىك، ئەھلى مۇسۇلمان قىلىپ تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇغۇل بالىنى تەربىيەلەشنى ئاساسەن دادا، قىز بالىنى تەربىيەلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دادا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، ئەدەپ ـ ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلسە، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەپ بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ، مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە قىز بالا ھامان «تالانىڭ ئادىمى» يەنى باشقا ئائىلىگە «بالا» بولىدىغان بولغاچقا، قىز بالىنىڭ تەربىيەسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى، كىر ـ قات يۇيۇش، تاماق ئېتىش،

تەككۇچىلىك قاتارلىق ئىشلارنى ئۆگىتىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر يۇرۇش ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، كىيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەپ - ئەخلاق مىزانلىرى بىلەن زىچ بىرلىشىپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مىللىي ئەخلاق ئادىتىگە ئايلانغان.

ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتى

ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتى ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ ئۆزى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن قالدۇرغان مىراسىغا ئەۋلادلىرىنىڭ قانداق ۋارىسلىق قىلىشى زۆرۈرلۈكى ھەققىدىكى ئارزۇسى ۋە تەلەپلىرىنى بىلدۈرۈش، يەنە بىرى ئۆزى ھايات ۋاقتىدا قىلغۇسى بولسىمۇ، شارائىتى يېتىپ ئۈلگۈرەلمىگەن ياكى يار بەرمىگەنلىكى سەۋەبىدىن قىلىپ بولالمايۋاتقان بىرەر ئىشنى ئۆزى بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىك قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار بولغان ياكى ئۆزى ئىشىنىدىغان بىرەرسىگە تاپىلاپ قويۇش زۆرۈرىيىتىدىن پەيدا بولغان. ۋەسىيەت شەكلى ئاساسەن ئاغزاكى ۋەسىيەت ۋە يازما ۋەسىيەت دەپ ئىككى خىل بولىدۇ. يازما ۋەسىيەتلەر ئاغزاكى ۋەسىيەتلەرگە قارىغاندا سەل كونكرېت، مۇرەككەپ ۋە رەسمىيەتلىك بولۇپ، گۇۋاھچىلار بولۇشى ۋە ۋەسىيەت يېزىلىپ بولغاندىن كېيىن گۇۋاھچىلارنىڭ قول قويۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ۋەسىيەت قالدۇرۇش پەقەت ئۆز ئارزۇسى بويىچە مىراسنى تەقسىملەشنى ئۈمىد قىلىدىغان كىشىلەرگىلا خاس ئادەت بولماستىن، بەلكى يىراق سەپەر ياكى جەڭگە كېتىپ قايتىپ كېلىش-كېلەلمەسلىكىگە ئىشەنچ قىلالمىغان ۋە ياكى ئاغرىپ قېلىپ، كېسىلىنىڭ ساقىيىشىغا كۆزى يەتمىگەن كىشىلەر ھەمدە نورمال ئەھۋالدىكى كىشىلەرمۇ قىلسا بولىدىغان ئىشتۇر.

ئەجدادلىرىمز ۋەسىيەتنامىلەرنى پەقەت ئۆزى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، مىراسلىرىنىڭ لىللا تەقسىملىنىشى ۋە ئۆزىنىڭ باشقىلار بىلەن بولغان ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋىتىنى قانداق ھەل قىلىش ئېھتىياجى

تۇپەيلىدىنلا ئەمەس، بەلكى ئۆز قەبىلە - قوۋمىنىڭ ئىناق، ئۆم ياشىشى، باشقا خەلقلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەكلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ھەققىدە قىممەتلىك ۋەسىيەتلەرنىمۇ قالدۇرغان.

ئىسلام دىنىدىمۇ ۋەسىيەت قالدۇرۇشنىڭ دۇرۇسلۇقى ۋە زۆرۈرلۈكى ئېنىق تەكىتلەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتى ئىسلام دىنىنىڭ بۇ ھەقتىكى بەلگىلىمىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە تېخىمۇ زور ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتىدە ياشىنىپ قالغان كىشىلەر باللىرى ياكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا ئۆزىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنكى دەپنە ئىشلىرىنىڭ قانداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ھەققىدىمۇ ۋەسىيەت قالدۇرىدىغان ئادەت بار. مەسىلەن، «مەن تۇغۇپ كەتسەم، ئانامنىڭ (ياكى ئاتامنىڭ) قەبرىسىنىڭ يېنىدا قويۇڭلار!» ياكى «مېنىڭ مېيىت نامزىمنى پالانچى (موللام ياكى ئاخۇن) چۈشۈرسۇن» دېگەندەك ۋەسىيەتلەرنى ھەم ئۇچرىتىمىز. پەرزەنتلەرنىڭ ئاتا - ئانىلارنىڭ ۋەسىيىتىنى شەرتسىز ئورۇنلىشى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا ئۇلاردىكى ئەجدادقا تېۋىنىش ئىدىيەسىمۇ زور تۇرتكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا پەرزەنتلەر ئاتا - ئانىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى بەجانىدىل ئورۇنلايدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ ۋەسىيىتى ياخشى ئورۇنلانسا، ئۇلارنىڭ روھى خۇش بولىدۇ، پەرزەنتلىرىنى يۆلەيدۇ، دەيدىغان قاراش مەۋجۇت. ئۇيغۇرلاردا يەنە ئاتا - ئانىلار ئەگەر كۆپ پەرزەنتلىك بولسا، باللىرىنىڭ چوڭىغا ئۆزى تۇغۇپ كەتكەندىن كېيىن، كىچىك ئىنى - سىڭىللىرىغا خۇددى ئۆز ئاتا - ئانىسىدەك كۆيۈنۈپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ زىممىسىدىكى ئورۇنلاپ بولالمىغان ئىشلارنى (ئوغۇل بولسا خەتنىسىنى قىلدۇرۇش، دىنىي ئەھكاملارنى ئۆگىتىش، ئۆيلەپ قويۇش؛ قىز بولسا قۇلقىنى تەشتۇرۇش، ئېغىر ئىشلارغا سالماسلىق ۋە بويىغا يەتكەندە تالالىق قىلىش..... قاتارلىق ئىشلارنى) ئۇلارغا ۋاكالىتەن قىلىپ قويۇشنى ۋەسىيەت قىلىشىدۇ. بۇنداق ۋەسىيەتلەر كۆپىنچە ئاغزاكى شەكىلدە بولىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ۋەسىيەت ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ

ئۆز زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى باشقىلارغا ھاۋالە قىلىشىدۇر.

ۋەسىيەتنامىلەر پۈتۈلگەندە كۆپىنچە ئۇنىڭغا ئىشەنچلىك ئادەمدىن بىرقانچىسى گۇۋاھ بولىدۇ ھەمدە ئىشەنچلىك كىشىلەر بۇ ۋەسىيەتنامىنى بىر نۇسخىدىن ساقلاپ قويىدۇ. ۋەسىيەتنامە ۋەسىيەت قىلغۇچى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن كۆچكە ئىگە بولىدۇ ۋە ئىجرا قىلىنىدۇ. ۋەسىيەت قىلغۇچى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ۋەسىيەت بويىچە ياش قۇرامىغا يەتمىگەن بالا ۋە روھىي كېسەللەرگە مىراس تەقسىملەنگەن بولسا، ئۇلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىنى قوغداش، مال ـ مۈلۈك ۋە باشقا بارلىق قانۇنلۇق ھوقۇق ـ مەنپەئەتىنى نازارەت قىلىش، قوغداش ھەمدە ۋەسىيەتنامىلەرنىڭ ئەسلىي مەزمۇنى بويىچە ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىش ئۈچۈن ۋەسىي تەيىنلىنىدۇ.

ۋەسىيەتنامىلەردە ۋەسىيەت قالدۇرغۇچىنىڭ ھاياتىدا نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى ۋە ئۆزى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن نېمە ئىشلارنىڭ قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقى ئەكس ئېتىدۇ. جەمئىيەتتە ئىجتىمائىي ئەخلاققا خىلاپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزىدىغان، كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سالىدىغان ۋەسىيەتلەر ئومۇم تەرىپىدىن چەكلىنىدۇ. ۋەسىيەت ــ قانداشلىق ۋە دوستلۇقنى ئاساس قىلىپ، ئەجدادلارنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزىدىغان بۇرچ رىشتىسىدۇر.

ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتى جامائەت گۇۋاھلىقى، قانداشلىق، مىراس تەقسىملەش، مۈلۈك ۋارىسلىقى ۋە ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا چېتىلىدىغان، شۇنداقلا ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرىدىغان بىر ياخشى ئادەتتۇر[1].

2. توي ـ تۆكۈن ئادەتلىرى

نىكاھ رەسمىيەتلىرى

نىكاھ تۈزۈمى: ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە بىر ئەر بىر

[1] ئابدۇقەييۇم مەجىت: «ئۇيغۇرلاردا ۋەسىيەت قالدۇرۇش ئادىتى»، «مىراس»ژۇرنىلىنىڭ 2008 ـ يىللىق 3 ـ سانى، 44 ـ ، 47 ـ بەتلەر.

خوتۇنلۇق تۇزۈمى ئاساسلىق ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى: ئەرلەرنىڭ ئەرلىك ھوقۇق - ئىمتىيازى مۇقەددەس ئىدى. گەرچە بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق تۇزۈم ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەرلەر ئەرلىك ھوقۇق - ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئىككى، ھەتتا ئۈچ - تۆت خوتۇن ئالىدىغان ئەھۋالمۇ تەڭ مەۋجۇت بولغان. مۇنداق ئەھۋال ئومۇميۈزلۈك بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇناسىق ئەھۋاللار سەۋەب بولغان:

1. ئوتتۇرىدا پەرزەنت بولماسلىقى ياكى ئايالنىڭ تۇغۇت ئىقتىدارى بولماسلىقى سەۋەبى بىلەن ئەر خوتۇن ئوستىگە يەنە بىر خوتۇن ئالغان. مۇنداق سەۋەب زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا ئەر - خوتۇن رازىلىشىش ئاساسىدا ئىش كۆرۈلىدۇ. كۆپىنچە ھاللاردا ئايال تەرەپ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ لايىق تاللايدۇ ۋە تۇيۇ ئىشىغا ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. مۇنداق بىر ئەرلىك ئىككى خوتۇن «چوڭ خوتۇن»، «كىچىك خوتۇن» دەپ ئاتىلىدۇ. كىچىك خوتۇن ئادەتتە «توقال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

2. تىجارەت بىلەن ياكى باشقا ئىشلار بىلەن سىرتتا ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ قېلىش ئەھۋالى بولغانىدا ئەر يەنە بىر خوتۇنلۇق بولغان. بەزى ئەرلەر ئەرلىك ئىمتىيازى، جەمئىيەتتىكى نوپۇزى، بايلىق، ھوقۇق-ئىمتىيازىغا تايىنىپ ئۆز خاھىشچە توقال ئالىدىغانلارمۇ بولغان. ئەمما، بۇ خىلدىكى توقال ئالغۇچىلار بىرقەدەر ئاز بولغان، بولۇپمۇ ئۇچ - تۆت توقال ئېلىش ناھايىتى ئاز ساندىكى يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر ئىچىدىلا مەۋجۇت بولغاچقا، ئۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئاز كۆرۈلگەن.

پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ ئىشى ئاساسەن ئاتا - ئانىنىڭ ئىلكىدە بولۇپ كەلگەن. ئوغۇل - قىز ئۆزئارا تېپىشىپ رازىلاشقاندىن كېيىن، ئاتا-ئانىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ تويلىشىدىغان ئەھۋالمۇ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، ئەمما ئاتا - ئانىنىڭ پىكرى يەنىلا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايتتى.

نىكاھلىنىش دائىرىسى: ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھلىنىشى ئادەتتە ئۆز مىللەت قوۋمى بىلەن چەكلىنىپ، ئاساسلىقى يات ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ

بېرىلىدۇ. بىۋاستە قانداش تۇغقانلار ياكى دادىغا يا ئانىغا ئۆگەي، جۇملىدىن ئاسراندى پەرزەنتلەر ئارا نىكاھلىنىشقا پەقەت بولمايدۇ، ئەمما تۇغقانچىلىق قوغلىشىپ يېقىن تۇغقانلار ئارا نەۋرىلەرنى ئۆزئارا چېتىش ئادەتلىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. بۇ خىل ئەھۋالدا ئەۋلادنىڭ ئەيىبناق تۇغۇلۇپ قېلىشى، ئەر - خوتۇن مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشى بولماي ئاجرىشىپ كېتىشى بىلەن ئاتا - ئانىلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يىرىكلىشىپ، ھەتتا ياتلىشىپ كېتىش ھادىسىلىرىنىڭ سادىر بولۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق پوزىتسىيە تۇتۇلىدۇ. مۇمكىنقەدەر نەۋرىلەرنى چېتىشتىن ساقلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ خىلدىكى نىكاھلىنىش ئاز ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا يەنە دىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئارقىسىدا غەيرىي مىللەت قوۋمى بىلەن، جۇملىدىن مۇھەببەت تۈپەيلىدىن غەيرىي دىنىدىكى غەيرىي مىللەت قوۋمى بىلەن نىكاھلىنىش ئەھۋاللىرىمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردا كېلىنىڭ كۈيۈسى ۋاپات بولۇپ كەتكەن تەقدىردە ئاكىسى ياكى ئۇكىسى ئۇنىڭغا ئۆيلىنىشكە بولمايدۇ. ئەمما، بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئاكىسى ۋاپات بولۇپ كېتىپ يەڭگىسى تۇل قالغان (**ئۇلار بۆلەك ئۆي تۇتۇپ ئولتۇرغان تەقدىردە**) بولسا، ئاكىسىنىڭ **مال - مۈلكى**، پەرزەنتلىرىنى دەپ ئۇكىسى يەڭگىسىگە ئۆيلىنىدىغان **ئەھۋالمۇ مەۋجۇت** بولۇپ ئۆتكەن، ئەمما جامائەتچىلىك تەرىپىدىن قاتتىق ئەيىبلىنىپ كەلگەچكە، ئۇنداق ئەھۋال كەمدىن - كەم ئۇچرايتتى. ئاكىسى ئۇكىسىنىڭ ئايالىغا ئۆيلىنىشكە پەقەت بولمايدۇ. ئايال ئۆلۈپ كەتسە، ئەر ئايالىنىڭ سىڭلىسىغا (تەڭ دېمەتلىك بولسا ئاچىسىغا) ئۆيلىنىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدىمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتە ئۇزۇلۇپ قالماسلىق، پەرزەنتلىرىنىڭ ياتسىراپ قالماسلىقى مەقسەت قىلىنىدۇ.

نىكاھلىنىش يېشى: ئۇيغۇرلار بالىدۇر ئۈيلىنىش بولۇشقا ئادەتلەنگەن. شۇڭا، ئوغۇللار ئادەتتە 16 — 18 يېشىدا ئۆيلىنىدۇ. قىزلار 15 — 17 ياشتا ياتلىق بولىدۇ. ھازىر بۇ ئادەت ئۆزگەردى. دۆلىتىمىزنىڭ «نىكاھ قانۇنى» بويىچە ئوغۇلنىڭ يېشى 20 گە، قىزنىڭ

يېشى 18 گە توشمىسا توي خېتى بېرىلمەيدىغان بولدى[1].

تويلىشىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار توي ئىشىنى «ئۆمۈر سودىسى» دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا، توي ئىشى، توي مۇراسىمى، بولۇپمۇ لايىق تاللاشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئوداللىق، يانچىلىق ئاساسىدىكى نىكاھ تۈزۈمى ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەچكە، تويلىشىشتىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ بەزى فېئوداللىق ئەخلاقي قاراشلار شەكىللەنگەن. «قىرغاق كۆرۈپ بوز ئال، ئانا كۆرۈپ قىز ئال» دېگەن ماقالدا ئەنە شۇنداق فېئوداللىق ئەخلاق قارىشى ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇرلاردا تويلىشىش جەريانى تۆۋەندىكىچە باسقۇچلاردا ئۆتىدۇ:

بىرىنچى، لايىق تاللاش: لايىق تاللاشتا ئادەتتە مۇنداق ئۇچ خىل ئۇسۇل قوللىنىدۇ:

1. ئاتا ـ ئانا ئالدى بىلەن ئەل ـ مەھەللە، قولۇم ـ قوشنا، يار-بۇرادەر، ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىن، ئاندىن قالسا يات يېزا-قىشلاقلاردىن ئۆز پەرزەنتى (ئوغلى) ئۈچۈن لايىق كۆزىتىدۇ. ئاتا-ئانىنىڭ پىكرى بىر يەرگە كەلگەندىن كېيىن، باشقىلار ئارقىلىق ئوغلىغا بېشارەت بېرىلىدۇ ياكى ئوغلىنىڭ رايى ئاڭلىنىدۇ. ئوغۇلدا باشقا ئىنكاس بولمىسا، ئاتا ـ ئانا كۆزىتىپ تاللىغان لايىق نىشانلىنىدۇ. ئەگەر ئوغلىنىڭ ياقتۇرۇپ سۆزلىشپ يۈرگەن لايىقى بولغان تەقدىردە بۇ لايىق ئاتا ـ ئانىغىمۇ مۇناسىپ كۆرۈلسە، ئاخىرقى ھېسابتا شۇ لايىق نىشانلىنىدۇ. ئادەتتە ئاتا ـ ئانىنىڭ پىكرى ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ. ئوغۇل بىلەن قىز بىر ـ بىرىنى ياقتۇرۇپ قالغان بولسا، ئۆز ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ سىمۋولى قىلىپ ئۆزئارا خاتىرە قالدۇرۇشىدۇ. ئوغۇللار ئادەتتە كۈمۈش ئۈزۈك (ھاللىق ئائىلىدىكىلەر ئالتۇن ئۈزۈك)، بويۇنتۇمار، قىزلار ئۆزى گۈل چېكىپ ئىشلىگەن قول ياغلىق تەقدىم

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 235 ـ ، 237 ـ بەتلەر.

قىلىدۇ.

2. بەزى ئائىلىلەر مەلۇم بىرىنىڭ ئوغلىنى (قىزىنى) كىچىكىدىن ياخشى كۆرۈپ كەلگەن بولسا، ھەر خىل سوروۇن - پۇرسەتلەردىن پايدىلىنىپ «بالا قىلىۋالىمەن»، «ئوبدان بالا بولدى» دېگەندەك سۆز- ئىبارىلەر بىلەن ئوغۇلغا (قىزغا)، جۈملىدىن ئوغۇل (قىز) نىڭ ئاتا- ئانىسغا بېشارەت بېرىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئوغۇل (قىز) دا، ئوغۇل (قىز) نىڭ ئاتا - ئانىسىدا بۇ بېشارەتكە مۇناسىپ بىرەر ئىپادە كۆرۈلسە، ئوغۇل (قىز) تەرەپ تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرى ئارقىلىق ئۆز ئىستەكلىرىنى بىلدۈرۈشىدۇ. ئىككى تەرەپ رەسمىي مۇناسىپ كېلىشسە، ئاندىن قۇدىلىشىش رەسمىيەتلىرىنى كۆرىدۇ.

3. بەزى ئائىلىلەر، بولۇپمۇ كۆپ قىزلىق ئائىلىلەر ئۆزلىرى بىۋاستە ياۋاش، تىرىشچان، ئاتىسز ياكى ئانىسز ياكى قارا يېتىم بالىلارنى تاللاپ قىزلىرىدىن بىرىنى ئۇنىڭغا چېتىپ قويىدۇ. ئۇ شۇ ئۆينىڭ ئوغلى ھېسابىدا بولىدۇ. بۇ ئادەتتە «ئوغۇلچىلاپ ئەكىرىش (كىرىش)» دەپ ئاتىلىدۇ.

4. مەخسۇس ئادەم ئارقىلىق تاللاش: ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ياش ئوغۇل - قىزلارغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بويتاق ياكى سويتاق (تۇل ئايال) لارغا لايىق تونۇشتۇرۇشنى كەسىپ قىلغان ئايالار بولۇپ كەلگەن. بۇنداق ئايال «دەللال» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى ئائىلىلەر ئۆز ئوغلى، (قىز)لىرى ئۈچۈن، جۈملىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بويتاق - سويتاقلار ئۆزلىرى ئۈچۈن شۇنداق ئايالار ئارقىلىق لايىق تاللايدۇ. بۇنداق ئايالار ھازىرقى «لايىق تونۇشتۇرۇش ئورنى» نىڭ رولىنى ئويناپ كەلگەن.

5. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا لايىق تاللاشتا مۇنداق ئالاھىدە ئۇسۇلمۇ قوللىنىپ كېلىنگەن:

ئوغۇل بىلەن قىزنى ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدىن باشلاپ كۆزىتىش: بالىلار بىللە ئويناپ، كېلىپ - كېتىپ يۈرگەن چاغلىرىدىن باشلاپ ئاتا - ئانىلار ئۇلارنى سۆز - ھەرىكىتىنىڭ چاققانلىقى، تۇرگۇن، جۇشقۇنلۇقى قاتارلىق جەھەتلەردىن كۆزىتىپ، شۇلاردىن بىرەرىنى نىشانلاپ، ئوغۇل تەرەپنىڭ ئانىسى شۇ نىشانلىغان قىزنىڭ كېلىپ - كېتىپ ئويناپ

يۇرگەن پۇرستىدىن پايدىلىنىپ، قىزغا تۇيدۇرماي ئۇنىڭ كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكىنىڭ بىر يېرىنى قىيىپ قويىدۇ. قىز تەرەپنىڭ ئانىسى ئوغۇلنىڭ بېشىغا ياكى مۇرىسىگە بىر كالتە ئاق يىپنى يېپىشتۇرۇپ قويىدۇ. بالىلار ئۆيلىرىگە قايتقانىدا بۇنى كۆرگەن ئاتا - ئانا: «هە، قىزىمىزغا (ئوغلىمىزغا) لايىق چىقىپتۇ» دەپ ئەلچى (ئۇچۇر) كۈتىدۇ. ئوغۇل تەرەپ ئەلچى ئەۋەتىش تەرەددۇتىدا بولىدۇ. ئەلچى بېرىشتا توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخان قىلىپ بارىدۇ. ئوغۇل تەرەپ مۇناسىپ كۆرمىسە، قىز تەرەپ ئايرىم توققۇز دانە بېلىق بېشىنى پىشۇرۇپ داستىخانىنى ياندۇرىدۇ[1].

بۇرۇنقى چاغلاردا ئۇيغۇرلاردا قىيامەتلىك ئىككى دوست ئايالىرى هاملىدار چاغدىلا كەلگۈسىدە پەرزەنتلىرىنى چېتىپ قويۇشنى ۋەدىلىشىدىغان ئادەتمۇ بولغان. ئەگەر ئايالىرى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدەك بىرى ئوغۇل، بىرى قىز تۇغقان بولسا، ئۇلار ساغلام چوڭ بولۇپ بالاغەتكە يەتكەن هامان ئۇلارنى چېتىپ قويىاتتى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لايىق تاللاشتا مەيلى قانداق ئۇسۇل قوللىنىلسۇن، ئاتا - ئانىنىڭ ئىرادىسى هەل قىلغۇچ رول ئويناپ كەلگەن، بۇ ۋىئوداللىق ئەخلاق قارىشى بىلەن بۇاستە مۇناسىۋەتلىك. بۇرۇن يەنە مۇنداق ئادەت - خاھىشلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن: ① بالاغەتكە يېتىپ قالغان قىزلار ئۆزى يالغۇز يىراق - يېقىنلارغا بېرىشتىن، بولۇپمۇ يىگىتلەر بىلەن ئۇچرىشىشتىن، يىگىتلەرگە تىكىلىپ قاراشتىن ساقلىناتتى. بۇ قىزلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق دەپ قارىلاتتى. ② لايىقنى ئاتا - ئانا تاللاپ بېكىتكەچكە، تويلىشىدىغان ئوغۇل - قىز ئوتتۇرىسىدا ئۇچرىشىش بولمايتتى، بولۇپمۇ باشقا مەھەللە، يېزىلاردىن تويلاشقۇچىلار تا توي بولۇپ قىز كۆچۈرۈپ كېلىنىپ كەچكى يۇز ئاچقۇسى بولغاندا ئاندىن يۇز كۆرۈشەتتى. ③ ياش ئوغۇل - قىزلاردا ئۆزئارا مۇھەببەتلىشىش خاھىشلىرى بولسىمۇ، ئەمما ناھايىتى خۇپىيانە

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993- يىلى 4- ئاي نەشرى، 238-، 239- بەتلەر.

بولاتتى. ئەگەر سىزىلىپ قالسا، ئۇلار، بولۇپمۇ قىزلار داپشاق، ئەخلاقسىز دەپ قارىلاتتى. ④ ئۆزئارا مۇھەببەت باغلىشىپ تويلىشىشقا ۋەدىلەشكەن ياش ئوغۇل - قىزلار ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە باشقىلارغا ياتلىق بولۇش (ئۆيلىنىش)كە مەجبۇر بولغان تەقدىردە كېيىن ھەر خىل باھانە - سەۋەبلەر بىلەن ئاجرىشىپ كېتىپ، ئاخىر ئىككىسى تويلىشىپ بىرگە ئۆتىدىغان يېكى ئاتا - ئانىسىنىڭ ئىرادىسگە بويسۇنماي، بىر - ئىككى كۈن بىللە قېچىپ كېتىپ ئاتا - ئانىسىنى ئۆزلىرىنىڭ تويلىشىشىغا مەجبۇر قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

ئىككىنچى، ئادەم (ئەلچى) قويۇش: لايىق مۇقىملانغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى قويىدۇ. ئەلچى ئادەتتە ئىككى - ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. قىز تەرەپ بارغان ئەلچىلەرنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، داستىخان سېلىپ چىرايلىق كۈتىدۇ. داستىخان ئۈستىدە ئەلچىلەر «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دەپ سۆز باشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىشتىكى مۇددىئاسىنى ئىزھار قىلىدۇ. قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپنى مۇناسىپ كۆرسە، «ھەرقايسىلىرىدىن قىزىمزنى ئايىمايمىز»؛ مۇناسىپ كۆرمىسە، «قىزىمزىمىز تېخى كىچىك» ياكى «قىزىمزنىڭ بېشى باغلاقلىق» ياكى «باشقىلارنىڭ داستىخىنىنى ئېلىپ قويغان» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

ئۈچىنچى، داستىخان تاشلاش: بۇ «كىچىك چاي» ياكى «رەھمەت چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئوغۇل تەرەپ ئۆز ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ، يۈرت ئىچىدە ئېقىۋاتقان رەسمىيەتلەر بويىچە ئىككى-ئۈچ كىيىملىك رەخت، مەلۇم ساندا نان، قەنت - گېزەك، قارا چاي قاتارلىق نەرسىلەرنى ھازىرلاپ، ئوغۇلنىڭ ئانىسى ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلىرىدىن تۆت - بەش ئايالنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپكە بارىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ ئانىسى رەسمىي يۈز كۆرۈشىدۇ. قىز تەرەپ كەلگەن مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن ئەكەلگەن سوۋغاتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تويلۇق توغرىسىدا

ئۇچۇر بېرىشنى سوراپ خوشلىشىپ قايتىدۇ.

تۆتىنچى، تويلۇق مەسلىھەت: تويلۇق ــ تـوي سـۆزىدىن كەلـگەن. تويلۇق خاس تويلۇق، قويۇمچا، ئاش ـ سۇدىن ئىبارەت ئۇچ تـۈرنى ئـۆز ئىچىگە ئالـدۇ. خـاس تويلـۇق مەخـسۇس قىزغـا ئاتالغـان بـىر يـۈرۈش ئۇستباش، ئىككى ـ ئۈچ كىيىملىك ئەن رەخت ۋە زىننەت بۇيۇملىرىنى؛ قويۇمچا قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى، بۇاستە تۇغقان ۋە يـېقىن تۇغقانلىرىغـا قويۇلىدىغان قويۇمچا (ئاساسەن كىيىملىك رەخت)؛ ئاش ـ سـۇ مەرىكە كـۈنى مېھمـان ئۈزىتىـشقا كېرەكلىـك گـۆش ـ يـاغ، ئـۇن يـاكى گـۈرۈچ، سەۋزە، چاي، تۇز، قەنـت ـ گېـزەك، ئوتـۇن قاتـارلىق نەرسـىلەرنى ئـۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قـىز تەرەپ ئوغـۇل تەرەپـكە يـۇقىرىقى ئـۇچ تـۈر بـويىچە تىزىملىـك بېرىـدۇ. ئىككـى تەرەپ ۋەكىلـى قـىز تەرەپ ئـۆيىگە جەم بولـۇپ، تىزىملىكتىكى تەلەپ بىلەن ئوغۇل تەرەپنىـڭ ھازىرلىقى ئوتتۇرىـسىدىكى پەرق ئۇستىدە مەسلىھەتلىشىدۇ. قـىز تەرەپ ئالـدى بـىلەن ۋەكىللەرنـى چىرايلىـق كۈتـىدۇ. داستىخان يېغلىغانـدىن كېيىن رەسـمىي مەسـلىھەت باشلىنىدۇ. مەسلىھەت ئارقىلىق جەمئىيەتتە ئېقىۋاتقان ئـۆلچەم ئاساسـىدا ئىككى تەرەپ رازى بولغۇدەك بىر قارارغا كېلىشىپ تارقىشىدۇ. مەسلىھەت جەريانـىدا قـىز تەرەپ دادىـسى سـۆز ئاچمـاي ئولتـۇرۇپ، ئەڭ ئاخىرىـدا پوزىتسىيە بىلدۈرىدۇ، شۇنىڭدەك مۇشۇ قېتىم ئىككى تەرەپنىـڭ قويۇمچـا ۋە يانـدۇرۇق قويۇمچـا قويۇلىـدىغانلارنىڭ دائىرىـسى، ئـادەم سـانى ئۇستىدىمۇ مەسلىھەت بولىدۇ. مەسلىھەت ئارقىلىق بەزى ئائىلىلەر ئىككـى تەرەپ ئاتا ـ ئانىسىدىن باشقىلارغا قويۇمچا قويماسلىقنى ياكى بۇاسـتە تۇغقانلىرىدىن بىرنەچچىسىگىلا قويۇشنى قارار قىلىشىدۇ. بەزىلەر تويلۇق ئۇسـتىدە بەھـۇدە تـالاش ـ تـارتىش بولۇشـى بـىلەن بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەرنىڭ سادىر بولۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئىككى تەرەپ ئاتا ـ ئانىسى شەخسەن ئـۆزلىرى يۈزتـۇرا كېلىـشىپ ھەل قىلىـدۇ. چۈنكى، تويلۇق ئۇستىدىكى شـۇنداق كۆڭۈلسىزلىكلەر تـۇپەيلى بولـۇش ئالدىدا تۇرغان توي بۇزۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ سادىر بولاتتى.

كونا ئادەت بويىچە قىز ئۈچۈن ئەڭ كۆپ دېگەنـدە توققـۇز قـۇر، ئـاز

دېگەنـــده بەش قـــوردىن يەتـــتە قـــورغىچە، ئەڭ ئـــاز دېگەنـــده ئـــوچ كىيىملىـــك، بـــردىن دوپپـــا، يـــاغلىق، بـــر جـــوپ ئۆتـــۈك، زىننـــەت بۇيۇملىرىدىن بىر جۈپ ئالتۇن ياكى كۈمۈش ھالقا سېلىناتتى. ئەمما، يۇقىرى تەبىقىدىكى باي ئائىلىلەر ئوتتۇرىسىدا يازلىق - قىشلىق بولۇپ ئون نەچچە قۇر كىيىملىك، جۈپلەپ ياغلىق، دوپپا، قاما تۇماق، ئۆتۈك قاتارلىق ئۈستىباش، بىر جۈپ ئالتۇن ھالقا، ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن بىلەزۈك ۋە ئالتۇن تاج، ئالتۇن قاداقلىق دوپپا قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرى سېلىناتتى. مەرىكە ئۈچۈن 10 ــ 20 قوي، 2 ــ 3 كالا، نەچچە يۈز جىڭلاپ ئون، گۈرۈچ ئىشلىتەتتى.

تويلۇقنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكىنىڭ «9» بولۇشىغا كەلسەك، «9» نىڭ قەدىمكى ئەنئەنىمىزدە «مۇقەددەس سان» دەپ قارىلىپ كەلگەنلىكى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك.

بەشىنچى، تويلۇق تاپشۇرۇش: تويلۇق تاپشۇرۇش ئۈسۈلى ئاساسەن ئىككى خىل: ① تويلۇق مەسلىھەتى پىشقاندىن كېيىن، تويلۇقنى بازار باھاسى بويىچە پۈلغا سۈندۇرۇپ پۈل تاپشۇرۇپ، تويلۇقنى قىز تەرەپ ئۆز خاھىشىچە ئېلىش؛ ② ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپنىڭ تەلىپى بويىچە تويلۇق ھازىرلاپ، چوڭ چاي كۈنى كۆچىلىكنىڭ ئالدىدا قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئالدىغا قويۇش. ئادەتتە ئىككىنچى خىل ئۈسۈل بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك قوللىنىپ كېلىنگەن.

ئالتىنچى، چوڭ چاي: بۇ باسقۇچتا قىزغا ھازىرلانغان تويلۇق تاپشۇرۇلىدۇ ۋە قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قاتارلىق ئۇرۇق - تۇغقانلارغا قويۇلىدىغان قويۇمچىلار قويۇلىدۇ، توي كۈنى رەسمىي بېكىتىلىدۇ. شۇڭا، «چوڭ چاي» دەپ ئاتالغان. بۇ كۈنى قىز تەرەپنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم - قوشنا، يار - بۇرادەرلىرىمۇ ھازىر بولىدۇ. ئوغۇل تەرەپنىڭ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا، يار-بۇرادەرلىرى بولۇپ 10 ــ 15 كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھازىرلىغان تويلۇق، قويۇمچا قاتارلىقلارغا بەلگىلىك مىقداردا گۆش، ماي، گۈرۈچ، سەۋزە، تۇز، قەنت - گېزەك، بىرەر تاختا چاي قوشۇپ قىز تەرەپكە داستىخان قىلىپ كېلىدۇ. قىز تەرەپ مېھمانلارنى چىرايلىق مېھمان

قىلىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ۋەكىلى (ئاياال) ئەكەلگەن داستىخاننى مېھمانلار ئالدىدا ئېچىپ، ئۆز تەرتىپى بويىچە بىر- بىرلەپ ئېلان قىلىدۇ. بۇ رەسمىيەت تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئىككى تەرەپ ۋەكىلى (ئەرلەر) تويىنىڭ ئاش - سۇيى ۋە كەم نەرسىلەر ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ بىر قارارغا كېلىپ، ئاش - سۇ ئەكېلىدىغان ۋاقىت بىلەن مەربىكە كۈنىنى بەلگىلەپ خوشلىشىپ قايتىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلاردا تويلۇق، چوڭ چاي، تويى مەربىكسىنىڭ كۆلىمى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە جەمئىيەتتە ئېقىۋاتقان ئۆلچەم ئاساسىدا بولىدۇ. قىز تەرەپ ئارتۇقچە تەلەپ قويسا جامائەتچىلىكنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار ئىلاج بار تەڭ ئورۇندىكىلەر بىلەن تويلىشىدۇ[1].

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت سەۋىيەسى تەكشى بولمىغىنى ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان تۇي ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. تۆۋەندە پۈتۈن ئۇيغۇرلارغا بىرقەدەر ئورتاق بولغان «نىكاھ تۇي» ئادىتى، قائىدە - يوسۇنى تونۇشتۇرۇلىدۇ. «نىكاھ تۇي» تۆۋەندىكىدەك باسقۇچلار بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ:

ئەلچى ئەۋەتىش

يىگىت بىلەن قىز بىر - بىرى بىلەن تونۇشۇپ، بىر مۇددەت سىنىشىپ، تۇي قىلىش قارارىغا كېلىشكەندىن كېيىن، ئۆز ئائىلىلىرىگە لايىق تېپىشقانلىقلىرىنى، تۇي قىلىش قارارىغا كېلىشكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە لايىقنى ماقۇل كۆرۈشكەندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ھەر ئىككى ئائىلە دەيدىغان گەپ- سۆزىنى، تەلەپلىرىنى ئەلچىگە دەيدۇ. ئەلچى ئوتتۇرىدا خالىس تۇرۇپ ئۇزۇنىنى قىسقا، قىسقىنى ئۇزۇن قىلىدۇ، قىز تەرەپنىڭ رازىلىقىنى

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 243 - ، 245 - بەتلەر.

ئالغاندىن كېيىن، «چاي» ئەكېلىش ۋاقتىنى بەلگىلەپ قايتىدۇ.

چاي ئاپىرىش

چاي «كىچىك چاي»، «چوڭ چاي» دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. «كىچىك چاي»، «ماقۇل چېيى» ياكى «تەزىم چېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېگىتنىڭ ئانىسى بىرقانچە ئايال ۋە ئوتتۇرىدا ماڭغان ئەلچىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئائىلىسىگە «كىچىك چاي» ئاپىرىدۇ، يەنى يېگىت تەرەپ قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە قىزغا ئاتاپ بىرەر قۇردىن كىيىملىك رەخت ۋە باشقا نەرسىلەردىن داستىخان قىلىپ بارىدۇ. قىز تەرەپ ئۆز رازىلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، يېگىت تەرەپتىن بارغۇچىلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تەزىم قىلىپ رەھمەت ئېيتىدۇ.

«چوڭ چاي» ئاپىرىلىدىغان كۈن بەلگىلەنگەندىن كېيىن «چوڭ چاي» ئاپىرىلىدۇ. «چوڭ چاي» قىز تەرەپتە بولىدۇ. چايغا يېگىت ۋە قىز تەرەپتىن ئەر ـ ئايال بولۇپ 50 ــ 60 ئادەم قاتنىشىدۇ. چوڭ چايدا قىزنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ۋە باشقا يېقىن بىۋاستە تۇغقانلىرى ئۈچۈن كىيىملىك رەخت ئېلىپ بېرىلىدۇ. يەنە مال، مەلۇم مىقداردا گۈرۈچ، ماي، نان، قەنت ـ گېزەك، چاي، تۇز قاتارلىقلارمۇ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئېلىپ بېرىلغان تىرىك مالنىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلىنىپ، يېگىت تەرەپتىن بىر ئادەم يېتىلەپ ئاپىرىدۇ. قىز تەرەپتىن بۇ مالنى قوبۇل قىلغاندا بىرنەرسە بېرىپ ئۇنى رازى قىلىدۇ. چوڭ چايدا ساندۇق ئېچىلىپ، ئېلىپ كېلىنگەن نەرسىلەر قويۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ساندۇق ئاچقۇچى ئايال ئالدىن ھازىرلاپ قويغان «چاچقۇ» نى سورۇنغا چاچىدۇ. سورۇندىكىلەر ئۇنى «تەۋەررۈك» بىلىپ، بۇلاپ ـ تالاپ يەردىن تېرىۋالىدۇ. ساندۇق ئاچقۇچى ئايالنى يېگىت تەرەپ بەلگىلەيدۇ. يېگىت تەرەپ ئۇنىڭغا ئاتاپ بىرەر ياغلىق ياكى بىرەر كۆڭلەكلىك رەختنى ساندۇققا سېلىپ قويىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، ساندۇق ئاچقۇچى ئايال بىر قېتىم نىكاھلانغان ئايال بولۇشى شەرت. كۆپ نىكاھلانغان ئايال بۇ ئىشنى باشقۇرسا، قىز ئەردىن چىقىپ ئەرگە تېگىدىغان، يېگىت خوتۇن

ئېلىپ، خوتۇن قويۇپ بېرىدىغان بولۇپ قالارمىش، شۇنداقلا يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداشلىرىمۇ ئۆيلەنمىگەن يىگىت، ياتلىق بولمىغان قىز بولۇشى شەرت. يىگىت بىلەن قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تويىنىڭ ئارا ئايدا (روزا ھېيت بىلەن قۇربان ھېيت ئارىلىقىدىكى ئاي) بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، توي ئارا ئايدا بولسا، يىگىت بىلەن قىز ئەپلىشەلمەي، قىز ئاردا قالارمىش. «چوڭ چاي» ئاخىرلاشقاندا تويى بولماقچى بولغان قىزنىڭ يېقىن دوستلىرىدىن بىرىنىڭ ئانىسى ئالاھىدە داستىخان راسلاپ، قىزنى ئۆز ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ بېرىش ئۈچۈن سورۇۋالىدۇ ۋە توي كۈنى ئۇ شۇ ئائىلە قىزىنى ۋە قىزنىڭ دوستلىرىدىن بولۇپ 30 ــ 40 قىزنى ئۆيىدە ئولتۇرغۇزۇپ مېھمان قىلىدۇ. «چوڭ چاي» كۈنى توي بولىدىغان كۈن بەلگىلىنىدۇ، ئاش ـ سۈيى توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىپ بىر يەرگە كېلىدۇ. ئاش ـ سۈيى ئۈچۈن گۆش، ماي، گۈرۈچ، نان، چاي، تۇز، سەۋزە، يېقىلغۇ بېرىلىدۇ. بۇلار تويدىن بىر كۈن بۇرۇن قىزنىڭ ئۆيىگە يەتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. توي بولۇشتىن بۇرۇن قىزنىڭ بىرنەچچە دوستى «ئۆي ياساش» قا كېلىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپتىن ئەكەلگەن ۋە يىگىت تەييارلىغان نەرسىلەر بىلەن ئۆينى ياسايدۇ. قىزلار ئۆينى ياساپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ ۋە ھەربىر قىزنىڭ ئالدىغا سوپۇن، ئەتىر، قول ياغلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇپ رازى قىلىپ يولغا سېلىپ قويىدۇ. «چوڭ چاي» تۈگىگەندىن كېيىن، يىگىت ۋە قىز ئۆزلىرىنى دوختۇرغا تەكشۈرتۈپ، دوختۇرنىڭ ئىسپاتى بىلەن توي خېتى ئېلىپ قانۇنىي رەسمىيەتنى ئۆتەيدۇ.

نىكاھ

توي كۈنى سەھەردە نىكاھ ئوقۇلىدۇ (نىكاھ قونۇپ قالسا بولمايدۇ، دەپ، نىكاھ توي كۈنىدىن بۇرۇن ئوقۇلمايدۇ). نىكاھ ۋاقتىدا سورۇندا يىگىت بىلەن قىز ھازىر بولۇشى شەرت. نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولداشلىرىمۇ بىللە بولىدۇ. ئۆتمۈشتە يىگىت مەلۇم سەۋەب بىلەن نىكاھ ئۇستىدە بولالمىسا، يىگىتنىڭ قەلەمتىرىشى ياكى پىچقىغا

نىكاھ ئوقۇيدىغان ئەھۋال بار ئىدى. نىكاھ ۋاقتىدا يىگىت بىلەن قىزنىڭ «قوبۇل قىلدىم» دېگەن جاۋابىنى ھەممە ئادەم ئاڭلىشى شەرت. بەزىلەر «ئاڭلىدۇق» دەپ گۇۋاھلىقتىن ئۆتسە نىكاھ ئوقۇش داۋاملىشىدۇ. نىكاھ ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سورۇندىكىلەر يىگىت بىلەن قىزنى تەبرىكلىشىدۇ. نىكاھتىن كېيىن يىگىت بىلەن قىزغا شاكىراب (تۇز) غا چىلانغان ئىككى بۇردا نان يېگۈزىدۇ. بۇرۇنقىلارنىڭ قارىشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارمىش. شاكىرابقا چىلانغان نان بۇردىسىنى قاچىدىن ئېلىشتا يىگىت قولدىشى بىلەن قىز قولدىشى ناھايىتى چاققانلىق ئىشلىتىپ، بالدۇر ئېلىۋېلىشقا تىرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، قايسى بالدۇر ئېلىۋالسا شۇ تەرەپ يەنە بىر تەرەپتىن قورقمايدىغان بولارمىش. توي كۈنى سەھەردە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە قارىشىپ بېرىش ئۈچۈن 1 ــ 2 ئادەم ئەۋەتىدۇ، شۇنداقلا توي داۋاملىشىۋاتقان ۋاقتتا يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ھال سوراپ بىرنەچچە ئادەم ئەۋەتىدۇ.

توي كۆچۈرۈش

قىز كۆچۈرگۈچىلەر نەغمە ـ ناۋا بىلەن قىز ئولتۇرغان ئائىلىگە بېرىپ قىزنى كۆچۈرۈپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىدۇ. قىز پۇركەنگەن ھالدا يىغلاپ تۇرۇپ ئاتا ـ ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا ـ ئانىسى قىبلە تەرەپكە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى، «بېشى باش، ئايىغى تاش» بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ ۋە قىزنىڭ بېشىدىن نان، سۈپرا ئۆرۈيدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئەكەلگەندە قىزنى پايانداز‌غا دەسسىتىپ ئۆيگە ئەكىرىدۇ. قىز پايانداز‌نى دەسسەپ بولغاندىن كېيىن، ئەتراپتىكىلەر پايانداز‌نى تالىشىپ يىرتىپ پارچە ـ پارچە قىلىۋېتىدۇ ۋە «تەۋەررۈك» قىلىش ئۈچۈن ئېلىشىدۇ، كېلىن ئۆيگە پۇركەنگەن ھالدا كىرىدۇ. بىرئازدىن كېيىن قېينئانا كېلىنىڭ پۇركەنجىسىنى ئېلىۋېتىپ، كىچىك ياغلىق سېلىپ قويىدۇ ۋە پېشانىسىگە سۆيۈپ قويىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىش جەريانىدا يولدا توي توسقۇچىلار بولىدۇ. بۇلارغا مادداي

نەرسىلەر بەرگەندىلا ئاندىن يول بېرىدۇ. بەزى يەرلەردە قىز كۆچۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ قاتناش ۋاستىسىدىن چۈشۈپ ئۇسسۇل ئويناپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدۇ. ئۇلار ئۇسسۇل ئويناپ بېرىدۇ. قىزنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئۆيگە ئەكىرىشتىن بۇرۇن قىز - يىگىتكە ئىسسىق ئۆتسۇن، دەپ كۆيۈۋاتقان ئوتتىن ئاتلىتىپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ زەردۇشت دىنىنىڭ ئەقىدىسى بولۇپ، ئوتتىن مەدەت تىلىگەنلىكنىڭ ئىپادىسى. قىزنى كۆچۈرۈپ كەلگەندە تۆش سوراپ دەرۋازىنى ئاچقىلى ئۇنىمايدۇ. قىزغا ھەمراھ بولۇپ كەلگۈچىلەر ياغلىققا ئورالغان تۆشنى (ياكى بىرەر پارچە رەختنى) بەرگەندىلا دەرۋازىنى ئاندىن ئاچىدۇ.

ئىسسىقلىق ئەكېلىش

تويىنىڭ ئەتىسى قىز تەرەپ كۈيۈ ئوغۇل تەرەپكە «ئىسسىقلىق» ئەكېلىدۇ. «ئىسسىقلىق» ئۇچۇن تولىراق سامسا، پېتىر مانتا، ئۆپكە-ھېسىپ ۋە باشقا خىلدىكى تاماقلارنى ئەكېلىدۇ. ئىسسىقلىقنى قىزنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، قولۇم - قوشنىلىرى ئەكېلىدۇ. «ئىسسىقلىق» قا يىگىت، قىز ۋە يىگىتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ئېغىز تېگىدۇ. «ئىسسىقلىق» ئەكەلگۈچىلەر قانچە ئايال بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ ۋە «ئىسسىقلىق» ئەكەلگەن تاۋاقلارغىمۇ لايىقدا رەخت سېلىنىدۇ.

چىللاق

چىللاق تويىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. چىللاق توي بولغان ھەپتە ئىچىدە بولىدۇ. چىللاقنى ئاۋۋال يىگىت تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ، ئاندىن قىز تەرەپ ئۆتكۈزىدۇ. چىللاققا ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى، يېقىن قولۇم - قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ. چىللاق ئۆزئارا ھاردۇق سوراشنى، تۇغقانلار بىر - بىرى بىلەن تونۇشۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. يىگىت تەرەپ چىللاق ئۆتكۈزگەندە قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئاچا - سىڭىللىرى ھۇجرىسىنى ئالاھىدە پەتىلەيدۇ. ئۇلار ئەكەلگەن نەرسىلىرى بىلەن ھۇجرىنىڭ كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلاپ

بېرىدۇ.

قايسى خىلدىكى توي بولمىسۇن، توي قىلغۇچى تويدا قارىشىپ بېرىشكە تېگىشلىك ئادەملەردىن ئەر - ئايال بولۇپ 20 — 30 ئادەمنى چاقىرىپ «مەسلىھەت چېيى» ئۆتكۈزىدۇ. چايدا تويىنى قانداق ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئۇلاردىن مەسلىھەت سورىلىدۇ. چايدا خىزمەت تەقسىماتى بولىدۇ، توي كۈنى ئۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە تەرلەپ-پىشىپ ئىشلىشىپ بېرىدۇ. توي تۇغقىش بىلەن توي ئىگىسى ئالاھىدە داستىخان ھازىرلاپ ئۇلارغا «ھاردۇق چېيى» بېرىپ ئۆز رەھمىتىنى بىلدۈرىدۇ.

3. ئۇيغۇرلاردا «توي»

ئۇيغۇرلاردا «نىكاھ تويى»، «بۆشۈك تويى»، «سۈننەت توي»، «جۈۋان تويى» دېگەندەك تويلار بار. بۇ تويلارنىڭ تۈرلۈك قائىدە-يوسۇنلىرى بار. بۇلارغا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى سىڭگەن. تۆۋەندە بۇ تويلار قىسقىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ:

قىز - يىگىت تويى

قىز - يىگىت تويى («نىكاھ توي») ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى. «نىكاھ توي» ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۈزۈكسىز تەرەققي قىلىشىنىڭ، ئۇرۇق-تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى، شۇڭا ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى.

بۆشۈك تويى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئادەتتى بويىچە، ياتلىق قىلىنغان قىزنىڭ تۇنجى تۇغۇتى ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆيىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ قېرىنى توشقۇچە شۇ

ئۆيده بېقىلىدۇ. قىرىقى توشقاندا قىزىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۆز ئائىلىسىده بۆشۈك تويى قىلىپ بېرىدۇ. بۆشۈك تويىغا قۇدىلار (كۈيۈ ئوغۇلنىڭ ئاتا - ئانىسى)، ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا ۋە ئەل - ئاغىنىلەرنىڭ ئايالىرى تەكلىپ قىلىنىپ مېهمان قىلىنىدۇ. قۇدىلار بوۋاق ئۇچۇن يۆگەك، ئەدىيال، كىيىم - كېچەك قاتارلىق نەرسىلەر؛ كېلىن ئۇچۇن ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ كىيىم - كېچەك ۋە باشقا زىننەت بۇيۇملىرى ئەكېلىپ ئۇلارنى مۇبارەكلەشتىن تاشقىرى، يەنە قىزىنىڭ ئاتا - ئانىسى ۋە شۇ ئائىلىنىڭ مۇھىم ئەزالىرىغىمۇ سوۋغا - سالام ئەكېلىپ، تۇغۇتنى ئوبدان باققانلىقىغا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مېهمانلار ئۆزاپ كەتكەندىن كېيىن قۇدىلار كېلىن بىلەن نەۋرىسىنى يۆتكەپ ماڭىدۇ. بۆشۈك هويلىدىن چىقاردا ئۇنىڭغا ئىسرىق سالىدۇ. كېلىن بىلەن بوۋاقنىڭ بېشىدىن ئىسرىق ئۆرۈيدۇ. قىسقىسى، بۆشۈك تويىنىڭ ماهىيىتى سالامەت يەڭگۈالغان كېلىننى ئۆز ئۆيىگە يۆتكەپ كېلىشتىن ئىبارەت بولغان بىر خىل مۇراسىمدۇر.

سۈننەت توي

سۈننەت توي بەزى يەرلەردە «خەتنە توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «سۈننەت» مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرەپتىن قىلىشقا بۇيرۇلغان ئەمەللەردىن بىرى، شۇنداقلا مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بەلگىسى. شۇڭا، بۇ ئادەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى هەممە خەلقە ئورتاق. سۈننەت توي ئوغۇل بالا بەش ياشتىن يەتتە ياشقا كىرگۈچە بولغان ئارىلىقتا بولىدۇ. بۇ كۆپىنچە كۈز ۋە ئەتىيازدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ مەرىكىگە ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا، ئەل - ئاغىنىلەر تەكلىپ قىلىنىپ مېهمان قىلىنىدۇ. سۈننەت قىلىنىدىغان بالا ئۇچۇن يېڭىدىن يوتقان - كۆرپە تەييارلىنىدۇ. بالىغا يېڭى كىيىم - كېچەك كىيدۈرۈلىدۇ، قىزىل تاۋاردىن بەلباغ باغلىنىدۇ ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقىلىدۇ. مېهماندارچىلىق ئاخىرىدا خەتنە باشلىنىدۇ (بەزى يەرلەردە ئاۋۋال خەتنە قىلىپ، توي كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ ياكى مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن، مۇۋاپىق پەيتتە خەتنە قىلىنىدۇ). خەتنىدىن بۇرۇن بالىنى

چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلدۇرىدۇ. سۈننەتچى ۋە بالىلىرىڭ تاغىلىرى بالىلىرىڭ يۇرىكىنى توختىتىدىغان گەپ ـ سۆزلەرنى قىلىدۇ. خەتنە ۋاقتىدا بالىنى تاغىسى ياكى ياخشى كۆرىدىغان ئادەم تۇتۇپ بېرىدۇ.

خەتنە قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن، كېسىلگەن يەردىن قان چىقارماسلىق ئۈچۈن، كەسكەن يەرگە كۆيدۈرۈلگەن پاختا بېسىپ قويۇلىدۇ. بالا تولا يىغلاپ قان كەتمىسۇن، دەپ بالىنىڭ ئاغزىغا تۇخۇم كەپلەپ قويۇلىدۇ. سورۇندا بولغۇچىلار بالىنى مۇبارەكلەپ ھەر خىل سوۋغاتلارنى بېرىدۇ. بالا بىر ھەپتىدە ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىدۇ. بەزى ئوغۇل بالىلار تۇغۇلۇشتىلا خەتنىلىك تۇغۇلىدۇ. بۇنداق بالىلار خەتنە قىلىنمايدۇ. بەزى مۇسۇلمان ئەللىردە ھازىرمۇ ئوغۇل بالا تۇغۇلغاندا كىندىكىنى كېسىپ بولۇپلا خەتنە قىلىۋېتىدۇ، چوڭ بولۇشىنى ساقلاپ تۇرمايدۇ.

جۈۋان تويى

ئۇيغۇر ئايالىرى ئىچىدە خېلى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىملارنىڭ بىرى جۈۋان تويىدۇر.

ئاياللارنىڭ ياشلىق دەۋرى ئۆز مەزگىلىگە قاراپ قىزلىق دەۋرى (بالاغەتكە يەتكەن دەۋرى)، سېكىلەك دەۋرى، چوكان دەۋرى، جۈۋان دەۋرى دەپ تۆت دەۋرگە بۆلۈنىدۇ. ئادەتتە قىزلار ياتلىق بولۇپ 2 ــ 3 بالىلىق بولغاندىن كېيىن، ئېرى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرگە ئۆتۈشكە ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندا ھەمدە قىرانلىق مەزگىلىگە يېتىپ، ھەر جەھەتتىن سۈلكەت ۋەسلىگە تولغاندا، ئايال ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە قولۇم ـ قوشنىلىرىنى چاقىرىپ ئۆزىنىڭ «جۈۋان تويى» نى ئۆتكۈزىدۇ. جۈۋان تويى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان تەييارلىنىدۇ. تەكلىپ قىلىنغان ئايال مېھمانلار جۈۋاننى تەبرىكلەپ ئۆز لايىقىدا ھەر خىل سوۋغا ـ سالاملار ئەكېلىدۇ. جۈۋان تويىدا جۈۋاننىڭ ئائىلىسى ھال ـ ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل رەڭلىك بىرقانچە ياغلىق، جۈۋانچە كۆڭلەك، پەرىجە تون ۋە تەلەپەك تەييارلايدۇ ھەمدە مېھمانلار ئالدىدا جۈۋانغا تەقدىم قىلىدۇ. جۈۋان تويىغا جۈۋان بولغۇچىنىڭ ئېرى ئالتۇن ھالقا، سىرغا،

ياپراقلىق ئايخاگزا (قوش زىرە يەنى ئۇچ قەۋەت بۆرەكچە چەمبەر قىلىپ ئوتتۇرىسىغا گۈمبەزسىمان ياقۇت كۆز ئورنىتىلغان ئالتۇن زىرىنىك بىر خىلى)، سۆكە (ئۈستى زىرىسىمان، ئاستى 1 ــ 2 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ساڭگىلاپ تۇرىدىغان قوش تالالىق بىر خىل ئالتۇن ھالقا) تەييارلاپ سوۋغا قىلىدۇ. بۇ مۇراسىمدا جۈۋان بولغۇچى سېكىلەك چېچىنى ئىككىگە ئايرىيدۇ، جۈۋانچە كۆڭلەك ئۈستىگە پەرىجە كىيىدۇ. دولانلار جۈۋان تويىنى «جۈگان تويى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ تويدا پۈتۈن يۇرتقا چوڭ چاي بېرىلىدۇ. بۇ تويغا كەلگەنلەر توققۇز ناننىڭ ئۈستىگە سوۋغات قويۇپ ئېلىپ كېلىدۇ. ئاياللار بۇ توققۇز نان بىلەن سوۋغاتنىڭ سىرتىدا بىر قول ياغلىق ئالما ئەكېلىشى شەرت. ھېچبولمىغاندا بىرقانچە ئالما ئەكېلىدۇ، بۇ تويدا مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ. جۈۋان بولغۇچىنىڭ يۈز-كۆزلىرىنى پەردازلاپ گىرىم قىلىپ، چاچلىرىغا ئەتمە سالىدۇ، بېشىغا تاج، نوھۇل قادايدۇ، چېچىغا كۈمۈش گۈيەك ئېسىپ مەشرەپ ئويناىدۇ. بازار كۈنى يەنە شۇنداق گىرىم بىلەن پەردازلاپ كوچىمۇكوچا ئايلاندۇرۇپ تاماشا قىلدۇرىدۇ. ئۇنىڭ گۈزەل سىياقىنى ھەممە خالايىققا كۆرسىتىپ، جۈۋان بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. يۇقىرى تەبىقىدىكىلەر قىزلىرىنىڭ جۈۋان تويىدا چاقپەلەك قاداپ، ئوغلاق سالىدۇ. جۈۋان بولغۇچىنى چاقپەلەكتە ئۇچۇرىدۇ. ۋاقتى بىر ھەپتە داۋاملىشىدۇ. جۈۋان تويى بىر ئايالنىڭ ھاياتىدا بولمىسا مۇتلەق بولمايدىغان چوڭ سۈننەت توي. ھازىر چاقپەلەك قاداپ ئوغلاق سالمىسمۇ، يەنىلا باشقا ئادەتلەرنى بۇرۇنقىدەك ئورۇنلاپ ئۆتكۈزىدۇ. بۇ توي «چاچماق (چاچمىقى) توي» ياكى «چاشۇاق توي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «چاشۇاق» دېگەن چاچقا سالغان يالغان چاچ ۋە ئەتمىنى بىلدۈرىدۇ.

ئۆتمۈشتە جۈۋان تويى ئۆتكۈزۈلمىگەن ئايالار ئۆلۈپ كەتسە، مېيىتنىڭ ئۈستىگە جۈۋان كۆڭلىكى ۋە پەرىجە تونىنى كىيدۈرۈپ، شەرتنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ كىيىملەرنى سالدۇرۇپ سۇغا ئالغاندىن كېيىن دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان، شۇنداقلا يەنە خەلق ئارىسىدا جۈۋان دەۋرىگە يېتىپ، تېخى جۈۋان تويى ئۆتكۈزمىگەن ئايالارنى «ئون بالىنىڭ ئانىسى تېخى چوكان سېكىلەك» دەپ

مەسخىرە قىلىش ئادىتىمۇ بار. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئىياللىرى ئىچىدە جۈۋان تويى ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلانغان بىر خىل مۇراسىم بولۇپ، ئۆزىگە خاس مەزمۇن ۋە ئالاھىدىلىككە ئىگە. خەلقىمىز ئارىسىدىكى «جۈۋان بىلگەننى قىز نە بىلۈر» دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندىمۇ، جۈۋان تويى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ھايات مەزگىللىرى ئىچىدە ئەقىل - پاراسەتكە تولۇپ، تۇرمۇش يولىغا تولۇق ئىشەنچ تىكلەش دەۋرىنىڭ خاتىرىسى ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

ئات تويى

مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» (I تۇم، 525 - بەت) دا «كۈدەن» دېگەن سۆزنى «بالىغا ئات قويۇش زىياپىتى» دەپ چۈشەندۈرگەن. بۇ، بالىغا ئات قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇيغۇرلار بالا تۇغۇلۇپ ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاتا - ئانا بالىغا ئات قويۇش كويىغا چۈشىدۇ، بالىغا ئىسىم تاللايدۇ. ئىسمىنى ئاساسەن بوۋاق ئوغۇل بالا بولسا ئاتىسى، قىز بالا بولسا ئانىسى تاللايدۇ. ئەمما، ئەر بىلەن ئايال بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن مۇقىملىشىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بالىسى ئۆلۈپ كېتىپ، تۇرمىغان بولسا، ئوغۇل بولسا تۇردى، توختى، تۇرسۇن، تۇرا دېگەندەك ئىسىملارنى قويىدۇ. قىز بولسا توختىخان، تۇرسۇنخان، تۇردىخان، تۇراخان دەپ ئىسىم قويىدۇ. ئۇلۇغ ئاي، ئۇلۇغ كۈنلەردە تۇغۇلغان بولسا، شۇ ئاي، كۈنلەرنىڭ نامى بىلەن ئات قويىدۇ. ھوشۇر ئېيىدا تۇغۇلغانلىرىغا «ھوشۇر» ياكى «ھوشۇرخان»؛ بارات ئېيىدا تۇغۇلغانلىرىغا «بارات»؛ «قۇربان ھېيىت» ئېيىدا تۇغۇلغانلىرىغا «قۇربان»؛ ھېيىت ئېيىدا تۇغۇلغانلىرىغا «ھېيىت» دەپ ئات قويىدىغان، جۈمە كۈنلىرى تۇغۇلغانلىرىغا «جۈمە» (جۈمەخان) دەپ ئات قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بار. ئومۇمەن، پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ۋە ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن مەشھۇر باھادىرلار، تارىخىي شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىغا ئوخشاش ئىسىملارنى تاللاپ قويىدۇ. ئىسىم تاللاپ

بولغاندىن كېيىن، تەقۋادار بىر ئادەم تەكلىپ قىلىنىپ، بالىغا ئىسىم قويىدۇرۇلىدۇ. ئات قويغۇچى زاكىلاقلىق بالىنى قولىغا ئېلىپ، قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ تەكبىر ئېيتىپ، بالىنىڭ قۇلىقىغا ئەزان توۋلاپ، «ئېتىگىز ×× بولسۇن» دەپ جايىنامازغا دومىلىتىدۇ. سورۇندا ھازىر بولغۇچىلار بوۋاقنى يېڭى ئىسمى بىلەن مۇبارەكلىشىدۇ، ئاندىن سورۇندا ھازىر بولغۇچىلارغا داستىخان سېلىپ ئۇلارنى مېھمان قىلىدۇ. ئات قويغۇچىنىڭ ئالدىغا پۇل ياكى باشقا مادديي نەرسە قويۇپ رازى قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا بالىغا ئات قويۇش بىر خىل مۇراسىم شەكلىنى ئالغان بولۇپ، بۇ مۇراسىمغا ئات قويغۇچى موللىدىن باشقا يەنە يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلار ۋە دوست - بۇرادەرلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ. بوۋاقنىڭ قىرىقى بولغاندا بوۋاقنىڭ ئەل - ئاغىنىلىرى كۆپ بولسۇن، دەپ كىچىك توقاچ يېقىپ، بوۋاقنىڭ بېشىدىن «ياۋاش بولۇڭ بالام، ياۋاش» دەپ تۆكىدۇ ۋە قىرىق بالىغا تارقىتىپ يېگۈزىدۇ.

نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋە يېنىشىش

نىكاھتىن ئاجرىشىش: نىكاھتىن ئاجرىشىش ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ. مۇھىملىرى: ①ئوتتۇرىدا پەرزەنت بولماسلىق؛ ② ئەرنىڭ ئايالغا ياكى ئايالنىڭ ئەرگە كۆڭلى چۈشمەسلىك؛ ③ ئەر - ئايالنىڭ مىجەزىدە تەدرىجىي پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەر ئارقىسىدا دەسلەپكى مۇھەببەت ئاساسىنىڭ بۇزۇلۇشى؛ ④ ئۆزئارا ساداقەتسىزلىك؛ ⑤ ئۇچىنچى بىر تەرەپ ئارىلىشىش؛ ⑥ ئايال تەرەپ ھەددىدىن زىيادە خورلۇققا ئۇچراش؛ ⑦ئادەتتىكى ئائىلە ماجىرالىرى قاتارلىقلار. مۇشۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرەرسى كۆرۈلگەندە، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرنىڭ كېلىشتۇرۇشى، نەسىھەتلىرى ئۇنۇم بەرمىگەندە نىكاھتىن ئاجرىشىش تەلىپى قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئەر تەرەپ «قويدۇم» ياكى «تالاق» دەپ لەۋزى قىلسا نىكاھتىن ئاجرىشىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ، ئەر- ئايال بىرگە ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

بۇرۇن مۇنداق نىكاھتىن ئاجرىشىشقا تۇغرا كەلگەندە باشقا قانۇنىي رەسمىيەتلەر ئۆتەلمەيتتى، قولۇم - قوشنا ۋە مەھەللە جامائىتىنىڭ بىلىپ قېلىشى بىلەن كۈپايىلىنەتتى. ئۆي- مۇلكى ئوتتۇرىدا تەڭ بۆلۈنەتتى (ئۆي - مۇلكىدىن پۇتۇنلەي ۋاز كېچىدىغان ئەرلەر، ئاياللارمۇ ئۇچرايدۇ). ئەگەر ئوتتۇرىدا بالا بولغان تەقدىردە بالىنى ئىختىيار قىلغان تەرەپ ئېلىپ قالاتتى ياكى ئىككى تەرەپ كېلىشىپ بۆلۈشۈۋالاتتى. بالا ۋە مۇلۇك مەسىلىسىدە ئىككى تەرەپ كېلىشەلمىسە مەھكىمە شەرئىنىڭ بىر تەرەپ قىلىپ بېرىشگە ئىلتىماس قىلىناتتى ۋە مەھكىمە شەرئىنىڭ چىقارغان ھۆكمىگە بويسۇناتتى.

نىكاھتىن ئاجراشقان ئايال ياتلىق بولماقچى بولسا، ئۇچ ئاي ئون كۈن ئىددەت تۇتۇشقا تۇغرا كېلىدۇ. چۈنكى، بۇ جەريانىدا ئايالنىڭ ھامىلدار ياكى ئەمەسلىكى ئېنىقلىنىدۇ. ئەگەر ھامىلدارلىقى ئېنىقلانسا، تۇغۇلغان بالا ئادەتتە ئەر تەرەپكە تەۋە بولىدۇ. بالىنىڭ راسخوتىنىڭ مەلۇم قىسمىنى ئەر تەرەپ ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا دادىسى بالىنىڭ دادىلىق ھوقۇقىدىن ئىختىيارىي ۋاز كېچىپ، ئايالىنىڭ بولغۇسى ئېرىگە بېرىۋېتىدىغانلارمۇ ئۇچرايدۇ.

يېنىشى: نىكاھتىن ئاجرىشىش شارائىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ يېنىشىش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ① ئادەتتىكى ئائىلە ماجىراسى ئۈستىدە ئەر تەرەپ بىرپەسلىك ئاچچىق تۇپەيلى يېنىكلىك قىلىپ «قويدۇم» دەپ لەۋزى قىلىپ تاشلىغان بولسا، مەزىن ياكى نىكاھ ئوقۇشنى بىلىدىغان مەھەللىدىكى بىرەر كىشىگە قايتا نىكاھ ئوقۇتۇپ، ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ؛ ② يۇقىرىقى بىرەر سەۋەب تۈپەيلىدىن ئاجراشقان ئىككى تەرەپ يېنىشىشنى ئىستەسە ياكى ئاتا- ئانا، جامائەت ئالدىغا كىرىپ رايىلاشتۇرغان بولسا، ئەر تەرەپ بىرەر قۇر تويلۇق ئېلىپ قايتىدىن ئاددىي يارىشىش تويى ئۆتكۈزۈلىدۇ؛ ③يۇقىرىقى بىرەر سەۋەب تۈپەيلىدىن ئەرنىڭ ئاغزىدىن ئۈچ قېتىم «قويدۇم» ياكى «تالاق» سۆزى چىقىپ كەتكەن بولسا، قايتا يېنىشىشقا مۇمكىن بولمايدۇ. چۈنكى، يېنىشىشقا تۇغرا كەلسە، ئەر

تەرەپ قوبۇل قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولمىغان رەسمىيەت ئۆتەشكە يەنى باشقا بىر ئەرگە ۋاقتىلىق ياتلىق بولۇپ، ئاجراشقاندا يېنىشىشقا تۇغرا كېلىدۇ. ئەگەر شۇنداق رەسمىيەت ئۆتەلسە، ئاندىن يېنىشىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىك جەھەتتىن مۇنداق ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت[1].

قىزلار ياتلىق قىلىنغاندىن كېيىن، مەيلى پەرزەنتلىك بولغان ياكى بولمىغان بولسۇن، ئەگەر ئېرى ئۆلۈپ كەتسە ئۆز ئۆيىگە كېتىش ياكى ياتلىق بولۇش هوقۇقىغا ئىگە. ئايالى (ئېرى) ئۆلۈپ كەتكەنلەر ئۆيلەنمەكچى ياكى ياتلىق بولماقچى بولسا، بىر - ئىككى يىلدىن كېيىن ياكى ئاز دېگەندە ئۆلگۈچىنىڭ يىلى توشقاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيلىنىدۇ (ياتلىق بولىدۇ). ئادەتتە كۆپ ساندىكى كىشىلەر بۇ ئادەتكە رىئايە قىلىدۇ. ئەگەر بويتاق ياكى تۇل قالغۇچىنىڭ چوڭ بولۇپ قالغان پەرزەنتلىرى بولغان تەقدىردە، ئۆيلەنمەكچى ياكى ياتلىق بولماقچى بولسا، ئالدى بىلەن پەرزەنتلىرىنىڭ، جۈملىدىن قېينئاتا-قېينئانىسىنىڭ، ئۆز ئاتا - ئانىسىنىڭ هېسداشلىقىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۆيلىنىدۇ (ياتلىق بولىدۇ). يۇقىرىقى ئادەت - قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار جامائەتچىلىكىنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرايدۇ. يېغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئەرلىك هوقۇقى مۇقەددەس دەپ قارىلىپ كەلگەن. ئايالالار ئەرلەرنىڭ بىر خىل ئەرمىكى بولۇپ، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە هېچقانداق ئورنى يوق ئىدى. بۇ ئايالالارنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە هۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن «ئايال جىنس ئادەمنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن ئاپىرىدە بولغان»، شۇڭا «چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا»، «پېشكەل» ۋە «ئەر- ئايالنىڭ يېرىم خۇداسى»، «ئەرنىڭ قۇلى» دېگەن قېئودال ئەدەپ- قائىدىنىڭ قۇربانى قىلىپ كېلىنگەنلىكىدە تېپىك ئىپادىلىنىدۇ[2].

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 250 - ، 253 - بەتلەر.

[2] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 250 - ، 253 - بەتلەر.

4. پەرزەنتلىك بولۇش

بالا تەشنالىقى

ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت كۆرۈش ۋە ئۆز پەرزەنتىنى قاتارغا قوشۇش جەھەتلەردە بىرمۇنچە ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. بۇلارغا ئۇلار ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ ئەقىدىلىرى چوڭقۇر سىڭگەن.

1. بىراۋنىڭ بوۋىقى ساغلام، بۇدرۇق ئۆسۈپ تېز كۆزگە كۆرۈنگەن بولسا، بۇنىڭغا مەستلىكى كەلگەن باشقا بىرى بالىنىڭ ئانىسىدىن: «بالا قانچە ئايلىق بولدى؟» دەپ سورىسا، «كۆز تېگىدۇ» دەپ، گەرچە بوۋاق 5 ــ 6 ئايلىق بولغان بولسىمۇ، قەستەن «بىر ياشقا كىردى» ياكى «يېشىدىن ئاشتى» دەپ يالغان ئېيتىدۇ. بەزى ئاتا-ئانىلار بالىغا كۆز تېگىپ چەتنەپ كېتىدۇ، دېگەن خىيال بىلەن بوۋاققا قۇراق كىيىم تىكىپ كىيدۈرۈپ قويىدۇ؛ بالىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ سەتلەشتۈرۈپ قويىدۇ، ھەتتا بوۋاقنى تالا - تۈزگە چىقارماي ئۆيدىلا باقىدۇ. بەزىلەر بوۋاققا مەستلىكى كېلىپ ماختاپ سۆزلەپ قويسا، بۇنى ئاڭلىغان ئانا ئاچچىقى كېلىپ «تىلىڭغاتاش» دەپ غودۇڭشىپ نارازى بولىدۇ.

2. بالىسى تۇرمىغان ئاتا - ئانا بالا كۆرۈپ قالسا، ئۆز بالىسىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ كونا كىيىمىنى تىلىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن ئۆز بوۋىقىغا كىيىم تىكىپ بېرىدىغان ياكى بالىسى قاتارغا قوشۇلغان ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ بالىلىرى بوۋاق ۋاقتىدا كىيگەن كىيىملىرىنى سورىۋېلىپ بالىسىغا كىيدۈرىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ مەۋجۇت.

3. بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا ئاياللارنىڭ تۇغماس بولۇپ قېلىشى ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلاتتى. شۇڭا، تۇغمىغان ئايال باشقىلار تەرەپتىن «قېچىر» دەپ ھاقارەتلىنەتتى. تۇغماس ئايالنىڭ ئالدىدا بىرى، باشقىلار تەرىپىدىن ھاقارەتلىنىش، يەنە بىرى، ئۆزىنىڭ تۇغمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئېرىنىڭ ئۆزىنى قويۇپ بېرىش ياكى بولمىسا ئۆزىنىڭ

ئۇستىگە خوتۇن ئېلىۋېلىش خەۋپى بولاتتى. شۇڭا، بىچارە ئايال بىرەر بالا كۆرۈش ئۈچۈن تۇرلۈك سەۋەبلەرگە باش ئۇراتتى. ئېيتايلى، دوختۇر، تېۋىپلارغا كۆرۈنەتتى، ئۆزىنى موللىلارغا ئوقۇتاتتى، «ئانىلار»نى سېغىنىپ ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ سەدىقىلەر بېرەتتى، مازار- ماشايىخلارغا بېرىپ يىغلايتتى، يالۋۇراتتى، بۇۋىلەرگە بېلىنى تاڭدۇراتتى. بۇۋىلەر بالا تەلەپ قىلغۇچىنىڭ بېلىنى تېڭىپ بولۇپ، سۈپۈرگىنى «بالا» قىلىپ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇ ئايالنى تەبرىكلىشەتتى، ھەتتا بەزىلەر يېڭى تۇغقان ئايالنىڭ ئىسسىق ئېشى (بالا ھەمراھى)نى سورىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئولتۇراتتى. ئۇ ئايالدا «ئەشكە ئولتۇرسام چوقۇم تۇغىمەن» دېگەن ئەقىدە بولاتتى.

يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر بىلەن يەنە تۇغمىسا، بۇ ئايال ئۆز رازىلىقى بىلەن ئېرىگە كىچىك خوتۇن ئېلىپ بېرەتتى، ھەتتا بىرەر بالا بېقىۋالاتتى ياكى ئېرى مەجبۇرىي ھالدا بۇ ئايالنى قويۇپ بېرەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسى بويىچە تۇغۇلغان بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن ياكى ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن ئەيىبناق (مېيىپ) تۇغۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى «ئاللانىڭ ئىلتىپاتى» دەپ قاراپ ئوخشاش قەدىرلىنىدۇ. تۇغۇلغان بوۋاق قىز ياكى مېيىپ بولغانلىق سەۋەبىدىن ئۇلارنى خارلاشنى كەچۈرگۈسىز ئەڭ چوڭ گۇناھ دەپ بىلىدۇ.

بوۋاقلارنى بېقىش

ئۇيغۇرلار ياتلىق قىلىنغان قىزلىرى ھامىلدار بولۇپ توققۇز ئاي، توققۇز كۈن، توققۇز سائەت،توققۇز مىنۇت، توققۇز سېكۇنت، توققۇز دەقىقە قورساق كۆتۈرۈپ تەۋەللۇت قىلغان يېڭى جاننى «بوۋاق» دەپ ئاتايدۇ. بوۋاق مەيلى ئوغۇل ياكى قىز بولسۇن، ئۇنىڭ ئەقىدىسىدە «خۇدانىڭ بەندىسى» دېيىلىپ، ئوخشاش ئۇلۇغلىنىدۇ ۋە قەدىرلىنىدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ كىندىكى كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنى ساغلام بەدەن، چىداملىق قىلىپ يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن تۇزلانغان ئىلمان سۇدا پاكىز يۇيۇپ (بوۋاقنى تۇنجى قېتىم يۇغان سۇغا

ھەر خىل ئىرىملىك دورا - دەرمانلارنى يەنى ئالما قېقى، ئادراسمان، ئارتىش ياپرىقى قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئالتۇن ئۈزۈك ياكى ئالتۇن ياپرىقىنى داستىكى تەييارلانغان سۇغا تاشلاپ قويىدۇ)، سېغىزلىغان (ئۇپىلىغان) دىن كېيىن، ئوبدان زاكىلايدۇ.

بوۋاق تۇغۇلۇپ يەتتە - توققۇز كۈن ئىچىدە بۆشۈككە بۆلۈنىدۇ. بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار بوۋاقلارنى ئاساسەن ئانا سۈتى بىلەن باقىدۇ، قوشۇمچە قوي مېيى بىلەن بۇغداي ئۇنىدا ئېتىلگەن بۇلماق، يۇمشاق پىشۇرۇلغان خام شويلا، قورۇلمىغان شورپىلىق يېمەكلىكلەرنى يېگۈزىدۇ. قوينىڭ قۇيرۇق مېيىنى پىشۇرۇپ سوسكا ئورنىدا شورىتىدۇ. ئومۇمەن، بالىنىڭ يىلىكى توشىدۇ، دەپ ئانا سۈتى ھەم قۇۋۇەتلىك تاماق بىلەن باقىدۇ. بالىنىڭ يىلىكى توشمايدۇ ھەم سوغۇقچان (سوغۇق مىجەز) بولۇپ قالىدۇ، دەپ بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئاساسەن كالا سۈتى ئىچۈرمەيدۇ. خەلق ئارىسىدا تۇغۇلۇپ كالا سۈتى بىلەن بېقىلغان بالا كالا مىجەز، گومۇش بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراشمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن، بالىسىنى بىر ياشتىن بىر يېرىم ياشقىچە ئارىلىقتا ئېمىتمىگەن ئانىلار باشقىلار تەرىپىدىن ئەيىبلىنىدۇ. ھازىر بۇ قاراشلار ئاساسەن تۈگىتىلدى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەگەر ئانا كېسەللىك ياكى باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بوۋاقنى ئېمىتىشكە ئىمكانىيىتى بولمىسا، شۇ پەيتتە بالا ئېمىتىۋاتقان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ياكى قولۇم - قوشنىلىرى ۋاكالىتەن ئېمىتىپ بېرىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇنداق بالىلار «ئېمىلداش» دېيىلىدۇ. ئېمىلداشلار ئارا نىكاھلىنىش مەنئى قىلىنىدۇ.

5. ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرى

1. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم - يېتىم ئادەتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى

ئۆلۈم ھاياتلىقنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نۇقتىسى بولۇپ، ئىنسان

هاياتلىقىنىڭ ئاخىرلىشىشىدۇر.

ئۆلۈم ــ ئىنسان ئۈچۈن ئالدىن ھېس قىلغىلى بولمىدىغان غايەت زور ۋەھىمىلىك كۆلەڭگە ۋە هاياتلىقتىكى ئەڭ ۋەھىمىلىك ھادىسە. ئۇ ھەربىر ئىنسان ئۈچۈن هاياتتىكى بارلىق ھادىسىلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، قايتا تەكرارلانمايدىغان ھادىسە.

ئۆلۈم ئېچىلمىغان دىن ۋە مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە ئاستا-ئاستا سىڭىپ كىرىشكە باشلاپ، ئۆلۈمگە دائىر بىر قاتار ئۆرپ-ئادەت، قائىدە - يوسۇنلارنى ۋە ئۆلۈم پەرھىزلىرىنى شەكىللەندۈرگەن[1].

ئادەتتىكى ئادەملەرگە نىسبەتەن ئۆلۈم بالا - قازادىن ئىبارەت بولۇپ، دائىم «ئىنسان تەبىئىتىنىڭ يوقىلىشى»نىڭ يامانلىقى دەپ قارىلىدۇ. ئۆلۈم قەدىمدىنلا پەرھىز قىلىنىدىغان سۆز تېمىسىغا ئايلىنىپ قالغان. كۆپ ساندىكى كىشىلەر ئۆلۈم توغرۇلۇق سۆزلىشىپ قالغىنىدا، باشقا سىلىقراق ئۇسۇلدا ئىپادىلەشنى خالايدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئۆلۈمگە مۇناسىۋەتلىك بۇ خىل ئىپادىلەش ئۇسۇلى «ئۆلۈم» دىن ئىبارەت بۇ سۆز تېمىسىنىڭ چىقىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشنىڭ قائىدە - نىزاملىرىغا ئايلىنىپ قالغان.

كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا سۆزلەشكەندە دائىم «قازا قىلدى»، «تۇگەپ كەتتى»، «ئالەمدىن ئۆتتى»، «توپراقتا كىرىپ كەتتى»، «ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى»، «چىرىغى ئۆچتى» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى قوللىنىپ ئىپادىلەيدۇ ۋە بۇ خىل سىلىق سۆزلەرنى ئىشلەتكەندىن سىرت، باللارنىڭ ئائىلىلەردە ئۆلۈمنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈشىگە، ئۆلۈمدىن كېلىپ چىقىدىغان تەشۋىش ۋە قالايمىقانچىلىقلارنى بېشىدىن كەچۈرۈشىگە يول قويمايدۇ (كىنو-تېلېۋىزىيەدىكى ئۆلۈم كۆرۈنۈشلىرى چەكلەنمىگەندىن سىرت)، شۇنداقلا كۆپىنچە ئەھۋاللاردا كىشىلەر ئۆلۈم خەۋىرىنى باشقىلارغا تۇيۇقسىز يەتكۈزمەيدۇ.

---

[1] ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىلى 4 - سان، 58 - ، 59 - بەتلەر.

هازىر كىشىلەر كېسىلى ئېغىرلىشىپ قالغان ياكى ياشانغان ئادەمنىڭ ئۆزىگە ئۆلۈم توغرۇلۇق ھېچنېمىنى بىلدۈرمەسلىككە ئادەتلەنگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا، دوختۇرخانا ياكى ئائىلىلەردە تاۋۇت ساقلاش چەكلىنىدۇ، بۇنداق قىلىشمۇ كىشىلەرگە سۇرلۇك ھەم سوغۇق تەسىرات بېرىشتىن ساقلىنىشتۇر. شۇڭلاشقا، كىشىلەر ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، تاۋۇتنى مەسچىتلەردىن ئېلىپ كېلىپ، ئاندىن دىنىي مۇتەۋەر (ئىمام، ئاخۇن) بىلەن بىرلىكتە جىنازا نامىزىنى چۈشۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىنلار بىلەن زىچ باغلانغان ھەر خىل ئۆلۈم پەرھىزلىرىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ خىل پەرھىزلەر شۇ دەۋرلەردىكى دەپنە-مۇراسىم ئادەتلىرىدە ئالاھىدە گەۋدىلەنگەن.

ئىپتىدائىي توتېم دەۋرىگە نەزەر سالغاندا، گەرچە بۇ دەۋرگە ئائىت ئۆلۈم پەرھىزلىرى ئېنىق خاتىرىلەپ قالدۇرۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما توتېم ئېتىقاد - ئادەتلىرىدىن شۇ دەۋردىكى ئۆلۈم پەرھىزلىرىنى ئازراق بولسىمۇ چۈشەنگىلى بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز توتېمغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرلەردە ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسىنى دەل - دەرەخ، تاغ - دەريا ۋە ھايۋانلارغا باغلاپ چۈشەنگەچكە، ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلغان دەرەخلەرنى كېسىش، ھايۋانلارنى تۇتۇش، ئۆلتۈرۈش، ھەتتا ئۇلارنىڭ گۆشلىرىنى يېيىشتىن ساقلانغان[1].

شامان دىنى دەۋرىدىمۇ ئۆلۈم پەرھىزلىرى شەكىللەنگەن. شامان دىنى ئوتقا چوقۇنۇشنى ئاساس قىلغان ئىپتىدائىي خاراكتېردىكى دىن بولۇپ، سىستېمىلىق دەستۇرى، دىنىي تەشكىلاتى بولمىغان كۆپ خۇدالىق دىن ئىدى. ئۇنىڭ ئېتىقاد قىلىدىغان مۇھىم نەرسىلىرىنىڭ بىرى ئوت بولۇپ، ئوت ئەڭ مۇقەددەس، ئەڭ پاك ھېسابلىناتتى. شۇڭلاشقا، بۇ دەۋردىكى كىشىلەر ئۆلگەن ئادەملەرنى يەرگە بېۋاستە كۆممىگەن، ئۆلگۈچى ئاۋۋال ئوتتا كۆيدۈرۈلۈپ، كۈلى كومزەككە

---

[1] ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىلى 4 - سان، 61 - بەتتىكى نەقىل.

قاچىلىنىپ، ئاندىن كۆمۈلگەن. بۇنى ھەرقايسى جايلاردىن قېزىۋېلىنغان شۇ دەۋرگە تەۋە ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلار ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قەدىمكى دەۋردە «ناخشا ـ قوشاق ئۆلۈكلەرنىڭ ئازابىنى يەڭگىللىتىدۇ، ئوت بولسا ئۇنىڭ روھىنى ئېلىپ كېتىدۇ» دېگەن قاراش بولغاچقا، ئۆلۈكنى كۆيدۈرۈپ ئۇزىتىش ۋە ئۇنىڭغا ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا بىلەن جور بولۇش قاتارلىق ئادەتلەر تۈركي تىللىق قوۋملاردا ئۇزاق زامان ساقلانغان.

ئومۇمەن، شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋردە دەپنە ـ مۇراسىملاردا ئوت، ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا قاتارلىقلار ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلار شۇ ۋاقىتلاردىكى پەرھىز ئادەتلىرى، ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى ئۆلۈم پەرھىزلىرى بىلەن تۇپتىن ئوخشاشمايدۇ.

ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇش شامانىزمنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئېتىقاد شەكلى بولۇپ، ئۇلار قۇياش (كۈن)، ئاسمان (كۆك)، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇپ، بۇلارنى ئىلمىي دەرىجىگە كۆتۈرگەن. كۆككە چوقۇنۇش ئەينى ۋاقىتتا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا سىياسىي-مەدەنىيەت ساھەلىرىگە ئومۇمىيۈزلۈك سىڭىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ دەۋرگە ئائىت قەبرىلەردىكى جەسەتلەرنىڭ يۈزى كۆككە (ئاسمانغا) قارىتىپ قويۇلغان، شۇنداقلا قۇياش شەرقتىن چىققانلىقى ئۈچۈن، شەرق تەرەپنى ئۇلۇغلاش ئادىتى شەكىللىنىپ، بۇ ئادەت دەپنە-مۇراسىملارغىمۇ سىڭگەن.

شامان دىنىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان زورۇئاستىر ياكى زەردۇشت (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىدىمۇ ئوتنى مۇقەددەس بىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان، بەلكى بۇ خىل چوقۇنۇش ئىلگىرىكى دىنلار ئاساسىدا تېخىمۇ راۋاجلانغان، لېكىن زەردۇشت دىنىنىڭ دەپنە ـ مۇراسىملىرىدىكى پەرھىزلەر شامان دىنىدىن پەرقلىق بولغان، يەنى زەردۇشت دىنىدا كىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ گۆشلىرى ئۇستىخىنىدىن ئاجرىتىپ ئېلىنىپ، ئۇستىخان كومزەك ئىچىگە بەدەننىڭ رەت تەرتىپى بويىچە (ئاۋۇال پۇت ـ بارماق، كاسا، بەل، گەۋدە، قول ۋە ئەڭ ئاخىرىدا باشنىڭ سۆڭىكى) تىزىپ قويۇلىدۇ ۋە بۇ كومزەكنى يەرگە

كۆمىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب، زەردۇشت دىنىدا «ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن، بەدەندىكى گۆشلەر يامان، پاسكىنا، ھارام، كىر» دەپ قارىلىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ دىندىكى دەپنە ـ مۇراسىم ئادەتلىرىدە مېيىتنى گۆش بىلەن بىللە دەپنە قىلىش پەرھىز تۇتۇلغان بولۇپ، پەقەت ئۇستىخانلىرىلا دەپنە قىلىنىدۇ. تۇرپاننىڭ ئاستانىدىن تېپىلغان زەردۇشت دىنى دەۋرىگە تەئەللۇق بىرنەچچە جەسەت ئۇستىخانلىرى قاچىلانغان كومزەكلەرنىڭ تېپىلىشى بۇنىڭ جانلىق پاكىتى بولالايدۇ.

بۇددىزم دەۋرىدىكى ئۆلۈم ئادەتلىرىدە شامان دەۋرىدىكى جەسەتنى كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كومزەككە قاچىلاپ كۆمۈشتەك ئادەت ساقلانغان بولسىمۇ، ئەمما پادىشاھلارنىڭ، خانلارنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈرۈش پەرھىز تۇتۇلۇپ، ئۇلار ئاساسلىقى يىراق دالىلارغا كۆمۈلگەن.

قۇللۇق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە بۇددىزمنىڭ دەپنە ئادەتلىرى قۇللۇق تۈزۈمنىڭ بەزىبىر قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن. بۇ دەۋردىكى دەپنە ـ مۇراسىملاردا قۇلدار ۋە قۇللارنى دەرىجە بويىچە ئېنىق ئايرىغان بولۇپ، قۇلدارلارغا كۆپلىگەن بۇيۇملارنى قوشۇمچە كۆمگەن بولسا، قۇللارغا ھېچ نەرسە قوشۇپ كۆممىگەن، بەلكى بۇنداق قىلىش پەرھىز تۇتۇلغان.

مانى دىنى دەۋرىدە مېيىت كېپەنلەنمەي، ئاندىن تۇغما ھالەتتە دەپنە قىلىنىدىغان بولدى. مانى دىنى ئىدېئولوگىيەسى بويىچە «ئادەم بۇ دۇنياغا يالىڭاچ كەلگەنىكەن، يەنە يالىڭاچ كېتىشى كېرەك» دەپ قارىلىپ، دەپنە ـ مۇراسىملاردا مېيىتنى تۇغما ھالغا كەلتۈرۈپ ئاندىن دەپنە قىلاتتى.

10 ـ ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆلۈم ئىشلىرىدىمۇ ئىسلامىيەت پىرىنسىپلىرىنى ئۇلۇغ قىلىشقا باشلىغان. «ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە، ئاللا بەندىلەرنى تۇپراقتىن ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنى ئەسلىي ماكانغا ــ تۇپراققا دەپنە قىلىش كېرەك» دەپ قارىلىپ، شامان دىنى دەۋرىدىن تاكى بۇددىزم دەۋرىگىچە داۋاملاشقان مېيىتنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ دەپنە قىلىشتەك ئادەتلەرگە خاتىمە بېرىلىپ، مېيىت كېپەنلىنىپ، يەرلىك كولانغاندىن كېيىن دەپنە قىلىنىدىغان

بولغان[1].

ئۇيغۇرلار زاراتگاھلىقلارنى ئادەتتە مال قوتىنى ياكى جەڭ بولغان جايلاردىن قىلمايدۇ. زاراتگاھلىق ئىچىگە غەربىنىڭكىگە ئوخشاش دەل-دەرەخ تىكىپ باغچە قىلىپمۇ كەتمەيدۇ، زاراتگاھلىقلار كۆپىنچە يول بويلىرىدا بولىدۇ. بۇنىڭدا يولدىن ئۆتكۈچىلەرنىڭ ئۆلگەنلەر روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ ئۆتۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قەبرىستانلىققا بارغاندا قەبرە ئىچىگە كىرىش، قەبرىنىڭ ئارىسىغا تولا كىرىپ - چىقىپ يۈرۈش، قەبرىنى ئايلىنىش، قەبرىنىڭ بېشىغا بىرەر نەرسە ئېلىش، قەبرىگە يۆلىنىش، قول ئۇزىتىش، دەسسەش، قەبرىنى رېمونت قىلىش، قەبرىگە تام قوپۇرۇش، قەبرىستانلىقلارنىڭ گىياھلىرىنى كېسىش، ئوتۇن، ئوت-چۆپلەرنى ئىشلىتىش، ئوتۇن - چاۋارلىرىنى تېرىش، يەرلىكنىڭ توپىسىنى ئىشلىتىش، قەبرىستانلىقتا ناشايان ئىشلارنى قىلىش، مال بېقىش، تاماق يېيىش، خاتىرە تاشلاردىكى خەتلەرنى ئوقۇش، دۇئا قىلماي، باشقا پاراڭلارنى سېلىش، بەدىنى ناپاك ئادەملەرنىڭ قەبرە بېشىغا چىقىشى قاتارلىقلار قاتتىق پەرھىز قىلىنىدۇ[2].

2. ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈم - يېتىم ۋە ئۇنى ئۇزىتىش ئادەتلىرى

1. ئۇيغۇرلاردا ۋاپات بولغۇچى ئىنتايىن ھۆرمەتكە ئىگە. شۇڭا، ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا «مەرھۇم»، ئايال بولسا «مەرھۇمە» دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۇچۇن ئۇنىڭ تاۋۇتى قەبرىستانغا قەدەر كۆتۈرۈپ بېرىلىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ بۇاسىتە تۇغقانلىرى قارىلىق تۇتۇپ، ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلايدۇ، ئاياللار بېشىغا ئاق ياغلىق سالىدۇ. تاۋۇت ئۇزىتىلغانغا قەدەر ئارىلىقتا ئۆلۈم پەتىسىگە كەلگەن ئاياللارغىمۇ ئاق ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ «يەتتە نەزىرى» بېرىلمىگۈچە بۇاسىتە ئەر تۇغقانلار بېلىدىكى ئاقنى

---

[1] ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىلى 4 - سان، 62 - ، 64 - بەتلەر.

[2] ئاينۇرە دولات: «ئۇيغۇرلاردىكى ئۆلۈم پەرھىزى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2000 - يىلى 4 - سان، 65 - بەت.

يەشمەيدۇ، ساقال - بۇرۇتىنى ئالمايدۇ. بۇاستە ئايال تۇغقانلار ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىرىقى بولمىغۇچە (بەزىدە يىلىغىچە) بېشىدىكى ئاقنى ئالمايدۇ. قىزىل، يېشىل كىيىم كىيمەيدۇ، «قىرىق نەزىرى» ياكى «يىل نەزىرى» دە ياشانغان بىرەر ئايال تەسەللى سۆزلەرنى قىلىپ ئاق سالغۇچىلارنىڭ بېشىدىكى ئاقنى ئېلىۋېتىپ، باشقا ياغلىق سېلىپ قويىدۇ. بۇ «قارىسىنى ئوشتۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىردا ئائىلىدە ئويۇن - كۈلكە ۋە باشقا تاماشا ئىشلىرى زادى بولمايدۇ، ھەتتا قولۇم-قوشنىلارمۇ ئۆز ئۆيىدە كۆڭۈل ئاچىدىغان پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارمايدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئۇرۇق - تۇغقانلار ئىچىدە تەييار بولۇپ قالغان توي كېچىكتۈرۈلىدۇ. تويىنى قىلمىسا بولمايدىغان ئەھۋال بولسا ھازىردا ئائىلىنىڭ رازىلىقىنى ئالىدۇ.

2. ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن «ئۈچ نەزىرى»، «يەتتە نەزىرى»، «قىرىق نەزىرى»، «يىل نەزىرى» دېگەندەك نەزىرلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ئۈچ نەزىرى» ئاساسەن مۇردىنى سۇغا ئالغۇچىنى رازى قىلىش مەقسەت قىلىنغىنى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پەقەت يۇغۇچىلار ۋە ئىمام - مەزىنلەر قاتنىشىدۇ. مۇردىنى يۇيۇش ئۈچۈن ئومۇمەن تۆت ئادەم قاتنىشىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى «باش يۇغۇچى»، يەنە بىرى «ئاياغ يۇغۇچى»، قالغان ئىككىسى سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى. «باش يۇغۇچى» بەلىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىنى، «ئاياغ يۇغۇچى» بەلىنىڭ ئاستىنقى قىسمىنى يۇيىدۇ. يۇغۇچىلار مېيىتنى يۇيۇپلا قالماستىن، يەنە كېپەننى تىكىپ تەييار قىلىدۇ ۋە مۇردىنى كېپەنگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىردا ئائىلە ئۆلارنى ئىمكان بار ياخشى رازى قىلىشقا تىرىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ نىمكەش كىيىملىرىنى يۇيۇپ تازىلاپ، يۇغۇچىلارغا قويىدۇ. بەزىلەر بولسا ۋاپات بولغۇچىنىڭ كىيىم - كېچىكى ئاياغ ئاستى بولۇپ قالىدۇ، دەپ ئەن رەخت، پۇل قويىدۇ. قايسى خىلدىكى نەرسە قويۇلسۇن، «باش يۇغۇچى»، «ئاياغ يۇغۇچى» بىلەن سۇ قۇيۇپ بەرگۈچى پەرقلەندۇرۇلىدۇ. مۇردا يۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن كېپەنگە ئېلىنىدۇ. كېپەنگە قىزىلگۈل سۈيى ياكى ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان زەمزەم سۈيى سېپىلىدۇ. باشقا نەزىرلەر ئۆز لايىقىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆلگۈچىنىڭ ئوغۇل-

قىزلىرى ئۆز ئالدىغا نەزىر بېرىدۇ. ھازىر بولسا ئائىلە باشلىقى پەرزەنتلەر نامىدىن بىرلا قېتىم نەزىر بېرىدىغان بولدى. بۇ ياخشى ئەھۋال. ئۇيغۇرلاردا ھەر پەيشەنبە كۈنى «ئەرۋاھ» لارغا ئاتاپ ياغ پۈرتىدىغان ئەھۋال داۋاملاشماقتا. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەممە «ئەرۋاھ» لار جۈمە كۈنى مەككىگە توپلىنىپ جۈمە نامىزى ئوقۇيمىش. مەككىگە بېرىش ئۈچۈن «ئەرۋاھ» تېتىك بولۇشى لازىممىش. ھەر پەيشەنبە كۈنى ياغ پۈرتىلسا، «ئەرۋاھلار» تېتىكلىشىپ، مەككىگە بالدۇرلا بارارمىش.

3. مۇردا يۇيۇلۇپ كېپەنگە ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، ۋاپات بولغۇچىنىڭ بالىچاقلىرى، يېقىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مۇردا بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ۋاپات بولغۇچى ئەر بولسا، ئۇنىڭ ئايالى، ئەگەر ئايال بولسا، ئۇنىڭ ئېرى مۇردا بىلەن ۋىدالاشمايدۇ. سەۋەبى، جان چىققاندىن كېيىن ئەر ئايالغا، ئايال ئەرگە يات بولۇپ كېتىدۇ - دە، بىر - بىرىنى كۆرۈش «نامەھرەم» بولىدۇ، دەيدىغان قاراش ئۇيغۇر دولانلىرىدا ناھايىتى كۈچلۈك.

4. ئېرى ئۆلگەن ئايال ياكى ئايالى ئۆلگەن ئەر ۋاپات بولغۇچىنىڭ ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئۆلگۈچىنىڭ يىلى بولمىغۇچە ئەرگە تەگمەيدۇ ياكى ئۆيلەنمەيدۇ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭدىن مۇستەسنا). ئەگەر بۇنىڭغا رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە ياكى خوتۇن ئالسا، پەرزەنتلەر نارازى بولىدۇ، جامائەت تەگمەيدۇ.

5. جىنازا نامىزى مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، نامازچۈشۈرگۈچىگە نامازھەققى، نامارغا قاتناشقان غېرىب-غۇرۇلارغا «ئىسقات» بېرىلىدۇ. ئىسقات ئالغۇچىلار ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن خالىسانە نامازئوقۇپ قويىدۇ. نامازچۈشۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، تاۋۇتنى كۆتۈرۈپ قەبرىستانلىققا قاراپ يول ئېلىنىدۇ. نامازغا قاتناشقۇچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قەبرىستانلىققا بارىدۇ. جەسەت گۆرگە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، جامائەت ئۇدۇل ھازىدار ئائىلىسىگە پەتىگە كېلىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ قايتىدۇ. ئەتىسى بامدات نامىزىدىن قايتقان جامائەت يەنە پەتىگە كىرىپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. جىنازىدىكى مۇردىنىڭ ئەر ياكى ئايال ئىكەنلىكىنى تاۋۇتقا يېپىلغان

يوپۇقتىن بىلگىلى بولىدۇ. ئايالنىڭ تاۋۇتىغا گۈللۈك ئېسىل رەختلەردىن يوپۇق يېپىلىدۇ. ئەر بولسا ئاق ياكى قارا سىدام رەختتىن قىلىنغان يوپۇق يېپىلىدۇ.

6. قەبرە ئۈچۈن قۇرۇق يەر تاللىنىدۇ. ئۆتمۈشتە ھەربىر جەمەتنىڭ ئۆز ئالدىغا قەبرىستانلىقى بولاتتى. باشقا يۇرتتىن كېلىپ قالغانلار ۋاپات بولسا «مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقى» دەپ ئاتىلىدىغان ئومۇمىي قەبرىستانلىققا كۆمۈلەتتى. قەبرە ئىگىلىرى قەبرىنى يوقلىغىلى چىقسا، قەبرىنىڭ توپىسىنى يۆلەپ ئېگىزلىتىپ قويىدۇ ھەم ئۈچار قۇشلار يېسۇن دەپ ئۈستىگە دان چېچىپ قويىدۇ. بەزىلەر قەبرىنىڭ توپىسىنى شامال ئۇچۇرۇپ تۇرسا ياخشى، دەپ قارىسا، بەزىلەر بۇنىڭ ئەكسىچە، قەبرىنىڭ توپىسى ئۇچۇپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن گۈمبەز ياساپ قويىدۇ. قەبرىنىڭ باش تەرىپىگە قەبرە تېشى ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ۋاپات بولغۇچىنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى يېزىپ قويۇلىدۇ. بەزىلەر قەبرىنى تۆمۈر ياكى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئېلىپ قويىدۇ. بەزىلەر قەبرە ئەتراپىغا دەل ـ دەرەخ تىكىپ، گۈل ـ گىياھ تېرىپ ئۆستۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ.

7. بەزىلەر جەسەتنى ئىلاج بار يول بويىدىكى قەبرىستانغا دەپنە قىلىدۇ. يولدىن ئۆتكۈچىلەر قەبرىستاندىكىلەرنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىپ قويىدۇ.

8. ۋاپات بولغۇچى ئۈچۈن بېرىلگەن نەزىر تۇغقانلىدىن كېيىن، ئائىلە جەمەتى قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش، شۇنداقلا ھەربىر روزا ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىتلاردا نامازدىن كېيىن قەبرىستانغا بېرىپ قەبرىنى يوقلاش ئادىتى ھازىرمۇ داۋام قىلماقتا.

9. ئۇيغۇرلاردا «ئاتا ـ ئانامنىڭ ئايىغىدا ياتىمەن» دېگەن ئارزۇ كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياقا يۇرتلاردا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ جەسىتى يۇرتىغا ئېلىپ بېرىلىپ دەپنە قىلىنىدىغان ئەھۋاللار ياكى جان ئۈزۈشتىن ئىلگىرى ئۆز يۇرتىغا ئەكېتىدىغان ئەھۋاللار ھازىرمۇ بار.

10. بەزى ياشانغان ئادەملەر بالىچاقلىرىنى ئالدىرىتىپ قويماسلىق ئۈچۈن، ھايات ۋاقتىدىلا ئاخىرەتلىكىنى ھازىرلاپ قويىدۇ، يەرلىكىنى

چاپتۇرۇپ تەييارلاپ قويىدۇ.

11. ئائىلە چوڭلىرىدىن بىرى (مەيلى ئاتا، مەيلى ئانا) ئاغرىپ قېلىپ ساقايمىسا، كېسەلنىڭ تەلىپى بويىچە شۇ ئائىلىدە تەييار بولۇپ قالغان توينى قىلىۋېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا ئۇلگۈرمەي كېسەل ۋاپات بولۇپ كەتسە، جەسەتنى دەپنە قىلماي تۇرۇپ نىكاھنى ئوقۇتۇپ قويۇپ، ئاندىن جەسەتنى ئۇزىتىدۇ. بۇ ئاتا - ئانىنىڭ ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

12. ھازىدار ئائىلە ھازا بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئۆز ئائىلىسىدە تاماق ئېتىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا ۋە ئەل-ئاغىنىلەر ئائىلىسى بىرەر ھەپتە، ھەتتا بىرەر ئايغىچە تاماق ئەكېلىپ تۇرىدۇ. كەلگەن تاۋاقلا ھازىدارلار ۋە باشقىلار ئېغىز تېگىدۇ.

13. ئۇيغۇرلاردا ئىگە - چاقسىز يېتىم - يېسىرلار، مۇساپىرلار ئۆلۈپ قالسا، ئۇنى «خالىس ئۆلۈم» دەپ، يۇرت - مەھەللە بىرلىكتە نامزىنى چۈشۈرۈپ، بارلىق رەسمىيەتلىرىنى جامائەت خالىسانە يارىدەم قىلىپ دەپنە قىلىدىغان ئادەت بار. بۇنداق خالىس ئۆلۈمنى ئۇزىتىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ ھېسابلايدۇ[1].

3. ئۇيغۇرلاردا قەبرە ياساش ۋە دەپنە قىلىش ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە ياساش ئادەتلىرى ئۇيغۇرلار تارىختا ئېتىقاد قىلغان ھەرقايسى دىنلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق تارىخ ۋە ئېتىقاد - ئادەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە، شۇنداقلا ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى ئەجدادلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش، دەپنە قىلىش ئادەتلىرى بىلەن تارىخىي ئىزچىللىقىنى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى باغلىنىشىنى ساقلاپ كەلگەن.

يەر يۈزىگە تاش دۆۋىسى ئارقىلىق بەلگە سېلىنغان قەدىمىي قەبرىلەر توپىدا يۇمىلاق شەكىللىك تاش دۆۋىلىرى ئاساسىي ئورۇنداش تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، تاش دۆۋىلىرى چاسا شەكىلدە ۋە ئۇزۇنچاق

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان قاتارلىقلار: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996 - يىلى 8 - ئاي نەشرى 133 - ، 135 - بەتلەر.

چاسا شەكىلدە بولىدۇ. تاش دائىرە، تاش قورشاۋلارنى بەلگە قىلغان قەبرىلەردە يەر يۈزىگە ئالدى بىلەن بىر دەۋرمال شەكىللىك يالاڭ تاش قورشاۋ ھاسىل قىلىنىدۇ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۈچلۈك بېشىنىڭ ئىككى تەرىپىگە شېغىل تەكشى يانتۇزۇلىدۇ، يەنە بىر تەرىپىگە ئۇزۇنچاق تاشلار تىك ئورنىتىلىدۇ، ئاندىن كېيىن تاش قورشاۋنىڭ ئىچىگە يەنى ئۇنىڭ ئۈچلۈق تەرىپىگىرەك قىلىپ سوقىچاق شەكىللىك تىك ئازگال كولىنىپ، تاملىرى تاش بىلەن قوپۇرۇلىدۇ. بۇ خىل تاش قورشاۋلار تەرەققىي قىلىپ، كېيىنچە يۇمىلاق شەكىلگە ئۆزگەرگەن. بۇ چاغدا جىلغىسى (خېجىڭ ناھىيەسىدە) مەدەنىيىتىگە تەۋە تاش قورشاۋلارنىڭ تىپىك شەكلى ھېسابلىنىدۇ. چاسا شەكىل ۋە ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللەرنى ئاساس قىلغان بىرقانچە تاش قورشاۋلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن. يالاڭ ۋە قوش قورشاۋلار تەڭ مەۋجۇت بولغان ئەھۋاللار ئارىشاڭدىكى ئاچولۇ (ئارىشاڭ ناھىيەسىدە)، دولاتى (جىمىنەي ناھىيەسىدە) قاتارلىق جايلاردىكى تاش دائىرىلىك قەبرىلەردىمۇ كۆرۈلىدۇ. يەنە ئاساسلىق تاش دۆۋىسىنىڭ ئىككى تەرىپىنى ئۇزارتىپ، تاشلارنى يايى شەكلىدە تىزىپ، قەبرە ئۈستىگە «ساقال» شەكلىدە بەلگە چىقىرىلغان قەبرىلەرمۇ بار. تاش قورشاۋ، تاش دائىرە ۋە تاش دۆۋىلىرىنى يەر ئۈستىدىكى بەلگىسى قىلغان قەبرىلەردە قەبرە بەلگىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاش دۆۋىسى، ئۇنىڭ سىرتىدا دۇگىلەك، سوقىچاق شەكىللىك تاش دائىرە ياكى چاسا، ئۇزۇنچاق چاسا شەكىللىك تاش قورشاۋدىن تەشكىل تاپقان يالاڭ، قوش ياكى ئۈچ قات دائىرە بولىدۇ.

بىر قىسىم جايلاردا «ئەرلەرنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئالدى قىسمى بۆشۈڭ شەكلىدە مۇنارەڭ چىقىرىلىپلا، قالغان قىسمى بوش قالدۇرۇلىدۇ ھەمدە قورشاۋ تام ئېتىلىدۇ. ئاياللارنىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئالدى قىسمى پەلەمپەيسىمان قوپۇرۇلىدۇ. كىشىلەر كۆپىنچە ئەرلەرنىڭ بۇ خىل قەبرىلىرىنى خامان بىلەن تۇلۇقنىڭ شەكلىگە، ئاياللارنىڭ قەبرىلىرىنى بولسا سۈپرا، يېيىلغان خېمىر ۋە نوغۇچنىڭ شەكلىگە سىمۇول قىلىنغان دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن يەرلىك تېرىم مەدەنىيىتىنىڭ قەبرىلەردە ئۆز

ئىپادىسىنى تاپقانلىق ئېھتىمالىنى ھېس قىلىش مۇمكىن[1].»

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا يەنە قەبرىلەرگە تۆشۈك قالدۇرۇپ قويۇش ئادىتى قىسمەن ھالدا ئۇچرايدۇ. «بۇ ئۇستى يېپىق قەبرىلەردە كۆرۈلىدىغان بىر خىل ھالەتكە قارىتىلغان بولۇپ، مەخسۇس شەكىلدىكى قەبرىلەرنى كۆرسەتمەيدۇ. ئومۇمەن، مەلۇم بىر خىل شەكىلدىكى ئۇستى يېپىق قەبرىنىڭ تۆپىسى ياكى يېنىدىن مەقسەتلىك ھالدا يوچۇق ئېچىلغان بولىدۇ. بۇ ھادىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى شۇبھىسىزكى، قەدىمكى روھ چۈشەنچىلىرىگە باغلىق. بىز ئالدىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدىكى ئەرۋاھنىڭ خېلى بىر مەزگىلگىچە قەبرىستانلىق بىلەن ئۆز ئۆيى ئارىسىدا ئايلىنىپ يۈرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىشەنچ بۇ يەردە يەنە بىر قېتىم ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ. بۇ خىل ئىشەنچ ئاساسىدا ئەرۋاھنىڭ شۇ تۆشۈك ئارقىلىق ‹قەبرىگە كىرىپ - چىقىپ تۇرىدىغانلىقى› ، ‹ۋاقتى كەلگەندە يەنە شۇ تۆشۈك ئارقىلىق ئاسمانغا چىقىپ كېتىدىغانلىقى› ئېھتىمالغا يېقىن.»[2]

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ قەبرىستانلىقنى بىر خىل مۇقەددەس جاي، دەپ قارايدۇ. يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بىرەر قەبرىستانلىقنى كۆرسە ئۇنىڭغا قاراپ دۇئا قىلىپ، ئۆزىنىڭ ياخشى تىلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. قەبرىلەرگە قولىنى شىلتىپ سۆزلەشتىن، قالايمىقان چاقچاق قىلىشتىن، ناخشا ئېيتىشتىن، قەبرىستانلىقنىڭ قېشىدا ئىسپىرتلىق ئىچىملىكلەرنى ئىچىشتىن، تاماكا چېكىشتىن، قەبرىستانلىقتا ئۆزئارا سوقۇشۇپ تىللىشىشتىن، قەبرىگە قاراپ سىيىشتىن پەرھېز قىلىدۇ»[3].

---

[1] دىلمۇرات مەھمۇت: «ئۇيغۇر قەبرىلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئۇستىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 - يىلى 4 - سان، 79 - ، 80 - بەتلەر.

[2] دىلمۇرات مەھمۇت: «ئۇيغۇر قەبرىلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشى ئۇستىدە مۇلاھىزە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003 - يىلى 4 - سان، 79 - ، 80 - بەتلەر.

[3] غالىب غوجائابادۇللا: «ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە مەدەنىيىتى ھەققىدە»، «مىراس»ژۇرنىلى 2005 - يىلى 5- سان، 42 - ، 43 - بەتلەر.

ئۇيغۇرلار ھېيت - بايراملاردا ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ، قوۋم-قېرىنداشلىرىنىڭ، يۇرتتىكى مەشھۇر كىشىلەر ۋە دوست-بۇرادەرلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرىنى يوقلاشنى ئۇنتۇپ قالمايدۇ. قەبرىستانلىققا چىققاندا قەبرىنى سۈپۈرۈپ تازىلاپ، ئۈستىگە دان (بۇغداي، قوناق، تېرىق، گۈرۈچ دېگەندەك) چېچىپ قويىدۇ. بۇنىڭ مەنىسى — ئۆزلىرى يوقلاپ كېلەلمىگەن ۋاقىتتا ئۇچار قۇشلارنىڭ يوقلاپ تۇرۇشىنى ئۈمىد قىلىشتۇر. بۇ ئارقىلىق ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەرھۇملارغا بولغان چوڭقۇر سېغىنىشىنى، گۇزەل ۋە مۇقەددەس تىلەكلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەجدادلارنىڭ روھىنى ياد ئېتىپ، ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ۋە تۇرمۇشىغا بەخت تىلەيدۇ.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دەپنە پائالىيەتلىرى مۇرەككەپ ۋە خىلمۇخىل بولۇپ، ئومۇمەن بىردەكلىك ھەم تەكشىلىك يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ خىلمۇخىل دەپنە شەكىللىرىدە ۋە دەپنە ئادەتلىرىدە تارىختا ئۇلار ئېتىقاد قىلغان خىلمۇخىل دىنىي ئېتىقاد ۋە ئۇنىڭ ئادەتلىرى ئەكس ئەتكەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبرە قاتۇرۇش ئۇسۇلى:

ئۇيغۇرلار قەبرىنى ئىچ گۆر، تاش گۆر قىلىپ كولايدۇ، تاش گۆر 1.5 مېتىر چوڭقۇر بولىدۇ، ئاندىن يان تەرەپتىن ئىچ گۆر قازىدۇ. جەسەت ئىچ گۆرگە قويۇلىدۇ، جەسەت قويۇلۇپ بولغاندا ئىچ گۆرنىڭ ئاغزىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ، تاش گۆرنى كۆمۈۋېتىدۇ. ئەگەر زۆرۈر تېپىلسا ھەربىر تاش گۆردىن تۆت ئىچ گۆر كولايدۇ، ئۇنى «شام گۆر» دەپ ئاتايدۇ. جەسەت ياتقان يەرنىڭ ئۈستىگە 80 سانتىمېتىر كەڭلىكتە، 1.5 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، 40 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە سۇپا ياساپ، ئىككى پەلەمپەي سۇپا قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەبرە قاتۇرىدۇ. شام گۆر كۆپىنچە ھال - ئوقتى ياخشىراق، نەسەبلىك ئائىلىلەر تەرىپىدىن ئالدىن كولاپ تەييارلىنىپ قويۇلىدۇ. ئۇ پەقەت بىر ئائىلە كىشىلىرىگە خاس بولۇپ، شۇ ئائىلىدە قازا تاپقانلار ئىلگىرى - كېيىن ئۆزىگە تەئەللۇق شام گۆرگە دەپنە قىلىنىدۇ. شام گۆرنىڭ ئۈستىگە گۈمبەز قاتۇرۇلىدۇ.

ئادەتتە ئاياللارنىڭ قەبرىسى ئەرلەرنىڭ قەبرىسىگە قارىغاندا كىچىكرەك (ئۇچتىن بىر نىسبەتتە) قاتۇرۇلىدۇ. ئەرلەرنىڭ قەبرىسىنىڭ سۇپا پەلەمپىيىدىن باشقا، يەنە ئىككى قاتار پەلەمپىيى (بۇلارنىڭ چوڭى «تالالىق»، كىچىكى «ئۆيلۈك»، قاتۇرۇلغان قەبرە «بۆشۈك» دەپ ئاتىلىدۇ) بولىدۇ. ئاياللار قەبرىسى ئۈچ پەلەمپەيلىك بولۇپ، بۇلار «ئۆيلۈك»، «سۇپا»، «ئاشتاختا»، «نوغۇچ» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇشۇنداق شەكىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ ئەر - ئاياللارنىڭ قەبرىسى روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇراسىم ۋە ھېيت - بايرام ئادەتلىرى

ھېيت - ئايەملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇراسىم پائالىيەتلىرى ئىنسان مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى ۋە ئادەت شەكلى. ئۇ ئىنسان ئۆمرىنىڭ ھەربىر باسقۇچىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك، ئەڭ خۇشاللىق ۋە قايغۇ - ھەسرەتلىك ئىش، ۋەقەلەرنى ئىپادىلەش ئاساسىدا شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، ئىنسان ئۆمرى چەكلىك. ئىنسان بۇ چەكلىك ئۆمرىدە تۆرلىش، ياشاش، ئۆلۈشتىن ئىبارەت ئۇچ باسقۇچلۇق ھالەتتىن ئايرىلالمايدۇ. ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئىپتىدائىي ئالڭ - ئېتىقادى ئاساسىدا بۇ ھالەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى شۇنىڭغا مۇناسىپ پائالىيەتلەر بىلەن ئىپادىلەپ كەلگەن. ئەنە شۇنداق پائالىيەتلەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «مۇراسىم» دەپىلىدۇ. مۇراسىملارنى شەكلى، مەزمۇنىغا قاراپ ئۆمۈر مۇراسىمى، ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى، دىنىي مۇراسىم دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئۆمۈر مۇراسىمى شەخسنىڭ ئۆمرىدىكى تۇغۇت (تۇغۇلۇش)، تويلىشىش، ئۆلۈم قاتارلىق زور ۋەقەلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت - رەسىمىيەتلەرنى؛ ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى بولسا ئىنسان ئۆمرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت-قائىدىلەرنى؛ دىنىي مۇراسىم دىنىي ئېتىقاد پائالىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئادەت - قائىدىلەرنى كۆرسىتىدۇ[1].

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 259 - ، 260 - بەتلەر.

1. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى

ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرىمۇ مىللەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن مەدەنىيەت ھادىسىلىرى جۈملىسىدىن بولۇپ، مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئادەت ـ ئەنئەنىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمىنىڭ بەزىلىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا تەبىئەتكە چوقۇنۇش، خۇراپاتچىلىق ئەقىدىلىرى كۈچلۈك ئەكس ئەتكەن بولىدۇ. بەزىلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن سۇنئىي دىنىي ئېتىقادى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا شۇ دىندا ۋە شۇ دىنغا ئائىت رىۋايەتلەردە ئوبرازلارشتۇرۇلغان شەخسلەرگە چوقۇنۇش ۋە ئۇلارنى «پىركامىل» دەپ ھېسابلايدىغان ئەقىدىلەر تېپىك ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈش ئادىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «دىۋان» دا بېرىلگەن مۇنۇ قوشاق شۇنىڭ دەللىلى:

ئەسلىسى ۋە يەشمىسى:
يىگىتلىرىڭ ئىشلەتۇ (يىگىتلەرنى ئىشلىتىپ)
ياغاچ يەمىش ئىرغاتۇ (مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئىرغىتىپ)
قۇلان كېيىك ئاۋلاتۇ (قۇلان ـ كېيىك ئوۋلىتىپ)
بەزرىم قىلىپ ئاۋنالىم (بايرام قىلىپ ئاۋۇنايلى، كۆڭۈل ئاچايلى)
چاغىر بېرىپ قۇشلاتۇ (قارچىغا بېرىپ قۇشلىتىپ)
تايغان ئىزىپ چىشلەتۇ (تايغان سېلىپ چىشلىتىپ)
تۇلكە، توڭگۇز تاشلاتۇ (تۇلكە، توڭگۇزنى تاش بىلەن ئۇرۇپ)
ئەردەم بىلەن ئوكلەلىم (پەزىلەت بىلەن پەخىرلىنەيلى)

بۇ قوشاقتىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق دەۋرىدىلا مۇراسىم ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. ئېھتىمال ئۇلار مۇنداق

مۇراسىملارنى ئوۋغا چىقىش ئالدىدا ئۇتۇق تىلەش، قايتقاندا ئوۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يۇزىسىدىن ئۆتكۈزىدىغان بولسا كېرەك. ئەمما، بۇ ئادەت كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇنتۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىزنالىرى مەشرەپ قاتارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ھايۋانات سىياقىدا ياسىنىپ ئويناشقان «شىر ئويۇنى» قاتارلىقلارنىڭ ئۇنتۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دولان مەشرىپىدە ئويناشقان ئوۋچىلىق ھەرىكىتى تەقلىد قىلىنغان ئۇسسۇل؛ بۇگۈر، شايار قاتارلىق جايلارنىڭ تارىم ئېقىنى بويىغا جايلاشقان يېزا ـ قىشلاقلىرىدىكى ئۇيغۇرلاردا ئويناشقان «جەرەن-كېيىك» ئۇسسۇلى قاتارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

«ئات ئويۇنى»، «ئات بەيگىسى» قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى مۇراسىم ئادەتلىرىنىڭ ئىزنالىرىدىن دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ئەمما، ئۆز دەۋرىدە ئۇنداق مۇراسىمنىڭ شەكلى، ئۆتكۈزۈلىدىغان ۋاقتى، ئۆتكۈزۈش مەقسىتى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. شۇڭا، كېيىنكى دەۋرلەردە دېھقانچىلىق، ھۈنەر ـ كەسىپ قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە ئادەت قىلىنغان مۇراسىم پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرىمىز.

ئۇيغۇرلارنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇراسىملىرى

1. سۇ ـ يامغۇر تىلەش مۇراسىمى: بۇ مۇراسىم ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي تېرىقچىلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، مۇچەل كالېندار ھېسابىدا ھەر يىلى 3 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدا تەكرىدىن مول ھوسۇل، سۇ ـ يامغۇر تىلەش مەقسەت قىلىنغاچ، «سۇ-يامغۇر تىلەش» مۇراسىمى دەپ ئاتالغان. بۇ مۇراسىم ئىسلامىيەتتىن كېيىن «زاراخەتمە» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. بىز ئىجتىمائىي تەكشۈرۈش جەريانىدا بەزى يېزا ـ قىشلاقلاردا بۇ مۇراسىمنىڭ رېئال تۇرمۇش ئەمەلىيىتىگە ماسلاشقان ئاددىي، ئەممىا ئەھمىيەتلىك شەكىللىرىنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقىنى بايقىدۇق.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇ ـ يامغۇر تىلەش مۇراسىمىنىڭ ئەسلىي

شەكلىنىڭ، مەزمۇنىنىڭ قانداقلىقى توغرىسىدا تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما، خوتەن رايونىدىكى داڭلىق تېۋىپ ئەمەت ھاجى قاتارلىق 100 ياشتىن ھالقىغان پېشقەدەملەرنىڭ ئۆتكەنكىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىنى نەقىل قىلىشچە، بۇ مۇراسىمنىڭ شەكلى، پائالىيەت مەزمۇنلىرى مۇنداق ئىكەن:

مۇچەل كالېندارى ھېسابى بويىچە 3- ئاينىڭ 21 - كۈنى ياكى ئۇنىڭ ئالدى - كەينىدە (چۈنكى مۇشۇ كۈندە تۇن بىلەن كۈن تەڭلىشىپ، كۈن نۇرى يەرنىڭ تۇڭىنى ئېرىتىدىكەن) پۈتۈن يۇرت- مەھەللە ئاھالىسى مەھەللە سىرتىدىكى ھاۋالىق، ئېقىن سۇ بويىدىكى كەڭ مەيدانغا چىقىپ، مەھەللە ئاقساقاللىرىنىڭ رياسەتچىلىكىدە داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزىدىكەن. بۇ كۈنگە ئاتاپ مەھەللە ئاھالىسى ئۆز ئىختىيارى بىلەن يىغىش قىلىپ مەلۇم ساندا ئات - تۆگە، قوي- كالا توپلايدىكەن. مۇراسىم كۈنى ئۇ مال - جانداراردىن مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ دەريانىڭ قارىتىپ بوغۇزلاپ سويۇپ، قازان - داشلارغا سالىدىكەن. گۆش پىشقۇچە ھەممە ئادەم بىرپەس يۇزىنى كۆككە قاراتقان ھالدا ساما شەكلىدە سەكرەپ پىرقىراشسا، بىرپەس دەريا ئېقىنىغا قاراپ چوقۇنىدىكەن. گۆش تەييار بولغاندا ھەممە ھەربىرى تۇتاپ، ئاقساقاللارنىڭ سۇ - يامغۇر تىلەپ تەڭرىگە قىلغان ئىلتىجا ساداسىغا قوشۇلۇپ ۋاقىرىشىدىكەن، ئاندىن نەزىر نېمىتىگە ئېغىز تەگكۈزۈشىدىكەن، گۆشنىڭ تىرىپ ۋە سۆڭەكلىرى دەريانا، دالىغا چېچىلىدىكەن. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدىكەن، ئەتىسىدىن باشلاپ ھەممە ئادەم تېرىلغۇغا كىرىشىدىكەن.

2. زاراخەتمە: بۇ زاراخەتمىنىڭ ماھىيىتى سۇ - يامغۇر تىلەش مۇراسىمىنىڭ ماھىيىتىگە ئوخشاش بولۇپ، بىر پەرقى، ئۇنىڭ ئىسلام ئەقىدىسىگە ماسلاشتۇرۇلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ ۋە مۇنداق ئۇسۇلدا ئۆتكۈزۈلىدۇ:

پۈتۈن يۇرت - مەھەللە ئاھالىسى كۆپىنچە ھاللاردا مەھەللە سىرتىدىكى قەبرىستانلىق ياكى مازار جايلاشقان جايلارنىڭ بويىدىكى كەڭ مەيدانغا توپلىشىپ، ئاخۇنۇم، ئىمام، مەزىن ۋە مۆتىۋەرلەرنىڭ

رىياسەتچىلىكىدە قۇرئان تىلاۋەت قىلىندۇ. خەتمە ئوقۇيدۇ. قۇرئان تىلاۋىتى قىلىنىشتىن بۇرۇن زاراخەتمىگە ئاتالغان مال - جانلارلار قىبلىگە قارىتىلىپ بوغۇزلىنىپ، سويۇلۇپ، گۆشلىرى پارچىلىنىپ، داش قازانلارغا سېلىنىدۇ. گۆش پىشقۇچە بولغان ئارىلىقتا قۇرئان تىلاۋىتى ئاخىرلىشىپ، باللاردىن باشقا هەممە ئادەم قولىغا ئۇششاق تاش (تاش يوق يەردە قوي مايىقى ياكى قوناق) ئېلىپ خەتمە ئوقۇيدۇ. قۇرئان تىلاۋىتى، خەتمە ئوقۇش زاراخەتمىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ، ئۇنىڭدا خۇدادىن يۇرتقا ئامانلىق، نەرخقە ئەرزانلىق (هەممە نەرسىگە ئەلۋەكچىلىك) ۋە ئاپقا (سۇ - يامغۇرغا) راۋانلىق تىلىنىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئەجدادلىرىمىز كۆك ئىلاهى بىلەن سۇ ئىلاهىدىن سۇ-يامغۇر تىلەش ئەقىدىسىنىڭ ئىسلام شارائىتىغا ماسلاشتۇرۇلغانلىقىدىن دېرەك بەرسە، مۇراسىم پائالىيىتىنىڭ قەبرىستانلىق ياكى مازار جايلاشقان جايلاردىكى كەڭ سورۇندا ئۆتكۈزۈلۈشى ئەجدادلارغا سېغىنىش ئەقىدىسى سىڭدۈرۈلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر پەرقى شۇكى، زاراخەتمىگە چىققان هەممە ئادەم هەربىر ئائىلە بىرلىكى بويىچە قازان - قومۇچ، ئازراقتىن قوناق ئۇنى ئالغاچ چىقىدۇ. قۇرئان تىلاۋىتى، خەتمە ئوقۇش تاماملانغاندىن كېيىن، هەر ئائىلە قازان ئېسىپ ئوماچ چالىدۇ. مۇتەۋەللى ئارىلاپ يۈرۈپ، پىشۇرۇلغان گۆشتىن هەربىر قازانغا بىر پارچىدىن تاشلاپ بېرىدۇ. هەممە ئادەم غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن، ئاخۇنۇم خەتمىقۇرئان قىلىپ، قول كۆتۈرۈپ «ئامىن» دەپ «يۇرتقا ئامانلىق، نەرخقە ئەرزانلىق، ئاپقا راۋانلىق بەرگەيسەن» دەپ دۇئا قىلىدۇ. سورۇندىكىلەرمۇ قول كۆتۈرۈپ، ئىچىدە ئاشۇ ئۇچ جۈملە سۆزنى تەكرارلاپ، ئاخۇنۇمغا ئەگىشىپ دۇئا قىلىدۇ. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. جايلاردا زاراخەتمىنىڭ شەكلى هەر خىل بولىدۇ، بىز بىرقەدەر تىپىك شەكلىنى تونۇشتۇردۇق.

2. هۇنەر - كەسىپ مۇراسىملىرى

ئۇيغۇرلار خېلى بۇرۇنقى دەۋرلەردىن باشلاپ هەر خىل هۇنەر-

كەسىپ ۋە سودا - تىجارەتنى ئۆزلىرىنىڭ تىرىكچىلىك مەنبەلىرىنىڭ بىرى قىلىپ كەلگەن ۋە ئۇز كەسىپى، سودا - تىجارىتىنىڭ رونىاق تېپىشنى ئۈمىد قىلىپ، مەلۇم بىر كەسىپ، سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلغان. بۇ ساھەدىكى مۇراسىمنى ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى، شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى، تىجارەت باشلاش مۇراسىمى دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ.

1. ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى: يېڭىدىن ھۇنەر ئۆگەنگۈچى ھەربىر كىشى ئالدى بىلەن مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۇگەنمەكچى بولغان ھۇنەر-كەسىپنىڭ ئەھلىدىن بىرىنى ئۇستاز تۇتۇپ، ئۇنىڭغا قول بېرىدۇ، شۇڭا بۇ «ئۇستاز تۇتۇش مۇراسىمى» دەپ ئاتالغان. ھۇنەر ئۆگەنگۈچى كىچىك بالا بولسا، مۇراسىمنى شۇ بالىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئۆتكۈزىدۇ. ئەگەر چوڭ ئادەم بولسا ئۆزى ئۆتكۈزىدۇ. مۇراسىمغا ئادەتتە شۇ كەسىپ ئەھلىدىن تۆت - بەش كىشى، قولۇم - قوشنىلاردىن بىر - ئىككىسى (چوڭ كىشى بولسا، كەسىپ ئەھلىدىن باشقا ئۆز تەكتۇشلىرىدىن بىر-ئىككىسىنى تەكلىپ قىلىدۇ) تەكلىپ قىلىنىپ، ئائىلە زىيانپىتى بېرىلىدۇ. شۇ كۈنى بالىغا يېڭى ئۇستاش كىيىندۈرۈپ، زىيانپەت ئاخىرلاشقاندا ئۇستامغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدۇ. ئۇستامغا تون يېپىلىدۇ ياكى بىر كىيىملىك رەخت قويۇلىدۇ.

2. شاگىرت چىقىرىش مۇراسىمى: بۇ «دۇكان ئايرىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مۇراسىم شاگىرت بولغۇچى شۇ كەسىپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە بولغان چاغدا ئۇستاز تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇستاز بولغۇچى شۇ كۈنى ئائىلە زىيانپىتى ھازىرلاپ، بالىنىڭ دادىسى ۋە ئۇز كەسىپداشلىرىدىن بىرنەچچىنى تەكلىپ قىلىدۇ. زىيانپەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شاگىرتنىڭ ئالدىغا شۇ ھۇنەردە ئىشلىتىلىدىغان جابدۇق - سايمانلارنىڭ ھەر بىرىدىن بىردىن قويىدۇ ۋە شاگىرتتىن تىرىشىپ ئۇز ھۇنىرىنى تېخىمۇ كامالەتكە يەتكۈزۈشنى، ھالال، پىشىشق ئىش قىلىشنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئاندىن شاگىرتنىڭ دادىسى بالىسىنىڭ ئۇستازىغا بىر كىيىملىك رەخت قويۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. مۇراسىم شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ

بولغاندىن كېيىن، شاگىرتنىڭ ئۆز ئالدىغا دۇكان ئېچىش ياكى داۋاملىق شۇ دۇكاندا ئىش قىلىش ئىختىيارى ئۆزىدە بولىدۇ. ئەگەر ئۇستازىنىڭ دۇكىنىدا ئىشلىسە، ئۆزى قىلغان ئىشنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆزى ئالىدۇ. شاگىرتلىق جەريانىدا بولسا، قىلغان ئىش ئۇستام ھېسابىغا بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، شاگىرت ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇستامنىڭ ئىشلىرىنى ھەقسىز قىلىپ بېرىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ھۇنەرۋەنلەرنىڭ شاگىرتلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ھېسابلىنىدۇ. ئايرىم ساندىكى ئادەل، ئاق كۆڭۈل ھۇنەرۋەنلەرنى ھېسابقا ئالمىغانىدا، ئادەتتە ھۇنەرۋەنلەر مۇتەئەسسىپەك كېلىدۇ. شۇڭا، شاگىرت بولغۇچى بۇرۇن ئۇچ - تۆت يىلسىز ھۇنەر ئۆگىنىپ چىقالمايتتى.

3. تىجارەت باشلاش مۇراسىمى: بۇ ئاساسەن سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ئېچىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم بولۇپ، يېڭى تىجارەت باشلايدىغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى ئالاھىدە زىياپەت ھازىرلىنىپ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلەر ۋە پېشقەدەم تىجارەتچىلەر، دۇكان ئېچىش تەييارلىقىنى كۆرۈش جەريانىدا ياردەم كۆرسەتكەنلەر تەكلىپ قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ھۇنەر - كەسىپ رىسالىلىك ۋە رىسالىسىز ياكى پىرلىق ۋە پىرسىز ھۇنەر دەپ ئايرىلىدۇ. رىسالىلىك ھۇنەرلەر تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، ئاشپەزلىك، ماشىنىچىلىق، تامچىلىق قاتارلىق بىرقەدەر يىرىك تېپتىكى، مۇنتىزىمراق ھۇنەر - كەسىپلەرنى؛ رىسالىسىزلىرى قوشۇمچە خاراكتېردىكى ھەر خىل مەيدە (ئۇششاق، كىچىك) ھۇنەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

رىسالە — «دەستۇر»، «قائىدە - نىزام» دېگەنلىكتىن ئىبارەت. «پىر» — دەستۇر، قائىدە - نىزامى بار ھۇنەرنى تۇنجى قېتىم كەشىپ قىلغان «كامالەت ئىگىسى» دېگەن سۆز. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەربىر كەسىپنىڭ بىر پىرى بار دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇر ھۇنەرۋەنلىرى داۋۇت پەيغەمبەرنى تامچى، قاسساپ، تۆمۈرچى، ئاشپەزنىڭ پىرى (كۆمۈر، ئوتۇن كۆيدۈرىدىغان ھۇنەرۋەنلەرنىڭ ھەممىسى بۇ كىشىنى «پىر» ھېسابلايدۇ)؛ نوھ پەيغەمبەرنى ياغاچچىنىڭ پىرى؛ مۇسا پەيغەمبەرنى

قويچىنىڭ پىرى؛ ئىدرىس پەيغەمبەرنى ماشىنىچىنىڭ پىرى دېگەنـدەك، ھەربىر ھۈنەرۋەن ئۆزى ئۈچۈن پەيغەمبەرلەردىن بىرىنـى «پىـرىم» دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئـۆزلىرى شـۇغۇللىنىۋاتقان ھـۈنەرنى تـۇنجى قېـتىم شـۇ «پەيغەمـبەر» ياراتقـانمىش، «رىـسالە» شـۇلار تەرىپـىدىن يېزىلغـانمىش. «رىـسالە» دە ھەتتـا ھـۈنەرۋەن ئەتىگەنلىكـى دۇكانغـا تاھارەتـسىز كىرمەسـلىك، چـاچ، سـاقال - بـۇرۇتلىرىنى، تىرنـاقلىرىنى ئۆستۈرمەسـلىك، جىـنىڭ - تاراز بـدا ئادىـل بولـۇش، كـىشى ھەققىنـى يېمەسلىك، ھارامخورلۇق قىلماسلىق قاتارلىق رىئـايە قىلىـشقا تېگىـشلىك كونكرېـت بەلگىلىمـىلەر بەلگىلەنـگەن. ئۇيغـۇرلاردا مەيلـى ھـۈنەرۋەن بولـسۇن - بولمـسۇن، بـىرەر ئـىش قىلىـشتا بەزىـدە قىلمـاقچى بولغـان ئىشى يادىغا كېلىـپ ئولتۇرغـان جايىـدىن قوپۇشـتا «يـا پىـر - كامىـل» دېيىـشى ئەنە شـۇ قـاراش ئاساسـىدا بىـر خىـل ئـادەت تىلغـا ئايلىنىـپ قالغـان. روشـەنكى، پەيغەمبەرلەرنـى «پىـر» سـاناش، ئىـسلام دىنىغـا ئەگىشىپ خەلق ئىچىگە تارالغان رىۋايەتلەر ئاساسىدا مەيـدانغا كەلـگەن. ھۈنەر - كەسـىپ رىـسالىلىرىمۇ كېيىنكـى ۋاقىـتلاردا ھـۈنەرۋەن، تەقـۋادار ئـىسلام مـۇرىتلىرى تەرىپـىدىن يېزىلغـان. چـۈنكى قۇيمىچىلىـق، تۆمۈرچىلىـك، تـامچىلىق قاتـارلىق ھـۈنەر - كەسـىپلەر ئىـسلام دىنـى مەيدانغا كەلمىگەن دەۋرلەردىلا ئەجـدادلىرىمىزنىڭ ئىگىلىـك تارمىقىنىـڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئومۇملاشقان كەسىپ ئىدى[1].

3. ئۆي سېلىش مۇراسىملىرى

ئۇيغـۇرلار جەمئىيىتىـدە ئـۆي سـېلىش ئەر ئۆمرىـدە بىـر قېـتىم بولـىدىغان، ھەتتـا بەزىلەرنىـڭ ئۆمرىـدە مـۈمكىن بولمايـدىغان چـوڭ ئـىشلاردىن دەپ قارىلىـدۇ. شـۇڭا، ئۇيغـۇرلار ئـۆي سېلىـشقا ئالاھـىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئـۆي پۈتكەنـدىن كېيىن «ئـۆي چېيـى» ئۆتكۈزىـدۇ.

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببىۋۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 311 - ، 314 - بەتلەر.

ئۇزاق يىل پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ، تەييارلىق پۈتكەنده رەسمىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ ئۆيگە ئۇل قويىدۇ. ئۆي سېلىش مۇراسىمىنىڭ شەكلى ھەر خىل بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقانىدا، ھەركىمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ بولىدۇ. بەزىلەر بىرەر مالنى قان قىلىپ جامائەتكە ئاش تارتىسا، بەزىلەر قوي ماق - پوشكال سېلىپ، قويۇق - سۈيۇق غىزا ئېتىپ، پېشقەدەم تامچىدىن بىرنى ۋە ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرى بىلەن قولۇم - قوشنىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ داستىخان سالىدۇ. مۇراسىم مەيلى قايسى شەكىلده ئۆتكۈزۈلسۇن، داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن مەھەللە پېشقەدەملىرىدىن بىرەرسى ياكى پېشقەدەم تامچى ئۇستام ئۆينىڭ قىبلىسىنى توغرىلاپ بېرىش بىلەن ئۇل سىزىقنىڭ ئولۇ بۇرجىكىدىن بىر كەتمەن توپا ئېلىپ ئۇل تېشى قويۇپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇراسىم ئاخىرلىشىدۇ، ئاندىن مۇراسىمغا ھازىر بولغانلار ئۇستامنىڭ باشچىلىقىدا قولمۇقول ئۇل قويۇپ تام قويۇرۇشقا باشلايدۇ. ئۆي پۈتكۈچە مەھەللە جامائىتى، قولۇم - قوشنا، يار - بۇرادەرلەر ئۆز چامىغا يارىشا ياردەم بېرىپ، بىرنەچچە كۈندىلا ئۆي پۈتكۈزۈلىدۇ. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى كونكرېت يارىدەم بېرەلمىگەنلەرمۇ بىرەر ۋاق تاماق ئېتىپ ئۆي سېلىۋاتقانلاردىن ھال سورايدۇ. ئۆي ئىگىسى ئۆي سېلىشقا قاراشقانلارنى پەقەت ياخشىراق تاماق بىلەنلا كۈتۈپ، باشقا ھەق بەرمەيدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئەھمىيەتلىك بىر خىل ئىجتىمائىي ھەمكارلىق ئادىتى.

ئۆي چېيى: ئۆي چېيى ئۆي پۈتۈپ كۆچۈپ كىرگەندىن كېيىن شۇ يېڭى ئۆيدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۆي چېيىغا ئۆي سېلىشقا ياردەملەشكەنلەر ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، ئۆز مەھەللىسىنىڭ جامائىتى، قوشنا مەھەللىدىكى تونۇش - بىلىش، يار - بۇرادەرلەر، بارلىق ئۇرۇق-تۇغقانلار تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئۆي چېيى ئۆتكۈزۈشتە، بىرىنچىدىن، ياردەملەشكەنلەرگە رەسمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش؛ ئىككىنچىدىن، ئۆيگە قۇت تىلەش مەقسەت قىلىنىدۇ.

ئۆي چېيى ھەر ئادەمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بەزىلەر ئالاھىدە نان - توقاچ يېقىپ، ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى

هازىرلاشتىن تاشقىرى، بىر - ئىككى مال سويىدۇ. بەزىلەر بىر مال سويىدۇ ۋە ئۆي چېيىغا ئاتاپ مەخسۇس قۇيماق - پوشكال سالىدۇ. ئۆي چېيى ئىككى قەدەمگە بۆلۈپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە مەھەللىدىكى پېشقەدەم جامائەت، ئىمام، مەزىنلەر ئۈزىتىلىدۇ. ئۇلار كېلىپ جەم بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن خەتمىقۇرئان قىلىنىدۇ، خەتمىقۇرئان تاماملانغاندىن كېيىن داستىخان سېلىنىپ چاي قويۇلىدۇ، ئاندىن ئاش تارتىلىدۇ. مەھەللە پېشقەدەملىرى ئۈزاپ بولغاندىن كېيىن باشقىلارغا داستىخان سېلىنىپ مېھمان قىلىنىدۇ. داستىخان يىغىلغاندىن كېيىن، مېھمانلار ئېلىپ كەلگەن تەبرىك، سوۋغاتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ يېڭى ئۆينى مۇبارەكلەيدۇ. ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنىلەر بىرەر پارچە گىلەم، تەڭلىمات كىگىز، ئەدىيال، جوزا - شىرە قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغات قىلىپ كېلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۆي چېيى ئاخىرلىشىدۇ، قايتىشنى خالىغانلار خوشلىشىپ قايتىدۇ، قالغانلىرى ئايرىم سورۇن تۈزۈپ نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە قىزىق چاقچاق، كۈلكە - پاراڭلار بىلەن كەچكىچە ئولتۇرۇپ ئاندىن قايتىدۇ[1].

4. دىنىي مۇراسىملار

مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئۇچرايدىغان ھەر خىل مۇراسىم - بايرامларنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى مۇئەييەن بىر دىنىي ئېتىقاد - ئەقىدە بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭا، مۇراسىم - بايرام پائالىيەتلىرىدە دىنىي ئېتىقاد - ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. روشەنكى، بۇنداق ئېتىقاد - ئەقىدىلەر ئىپتىدائىي ئاڭ، ئېتىقاد ۋە سىنىپىي جەمئىيەتتە مەيدانغا كەلگەن ئېتىقاد - ئەقىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەرقى شۇكى، مەيلى قايسى تۈردىكى ئېتىقاد - ئەقىدە بولسۇن، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993- يىلى 4- ئاي نەشرى، 314 - 316 - بەتلەر.

ئۇنىڭغا خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدىكى ھەر خىل ئارزۇ - ئىستەك، ئىنتىلىشلىرى ئۇزۇكسىز سىڭىپ، ئۇنىڭ بىر قىسمىنىڭ تەدرىجىي ئەسلىدىكى دىنىي خاراكتېرىنى يوقىتىپ، خەلقنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەت تۇسىنى ئالغانلىقى بىلەن خاراكتېرلەنسە (يۇقىرىدا تونۇشتۇرغانلىرىمىز ئەنە شۇنداق مۇراسىملار جۈملىسىدىن)، بىر قىسمى خەلقنىڭ رېئال تۇرمۇشىدا يەنىلا نوقۇل دىنىي خاراكتېردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىدا ئۇچرايدىغان نوقۇل دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، شەكىللىنىش مەنبەسى ئىسلام دىنى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، پائالىيەت جەريانىغا ئىسلام ئەھكاملىرىنىڭ روھى سىڭدۈرۈلگەنلىكى، قىسمەن مۇراسىم پائالىيەتلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ بىرلىككە كەلگەن شەكىل - قائىدە، ۋاقىت، بىر خىل سورۇن ۋە مەخسۇس دىنىي خادىملارنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. نامار، روزا تۇتۇش، مەۋلۇت، ھەج قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئەنە شۇنداق نوقۇل دىنىي مۇراسىملار جۈملىسىدىن.

1. نامار: نامار ئىسلامىيەتنىڭ تۈۋرۈكى ھېسابلانغان بەش پەرزنىڭ بىرى، شۇنىڭدەك ئەڭ سىستېمىلاشقان، ئەڭ ئاساسلىق مۇراسىم شەكىلى بولۇپ، كۈندىلىك بەش ۋاق نامار، جۈمە نامىزى، ئىككى ھېيىت نامىزى، تاراۋى ۋە مېيىت نامىزى قاتارلىق نامازلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە بەش ۋاق نامار مۇسۇلمانلارنىڭ كۈندىلىك ئادا قىلىشىغا تېگىشلىك ئەڭ ئاساسلىق مەجبۇرىيىتى قىلىپ بەلگىلەنگەن. شۇڭا، ھەر كۈنى بەلگىلىك ۋاقىتتا مەسچىتكە بېرىپ بەش ۋاق نامار ئوقۇلىدۇ. بەش ۋاق نامار ــ نامار بامدات، نامار پېشىن، نامار دىگەر، نامار شام، نامار خۇپتەن (قىسقارتىپ بامدات، پېشىن، دىگەر، شام، خۇپتەن) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئاتالغۇلار پارسچە بولۇپ، ئۇيغۇرچە «ئەتىگەنلىك ئىبادەت»، «چۈشلۈك ئىبادەت»، «ئارىلىقتىكى (چۈش-كەچ ئارىلىقىدىكى) ئىبادەت»، «كەچلىك ئىبادەت»، «كېچىلىك (ئۇخلاش ئالدىدىكى) ئىبادەت» دېگەنلىك بولىدۇ.

جۈمە نامزى: «جۈمە» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرچە مەنىسى «يەكشەنبە»، «ھەپتە» دېگەن بولىدۇ. جۈمە نامزى ــ «جەملىشىپ» (توپلىشىپ) قىلىنىدىغان «ھەپتىلىك ئىبادەت» دېگەنلىك بولىدۇ. يەكشەنبە، شەنبە كۈنلىرى خرىستيان دىنى بىلەن كاتولىك دىنىدىكىلەرنىڭ ئارام ئېلىش كۈنى بولغاچقا، ئىسلام دىنىدا ئۇلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن «جۈمە» ئارام ئېلىش كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ خرىستيان، كاتولىك دىنىنىڭ ئەقىدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىككى دىندا «ئاللا دۇنيانى يەكشەنبە كۈنى يارىتىشقا باشلاپ جۈمە كۈنى تاماملىغان» دەپ قارىلىدۇ. ئىسلام دىنىدىمۇ مۇشۇ ئەقىدە ئاساسىدا ئاللانىڭ دۇنيانى جۈمە كۈنى يارىتىپ بولغانلىقىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن جۈمە دەم ئېلىش كۈنى قىلىنىپ ۋە بۇ كۈنى پېشىن نامزىغا قوشۇپ مەخسۇس ئىككى رەكەت نامـاز ئوقۇش بەلگىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن.

جۈمە نامزى ئەمەلىيەتتە ھەپتىلىك چوڭ دىنىي مۇراسىم. شۇڭا، ئۇ مەخسۇس چوڭ مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. مۇنداق مەسچىت «ئازنا مەسچىت» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن باشلاپ 20- ئەسىرنىڭ 30- يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر جۈمە كۈنى ئارام ئېلىپ كەلگەن. جۈمە كۈنى ھەممە ساھەدىكىلەر ئىش - ئوقىتىنى توختىتىپ دەم ئالاتتى. ئەر - ئاياللار بۇ كۈنى ئەتىگەنـدە يۇيۇنـۇپ - تارىنىپ، چاچ- ساقاللىرىنى ئالدۇرۇپ، كىيىملىرىنى يۇتكەپ، پاكىز كىيىنىپ ئارام ئالاتتى، چوڭلارنىڭ ئۆيىگە ئازنىلاپ باراتتى، دوست - ئاغىنىلىرى بىر- بىرىنى يوقلىشىپ ئۆزئارا مېھمان بولۇشاتتى. خەلق ئىچىدىكى «جۈمە كۈنى يولغا چىقسا يامان بولىدۇ» دەپ يول - سەپەرگە چىقماسلىق ئادىتى جۈمە كۈنىنىڭ «خاسىيەتلىك كۈن» دەپ قارالغانلىقى ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا 20- ئەسىرنىڭ 50- يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ يەكشەنبە كۈنى دەم ئېلىش ئادىتى تەدرىجىي ئومۇملىشىپ ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، جۈمە نامزى ئوقۇش خەلق ئىچىدە يەنىلا دىنىي مۇراسىم سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

هېيت نامزى: هېيت نامزى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىككى چوڭ بايرىمى — روزا هېيىت، قۇربان هېيىت كۈنى مەخسۇس ئوقۇلىدىغان ئىككى رەكەت نامازغا قارىتىلغان. بۇ نامار هەر يىلى شۇ ئىككى بايرام كۈنى ئەتىگەنلىكى تەخمىنەن سائەت 6 — 7 ئارىلىقىدا ئوقۇلىدۇ. بايرام پائالىيىتى نامازدىن كېيىن ئاندىن باشلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىككى رەكەت نامازنى بايرام مۇراسىمى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. بۇ ئىككى بايرام ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە پائالىيەت شەكلىدە ئۆتكۈزۈلۈپ كەلگەچكە، ئاللىبۇرۇنلا شۇ مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مىللىي بايرىمىغا ئايلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى (مەخسۇس ئىككى رەكەت نامار ئوقۇش) ئۆزىنىڭ نوقۇل دىنىي خاراكتېرىنى يوقاتماي داۋاملىشىپ كەلمەكتە. قۇربان هېيىت نامزىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى، جامائەت نامار ئوقۇلىدىغان چوڭ جامە يېكى ۋاقتىلىق بەلگىلەنگەن سورۇنغا بارغۇچىلىك بولغان ئارىلىقتا يەتتە ئورۇندا توختاپ «ئاللاھۇ ئەكبەر (ئاللا ئەڭ ئۇلۇغدۇر)» دەپ تەكبىر ئېيتىپ بارىدۇ. بۇ ئادەت هازىر ئۇنتۇلۇش باسقۇچىدا تۇرماقتا.

هېيىت نامزى: ئۇيغۇرلارنىڭ بۇگۈنكى دەپنە مۇراسىمىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى — مۇسىبەت بولغاندا يىغا - زار قىلىش، هېيىتنى يەرگە كۆمۈش، قارىلىق تۇتۇش قاتارلىق قەدىمكى ئادەت - قائىدىلىرى بىلەن هېيىتنى سۇغا ئېلىش، كېپەنلەش، هېيىت ئۇچۇن نامار چۈشۈرۈش قاتارلىق ئىسلام ئادەت - قائىدىسىنىڭ گىرەلەشكەن هالدا داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئادەت - قائىدىلەر ئىچىدە تەرك قىلغىلى بولمايدىغان ئەڭ مۇهىمى هېيىت نامزىنى چۈشۈرۈش. چۈنكى، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە جەڭدە ۋە هەر خىل بالا - قازا تۇپەيلىدىن ئۆلگەنلەرنى دەپنە قىلىشتا هېيىتنى سۇغا ئېلىش، كېپەنلەش قاتارلىق قائىدە - رەسىمىيەتلەر ئورۇنلانمىسمۇ، چوقۇم ئۇلارنىڭ نامزى چۈشۈرۈلۈشى شەرت. هېيىت نامزىنىڭ ئوقۇلۇش شەكلى باشقا نامازلارغا قارىغاندا ئاددىي بولۇپ، جامائەت ئالدىدىكى تاۋۇتنى بويلاپ قىبلىگە

قاراپ ئۆرىسىگە سەپكە تۇرىدۇ، ئىمام ئايەت ئوقۇپ ئۇچ قېتىم تەكبىر ئېيتقاندىن كېيىن ناماز ئاخىرلىشىدۇ. ئۇنىڭ رولى ئۆلگۈچىنىڭ ئاللاغا بەندىچىلىك، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ئۈممەتچىلىك بۇرچىنى ئورۇنلىغان مۇسۇلمان ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈشتىن ئىبارەت.

2. روزا تۇتۇش: روزا تۇتۇش ئىسلامىيەتنىڭ تۆۋرۈكى ھېسابلانغان بەش پەرزنىڭ بىرى. روزا تۇتۇش ئاشۇ پەرزنى ئادا قىلىشنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، بۇ پائالىيەت ھىجرىيە كالېندارى بويىچە ھەر يىلى 9 - ئايدا — رامىزان ئېيىدا بىر ئاي ئېلىپ بېرىلىدۇ. «روزا تۇتۇش» دېگەن بۇ سۆز ئەسلىدە پارسچە «كۈن» دېگەن مەنىدىكى روزا سۆزىگە ئۇيغۇرچە «تۇتۇش» دېگەن ھەرىكەت نامىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنتىق مەنىسى «پەرز ئادا قىلىش كۈنى» دېگەنلىك بولىدۇ.

روزا تۇتۇش پائالىيىتى رامىزان ئېيى ئاخىرلاشقۇچە 30 كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانىدا روزا تۇتقۇچى ھەر كۈنى تاڭ يورۇماستا (زو ۋاقتىدا) ئورنىدىن تۇرۇپ (بۇ زوغا قويماق دەپمۇ ئاتىلىدۇ) تاماق يەپ، روزا تۇتۇشنى نىيەت قىلىش بىلەن كۈنبويى يېمەك - ئىچمەك، كەيىپ- ساپا قاتارلىقلاردىن خالىي بولىدۇ، كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىن (ئېپتار ۋاقتى بىلەن) ئالدى بىلەن بىر يۇتۇم سۇ ياكى ھۆل مېۋە بىلەن ئېپتار قىلىپ («ئېغىز ئېچىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ناماز شامنى ئوقۇپ، ئاندىن تاماق يەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، كۈندىلىك بەش ۋاق تاماز تەرك ئېتىلمەي ئوقۇلغاندىن تاشقىرى، ناماز خۇپتەنگە يەنە ئىككى رەكەت تاراۋى نامزى قوشۇلۇپ ئوقۇلىدۇ، شۇنىڭدەك تاراۋى نامزىغا قارىيلار تەكلىپ قىلىنىپ، قۇرئان باشتىن - ئاياغ يادقا ئوقۇلىدۇ (بۇ «خەتمە» دەپ ئاتىلىدۇ).

يۇقىرىقى پائالىيەتلەر رامىزان ئېيىنىڭ ئاخىرقى كۈنى (ھىجرىيە كالېندارى بويىچە 10 - ئايغا ئوتتىدىغان كۈنى) يېڭى ئاي كۆرۈنۈش بىلەن ئاخىرلىشىپ، ئەتىسى روزا تۇتۇش پەرزىنىڭ ئادا قىلىنغانلىقى تەنتەنە قىلىنىپ بايرام قىلىنىدۇ.

قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئىچىدە رامىزان ئېيىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان

نوقۇل دىنىي پائالىيەتلەردىن تاشقىرى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە پائالىيەتلەرمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەسىلەن، 30 كۈن روزا ئىچىدە كىشىلەر ئۆزئارا ئىپتارغا چىللىشىپ، بىر - بىرىنى مېھمان قىلىشىپ، ھەمسۆھبەتتە بولۇشىدۇ. بالىلار روزىنىڭ 10 - كۈنىدىن كېيىن مەھەللە ئارىلاپ، ھەربىر ئائىلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ رامىزان قوشاقلىرىنى ئېيتىشىپ ئويناىدۇ. ئۆي ئىگىلىرى ئۇلارغا ھەر خىل يېمەكلىكلەرنى ۋە پۇل - مال سوۋغا قىلىدۇ. رامىزان قوشاقلىرى ھەر خىل مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان (رامىزان قوشاقلىرىنىڭ ۋاريانتلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھەر يۇرتتا ئۆزگىچە رامىزان قوشاقلىرى تارقالغان).

3. مەۋلۇت مۇراسىمى: مەۋلۇت مۇراسىمى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يىلدا بىر ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇراسىم.

مەۋلۇت ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «تۇغۇلغان ۋاقىت» دېگەنلىك بولىدۇ. مۇھەممەد ئەلايھىسسالام ئەرەبلەرنىڭ كونا كالېنداری (شەمسىيە) بويىچە رەبىئول ئەۋۋەل (3 - ئاي)نىڭ 9 - كۈنى، مىلادىيە 571 - يىلى 4- ئاينىڭ 21- كۈنى ئەتىگەندە تۇغۇلغان. كېيىن ئىسلام كىلاسسىكلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ رەبىئول ئېيىدا تۇغۇلغانلىقى شەرىپىگە بۇ بىر ئايىنى مەۋلۇت ئېيى قىلىپ بەلگىلەشكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەۋلۇت مۇراسىمى شۇ ئايىنىڭ 9 - كۈنى ئۆتكۈزۈلۈش بىلەن چەكلىنىپ قالماي، ئۇنىڭدىن باشقا كۈنلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆتكۈزۈلۈۋېرىدۇ.

مەۋلۇت مۇراسىمىدا ئاساسلىقى مۇھەممەد پەيغەمبەرگە مەدھىيە - مەرسىيە ۋە ئۇنىڭ نەسەبنامىسى، تەرجىمھالى، ئىش ئىزلىرى ئوقۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ پائالىيەت ئادەتتە «مەۋلۇت ئوقۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ پائالىيەت ئاساسەن مەھەللە مەسچىتلىرىدە، شۇنىڭدەك تەقۋادار كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇنداق كىشىلەرنىڭ ئۆيىدە مەۋلۇت مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەندە ئالاھىدە زىياپەت ھازىرلىنىپ مەھەللە جامائىتى تەكلىپ قىلىنىدۇ. ئالدى بىلەن مەۋلۇت ئوقۇلۇپ، ئاندىن زىياپەت بېرىلىدۇ. مەۋلۇت مەيلى قانداق سورۇندا ئوقۇلسۇن، ئوتتۇرىغا ئەتىرگە

چىلانغان تۇگۈن پاختا قويۇلىدۇ. مەۋلۇت تاماملانغاندىن كېيىن كىشىلەر مەۋلۇت خاتىرىسى قىلىپ، تۇگۈن پاختىدىن بىرنەچچىدىن ئېلىپ ئۆيلىرىگە قايتىدۇ.

4. بارات مۇراسىمى: بارات مۇراسىمى ئىسلام كالېندارى (ھىجرىيە) بويىچە ھەر يىلى شەبان (8 - ئاي) ئېيىنىڭ 14- كۈنى ئاخشىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈن ئەسلىدە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە مۇسۇلمانلارنىڭ گۇناھىكەبىرلىرىنى يۇيۇش كۈنى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ھەربىر ئائىلىدە ياغ پۇرىتىپ، پوشكال - قۇيماق سېلىپ، چوڭلار، بولۇپمۇ تەقۋادار ئەر-ئاياللار ئايرىم ئۆيلەرگە يىغىلىپ توۋا - ئىستىغپار ئېيتىپ، دۇئا - تەلەپ بىلەن تۇنەپ چىقىدۇ. شۇڭا، بۇ «تۇنەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمما، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇرلار ئىچىدە بۇ مۇراسىم پائالىيەت شەكلىگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس باشقا شەكىل، مەزمۇنلار قوشۇلۇپ داۋاملىشىپ كەلگەن:

تەقۋادار كىشىلەر تائەت - ئىبادەت بىلەن تۇنەپ چىقسا، ياشلار تەڭ يىغىش قىلىپ بىرەر مال سويۇپ، ئون نەچچىدىن بىر سورۇنغا توپلىنىش بىلەن نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل بىلەن يېرىم كېچىگىچە كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇش قىلىدىغان بولغان. ئۆسمۈرلەر كونا ياغلىق قاپاقلارنى ئۆزۈن خادا ياغاچقا بېكىتىپ ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ:

بارات كەلدى بۇگۈن كېچە،
ئۇخلىماڭلار تاڭ ئاتقۇچە.

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ،
قازانغا ياغ قۇيدۇڭلارمۇ؟

پوشكال - قۇيماق سالدىڭلارمۇ،
بىزگە ئاتاپ قويدۇڭلارمۇ؟

دېگەندەك بارات قوشاقلىرىنى ئېيتىپ، مەھەللە ئارىلاپ ئويناپ،

قاپاقلىرى كۆيۈپ تۈگىگەندە بىر يەرگە جەم بولۇپ، ھەرقايسى ئۆيلەردىن سوۋغا قىلىنغان پوشكال - قۇيماق قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى يېگەچ ھېكايە - تېپىشماق ئېيتىشىپ يېرىم كېچىگىچە ئويناپ ئولتۇرىدىغان بولغان. بارات مۇراسىمى ئۈيغۇرلار ئىچىدە شۇ تەرىقىدە 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن تەدرىجىي ھالدا بىر مۇراسىم سۈپىتىدە ئۆتكۈزۈلمەيدىغان بولدى. ھازىر ئاز ساندىكى تەقۋادار كىشىلەرمۇ بۇ كۈنى ئۆز ئۆيلىرىدە ياغ پۇرىتىش بىلەن كۇپايىلىنىپ، تۇنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

5. ھەج تاۋاپ قىلىش: ھەج قىلىش ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزىدىغان خەلقئارالىق زور كۆلەمدىكى نوقۇل دىنىي مۇراسىمى. بۇ مۇراسىمنىڭ باشقا دىنىي مۇراسىملارغا ئوخشاشمايدىغان بىر پەرقى شۇكى، بىرىنچىدىن، ھەج قىلىش ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزىنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ساغلام، ئىقتىسادى تولۇق ھەربىر مۇسۇلمان ئۆمرىدە بىر قېتىم ئادا قىلسا بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، بۇ مۇراسىم پەقەت سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە شەھىرىدىلا ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ھەج تاۋاپ قىلىش» ياكى «ھەج قىلىش» مەككىدىكى «بەيتۇللا شېرىپ» («ئاللا مۇقەددەس قىلغان ئۆي»، «خانا» دېگەنلىك بولىدۇ) يەنى «كەبە»نى زىيارەت قىلىش دېگەنلىك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ساغلام، ئىقتىسادى يار بەرگەن ھەربىر مۇسۇلمان سەپەر ئامانلىقى بولغان شارائىتتا ئۆمرىدە بىر قېتىم مەككىگە بېرىپ زىيارەت قىلىشنى ئۇلۇغ ئىش دەپ قارايدۇ.

ھەج تاۋاپ قىلىش مۇراسىم پائالىيىتى ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىن 12 - كۈنگىچە بەش كۈن داۋاملىشىدۇ. بۇ جەريانىدا تازىلىق قىلىشتەك تەييارلىق پائالىيىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن مەككىدىكى «مەسچىدى ھەرەم» دېگەن مەسچىتكە كىرىپ «كەبە» نى يەتتە قېتىم ئايلىنىپ، ئاندىن شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكىگە قويۇلغان «ھەجرۇلئەسۋەت» ناملىق قارا تاشنى سىلاپ كۆزگە سۈرتۈش، سۆيۈش، بەيتۇللانىڭ يېنىغا جايلاشقان ئىبراھىم خەلىلۇللانىڭ تۇرغان جايىنى زىيارەت قىلىپ ئىككى رەكەت نامаз ئوقۇش، زەمزەم سۈيى

ئىچىش، ساپا، مەرۇە تېغى ئوتتۇرىسىدا يېنىشلاپ يەتتە قېتىم يۇگۈرۈش، ئاراپات تېغىدا بىر كېچە تۇنەپ، تووا - ئىستىغپار ئېيتىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش، شەيتانغا تاش ئېتىش، ھەربىر كىشى بىردىن مال قۇربانلىق قىلىش، ئاخىرقى قېتىم بەيتۇللانى يەنە بىر قېتىم ئايلىنىپ ۋىدالىشىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن ھەج مۇراسىمى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ مۇراسىمغا قاتنىشىپ كەلگەن كىشى «ھاجى» (ھەج قىلىش پەرزىنى ئورۇنلىغان ئادەم) دەپ ئاتىلىدۇ.

6. مازار تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى: مازا تاۋاپ قىلىشمۇ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىر خىل دىنىي مۇراسىم. مازار تاۋاپ قىلىش جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئادەت.

مازار ئەمەلىيەتتە قەبرىستانلىق بولۇپ، ئۇ ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن تاتارلار يەنى بۇددىست ئۇيغۇرلار (كېيىنكى دەۋرلەردە «قالماقلار» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن) ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن مۇسۇلمان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرى، باتۇرلىرى، جەڭچىلىرى ۋە دىن تارقاتقۇچىلار دەپنە قىلىنغان جاي بولۇش سۈپىتى بىلەن ئادەتتىكى قەبرىستانلىقلارغا ئايلىنىپ قالغان. مەسىلەن، خوتەن رايونىدىكى «جەپپىرى سادىق»، قەشقەر رايونىدىكى «ئوردام»، «ئارسلانخان»، «ھەسۈلتان»؛ كۇچادىكى «مەۋلانا راشىدىن»؛ كورلىدىكى «كۆنچى مازىرىم»؛ تۇرپانىدىكى «ئەسھابۇلكەئىف» يەنى «تۇيۇق غوجام» قاتارلىقلار. بۇ مازارلار ئىچىدە «ئوردام» بىلەن «تۇيۇق غوجام» بىرقەدەر مەشھۇر بولۇپ، بۇ ئىككى جاينى تاۋاپ قىلىش ئۇچۇن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر يىلى نۇرغۇن كىشىلەر كېلىپ تۇرغان.

مازار تاۋاپ قىلىش پائالىيىتى شۇ جايلاردا ياتقان مەشھۇر قەھرىمان، باتۇرلارنى خاتىرىلەش يۇزىسىدىن نەزىر - چىراغ قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ روھىغا سېغىنىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ھەر خىل مۇشكۈللىرى ئۇچۇن مەدەت تىلەشتىن ئىبارەت ئىككى خىل پائالىيەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پائالىيەت جايلارنىڭ ئادىتى بويىچە كوللېكتىپ يېكى شەخسلەر بويىچە ئۆتكۈزۈلىدۇ. مەيلى قايسى شەكىلدە ئۆتكۈزۈلسۇن، تاۋاپ قىلىش

مۇراسىمى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تاۋاپ قىلىشقا كەلگەنلەر مازارغا تۇغ-شەددىلەر تاقاپ، ئۆلتۈرگەن قوي - قوشقارلىرىنىڭ بېشىنى ئېسىپ خاتىرە قالدۇرۇپ قايتىدۇ.

مازار تاۋاپ قىلىش مۇراسىمى قەشقەر رايونىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان «ئوردام مۇراسىمى»نى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى تۇراقسىز بولۇپ، ئادەتتە ئەتىياز، ياز، كۈز پەسىللىرى تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ خالىغان كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ. «ئوردام مۇراسىمى»نىڭ كۆلىمى كەڭ، ۋاقتى تۇراقلىق بولۇپ، ھەر يىلى ھىجرىيە مۇھەررەم ئېيىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇنىڭغا يۇرت - يۇرتلاردىن ئون نەچچە مىڭلاپ كىشى كېلىپ قاتنىشىدۇ. تاۋاپقا كەلگەنلەر ئادەتتە ئۆز ئالدىغا كەپە، ساتما، سايىۋەن سېلىپ جايلىشىدۇ، مۇراسىم بىرنەچچە كۈن داۋاملىشىدۇ، مۇراسىم كۈنلىرى ھەر خىل ئوقەتچىلەرمۇ چىقىپ تاپاۋەت قىلىدۇ.

مازار تاۋاپ قىلىش گەرچە ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي مۇراسىم بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇنىڭغا تەدرىجىي سىھىرگەرلىك، رەمماللىق، داخانلىق قاتارلىق باشقا دىنىي ئەقىدىلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان ھەر خىل خۇراپىي ئادەتلەر ئارىلىشىپ كەتكەن بولۇپ، بەزى مازارلار ئاشۇنداق خۇراپىي ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلىدىغان سورۇنغا ئايلىنىپ قالغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئىلىم - پەن ساۋاتىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ مازار تاۋاپ قىلىش ئادىتى ئادەت كۈچىدىن قالماقتا[1].

5. ھېيت - بايرام

نورۇز

باھارنىڭ ئىنسانلارغا ئەكەلگەن خۇشاللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تەنتەنىلىك ۋە دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغان قەدىمىي ۋە ئەنئەنىۋى

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى. 335 - ، 348 - بەتلەر.

مىللىي بايراملاردىن بىرى نوروز بايرىمى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تاتار، تاجىك قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىگە ئورتاق بايرام ھېسابلىنىدۇ.

نوروز ئەسلىدە پارسچە سۆز بولۇپ، «باھار يامغۇرى»، «تۇنجى باھار كۈنى» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بايرام قەدىمدىن باشلاپ شەمسىيە (كۈن) كالېندارى بويىچە قىش ئاخىرلىشىپ، باھارنىڭ باشلىنىش كۈنى (ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) يەنى كۈن بىلەن تۈن تەڭلەشكەن باش باھارنىڭ بىرىنچى كۈنى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

نوروز بايرىمى ئەسلىي ماھىيىتى بىلەن يېڭى يىل بايرىمى بولۇپ، بۇ ئەنئەنىۋى بايرام ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە ئىنتايىن چوڭ تەسىرگە ئىگە.

نوروز بايرىمىنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى مۇنداق:

نوروز كىرگەن كۈنى يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە، چوڭ - كىچىك، ئەر - ئاياللار، يۇرت - مەھەللىلەر بويىچە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي بايرام كىيىملىرىنى كىيىشىپ، مەنزىرىلىك جايلارغا جەم بولۇشىدۇ ۋە شۇ سورۇندا نوروز غا ئاتاپ تەييارلىغان ھەر خىل ئويۇنلارنى ئويناىدۇ، خەلق قوشاقچىلىرى نوروزنى مەدھىيەلەيدىغان شېئىر - قورشاقلارنى ئوقۇشىدۇ، ۋايىز (مەددىاھ) لار داستان ۋە ھېكايە - قىسسىلەرنى كۈيلىشىدۇ. سازەندىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئوينىشىدۇ. بىر تەرەپتە چەۋەندازلار ئوغلاق تارتىدۇ، ئات بەيگىسى ئۆتكۈزىدۇ. دارۋازلار ئېگىز دار ئۇستىدە ئۆز كارامىتىنى كۆرسىتىپ، مىڭلىغان كىشىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ، مەجنۇنتاللارغا ئىلەڭگۈچ سېلىپ لەرزان پەرۋاز قىلىشىدۇ، يەنە بىر تەرەپتە ئولتۇرۇش قىزىپ، «ئون ئىككى مۇقام» داستانلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. قىسقىسى، ھەركىم ئۆز ئەھۋالىغا ياراشا ماھارەت كۆرسىتىپ، بايرام خۇشاللىقىنى نامايان قىلىدۇ. نوروز مۇراسىملىرىغا مەكتەپ بالىلىرىمۇ كوللېكتىپ ھالدا قاتنىشىدۇ. ئۇلار مۇئەللىملىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەپ- سەپ بولۇپ، گۈللۈك تاختىلارغا يېزىلغان نوروزنامىلىرىنى

كۆتۈرۈشۈپ ئۇنلۇك دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ.

نورۇز مۇراسىملىرىدا جامائەتتىن ئىختىيارىي يىغىش قىلىپ مەخسۇس نورۇز ئېشى تەييارلىنىدۇ. نورۇز ئېشى ئەنئەنە بويىچە يەتتە ياكى توققۇز خىل ماتېرىيالدىن تەييارلىنىدىغان كۆجە بولۇپ، بۇغداي، ئارپا، گۈرۈچ، تېرىق، گۆش، سۈت، سۇ قاتارلىقلارنى ئارىلاشتۇرۇپ پىشۇرىدۇ. بەزىدە گۆش ئورنىغا كالا - پاقالچاق ۋە زاسۇيلەرنى قوشىدۇ. نورۇز مۇراسىمىغا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنى نورۇز ئېشىغا ئېغىز تەگكۈزۈش شەرت قىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەممە كىشى نورۇز بايرىمىدا قانغۇچە كۆڭۈل ئېچىپ، ياخشى تىلەك - ئارزۇلار بىلەن ئۆيلىرىگە قايتىشىدۇ ۋە بايرامنى تەبرىكلەپ ئۆزئارا پەتىلىشىدۇ.

تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نورۇز بايرىمىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈش ۋاقتى ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، قەدىمكى ئەنئەنىلەردىن قارىغاندا، بۇ بايرامنىڭ ۋاقتى ئىككى ھەپتە يەنى 15 كۈن قىلىپ بەلگىلەنگەن. ھازىر كۆپرەك رايونلاردا نورۇز بايرىمى ئۈچ كۈن قىلىپ خاتىرىلىنىدۇ.

نورۇز بايرىمىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر ھەمدە ئۇنىڭغا بېغىشلانغان نورۇزنامىلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، قىش - زىمىستاننى قوغلاش، ئاسايىشلىق يېڭى باھارنى كۈتۈۋېلىش، يېڭى يىلنىڭ يېڭىچە خۇشاللىق ئەكېلىشىنى تىلەش، يېشىللىققا پۈركەنگەن تەبىئەتنى كۆيلەش، كىشىلەرنى ئىلىم - مەرىپەتكە ئۈندەش، ئىتتىپاقلىق ۋە ئىناقلىقنى تەشەببۇس قىلىش، ساخاۋەتلىك ۋە دىيانەتلىك بولۇش قاتارلىق ئىلغار ئىجتىمائىي تېمىلارنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. مەسىلەن:

ئېتىراپ قىلدۇق نورۇزدىن ياخشى كۈننى باشلىدۇق،
كۆڭلىمىزنىڭ خۇشلۇقىدىن بۇ ئويۇننى باشلىدۇق،
شايى - تاۋاردا تون كىيىپ، جۈۋا - تۇماقنى تاشلىدۇق،
سايىلەردە ئولتۇرۇپ نەغمە - ناۋانى باشلىدۇق،
ئات مىنىپ، ئوغلاق ئالىپ، مەشرەپ قىلۇر كۈندۇر بۈگۈن.
كەلدى نورۇز يىل باشى، كەتتى كۆڭۈلنىڭ چىركىنى،

نوروز دىبان كېلۇرلەر خاتۇنلارنىڭ تۇركىنى،
گۈللەر قىسۇر قىز - ئوغۇل، ئەگرى قويار بوۋرگىنى،
مەجلىس قىلىپ ئويناشۇر، ئاچۇر كۆڭۈل مۇلكىنى،
قايغۇ - مېھنەتلەر كېتىپ ئويناشۇر كۈندۇر بۇگۈن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا نوروز بايرىمىنىڭ قاچاندىن باشلانغانلىقى ھەققىدە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللارغا ئىگە ئەمەسمىز. لېكىن، نوروز بايرىمى ھەققىدىكى كۆپلىگەن گۈزەل ئەپسانە - رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، نوروز بايرىمىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن بۇرۇنقى كۆك تەڭرىگە چوقۇنغان دەۋرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. كۆك تەڭرىگە ئېتىقاد قىلغان ئاشۇ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كۆكتە جىمىرلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارنىڭ ئورۇنلىشىشىغا قاراپ، ئۇلارنى ئوخشاشمىغان سۈپەتلەر بىلەن تەرىپلەشكەن. ئۇلارنىڭ تونۇشىچە، ئاققۇزا (نوروز ــ قوزا) يۇلتۇزى ئىنسانلارغا بەخت ئاتا قىلغۇچى ئىلاھ بولۇپ، قۇش، بېلىق (ھوت) يۇلتۇزىنىڭ يوقىلىپ، ئاققۇزا ئىلاھىنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىققان كۈنى بولغاچقا، بۇ كۈن ئىنسانلارغا بەخت ۋە تەلەي ئەكېلىدۇ، دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئاققۇزا ئېيىنىڭ باشلانغان كۈنى (ھازىرقى كالېندار بويىچە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) نوروز بايرىمى قىلىپ بەلگىلەنگەن. كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردىمۇ نوروز بايرىمىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ خەلق ئارىسىدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلىدىغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئالاقە ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار ئۇزاق ئەسىرلىك ئىپتىدائىي توپ جامائە ھايات مۇساپىسىدە ئۆزلىرىنىڭ ئاددىي ـ ساددا، سەمىمىي، ئاق كۆڭۈل، ئوچۇق ـ يورۇق، دوستخۇمار، مېھماندوست ئېسىل خىسلەتلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان ھەم ئۆزلىرىنىڭ مەنسۇبىيتىنى بېيىتىپ، ئەۋلادلارغا ئېسىل مەنسۇي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ خىل ئىجتىمائىي ئەخلاق ئەنئەنىسى يۇرتداشلىق، قوشنىدارچىلىق، ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، سالاملىشىش، مېھماندارچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئىجتىمائىي ئالاقە ئادىتى

يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان يۇرت ـ مەھەللىلەر گەرچە يەكىكە ئائىلىلەردىن تەركىب تاپسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەھەللىنى بىرلىك قىلغان (بەزى جايلاردا «چىراغ» نى ئاساس قىلغان) يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق بولىدۇ، بولۇپمۇ قەشقەردە ئۇلارنىڭ ئادىتىدە يۇرت ـ مەھەللىدىكىلەر بىلەن بىر تۇغقاندەك ئىناق ئۆتۈشنى ھەممىدىن ئەلا بىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىنىدىكى قوشنا ئەلا» دېگەن ماقال كېلىپ چىققان. يۇرتداشلار ئارىسىدىكى ئۆزئارا ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھەمكارلىق ئادەتلىرى ۋە تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىق

ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھازىر دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىدىغان بولغاچقا، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ خاراكتېرى بويىچە ھەر جەھەتتىن زىچ ھەمكارلىققا موھتاج بولىدۇ. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ۋاقىت خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، تېرىقچىلىق ۋە يېغىم پەسىللىرىدە ھەق تەلەپ قىلىنمايدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى لاپقۇتلىشىش ئادىتى شەكىللەنگەن. چۈنكى، ھەممە ئائىلىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ۋە ئەمگەك ئىقتىدارى ئوخشاش بولمىغاچقا، «كۈندىن قالسا، يىلدىن قالىدۇ» غان جىددىي پەيتتىن قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۆزئارا لاپقۇتلىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلىدۇ.

قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تۇرمۇشتىكى ھەمكارلىشىش ئادەتلىرى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئائىلىلەر ئارىسىدىكى دوستانە ئالاقە تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن. مەسىلەن، ئۇلار ئارىسىدا توي- تۆكۈن ياكى ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى يۈز بەرسە، مەھەللە، ھەتتا يۇرت بويىچە خالىسانە ياردەم بېرىدىغان ئېسىل ئادەت بار. مەلۇم ئائىلىدە توي بولماقچى بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قولۇم - قوشنىلار ئۆزلۈكىدىن شۇ ئائىلىگە بېرىپ «ياردەملىشىدىغان ئىش بارمۇ؟» دەپ، ئىقتىسادىي ۋە باشقا جەھەتلەردىن ياردەم بېرىش قىزغىنلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. تويىنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنى تەييارلاشتىن تارتىپ مېھمانلارنى كۈتۈش ۋە ئۇزىتىشقىچە قولۇم - قوشنا ۋە يار - بۇرادەرلەر جەم بولۇپ خالىسانە ياردەملىشىدۇ، ھەتتا ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۇپەيلىدىن ئۆيلىنەلمىگەن يېتىم - يېسىر، يوقسۇللارنى يۇرتداشلىرى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىپ ئۈي - ئوچاقلىق قىلىپ قويىدۇ. بۇنداق ياردەمنى «ساۋابلىق ئىش» دەپ ھېسابلايدۇ.

ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا بۇنداق ئۆزئارا ھەمكارلىق تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. چۈنكى، ئۆلۈم ئىشى كۆپىنچە تاسادىپىي يۈز بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم ئىگىسى ئالدىنئالا تەييارلىق قىلالمايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆلۈم ئىگىسى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تېخىمۇ موھتاج بولىدۇ.

ناۋادا ئۆلۈمىگە ئىگە بولىدىغان ئادەمنى يوق يېتىم - يېسىرلار بولۇپ قالسا، ئۇنى دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا باشتىن - ئاياغ يۇرت - جامائەت مەسئۇل بولۇپ خالىس ئۆزىتىدۇ.

يۇرت ئىچىدە بىرەر ئائىلە يېڭىدىن ئۆي سالماقچى بولسا، قولۇم - قوشنىلار ۋە يۇرتداشلار ھەربىرىكەتكە كېلىپ خالىسانە ياردەم بېرىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن تاشقىرى، ھەر خىل تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ ھەمكارلىشىش، ئۇلارغا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن ياردەم بېرىش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى.

ئۇلاردا كۆپىنچە بىر مەسچىت جامائىتى بىرلىك قىلىنىپ، شۇ دائىرە ئىچىدە ھەر خىل تۈزۈملەر ۋە نىزاملار يولغا قويۇلغان. بىرەر ئەھۋال يۈز بەرسە مەسچىت جامائەتلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ ھەل قىلغان. ئەگەر بىرەر ئائىلىدە ئاغرىق - سىلاق بولسا، مەسچىت جامائەتلىرى بامدات نامىزىدىن يېنىپ، كوللېكتىپ ھالدا ئاغرىقنى يوقلاپ ھال سورايدۇ. بىرقانچە كۈن مەسچىتكە چىقمايدىغان ئىز - دېرەكسىز يوق بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ ئۆيىگە جامائەت توپلىشىپ بېرىپ ئەھۋال ئۇقۇشىدۇ، بولۇپمۇ ياشانغان قېرى - چۈرىلەرنى داۋاملىق يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ. يۇرت - مەھەللە ئىچىدە ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، ئۇرۇش - جېدەل، زىنا قىلىش قاتارلىق نالايىق قىلمىشلار سېزىلسە، يۇرتداشلار بىرلىكتە كېڭىشىپ جازالاش چارىلىرىنى بېكىتىدۇ.

ئومۇمەن ئالغاندا، يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ئىستىخىيەلىك ھالدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۆرپ - ئادەت تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ.

قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت

قەشقەردە ئۇيغۇرلاردا قوشنىدارچىلىق جەھەتتە ئوبدان ئەنئەنىلەر ساقلانغان.

1. قوشنىلار بىر - بىرى بىلەن ناھايىتى ئىناق ئۆتۈشىدۇ، بىر-بىرىنىڭ خۇشاللىقى ۋە قايغۇ - ھەسرىتىگە ئورتاقلىشىدۇ، بىر-بىرىنىڭ دەردىگە دەرمان بولىدۇ، بولۇپمۇ توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم

بولغانـدا بـۇ ئالاهـده گەۋدىلىك كۆرۈلىـدۇ. ئـۇ چاغـدا ئېغىـر - يېنىـك ئىشلاردا بىر - بىرىگە ئوبدان ھەمكارلىشىدۇ.

2. قوشـنىلار ئەتىـگەن - ئاخـشاملىرى «بارمۇسـەن - يوقمۇسـەن؟» دېيىشىپ بىر - بىرىـدىن ھـال - ئەھـۋال سورىـشىپ تۇرىـدۇ، ئـادەتتىكى كـۆنلەردە كـىرىش - چىقـىش قىلىـپ تۇرىـدۇ. بـۇ، مۇناسـىۋەتنى قويۇقلاشتۇرىدۇ.

3. قوشنىلار ئۆزئارا كەم - كوتا نەرسىلىرىنى بىر - بىرىـدىن ئـۆتنە - يېرىم قىلىشىدۇ، سورالغان نەرسە بارلا بولسا بەرمەي قويمايدۇ.

4. قوشنىلار ئۆزئارا بىر - بىرىگە تاماق سۇنۇشـىدۇ. بىراق، چىراغ ئـادەتلىرىگە قـاتتىق رىئـايە قىلىـپ، باشـقىلار بىـلەن تـۇز، ئـاق ئالماشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭكىگە قوشـمايدۇ، ئاخـشىمى سۇت، قېتىـق، پاختـا ئارىيەت بەرمەيدۇ، ئالمايدۇ. ئەگەر زۆرۈر بولۇپ قالسا، بىر ئۆيـدىن بىر ئـۆيگە ئېلىـپ چىققـۇچە قېتىقنىـڭ يـاكى سـۇت، پاختـا قاتارلىقلارنـىڭ ئۈستىگە بىر تال كۈيە تاشلاپ قويىدۇ. قوشنىلاردىن بىرى ئوبدان تاماق قىلغان كۈنى شـۇ تامـاقتىن ئـۆز قوشنىـسىغا كىرگـۈزۈش ئـۇزاقتىن بېرى داۋام قىلىپ كەلگەن ياخشى ئەنئەنە. تاماق كىرگۈزۈلگەن قاچـا قاچانـدا قايتىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەرگىز قۇرۇق قايتمايدۇ.

5. يېڭى قوشنىلار كۆچۈپ كەلسە، كونـا قوشـنىلار ئـۇلارنى قـىزغىن قارشى ئالىدۇ، ئۆيلىرىگە چاقىرىپ كۈتۈۋالىدۇ، شۇنىڭدەك قوشـنىلاردىن بىرەرسـى كۆچـۈپ كەتـسە، قېپقالغـان قوشـنىلار چـاي قىلىـپ ئۇزىتىـپ قويىـدۇ. كۆچـۈپ كەتـكەن ۋە قېپقالغـان قوشـنىلار بىـر - بىرىنـى دائىـم ئىزدىشىپ تۇرىدۇ.

6. قوشـنىلارنىڭ بىرەرسـىنىڭ ئۆيىـدە مـاتەم - مۇسـىبەت بولغـان بولـسا، باشـقىلار، قوشـنىلار ئـۆز ئۆيىـدە كۆڭـۈل ئـېچىش پائـالىيەتلىرى ئېلىپ بارمايدۇ.

7. قوشنىلارنىڭ بىرەرسىنىڭ يىراق ياقا يـۇرتلاردىن يـېقىن ئـۇرۇق - تۇغقانلىرى كەلسە، باشقا قوشنىلار قوشنىسىنىڭ ھەم كەلگەن مېھمانىنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە چاقىرىۋالىدۇ.

8. قوشنىلاردىن بىرەرسى يىراق - يېقىن بىر ياققا كېتىـپ قالغانـدا،

باشقىلار ئۇنىڭ ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىپ قويىدۇ. بۇ قوشنىدارچىلىقتا كەم بولمايدىغان ياخشى خىسلەت.

9. قوشنىلار بىر - بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلمايدۇ، بۇنداق قىلىشنى نومۇس دەپ بىلىدۇ.

10. قوشنىلار پەرزەنتلىرىنى خۇددى بىر ئائىلىنىڭ بالىلىرىدەك ئىناق ئۆتۈشكە دالالەت قىلىپ تۇرىدۇ.

ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەردىن بىرى ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق، ئۆزئارا ئاداۋەت تۇتۇشماسلىق.

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۇرۇپ قويىدۇ. ئاداۋەتلەشكەنلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ. بۇرۇن بەزى يەرلەردە ئاداۋەتلەشكەنلەردىن بىرى ئۆزلۈكىدىن يەنە بىر تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا چىللاپ چاي تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى تۇگىتىدىغان؛ بەزى يەرلەردە بولسا بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپكە چىلىم تۇتۇش يولى بىلەن ئاداۋەتنى يۇيىدىغان ئەھۋال بولغانىدى.

ھېيت - ئايەم، ئۆلۈم - يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر-بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش، شۇنداقلا بىر - بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ. ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى.

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش

ئۇيغۇرلارنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئىچىدە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئالاھىدە خاراكتېرلىك. بۇنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ تەرەپتە كۆرۈلىدۇ.

1. ياشانغان ئادەملەرنى كۆرگەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ. چوڭلار بولسا «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. سالام ۋە جاۋاب بەجا كەلتۈرۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، ئىككى قول بىلەن قول ئېلىشىپ تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىدۇ. بۇ ئادەت يالغۇز ئەرلەردىلا ئەمەس، خوتۇن - قىزلاردىمۇ بار. لېكىن، ئۇلار ئەرلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشمەيدۇ. ياشانغان ئاياللار بىر - بىرى بىلەن مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ. ياش قىزلار ياكى چوكانلار ئۆزىدىن چوڭ ئەرلەرنى ياكى ئاياللارنى كۆرسە «ئەسسالام» سۆزىنى ئىشلىتىپ، ئازراق ئېگىلىپ تەزىم قىلىدۇ. ياشلارنىڭ ياشانغان ئادەملەرگە «ياخشىمۇسىز» دەپ بىر قول بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈشى چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئادىتىگە ئۇيغۇن ئەمەس.

2. ياشانغان ئادەملەر ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «دادا، تاغا، ئاكا، ئانا، ھاما، ئاچا» دېگەندەك ھۆرمەت سۆزلىرىنى قوشۇپ چاقىرىش ئەڭ ياخشى ئادىتىمىزدۇر. بىۋاستە ئىسمىنى ئاتاپ چاقىرىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

3. تاماق ۋاقتىدا تاماقنىڭ ئالدى چوڭلارغا بېرىلىدۇ. تاماقنىڭ ئالدىنى تالىشىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

4. ياشانغان ئادەم ئۆيگە كىرىپ كەلسە، ئۆيدە ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئۆز ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش، ئورۇن بوشىتىپ ئۇنىڭغا تۆرنى بېرىشىمۇ ياخشى ئادەتلىرىمىز جۈملىسىگە كىرىدۇ.

5. ياشانغان ئادەملەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ، شۇڭلاشقا ئارقىدىن ئۆتۈلىدۇ. ناۋادا ئىلاجسىز ئالدىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىپ قالسا «ئالدىلىرىدىن ئۆتۈپ قويدۇم» دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. بىر سورۇندا ئولتۇرغانلار ئىچىدە ياشانغانلارغا ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرۇش بۇمۇ ئەيىب ئىشلار ھېسابلىنىدۇ. نائىلاج ئارقىنى قىلىپ ئولتۇرۇشقا توغرا كېلىپ قالغاندا «ئارقام بولۇپ قالدى» دەپ ئەپۇ سورىلىدۇ. ياشانغان ئادەملەرنىڭ ئالدىدىن ئات - ئۇلاغ ياكى ۋېلىسىپىت مىنىپ سالام-سەھەتسىز ئۆتۈشمۇ چوڭلارغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئات-

ئۇلاغ، ۋېلىسىپىتتىن چۈشۈپ، چوڭلارغا سالام بېرىپ ئۆتۈش ئۇيغۇر دولانلىرىدىكى ئەڭ ياخشى ئادەتلەر جۇملىسىدىندۇر. ياشلار بىر يەردە توپلىشىپ ئولتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئالدىدىن بىرەر ياشانغان ئادەم ئۆتۈپ قالسا، ئولتۇرغانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ سالام بېرىپ ھۆرمىتىنى بىلدۈرۈش بۇمۇ ياخشى ئادەتلەردىندۇر.

6. توپلىشىپ بىر ئۆيگە كىرگەندە ياكى يول يۈرگەندە چوڭلارغا يول بېرىدۇ. ئۇلاردىن يول تالىشىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ. ئۆيگە ئالدىدا كىرىۋېلىش ياكى يولدا چوڭلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈۋېلىش چوڭلارغا نىسبەتەن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

7. ياشانغان ئادەملەرنىڭ ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ياكى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

8. ياشانغان ئادەملەر بىلەن يۈزتۇرا تۇرۇپ سۆزلەشكەندە قولىنى يانچۇقىغا سېلىپ تۇرۇپ ياكى قولىنى ئارقىغا قىلىپ تۇرۇپ ۋە ياكى پۇتنى ئوينىتىپ تۇرۇپ سۆزلىشىش ئىنتايىن ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ، شۇنداقلا چوڭلار بىلەن سۆزلەشكەندە قولىنى شىلتىپ تۇرۇپ سۆزلەشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ سانىلىدۇ.

9. بىرەر ياشانغان ئادەم ئىش قىلىۋاتقان بولسا (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەك)، ئۇنى كۆرگەن ياشنىڭ ئۇنىڭ قولىدىن قورالنى ئېلىپ ئىشلەپ بېرىشى ئۇيغۇر دولانلىرىدىكى ئېسىل ئەخلاقتۇر.

10 ئاتا ـ ئانا، ئۇستاز ياكى ياشانغان ئادەملەرنىڭ ئالدىدا تاماكا چېكىش ۋە باشقا كەيپنى قىلىش قاتتىق ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بەزىلەر تاماكا چېكىۋاتقان بولسا، چوڭلارنى كۆرگەن ھامان دەرھال يوشۇرىدۇ، بۇ ئىنتايىن ياخشى ئەھۋال.

11. بىرەر ھۆرمەتلىك كىشىنىڭ ئالدىغا بىرەر ئىش بىلەن كىرگەندە كىيىم ـ كېچەكنى راۋرۇس كىيىپ كىرىش ياخشى ئادەتلەردىندۇر. چاپانىنىڭ تۆگمىلىرىنى ئەتمەي، چاپانىنىڭ يېڭىنى ساپماي كىرىش ياكى ئىچ كىيىم بىلەن كىرىش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

12. بىرەر سورۇندا ياكى چوڭ كىشىلەرنىڭ يېنىدا گالىنى قىرىپ تۈكۈرۈش، مىشقىرىش قاتتىق ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. ناۋادا تۈكۈرۈشكە

ياكى مىشقىرىشقا توغرا كەلسە، چەترەك خالىي جايغا ئۆتۈپ باشقىلارغا سەزدۈرمەي ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

13. چوڭلار بىلەن سۆھبەتتە بولغاندا چوڭلارنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىش ياكى دىققەتتىنى باشقا ياققا بۇراپ ئېتىبارسىز مۇئامىلە قىلىشمۇ ئەدەپسىزلىك سانىلىدۇ.

سالاملىشىش ئادەتلىرى

ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، يۇرتداشلار - قېرىنداشلار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا، شۇنداقلا ياش قۇرامى ئۆزىدىن چوڭ بولغان تونۇش ياكى ناتونۇش ئاقساقاللارغا يولۇققاندا سالاملىشىش ھەممە خەلقىدە ئورتاق بولغان بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، سالاملىشىشنىڭ شەكلى، قائىدە - يوسۇنلىرى ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا پەرقلىق بولىدۇ.

سالاملىشىش — ئەدەپ - ئەخلاقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلار سالام - سەھەتكە يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. ھەرقانداق ئاتا - ئانا ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئادەتتە تىلى چىققاندىن باشلاپ سالاملىشىشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۆگىتىشنى ئادەت قىلغان. چۈنكى، سالام - سەھەتنى بىلمەيدىغان ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايدىغانلارنى جامائەت بىردەك ئەيىبلەشتىن تاشقىرى، ئۇنى ياخشى تەربىيەلىمىگەن ئاتا - ئانىسىنىمۇ ئەيىبلەيدۇ. قىسقىسى، ئۇيغۇرلار ئۆزئارا سالاملىشىشقا ئەخلاق مىزانى سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتى ئەر - ئاياللاردا ئوخشاش بولمايدۇ.

1. ئەرلەر ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئەرلىرىنىڭ بىرقەدەر قەدىمكى ئەنئەنىۋى سالاملىشىش قائىدىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، سالاملىشىش ھاجىتى تۇغۇلغاندا ئۆزئارا قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق (لېكىن، مۇتلەق ئەمەس). ئەكسىچە، سالام بەرگۈچى A تەرەپ ئۇڭ قولىنى سول كۆكسىگە ئېلىپ، ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام تۇيغۇسى بىلەن باشىنى ۋە بەلنى مۇۋاپىق دەرىجىدە

ئېگىسىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دېيىش، سالام قوبۇل قىلغۇچى B تەرەپمۇ يۇقىرىقى شەكىل بىلەن «ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام» دەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئادەتلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ئالدى بىلەن ياش قۇرامى كىچىكلەرنىڭ ئۆزىدىن ياش قۇرامى چوڭلارغا سالام بېرىشى شەرت قىلىنغان.

جامائەت توپلاشقان ئاممۇى سورۇننىڭ ئالدىدىن بىرەر ئۇلاغلىق (ئات ياكى ئېشەك مىنگەن) كىشى ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، جامائەتنى تونۇش ياكى تونۇماسلىقدىن قەتئىينەزەر، ئۇ كىشى مىنگەن ئېتى ياكى ئېشىكىدىن چۈشۈپ جامائەتكە سالام بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلاغقا قايتا مىنىپ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆلگۈچىنى تونۇش - تونۇماسلىقدىن قەتئىينەزەر، مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە قىلىپ ھال سوراش ئادىتى بار. ھال سوراپ بارغۇچى كىشىنى ئۆلۈم ئىگىلىرى (ھازىرلار) ئىشىك ئالدىدا ياكى ئۆيدە كۈتۈۋالىدۇ. ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇچى كىشى ھازىرلار بىلەن مۇسىبەت تۇيغۇسى ئىچىدە بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ (ھازىرقى زامان سالاملىرىدەك بىر قولىنى ئەمەس، بەلكى ھەر ئىككى تەرەپ ئىككى قولىنى ئۇزىتىپ ئۆزئارا قوللىرىنىڭ ئۇچىنى ئاستا قىسىپ قويۇش) كۆرۈشكەندىن كېيىن، قولىنى ئاجرىتىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئېڭەكلىرىنى ياكى ساقاللىرىنى يەڭگىل سىيپاپ قويىدۇ. شۇ يوسۇندا ھازىرلارنىڭ ھەممىسى بىلەن سالاملىشىپ بولغاندىن كېيىن دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ.

توي - تۆكۈنگە بارغاندىمۇ توي ئىگىلىرى بىلەن يۇقىرىقى قائىدە بويىچە قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈپ چىقىدۇ. مەلۇم ۋاقىت كۆرۈشۈش پۇرسىتى بولمىغان يېقىن تۇغقانلار ياكى ئەل - ئاغىنىلەر ئۇچراشقاندا چوڭقۇر سېغىنىشنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن باشقا، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ تەبىئىي ۋە يەڭگىل ھالدا مەڭزىنى مەڭزىگە تەگكۈزۈپ سالاملىشىدىغان ئادەتمۇ بار. تۇغقانلار ۋە يېقىن كىشىلەر يىراق جايلارغا سەپەرگە چىقىشقا توغرا كەلگەندە ياكى سەپەردىن

قايتىپ كەلگەندە كۆچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى يۇقىرىقىدەك قۇچاقلىشىپ سالاملىشىش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

2. ئايالار ئارىسىدىكى سالاملىشىش

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سالاملىشىش ئادىتىدە ئومۇمەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشۈش ئادىتى يوق. ئايالار ئۆزئارا ئۇچراشقاندا ئالدى بىلەن ئىككى قولىنىڭ پەنجىسىنى كۆكرەك ئۇستىدىن ئالماشتۇرۇپ، بېشىنى ۋە بېلىنى يەڭگىل ئېگىپ، ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن «ئەسسالام» دەپ سالام بىلدۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزئارا قۇچاقلىشىپ بىر - بىرىنىڭ سول مەڭزىگە ياكى ئۆزىدىن كىچىك قىزلار بولسا پېشانىسىگە ئاستا سۆيۈپ قويۇش سالاملىشىشنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزئارا ھال - ئەھۋال سورىشىدۇ.

ئىسلام دىنىدا بالاغەت يېشىغا يەتكەن ئايال جىنسىلقلارنىڭ ئەر جىنسىلقلارغا يۈزىنى كۆرسىتىشى «نامەھرەملىك» دېيىلىپ مەنئى قىلىنغاچقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان ۋە بىر ئائىلىدىكى ئەر كىشىلەردىن باشقا ئەرلەر بىلەن سالاملاشمايدۇ. قىزلار بىر ئائىلىگە كېلىن بولۇپ كىرگەندىن باشلاپ ھەر كۈنى سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ھويلا - ئارانىنى سۈپۈرۈپ، يۈز - قوللىرىنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قېينىئانىسى ۋە قېينىئاتىسىنىڭ ئالدىغا كىرىپ «ئەسسالام» دەپ سالام بەرگەندىن كېيىن، «سالامەت تۇردىلىمۇ؟» دەپ تىنچلىق - ئامانلىق سورايدۇ. قارشى تەرەپ سالامغا جاۋاب قايتۇرغاندىن كېيىن، كېلىن ھۆرمەت بىلەن ئارقىسىغا قايتىپ، ئۆزىنىڭ قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھېيىت - بايراملاردا ئۆزئارا سالاملىشىشى بايرام خۇشاللىقىنىڭ بىر كونكرېت ئىپادىسى سۈپىتىدە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ. ھەتتا ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغان كىشىلەرمۇ ئۇچرىشىپ قالغاندا كۆرۈشۈپ سالاملىشىش پۇرسىتى ئارقىلىق كۆڭۈل ئارازلىقىنى كۆتۈرۈۋېتىدۇ.

ئۇيغۇر دولانلىرى ئۆيىگە ئەر - ئايال مېھمان چاقىرغاندا، ئومۇمەن ئەرلەر، ئايالار بىر ئۆيدە كۈتۈلىدۇ، ئارىلاش ئولتۇرىدۇ. ئايالار ئۆيگە

ئاۋۋال كىرىدۇ، تۆردە ئولتۇرىدۇ (دولان يۇرتلىرىدا ئەر - ئاياللار ئارىلاش بىر سورۇندا مەشرەپ ئۆتكۈزىدۇ). ئايال مېھمانلار جەم بولغان ئۆيگە يەنە يېڭىدىن مېھمان كىرسە، ئۆيدىكى ئاياللار ھەممىسى ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە يېڭى مېھمان ھەممە ئاياللار بىلەن بىر - بىرلەپ يۈقىرىقى سالاملىشىش قائىدىسى بويىچە كۆرۈشۈپ چىققاندىن كېيىن ئۆز ئورنىدا ئولتۇرىدۇ.

مېھماندوستلۇق

مېھماندوستلۇق — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئېسىل، ئەڭ ياخشى ئەنئەنىسى. قەشقەردە ئۇيغۇرلار مېھماندارچىلىق (ھەر خىل چاي، نەزىر- چىراغ، توي - تۆكۈن) لارنىڭ ھەممىسىنى تۆۋەندىكى تەرتىپ بويىچە ئېلىپ بارىدۇ: ئۇلارنىڭ ئۆيىگە مېھمان كېلىپ قالسا ياكى ئۆزى بىرەر سەۋەب بىلەن مېھمان چاقىرماقچى بولسا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قولۇم - قوشنا، مەھەللىدىكىلەرنىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇپ چاقىرىدۇ. ئۇلار بىر مال سويۇلغان مېھماندارچىلىقنى «بىر پىيالە چاي»، ئىككى مال سويۇلغان مېھماندارچىلىقنى «ئىككى پىيالە چاي» دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇلاردا مېھمانلار «ئېسىل» ياكى «پەس» دەپ ئايرىلمايدۇ. مېھمانلارنىڭ ئورنى «تۆر» ياكى «پەگاھ» دەپ ئايرىلمايدۇ. مېھمانلار كەلگەن ۋاقتىنىڭ ئىلگىرى- كېيىنلىكىگە قاراپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇۋېرىدۇ. چاقىرىلمىغان كىشىلەر كېلىپ قالسا، ئۇلارمۇ مېھمان سۈپىتىدە ئوخشاش كۈتۈلىدۇ. چايغا سويغان مالنىڭ گۆشىنى پۈتۈن بويىچە پىشۇرۇپ سورۇنغا ئېلىپ چىقىدۇ. «بۆكەل» (گۆش پارچىلىغۇچى) لىقنى ئۇستىگە ئالغان كىشى گۆشنى شۇ سورۇندىكى ئادەملەرنىڭ سانىغا قاراپ (ئۇي ئىگىسى ۋە ئۇنىڭ خوتۇن، بالىچاقىلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) تەكشى پارچىلايدۇ. مۇلازىملار پارچىلانغان گۆشنى كاكچانان ئۇستىگە ئېلىپ، بىر تەرەپتىن مېھمانلارغا تارتىدۇ. مېھماندارچىلىققا تەييارلانغان غىزا ۋە نازۇنېمەتلەرمۇ بىر باشتىن تارتىلىدۇ. مېھماننىڭ مەرتىۋىسىنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىدىن، ئىززىتىنىڭ قانچىلىك ئەزىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، باشقىلارغا ئوخشاش تۆمە ۋە مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ.

گۆشـنىڭ چـوڭ ـ كىچىكلىكىنـى مېھماننـىڭ ئەملىنـىڭ چـوڭ ـ كىچىكلىكـىگە، ئـىززەت ـ ئابرۇيىغـا قـاراپ پارچىلايـدىغان، تائـامنىمۇ شـۇنىڭغا قـاراپ تارتـىدىغان خۇشـامەت مېھمانـدارچىلىقىنى ھەرگـىز قىلمايدۇ. بۇ مېھماندارچىلىققا ئورۇنسىز سـەۋەب كۆرسـىتىپ، مەنـىستىمەي كەلمەيـدىغان، نېسىۋىـسىنىڭ ئوخـشاش بولـۇپ قالغانلىقـىدىن ئاغرىنـىدىغانلار چىقمايـدۇ. ئەكـسىچە، ھەمـمە كـىشىلەر بـۇ خىـل مېھماندارچىلىقتىن ئازادىلىك ۋە شاد ـ خۇراملىق تاپىدۇ[1].

ئۇيغـۇرلار ئـۆيگە مېھمـان كەلـسە «بەخـت كېلىـدۇ» دەپ قارايـدۇ. قەشقەردە مېھماندوستلۇق نۇرغۇن جەھەتلەردىن ئالاھىدە ئىپادىلىنىدۇ:

1. ئۆيگە كەلگەن مېھماننـىڭ ھـۆرمىتى ئۈچـۈن ئالاھـىدە داسـتىخان سـېلىنىدۇ. ئەقەللىيـسى، قاينـاق سـۇ، زاغـرا بـىلەن بولـسىمۇ مېھمـان قىلىنـىدۇ. ئۇلارنـىڭ مېھماندوسـتلۇقى ھېيـت ـ ئـايەملەردە ئالاھـىدە گەۋدىلىك كۆرۈلىدۇ.

2. مېھمـان ھـۆرمەتكە سـازاۋەر دەپ قارىلىـپ، مېھمانغـا چـاي يـاكى تاماق پەتنۇس بىلەن سۇنۇلىدۇ. نائىلاج بىر قول بـىلەن بېرىـشكە تـوغرا كېلىـپ قالسا «بىـر قولـۇم بولـۇپ قالـدى، ئەپـۇ قىلـسىلا» دەپ ئـۆزرە ئېيتىلىـدۇ، شـۇنداقلا مېھمـان يـاكى چوڭلارنـىڭ قولـىدىن بىرنەرسـە ئالغانـدىمۇ ئىككـى قـوللاپ ئـېلىش بـۇ ئومـۇمىي ئـادەت. مېھمانغـا چـاي قۇيغاندا يـاكى باشـقا نەرسـە سـۇنۇلغاندا ئـوڭ قـول ئـىشلىتىلىدۇ، سـول قولنى ئىشلىتىش مېھمانغا نىسبەتەن تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

3. ئەر ـ خوتۇن دەرقەمتە تۇرۇپ مېھمان كۈتۈۋاتقاندا، ئۆي ئىگىسى بولغان ئايال ئەر مېھمانغا توغرىدىن ـ توغرا چاي ياكى تاماق سۇنمايدۇ، پەقەت ئېرى ئارقىلىق سۇنىدۇ.

4. مېھمانغا چاي قۇيۇلغان ياكى تامـاق ئۈسـۈلغان قاچىنـىڭ پۈچـۈق ياكى دەز كەتكەن بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىنـىدۇ. ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز كەتـكەن يـاكى پۈچـۈق قاچـىدا چـاي يـاكى تامـاق

---

[1] ئابدۇۋەلى ئابدۇللا: «دولانلىقلارنىڭ يېقىنغىچە ساقلىنىپ كەلگەن مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى»، «ئـاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى»، 4 ـ قىسىم، 249 ـ ، 250 ـ بەتلەر.

كەلتۇرۇپ قالغان بولسا، ئۆي ئىگىسى سەزگەن ھامان يەڭگۈشلىۋېتىدۇ ۋە مېھماندىن ئەپۇ سورايدۇ. مېھمانغا چاي قۇيغاندا پىيالىنى تولدۇرۇپ قۇيمايدۇ، چاينى پىيالىنىڭ ئوتتۇرىغا قۇيۇپ كۆپۈكلەشتۇرۇۋېتىش ناھايىتى ئەيىب بولىدۇ. شۇڭا، چاي پىيالىنىڭ يان تەرىپىگە قۇيۇلىدۇ. پىيالىدىكى كونا چاي ئۈستىگە يېڭى چاي قۇيۇلماستىن، كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يېڭىلايدۇ.

5. مېھمان كاڭلىق - سۇپىلىق ئۆيگە باشلانغان بولسا، مېھمانىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ.

6. ئۆيگە كەلگەن مېھمان ئىشىك ئالدىدا ياكى دەرۋازا سىرتىدا ئۇزىتىپ قويۇلىدۇ. ئىشكتىن چىقماي ئۇزىتىپ قويۇش مېھمانغا نىسبەتەن ناھايىتى ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

7. بىراۋنىڭ ئۆيىگە ئولاغلىق مېھمان كەلسە، ئۆي ئىگىسى ئۆينىڭ سىرتىغا چىقىپ قارشى ئالغاندىن سىرت، مېھماننىڭ قولىدىن ئولاغنى ئېلىپ باغلايدۇ. مېھمان يانار ۋاقتىدا ئۆي ئىگىسى ئولاغنى يېشىپ كېلىپ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئولاغقا مىندۈرۈپ قويىدۇ.

داستىخان ئۈستىدە

كۆپ ھاللاردا توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ قاتارلىق مەرىكىلەردە، مېھماندارچىلىقتا تونۇغان - تونۇمىغان، ياشانغان ۋە ياشلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ قېلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق چاغلاردا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ئەدەپ - ئەخلاققا دائىر بىرمۇنچە قائىدە - يوسۇنلار بولىدۇ:

1. چوڭلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرغاندا، تاماققا چوڭلار قول ئۇزاتمىغۇچە قول ئۇزىتىش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. «قېنى، ئېلىپ بەرسىلە» دەپ چوڭلارنى تەكلىپ قىلىش گۇزەل ئەخلاقتۇر، شۇنداقلا ساھىبخانا تاماققا تەكلىپ قىلمىغۇچە تاماققا قول سۇنۇپ تاماق يېيىشكە باشلاش بۇمۇ ئەخلاقسىزلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا تاماق يېگەندە، ئۆز ئالدىنى قويۇپ، باشقىلارنىڭ ئالدىغا قول ئۇزىتىش بۇمۇ ئەدەپسىزلىك

هېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا قاچىدىكى تاماقنى ئىلەشتۇرۇپ قوچۇش تولىمۇ ئەدەپسىزلىك بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

3. تاماق ۋاقتىدا گەپدانلىق قىلىپ باشقىلارنىڭ كەيپىنى بۇزۇش ئەيىبلىك ئىشلاردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

4. تاماقنى ئاشۇرۇپ قويۇش، تاماقنى پاكىز يېمەي، قاچىدا تاماق يۇقۇنىدىلىرىنى قالدۇرۇش بۇمۇ ناچار قىلىقلاردىنىدۇر. ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ ئەڭ ئېسىل ئادەتلىرىدىن بىرى يېمەك - ئىچمەكنى زايە قىلماسلىق، ئۇنى قەدىرلەش. شۇڭا، يەرگە چۈشۈپ كەتكەن ياكى داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالىدۇ.

5. داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈشكە، يۆتىلىشكە تۇغرا كەلگەندە، قولىنىڭ ئالقىنى بىلەن ئېغىز - بۇرۇننى توسۇۋېلىش بۇ ئەدەپنىڭ بەلگىسى، شۇنىڭدەك داستىخان ئۈستىدە ياكى بىراۋنىڭ يېنىدا مىشقىرىش، گېلىنى قىرىش ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، داستىخان ئۈستىدە چىش كولاش، قاتتىق كېكىرىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئەگەر چىشنى كولاشقا تۇغرا كەلسە، ئاغزىنى ئالقان بىلەن توسۇپ تۇرۇپ كولايدۇ. داستىخان ئۈستىدە ۋە باشقىلار يېنىدا ئەسنەش، كېرىلىشمۇ ئەيىب ئىشلاردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

6. داستىخان سېلىنىشتىن بۇرۇن هەممە ئادەم قولىنى چايقايدۇ، شۇنداقلا چوڭ - كىچىك تەرەتتىن كېيىنمۇ قول يۇيىدۇ. قولنى يۇيۇپ بولغاندىن كېيىن، قول لۆڭگە بىلەن ئېرتىلىدۇ، قولنى سۈرتمەستىن قولنى سلكىش ئەيىب ئىشلار بولۇپ سانىلىدۇ.

7. بىراۋ داستىخان ئۈستىگە كىرىپ كەلسە، ئۇنى «كەلسىلە»، «داستىخانغا كەلسىلە» دەپ داستىخانغا تەكلىپ قىلىشمۇ ئەڭ ياخشى ئەخلاق نەمۇنىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

8. ياشانغانلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە يالاڭباشتاق ئولتۇرۇش ئەدەپسىزلىك ئىشلاردىن بولۇپ هېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا نەزىر - چىراغ، ئۆلۈم - يېتىم مەرىكىلىرىگىمۇ يالاڭباشتاق

بېرىش ئەيىب ئىشلار جۇملىسىگە كىرىدۇ، بۇنى جامائەت ئەيىبلەيدۇ.

9. باشقىلار بىلەن بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ تاماق يېگەندە، داستىخان يىغىلماي تۇرۇپ (دۇئا قىلىنماي تۇرۇپ) ياكى باشقىلار تامىقىنى يەپ بولماي تۇرۇپ داستىخاندىن تۇرۇپ كېتىش ناھايىتى ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

2. جامائەتچىلىك ئادىتى

جامائەت ئىشلىرىغا قىزغىن قاتنىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر ئېسىل ئەنئەنىسى. بۇ ئەنئەنىنى ئۇيغۇرلاردىكى ئۆملۈك قارىشىنىڭ ئىپادىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئۇ گەۋدىلىك ھالدا ئىجتىمائىي ھەمكارلىق، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش قاتارلىق ساھەلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئىجتىمائىي ھەمكارلىق جەھەتتە: مەيلى يېزا ياكى شەھەردە بولسۇن، جامائەت ئىشىغا پايدىلىق ئىشلا بولسا، ئالايلۇق يول، كۆۋرۈك ياساش، ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىش، ئاممۇي سورۇنلارنى ياساش، يار-يۆلەكسىز تۇل خوتۇن، ئاجىز - ئورۇق، يېتىم - يېسىرلارنى يۆلەش، ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنى قۇتقۇزۇش..... قاتارلىق ئىشلارنى ھەربىر جامائەت ساۋابلىق ئىش، «ئەلدىن - ئەلگە نەپ» دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا چامىسىنىڭ يېتىشىچە قىزغىن قاتنىشىپ ئادەتلەنگەن. مۇنداق ھەمكارلىشىش ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: يول، كۆۋرۈك، ئېرىق - ئۆستەڭ ياساش ۋە ئاممۇي سورۇن قۇرۇلۇشلىرىغا كۈچى بارلار كۈچ، كۈچى يوق، مېلى بارلار مال چىقىرىدۇ؛ باشقا نەرسىگە قۇدرىتى يەتمەيدىغانلار چاي قاينىتىپ، تاماق ئېتىپ بېرىش، يۇگۇر- يېتىمگە مېڭىش قاتارلىق ئىشلارنى قىلىش ئارقىلىق ئۆز ھەسسىسىنى قوشىدۇ. ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا پۈتۈن مەھەللە ھەربىرىكە كېلىپ، جىددىي ماددىي قۇتقۇزۇش قىلىشتىن تاشقىرى، جامائەت بىر - بىرلەپ كېلىپ ھال سوراپ، كۆڭۈل ئېيتىپ تەسەللى بېرىدۇ؛ يوقسۇل، ئاجىز- ئورۇق، تۇل خوتۇن، يېتىم - يېسىرلارنى كونا - يېڭى كىيىم-كېچەك، ئاز - تولا ئوزۇق - تۈلۈك قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن ئارىلاپ-

ئارىلاپ يوقلاپ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ يېغىم-قىرقىمدىن كېيىن ئاز - تولا ئاشلىق، بىرەردىن يۇڭ - چۈپۈر بىلەن مەخسۇس يوقلايدۇ؛ قولۇم - قوشنىلىرى كۆندە دېگۈدەك بىرەر قاچا غىزا - تاماق سۇنۇپ تۇرىدۇ.

2. ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە: ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى ھەمكارلىق يېزا - قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. مەلۇمكى، ئازادلىقتىن بۇرۇن مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانلار بىرەر پارچىدىن يەرگە تايىنىپ ياشايتتى. بەزىلەرنىڭ يېرى بولسا، بەزىلىرىنىڭ يېرى يوق، ئەمگەك كۈچى ئاز بولۇشتەك ئەھۋال ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق پەسىل - ۋاقىت خاراكتېرى كۈچلۈك، ئەمگەك سىجىللىقى بىرقەدەر قاتتىق بولۇپ، ۋاقىت - پەيت ئۆتۈپ كەتسە مەھسۇلاتقا بۇۋاستە تەسىر يېتىدۇ. بۇ ھال دېھقانلار ئىچىدە تەدرىجىي ئىستىخىيەلىك ھەمكارلىشىش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن تېرىم - يېغىم، قىرقىم، ئوت ئۆرۈش ۋاقىتلىرىدا ھەمكارلىقنى كەڭ جارى قىلدۇرۇش تەدرىجىي ئىجتىمائىي ئادەتكە ئايلانغان. بۇ خىلدىكى ھەمكارلىشىش شەكلى لاپقۇتلىشىش دەپ ئاتىلىدۇ. لاپقۇتلىشىش ئەمگەك كۈچى بويىچە يەكى ئەمگەك كۈچىگە ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى نىسبەتلەشتۈرۈش يەكى ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بويىچە ھەقسىز نۆۋەتلىشىپ ئالماشتۇرۇش شەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەجدادلىرىمىز بۇ جەھەتتىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، بىزگە «پەيت كەتسە بەرىكەت قاچار»، «كۈندىن قالغان يىلدىن قالار»، «ئەتىگەن قالغان ئىشنى قارباسار» دېگەن ماقالنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىككە خاتىمە بېرىلگەندىن باشلاپ كەڭ يېزا - قىشلاقلاردا كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئەگىشىپ لاپقۇتلىشىش شەكلىدىكى ھەمكارلىشىشنى كوللېكتىپ ھەمكارلىشىش ئالدى. بۇ كىشلەردە يېڭىچە ئۆملۈك قارىشى، كوللېكتىپ قارىشىنىڭ يېتىلىشىگە ماددىي، مەنىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى. ھازىر ئۇنداق ھەمكارلىشىش ئادىتى يېڭى مەزمۇن بىلەن بېيىپ، يەنىلا ھەر خىل شەكىلدە داۋاملاشماقتا.

مەلۇمكى، ئۇيغۇر سىلىش ئەر ئۆمرىدە بىر قېتىم بولىدىغان، ھەتتا بەزىلەرگە نىسىپ بولمايدىغان، جۈملىدىن كۆپ ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىنىدىغان مۇشكۈل ئىشلاردىن. شۇ سەۋەبتىن، يېزىلاردا ئۇيغۇر سىلىش بويىچىمۇ ھەقسىز ھەمكارلىشىش ئادىتى كەڭ ئومۇملاشقان؛ ئۇيغۇر سالغۇچى تەييارلىقلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قازان ئېسىپ، داستىخان ھازىرلاپ، قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق-تۇغقان، دوست - يارەنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ مەسلىھەت سالىدۇ. كۆپچىلىك داستىخان ئۈستىدىلا ئۆينى قانداق سىلىش، قايسى كۈنى تۇتۇش قىلىش ئۈستىدە پىكىرلىشىپ بىرلىككە كېلىشىدۇ ۋە بەلگىلەنگەن كۈندە ھەممە بىر ۋاقىتتا يېتىپ كېلىپ، قولمۇقول تۇتۇش قىلىپ، بىر - ئىككى كۈندە ئۆينى پۈتكۈزۈپ، كۆچۈپ كىرگۈدەك قىلىپ بېرىپ قايتىدۇ.

ئىقتىسادىي ۋە سالامەتلىك ئەھۋالى ناچار ھەم ياقا يۇرتلاردىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ، قولىنىڭ قىسقىلىقىدىن ئۆيدىن قېينىلۇاتقانلار كۆرۈلسە، پۈتۈن مەھەللە تەڭ ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۇنداقلارغا ئۇيغۇر سىلىپ بەرگەندىن تاشقىرى، بىرەر قۇر ئۆي بىساتىمۇ قىلىپ بېرىدۇ.

3. تۇرمۇش جەھەتتە: تۇرمۇش جەھەتتىكى ھەمكارلىشىشنىڭ دائىرىسى كەڭ، شەكلى كۆپ بولۇپ، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، قوشنىدارچىلىق، يۇرتداشلىق قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

توي - تۆكۈن جەھەتتە: توي ئادەم ئۆمرىدىكى چوڭ خۇشاللىق ئىش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەجدادلار بۇ خۇشاللىققا ئورتاقلىششنى ئادەت قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، يۇرت - مەھەللىدە توي بولسا، ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار، بولۇپمۇ قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست-يارەنلەر ئۆزلۈكىدىن كېلىپ «مۇبارەك بولسۇن، ياخشى ئىشقا قوپۇپسىلەر، بىزگە نېمە خىزمەت بار» دەپ ئىش تەلەپ قىلىدۇ. قازان-قومۇچ، قاچا - قۇچا، مەرىكە نازۇنېمەتلىرىنى ھازىرلاش، مېھمان كۈتۈش - ئۇزىتىش، قولغا سۇ ئېلىش، چاي قۇيۇش، چاي قاينىتىش..... بويىچە ئىش تەقسىم قىلىۋېلىشىپ، تا مەرىكە ئاخىرلاشقۇچە خالىسانە يارەملىشىدۇ. ئايال قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق-

تۇغقانلار مەرىكە ھازىرلىقى باشلانغان كۈندىن باشلاپ ھەر كۈنى دېگۈدەك شۇ ئۆيدە بولۇپ، مەرىكە ئېشىنىڭ سەۋزىسىنى قەلەمچە قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تەييارلىق ئىشىغا يېقىندىن ياردەملىشىدۇ. ئايال مېھمانلارنى كۈتۈش - ئۇزىتىش، چىنە-قاچىلارنى يۇيۇش - تازىلاش، مەرىكە سورۇنىنى يېغىشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغىچە شۇلار مەسئۇل بولىدۇ.

ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۇپەيلى ئۇزاققىچە ئۆي - ئوچاقلىق بولالمىغان يوقسۇل، يېتىم - يېسىرلارنى جامائەت يىغىش قىلىپ ئۆيلەپ قويىدۇ.

مەلۇمكى، «ئۆلۈمدىن قاتتىق ئىش يوق»، شۇنىڭدەك بەزى ئۆلۈم تۈيۇقسىز يۈز بېرىدۇ. تەبىئىيكى، بۇ ھال كىشىلەر قەلبىدە بىر خىل قايغۇ ۋە ئۆلۈم ئىگىسىگە بولغان ھېسداشلىق تۈيغۇسىنى ئويغىتىدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق پىسخىكىلىق ھالەت ھازىرقى قايغۇسىغا ئورتاقلىشىپ، ئۇلارغا كۆڭۈل ئېيتىپ تەسەللى بېرىش، ھەر جەھەتتىن ھەمدەم بولۇش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەھەللىدە بىرەر كىشىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانلار مەرھۇم ۋە ئۇنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى بىلەن تونۇشلۇقى بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ھەرقانداق ۋاقىتتا، ھەرقانداق مۇھىم ئىش بولۇشقا قارىماي كوللېكتىپ ياكى يەككە ھالدا مۇسىبەت بولغان ئۆيگە بېرىپ پەتە ئوقۇيدۇ ۋە دەپنە مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ. قولۇم - قوشنا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست-يارەنلىرى ئوچ كۈنگىچە، بەزىلىرى يەتتە كۈنگىچە شۇ ئۆيدە تەڭ قارىلىق تۇتۇپ ھەمراھ بولىدۇ. يۇرت - جامائەت ئەھلى ئىسسىقلىق بېرىپ، تەسەللى بېرىپ ھال سوراپ تۇرىدۇ، نەزىر - چىراغ ئىشىغا خۇددى توي ئىشىغا ياردەملەشكەندەك خالىس ياردەملىشىدۇ.

بالىچاقسى يوق ياكى ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەمى يوق مۇساپىر ۋە يېتىم - يېسىرلار تۇغقىپ كەتكەن تەقدىردە، ئۇ «خالىس ئۆلۈم» ھېسابلىنىپ، يۇيۇپ - تاراپ دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قەدەر جامائەت مەسئۇل بولىدۇ.

4. ئۆتنە - يېرىم قىلىش جەھەتتە: ئۆتنە - يېرىم قىلىشمۇ

ئۇيغۇرلاردىكى ئىجتىمائىي ھەمكارلىقنىڭ بىر شەكلى بولۇپ، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆتىنە - يېرىم قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

تۇرمۇش بۇيۇملىرى جەھەتتە: بۇ ئاساسەن ئۇن، گۈرۈچ، گۆش، ماي، نان، چاي، قەنت - شېكەر، كۆكتات، تۇز، ئاچچىقسۇ قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بويىچە پەقەت قولۇم - قوشنىلار ئارا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەلۇمكى، ھەممە ئادەمنىڭ ھەممىلا ۋاقىتتا توققۇزى تەل بولۇۋەرمىگەندەك، بىر ئۆيدىمۇ تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرەر تۇرىنىڭ ئۆكسۈپ قالىدىغان ۋاقىتلىرىمۇ بولىدۇ. دەل شۇنداق پەيتلەردە كۈتۈلمىگەن شۇنداق بۇيۇمغا جىددىي ئېھتىياج تۇغۇلۇپ قالىدۇ - دە، قولۇم - قوشنىلاردىن سوراشقا توغرا كېلىدۇ. ئەسلىي قائىدە بويىچە مۇشۇنداق قىلىنغان ئۆتىنە - يېرىم ئەتىسلا ئەسلىي مىقدارى بويىچە قايتۇرۇلۇشى شەرت، چۈنكى ئۇنىڭ مىقدارى ئاز ۋە ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق قوشنىلار دائىم تۇغۇلۇپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، كۆپىنچە ھاللاردا قوشنىلار قايتۇرۇپ ئېلىشنى رەت قىلىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى جەھەتتە: بۇ جەھەتتىكى ئۆتىنە - يېرىم قىلىشنىڭ دائىرىسى كەڭ. ئىشقىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئارغامچا - توقۇناققىچە ئۆتىنە - يېرىم قىلىنىدۇ. بۇزۇلۇپ، يوقىلىپ كەتسە تۆلەپ بېرىلىدۇ.

ئىقتىسادىي جەھەتتە: بۇ جەھەتتىكى ئۆتىنە - يېرىم ئاشلىق، چارۋا مال، پۇل - ئېرىنغ مال، ئاياللار زىننەت بۇيۇملىرى (تويلۇق زۆرۈرىيىتى بىلەن)، كىيىم - كېچەك، ئۆي بىساتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي ئۆتىنە - يېرىم ئادەتتە توختام تۈزۈش ياكى بىر - ئىككى ئادەمنىڭ شاھىتلىقى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئەينەن قايتۇرۇلىدۇ، يېقىن ئۆتىدىغان جان دوستلار ئارا ئىقتىسادىي ئۆتىنە - يېرىمدا ھېچقانداق شەرت قويۇلمايدۇ. چۈنكى، مۇنداق دوستلار ئارا مال - دۇنيا دوست تۇتۇلمايدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بىرىنىڭ قىلغىنىغا جاۋابەن بىرى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپ قايتۇرىدۇ.

مەيلى قايسى خىلدىكى ئۆتنە - يېرىم سوراش بولسۇن، تاسادىپىي، كۇتۇلمىگەن، جىددىي ئېھتىياج ئارقىسىدا تۇغۇلغاچقا، سورىغۇچى قارشى تەرەپكە مىڭبىر تەسىلىكتە ئېغىز ئېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا ئۆتنە - يېرىم سوراش ئەيىب ئېلىنمايدۇ. مۇمكىنچىلىك بولسىلا قارشى تەرەپنىڭ تەلىپى قاندۇرۇلىدۇ. «بەرگەن باتۇر ئەمەس، سورىغان باتۇر» دېگەن ماقال ئاشۇ ئادەت - ئەنئەنە ئاساسىدا مەيدانغا چىققان.

بەش بارماق ئوخشاش بولمىغىنىدەك، ئۆتنە - يېرىمغا قېرىق ئادەم، ئائىلىلەرمۇ بار. ئۇنداق ئادەم، ئائىلىلەر «ئېلىشتا مۇلايىم، بېرىشتە نېمە كارىم»، «ئالسام، بەرمىسەم»نىڭ كويىدىلا بولىدۇ. مۇنداق ئادەملەر ئادەتتىكى ئۆتنە - يېرىمدىن باشقا ئىشلارىدىمۇ «ئېشكىم كۆۋرۈكتىن ئۆتۈۋالغۇچە» پوزىتىسىيەسىدە بولغاچ، ئۇلارنىڭ قولۇم - قوشنا ۋە يۇرت - جامائەت ئالدىدا قىلچە ئىناۋىتى بولمايدۇ. مۇنداق ئادەملەرنىڭ ئوبرازى «ياغاچ قازانىدا بىر قېتىملا ئاش پىشىدۇ» دېگەن ماقالدا ناھايىتى جانلىق سۈرەتلەنگەن[1].

مېھمان ئۇزىتىش قائىدە - تەرتىپلىرى

ئۇيغۇرلاردا يېمەك - ئىچمەك قۇرۇلمىسى ۋە يېمەك - ئىچمەك ئادىتىگە مۇناسىپ ئۆزگە خاس مېھمان ئۇزىتىش قائىدە - تەرتىپلىرى شەكىللەنگەن. مېھمان ئۇزىتىشتا بۇ قائىدە - تەرتىپلەرگە قاتتىق دىققەت قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئادەتتە مۇنداق قائىدە - تەرتىپ بويىچە مېھمان ئۇزىتىلىدۇ:

1. يېغىنلىق مېھمانلىرىنى ئۇزىتىش: توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغقا كەلگەن مېھمانلار «يېغىنلىق مېھمان» دەپ ئاتىلىدۇ. يېغىنلىق مېھمانلىرىنىڭ سانى كۆپ بولسىمۇ، ئۇزىتىش جەريانى قىسقا، قويۇلىدىغان نازۇنېمەتلەرنىڭ تۈرى تۇراقلىق، مېھمانلىرىنىڭ كېلىپ -

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى. 501 - ، 507 - بەتلەر.

كېتىشى ئۇدۇللۇق بولغاچقا، ئۇزىتىش قائىدە - تەرتىپلىرىمۇ ئانچە ئىنچىكە ئەمەس. مەسىلەن، داستىخان (شىرە) گە ئادەتتە پەقەت نان، پوشكاللا قويۇلىدۇ. مېھمانلار ئۆيگە كىرىش بىلەن قولغا سۇ ئېلىنىدۇ، بىر ئۆيگە توشقاندا چاي قويۇلىدۇ؛ ئىككىنچى قەدەمدە ئاش تارتىلىدۇ. ئاش ھەر ئۇچ ئادەمگە ياكى ئىككى ئادەمگە بىر لېگەندىن قويۇلىدۇ. ئاش يېيىلۇاتقاندا داۋاملىق چاي قۇيۇلۇپ تۇرۇلىدۇ. ئاش يېيىلىپ بولۇشىغا مېھمانلارنىڭ قولىغا مايلىق (لۆڭگە) سۇنۇلىدۇ. قايتقاندا ئىشىك ئالدىدا يەنە قولغا سۇ بېرىلىدۇ. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسگە يىغىنلىققا خالىس يارەملىشىشكە كەلگەن قولۇم - قوشنا، دوست-يارەنلەر مەسئۇل بولىدۇ. يىغىنلىق ئىگىسى ئوتتۇرىدا تۇرۇپ كەلگەن-كەتكەنلەرگە سالام بېرىپ، خوش ئېيتىپ تۇرىدۇ. بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا يىغىنلىق مېھمانلىرى ھەربىر ئادەمگە بىر كىچىك كاكچا نان ئۇستىگە بىر پارچىدىن گۆش قويۇپ ياكى گۆشلۈك ئۇماچ بىلەن ئۇزىتىلاتتى. مېھمانلار گۆشكە ئازراق ئېغىز تەگكۈزۈپ، ئاندىن نانىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ پوتىسىغا چىگىپ ئېلىپ كېتەتتى. بۇ «زەللە» دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھازىرقىدەك ئاش بىلەن ئۇزىتىلىدىغان بولغان. مۇنداق يىغىنلىقلار ئاممۇى خاراكتېرنى ئالغاچقا، «يۇرتقا ئاش تارتىش» ياكى «يۇرتقا داستىخان سېلىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

توي يىغىنلىقى بىلەن نەزىر - چىراغنىڭ بىر پەرقى شۇكى، توي يىغىنلىقىدا ھەركىم ياكى بىر داستىخان (بىر ئۇستەل) دىكىلەر ئۆز ئالدىغا ياكى بىرلىكتە قوللىرىنى كۆتۈرۈپ «ئاللاھۇ ئەكبەر، رەھمەت» دەپ ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىدۇ. نەزىردە بولسا بىر ئۆيدە ئولتۇرغانلار ياكى بىر ۋاقىتتا ئاش تارتىلغان بىرنەچچە جوزىدىكىلەرنىڭ ئىچىدە مويسىپىت بىرى ئىككى كەلىمە قىرائەت قىلىدۇ. قىرائەت قىلىپ بولغاندا ھەممە تەڭ قول كۆتۈرۈپ «ئامىن» دەپ دۇئا قىلىش بىلەن «نەزىرلىرى قوبۇل بولغاي» دەپ ئورۇنلىرىدىن قوزغىلىدۇ.

2. خالىس مېھمانىنى ئۇزىتىش: خالىس مېھمانىنىڭ سانى ئاز بولغاچقا، ئۇزىتىش قائىدە - تەرتىپلىرى، جەريانى ئاددىي. ئالدى بىلەن قولغا سۇ ئېلىنىپ، ئاندىن داستىخان سېلىنىپ، مەزە

كەلتۇرۇلۇپ، چاي قۇيۇلىدۇ (بەزىلەر بىر پىيالە چايدىن كېيىن، بىر چىنىدىن قايماق چاي (ئەتكەنچاي) ياكى بىر تەخسە ھالۋا ياكى قورۇما قويىدۇ). ئىككىنچى قەدەمدە بىر خىل تاماق قويۇلىدۇ، تاماقتىن كېيىن بىرپەس پاراڭ سېلىشىپ، مېھمان رەھمەت ئېيتىپ قوزغىلىدۇ. ئەمما، كۆپىنچە ھاللاردا ساھىبخانا مېھمانىنى «كەلمەك ئىرادە، كەتمەك ئىجازەت» دەپ ئاسانلىقچە قويۇۋەتمەي، بىرەر قاچىدىن سۇيۇق-سىلەك تاماق قېلىپ، ئاندىن يولغا سالىدۇ. مېھمانىنى ساھىبخانا شەخسەن ئۆزى كۇتىدۇ ۋە ئۆزى ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرىدۇ.

3. چىللانغان مېھمانىنى ئۇزىتىش: مۇنداق مېھمانغا بىرقەدەر ھەشەمەتلىك تەييارلىق قىلىنىدۇ، ئۇزىتىش تەرتىپىمۇ بىرقەدەر مۇرەككەپ بولىدۇ. مېھمان باغاق ياكى ئېغىز ئارقىلىق تەكلىپ قىلىنىدۇ، ۋاقتى بەلگىلەنگەن بولىدۇ. مېھمانغا ئاتاپ پېچىنە - پىرەنىك، باقالى، تۇش، سامبۇسا پىشۇرۇلۇپ، قەنت - گېزەك، مەزە، يەل - يېمىش قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن داستىخان ھازىرلىنىدۇ.

ئۇزىتىش تەرتىپى: مېھمانلار كېلىشى بىلەن ئۇدۇللۇق قولغا سۇ ئېلىپ، مېھمانخانىغا باشلىنىدۇ. مېھمانلار ئۆزلىرى ئورۇن تاللاپ ئولتۇرۇۋېرىدۇ. ئاياللار بىر تەرەپتە، ئەرلەر بىر تەرەپتە ئولتۇرىدۇ (بۇرۇن ئاياللار ئايرىم ئۆيدە ئولتۇراتتى). مېھمانلار ئاساسىي جەھەتتىن كېلىپ بولغاندىن كېيىن، بىرىنچى قەدەمدە داستىخان ئېچىلىپ چاي قۇيۇلىدۇ. چاي پەتنۇس ئارقىلىق سۇنۇلىدۇ، ئالدى بىلەن ئەرلەرگە، ئاندىن ئاياللارغا قۇيۇلىدۇ. چاي قۇيۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ساھىبخانا ئورنىدىن تۇرۇپ بىر - ئىككى كەلىمە تەكەللۇپ سۆز قىلىپ: «داستىخىنىمىز ئاددىي بولۇپ قالدى، شۇنداق بولسىمۇ كۆڭلىمىز ياخشى، قېنى، كەڭتاشا يەپ - ئىچىپ ئولتۇرساڭلار» دەپ مېھمانلارنى داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە تەكلىپ قىلىدۇ ۋە خالىغانلارنىڭ چىنىلىرىگە ئۆز قولى بىلەن قەنت ياكى ناۋات سېلىپ قويىدۇ. بىرەر پىيالىدىن چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئىككىنچى قەدەمدە بىر چىنە قايماق چاي (ئەتكەنچاي) بىلەن ئۇچ ئادەمگە بىر تەخسىدىن توغرىلاپ بىرنەچچە خىل قورۇما قويۇلىدۇ (بۇرۇن قورۇما ئورنىغا ھالۋا

قويۇلاتتى)، ئاندىن داستىخان يېغىشتۇرۇلۇپ، نەغمە - ناۋا، ناخشا-ئۇسسۇل، چاقچاق - پاراڭ باشلىنىدۇ. بەزىلەر ئولتۇرۇشنىڭ كۆڭۈللۈك بولۇشى ئۈچۈن مۇسەللەس قويىدۇ. ساھىبخانا مۇسەللەس بىلەن قەدەھنى پەتنۇس بىلەن مېھمانلارنىڭ ئىچىدىكى ئېپى بار، سۆزمەن بىرىگە سۇنىدۇ. ئۇ ساھىبخانىغا ۋاكالىتەن مېھمانلارغا مۇسەللەس قويۇپ بېرىدۇ. بۇ «ساقي» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇسەللەس ئالدى بىلەن تۆردە ياكى ئەرلەر قاتارىنىڭ بېشىدا ئولتۇرغان كىشىدىن باشلاپ سولغا قاراپ قۇيۇلىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە ساقي ئىككى قەدەھ مۇسەللەسنى قولىغا ئېلىپ، سورۇندىكىلەرنىڭ كۆڭۈللۈك ئولتۇرۇشىنى سوراپ، قەدەھنىڭ بىرىنى ساھىبخانىغا، بىرىنى تۆرده ئولتۇرغان كىشىگە سۇنىدۇ، ئاندىن مۇسەللەس ئاساسەن مېھمانلار ئوتتۇرىسىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ. مۇسەللەس ئىختىيارىي ئىچىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا قايتىدىن داستىخان سېلىنىپ ئاخىرقى تاماق تارتىلىدۇ. (كۆپىنچە قويۇق ئاش ياكى مانتا، ياكى چۆچۈرە..... قاتارلىق تاماق قويۇلىدۇ). تاماقتىن كېيىن مېھمانلار خوشلىشىپ تارقايدۇ.

4. مەخسۇس زىياپەت: بۇ ئۇيغۇرلار مېھماندارچىلىقىدا ناھايىتى ھەشەمەتلىك ئۆتكۈزۈلىدۇ، دائىرىسىمۇ كەڭ، جەريانى مۇرەككەپ بولىدۇ. شۇڭا، مۇنداق زىياپەتنى ئۇزىتىش تەرتىپىمۇ ئىنچىكە بولىدۇ. مېھمانخانا ئالاھىدە سەرمجانلاشتۇرۇلىدۇ. ياز كۈنلىرى ھاۋالىق، مەنزىرىلىك بىر جاي ياكى بىرەر كاتتا باغدا مەخسۇس سورۇن تەييار قىلىنىدۇ. داستىخان مەخسۇس يېقىلغان نان - توقاچ، ساڭزا، سامبۇسا، قەنت - گېزەك، ھۆل - قۇرۇق يەل - يېمىش، ھەر خىل مۇرابا، نىشالا قاتارلىق نازۇنېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇلىدۇ. مېھمانلار كېلىشىگە ساھىبخانا ۋە ياردەملەشكۈچىلەر ئىشىك ئالدىغا چىقىپ كەلگەنلەرنى ئۇدۇللۇق قارشى ئېلىپ ئۆيگە باشلايدۇ. ھۆرمەتكە چوڭ مېھمان ۋە مويىسپىت مۆتىۋەرلەر كەلگەندە ئالدىغا بېرىپ، قول قوۋۇشتۇرۇپ سالام بېرىپ، ئىززەت - ئىكرام بىلەن ئۆيگە باشلايدۇ. ئۇلار ئەگەر ماشىنا بىلەن كەلگەن بولسا، ئالدىغا بېرىپ ماشىنىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ قولتۇقىدىن يۆلەپ چۈشۈرىدۇ. ئاتلىق بولسا، سول قولىدا ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى تۇتۇپ،

ئوك قولدا قولتۇقدىن يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈرىدۇ. قايتاردىمۇ شۇ تەقلىدتە ماشىنىغا چىقىرىدۇ ياكى ئاتقا مىندۈرىدۇ.

مېھمانلار جەمئىيەتتىكى ئورۇن، نوپۇز - ئىمتىيازىغا قاراپ ئورۇن ئالىدۇ، ئەڭ ھۆرمەتلىك مېھمان تۆرگە تەكلىپ قىلىنىدۇ، قالغانلىرى تۆرنىڭ ئوڭ، سول تەرىپىدىن ئورۇن ئالىدۇ، ئادەتتىكىلەر شۇلاردىن كېيىن پەگاھقا قاراپ ئورۇن ئالىدۇ. چاي، غىزا - تاماقمۇ يەنە شۇ تەرتىپ بويىچە باش تاۋۇقى تۆرگە، ئىككىنچى، ئۈچىنچى تاۋۇقى ئوڭغا، تۆتىنچى، بەشىنچى تاۋۇقى سولغا قويۇلۇپ، ئاندىن باشقىلارغا قويۇلىدۇ، ھەتتا قولغا سۇ ئېلىشمۇ شۇ تەرتىپ بويىچە بولىدۇ. باش مېھمانغا ساھىبخانا شەخسەن ئۆز قولى بىلەن سۇ قۇيۇپ بېرىدۇ، چاي ۋە ھەربىر قېتىملىق تائامنىڭ باش تاۋۇقى (قاچىسى)نمۇ شەخسەن ئۆز قولى بىلەن قويىدۇ. چاي، تاماق مەخسۇس ئادەملەر تەرىپىدىن ئېلىپ كىرىلىدۇ. مەيلى چاي، تاماق بولسۇن، باش مېھمان «بىسمىللا» قىلىپ بەرمىگۈچە ھېچكىم قول ئۇزاتمايدۇ.

مېھمانلار ئورۇنلىرىدا ئولتۇرۇپ، قولغا سۇ ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن كۈتۈش رەسمىي باشلىنىدۇ: بىرىنچى قەدەمدە قەنت - ناۋات بىلەن چاي قۇيۇلىدۇ. بىرەر قۇر چاي ئىچىلىپ بولغاندىن كېيىن، تاۋاق-تاۋاقتا گۆش كەلتۈرۈلىدۇ. گۆش قوي ئەزاسىنىڭ دەرىجىسى بويىچە قويۇلىدۇ. باش تاۋاققا قۇيرۇقى ئاجرىتىلمىغان دۇمبە ۋە دۇمبە جىگەر، ئوڭ ۋە سول تەرەپكە قويۇلىدىغان ئىككىدىن تۆت تاۋاققا سۆجە، بوقتان، يىلىك، تاغاق، قالغان تاۋاقلارغا قول ئىلىك، قوۋۇرغا، بويۇن ئاساس قىلىپ قويۇلىدۇ. گۆشتىن كېيىن ئىككىنچى قەدەمدە بىرەر پىيالىدىن شورپا ياكى خام قىيما قىلىنغان ئۇگرە قويۇلىدۇ، ئاندىن داستىخان يىغىشتۇرۇلۇپ، مېھمانلار بىردەم ئىختىيارىي ھاۋالىنىدۇ. ئۇچىنچى قەدەمدە داستىخان سېلىنىپ، چاي قۇيۇلۇش بىلەن كاۋاپ ھازىرلىنىدۇ. بۇنداق زىخ كاۋاپ مەخسۇس يۇلغۇن نوتىسىدا ياسالغان زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ، مەخسۇس توغراق ياكى سۆكسۆك ياكى ئۆرۈك ئوتۇنى قالاپ چۈشۈرۈلگەن چوغدا پىشۇرۇلىدۇ. بۇ خىلدىكى كاۋاپ گۆشى بىر تەكشى چوڭلۇقتا توغرىلىپ، پىياز، تۇخۇم، دورا - دەرمان، ئۇن

ئارىلاشتۇرۇلۇپ، تۇز - تەمى تەڭشىلىپ، بىرئاز دۇملەپ قويۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن زىخقا ئۆتكۈزۈلۈپ پىشۇرۇلىدۇ. شۇڭا، بۇ «مەخسۇس كاۋاپ» ياكى «باراۋەت كاۋىپى» دەپ ئاتىلىدۇ. كاۋاپ زىخ بويىچە تاۋاققا تىزىپ ئېلىپ كىرىلىدۇ. تۆتىنچى قەدەمدە قويۇق ئاش ياكى پېتىر مانتا قويۇلىدۇ. بەشىنچى قەدەمدە چۆچۈرە ياكى شۇ كۈندە سويۇلغان قوينىڭ ئىچ - يۇرۇشدە قۇيۇلغان ئۆپكە - ھېسىپ قويۇلىدۇ. ھەربىر تاماق ئارىلىقىدا بىرپەس لەتىپە سۆزلىنىپ، چاقچاق - پاراڭ بولۇپ تۇرىدۇ. مېھمانلار ئىختىيارىي تالاغا چىقىپ ھاۋالىنىپ كىرىپ تۇرىدۇ. مۇنداق زىياپەت ئۇچۇن ئاز دېگەندە ئۇچ - تۆت قوينىڭ بېشى كېسىلىدۇ، قوي مېھمانلار كېلىشىگە ئۇلگۈرتۈپ سويۇلىدۇ. زىياپەت ئادەتتە يۇقىرىقىدەك تۆت - بەش خىل تاماقسىز ئۆتكۈزۈلمەيدۇ.

مۇنداق زىياپەت ئەرلەر، ئاياللار بويىچە ئايرىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئايال مېھمانلار ئەر مېھمانلارغا ئوخشاش ئەرلىرىنىڭ نوپۇز - ئىمتىيازىغا قاراپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ، كۈتۈش قائىدە - تەرتىپلىرىمۇ ئوخشاش بولىدۇ. بىر پەرقى، ئايال مېھمانلارغا گۆش قويۇلغاندا باش تاۋاققا پۈتۈن تۆش ياكى بوقتان بىلەن دۇمبە جىگەر قويۇلىدۇ.

مۇنداق مەخسۇس زىياپەتتە مېھمانلارنى مەرتىۋە، نوپۇز - ئىمتىيازىغا قاراپ ئولتۇرغۇزۇش، گۆش قويۇلغاندا قوي ئەزاسىنىڭ دەرىجىسى بويىچە قويۇش قاتارلىق قائىدە - ئادەت ئازادلىقتىن بۇرۇن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇ قائىدە - تەرتىپلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىناتتى. مېھمانلار ئارا ياكى ساھىبخانىدىن مۇشۇ قائىدە - تەرتىپلەرگە ئاز - تولا سەل قارالغان ئەھۋال بايقالسا، بەزى كۆڭۈلسىزلىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىراتتى. مەسىلەن، مۆتىۋەرلەردە ئورۇن ئېلىشتا سەل ئېگىز - پەسلىك بولۇپ قالسا، تۆر تالىشىپ بىر - بىرىگە ھومىيىشىدىغان، ھەتتا پەش قېقىشىپ، ئاداۋەتلىشىپ قالىدىغان ھادىسىلەر يۈز بېرىپ كەلگەن. تۆر تالىشىش تولىراق ئايال مېھمانلار ئىچىدە يۈز بېرەتتى. بۇ ئادەتتە يەنە «سورۇن چېيى» ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

«سورۇن چېيى» بەزى جايلاردا «سورۇنغا چىقىش چېيى (تويى)» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە ئابرۇيىپەرەسلىك كۈرىشىنىڭ ھەل قىلغۇچ

تەنتەنىسى يۈزىسىدىن مەلۇم ئابرۇيپەرەس شەخس تەرىپىدىن بېرىلىدىغان زىياپەت. بۇنداق زىياپەت ئۆتكۈزۈشتىكى مەقسەت، زىياپەت ئىشتىراكچىلىرى ئالدىدا يۈرت كاتتىلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن جامائەت سورۇنلىرىدا ئولتۇرىدىغان ئورۇن دەرىجىسىنى بەلگىلەپ بېرىشىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇنداق ئابرۇيپەرەسلەر 10 ــ 20 لەپ قوي سويۇپ، پۈتۈن يۈرتقا داستىخان سېلىپ زىياپەت قىلاتتى. زىياپەت ئۇستىدە يۈرت مۆتىۋەرلىرىدىن 8 ــ 10 كىشىگە تون ياپاتتى (يۈرت كاتتىسىغا يوشۇرۇن قىلىنىدىغان «ئادەمگەرچىلىك» ئايرىم بولاتتى، ئەلۋەتتە). زىياپەت ئاخىرلاشقاندا يۈرت كاتتىسى «×× ئاخۇن بۇنىڭدىن كېيىن تۆرىنىڭ ئوڭ ياكى سول تەرىپىدىكى ×× ئورۇندا ئولتۇرىدۇ» دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن زىياپەت ئاخىرلىشاتتى.

ئۇيغۇرلاردىكى بۇ ئادەت ـ قائىدىلەردىن ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە فېئودال دەرىجىچىلىكنىڭ نەقەدەر چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى، ئابرۇيپەرەسلىك كۇلۇشىنىڭ نەقەدەر كەسكىنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ ئادەتلەر ئۆزگەرتىلىپ، يېغىنلىق ۋە زىياپەت ھەركىمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ياراشا ئۆتكۈزۈلىدىغان، مېھمانلارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنىدىغان يېڭى ئادەت شەكىللەندى. ئەمما، يېغىنلىق زىياپەتلەردە چوڭلارنى ھۆرمەتلەش ئادىتى يەنىلا ئۇرۇلمەي داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مېھماندارچىلىق شەكىللىرىدىن باشقا يەنە بىر مېھماندارچىلىق شەكلى بولۇپ، ئۇ «قارا باستى قىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئادەتتە پەقەت دوست ـ ئاغىنىلەر ئوتتۇرىسىدىلا بولىدۇ: يەكشەنبە، دەم ئېلىش كۈنلىرى كوچا ئايلانغىلى چىققان دوستلار ئۆزئارا دوستلارنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۇرگەچ مەلۇم بىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ كېلىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ «مېھمان بولغىلى كەلدۇق» دەپ تۇيۇقسىز كىرىپ كېلىدۇ. شۇڭا، بۇنداق مېھمان بولۇش «قارا باستى قىلىش» دەپ ئاتالغان. ساھىبخانا ئۇلارنىڭ مەقسىتى چۈشىنىشلىك بولغانلىقتىن، ئانچە ئالدىراپ ـ تېنەپ كەتمەي، داستىخان سېلىپ چاي قۇيىدۇ، ئاندىن گۆشلۈك ـ گۆشسىز، ئىسسىق ـ

سوغۇق بىرەر تەخسە غىزا ھازىرلاپ، پاراڭلاشقاچ ئىشتىها ئېچىشىدۇ، ئاخىرىدا بىرەر تەخسىدىن لەگمەن ياكى بىرەر چىنىدىن ئاچچىق - چۇچۇك سۇيۇقئاش قىلىپ شۇنىڭ بىلەن ئۈزىتىدۇ. مۇنداق مېھماندارچىلىق تولىمۇ كۆڭۈللۈك بولىدۇ. دوستلار قورۇنماي ئېچىلىپ - يېيىلىپ ئولتۇرىدۇ.

بۇلاردىن باشقا يەنە «ناماقۇللۇق چېيى» دېيىلىدىغان مېھماندارچىلىق شەكلى بولۇپ، ئۇ مۇنداق ئىككى خىل ئەھۋال ئاستىدا ئۆتكۈزۈلىدۇ: بىرىنچى، دوستلار ياكى ئىككى ئائىلە ياكى مەھەللە ئارا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى يىرىكلىشىپ قېلىش ھادىسىسى يۈز بەرگەندە، بىر تەرەپ ئۆزلۈكىدىن ئاددىي داستىخان راسلاپ قارشى تەرەپنى دوستلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆيىگە ياكى ئاشخانىغا تەكلىپ قىلىدۇ. داستىخان سېلىنىپ چاي قۇيۇلغاندىن كېيىن، تەكلىپ قىلغۇچى قولىدا بىر چىنە چايىنى تۇتقان ھالدا ئۆرە تۇرۇپ، كېلىپ چىققان يىرىكلىشىشكە ئاساسلىقى ئۆزىنىڭ سەۋەبچى بولغانلىقىنى ئۇستىگە ئېلىش بىلەن قارشى تەرەپتىن ئەپۇ سورايدۇ ۋە قارشى تەرەپنىڭ كەچۈرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ چايىنى ئۇنىڭغا سۇنىدۇ. قارشى تەرەپ مەمنۇنىيەت بىلەن چايىنى ئېلىپ ئىچىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ مۇناسىۋەت ياخشىلىنىپ ئوبدان ئۆتۈشىدۇ؛ ئىككىنچى، يۇرت- مەھەللىدە ھەر خىل خاتا يولدا يۈرۈپ جامائەتنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ كەتكەنلەر تەرىپىدىن قىلمىشلىرىغا جامائەت ئالدىدا تىۋا قىلىش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئاشۇنداق تىۋا قىلماقچى بولغان كىشى مەھەللە جامائىتىگە چوڭ داستىخان سالىدۇ. جامائەت ئالدىدا بوينىغا ئارغامچا سېلىپ، كۆزىگە ياش ئالغان ھالەتتە تۇرۇپ، قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە قاتتىق تىۋا قىلغانلىقىنى ئىزھار قىلىدۇ، جامائەتنىڭ ئۆزىنى كەچۈرۈشىنى، قويىنىغا ئېلىپ، ياخشى ئادەم بولۇشقا ياردەم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ، مەھەللە مۆتىۋەرلىرى ئۇنىڭ قىلمىشىغا تىۋا قىلغانلىقىغا مەمنۇنىيەت بىلدۈرۈپ رىغبەتلەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چاي ئاخىرلىشىدۇ[1].

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 517 - ، 526 - بەتلەر.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرى

گۈزەللىكنى پەرق ئېتىش، گۈزەللىككە ئىنتىلىش، گۈزەللىكتىن زوقلىنىش ۋە گۈزەللىككە تەقلىد قىلىش ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىدا يىراق قەدىمكى زامانلاردا مەيدانغا كەلگەن. ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تۇنجى ئەمگىكىدىن باشلاپ رېئال گۈزەللىكنى ھېس قىلغان ھەم شۇ ئاساستا تۇيغۇ قوزغاتقۇچى گۈزەللىك ھادىسىلىرى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولۇپ كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئىنسان ھېس قىلغان ئوبيېكتىپ گۈزەللىك ئاساسىدا كىشىلەردە ئېستېتىك تەپەككۇر ۋە ئېستېتىك ئاڭ شەكىللىنىپ، ئىنسانىنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىشىدا ۋە ئۇنىڭ مۇرەككەپ تارىخىي باسقۇچلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، ھازىرقى زامان ئادەمى بولۇپ يېتىلىشىدە تۇرتكىلىك رول ئوينىغان. چۈنكى، ئادەمنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى گۈزەللىك قانۇنىيىتى بويىچە بولىدۇ. گۈزەللىك تۇيغۇسىدىن بەھرىمەن بولۇش ۋە گۈزەللىككە ئىنتىلىش ھەممە ئىنسانلار ئۈچۈن ئورتاق ھالەت بولسىمۇ، گۈزەللىك ئىقتىدارىدا ئۆزئارا پەرقلەر بولىدۇ.

گۈزەللىك ئادەتلىرى ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك قارىشى ۋە تۇيغۇسىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر. گۈزەللىك ئادىتىمۇ خۇددى سەنئەتكە ئوخشاش ئىپتىدائىي دىن بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك. شۇنداق بولغاچقا، ئۇ تارىخىيلىققا، ئەنئەنىلىككە ۋە مىللىيلىققا ئىگە بولىدۇ[1].

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 546 ـ ، 547 ـ بەتلەر.

1. گۈزەللىك ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن ياشاپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ شەخسىي تازىلىق شارائىتى زامانىۋىلاشقان شەھەر خەلقلىرىنىڭ تازىلىق شارائىتىغا سېلىشتۇرغاندا ناچار، لېكىن شارائىتىنىڭ ناچار بولۇشىغا قارىماي ئۇلاردا شەخسىي تازىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ بىر يۇرۇش مىللىي، ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى شەكىللەنگەن. بۇ ئادەتلەرنىڭ بەزىلىرى دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا، بەزىلىرى شۇ خەلقنىڭ پىسخىكىلىق تەبىئىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تازىلىق ئادىتى

1. تاھارەت ئېلىش: ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئىسلام دىنىدا ھەر كۈنى بەش ۋاق نامازغا ئوقۇش مۇسۇلمانلار ئۈچۈن پەرز دەپ بېكىتىلگەن ھەمدە تاھارەتسىز نامازغا ئوقۇشقا بولمايدىغانلىقى، تاھارەت ئېلىشنىڭ شەرتلىرى تەپسىلىي كۆرسىتىلگەن.

تاھارەت ئېلىش ئالدى بىلەن ئىستىنجا (مەقئەتنى سۇ بىلەن پاكىز يۇيۇش) قىلىشتىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككى قولنى جەينەككىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئېغىزغا سۇ ئېلىپ ئۈچ قېتىم غار - غار قىلىپ چايقايدۇ، يۇزنى پېشانە ۋە قۇلاقنىڭ ئارقىسىغىچە قوشۇپ ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ، ئىككى پۇتنى ئوشۇققىچە ئۈچ قېتىم يۇيىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاھارەتنىڭ شەرتى ئادا بولىدۇ. تاھارەت ئۈچۈن پاكىز ۋە سۈزۈك ئىلمان سۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئەگەر شارائىت يار بەرسە پۈتۈن بەدەننى يۇيۇشمۇ (ئۇيغۇرلاردا «غۇسۇل قىلىش»، «بويىنى سۇغا سېلىش» دېيىلىدۇ) تاھارەت ئالغانلىق ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، نامازئوقۇشنىڭ شەرتى قىلىنغان تاھارەت ئېلىش شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ ياخشى ۋە ئۇنۇملۇك ئەنئەنىۋى شەكلىدۇر. دەرۋەقە، بۈگۈنكى بەش ۋاق نامازئۈچۈن بەش قېتىم تاھارەت ئېلىش ئادىتى شەخسىي تازىلىقنىڭ ئەڭ

ئۇنۇملۇك كاپالىتى بولغاچقا، شەخسىي بەدەن تازىلىقغا بۇاستە ئالاقىدار بولغان گېمورويي كېسەللىكلىرى يېزا - قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. گەرچە خەلقىمىز تاھارەت ئېلىشنى ئادەتلىق ھالدا «تازىلىق» دەپ قارىمىسىمۇ، تاھارەتسىز يۇرۇشنى «پاسىقلىق» دەپ ئەيىبلەپ، بالىچاقلىرىنى كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا تاھارەتلىك يۇرۇشكە ئۇندەيدۇ. «تاھارەتسىز ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ» دەپ قارايدۇ.

2. بويىنى سۇغا سېلىش: سەررا‌پ (مۇنچا) پەقەت شەھەرلەردىلا ئومۇملاشقان بولۇپ، يېزا - قىشلاقلاردا بۇنداق شارائىت يوق. شۇ سەۋەبتىن، كۆپچىلىك ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئېرىق - ئۆستەڭلەردە يۇيۇنۇشنى ۋە ئۆز ئۆيىدە بويىنى سۇغا سېلىشنى ئادەت قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدا ياتاق ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىدا «قازناق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىچىك قات ئۆي قوشۇپ ياسىلىدۇ. بۇ قازناقنىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئەۋرەز» كولىنىپ، ئۈستى پىششىق كېسەك ياكى تاش بىلەن يېپىلىدۇ. ئەۋرەزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر تۆشۈك بولىدۇ. مۇۋاپىق پەيتتە ئائىلە ئەزالىرى مۇشۇ قازناققا كىرىپ بويىنى سۇغا سالىدۇ. يۇيۇنغان سۇ ئەۋرەز ئىچىگە سىڭىپ كېتىدۇ. بۇ مۇنچا شارائىتى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدىكى يۇيۇنۇش شەكلى بولۇپ، ئەر - خوتۇنلار بىرگە بولغاندىن كېيىن چوقۇم بويىنى سۇغا سېلىش، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كەم بولغاندا ھەپتىسىگە بىر قېتىم ئاشۇ يەرلىك «مۇنچا» دا بويىنى سۇغا سېلىش مۇسۇلمانچىلىقنىڭ شەرتى قىلىنىپ ئەنئەنىۋى نىزامغا ئايلاندۇرۇلغان.

3. يۇز - قولنى يۇيۇش: ئۇيغۇرلار يېمەك - ئىچمەك تازىلىقغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندىن تاشقىرى، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا قولنى يۇمايي تۇرۇپ داستىخان ئالدىغا كەلمەيدۇ. مەيلى ئۆز ئۆيىدە بولسۇن ياكى مېھماندارچىلىققا بارغاندا بولسۇن، ئۆي ئىگىسى مېھمانلىنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى ھەم ھۆرمەت، ھەم ساۋاب دەپ بىلىدۇ، ھەتتا مېھماندارچىلىقتا ھەربىر تاماق ئالدىدا مېھمانلىنىڭ قولىغا بىر قېتىم سۇ بېرىدۇ. مېھمانلىنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى بىر خىل ئەخلاق دەپ

قارىغاچقا، ئاتا - ئانىلار پەرزەنتلىرىگە باشقىلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئالاھىدە ئۆگىتىدۇ. مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىشتە مۇتلەق كۆپچىلىك ئائىلىلەر ئاپتۇۋا - چىلاپچا ئىشلىتىدۇ. چۈنكى، ئاپتۇۋا - چىلاپچا يۇندى چاچرىمايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە.

سۈمبۈل چاچلىق قىزلار

سۈمبۈل چاچ ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ گۈزەللىك سىمۋولىدۇر. دەرۋەقە، ئۇيغۇر قىزلىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇزۇن چاچ قويۇشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، چاچ قويۇشتا بىر يۈرۈش ئادەتلەر شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا ياتلىق بولمىغان قىزلارنىڭ چېچى 15، 17، 21، ھەتتا 41 تال قىلىپ تاق ئۆرۈلىدۇ، ھەرگىز جۈپ ئۆرۈلمەيدۇ ھەمدە بۇنداق توي قىلمىغان قىزنىڭ پېشانىسىدە كوكۈل چېچى بولىدۇ. ئۇنىڭ پاتاڭ (شىللە) قىسمىدىكى سۈمبۈل چاچنىڭ ئاستى قىسمى ئۇستىرا بىلەن چۈشۈرۈپ تۈرۈلىدۇ. قىزنىڭ تويى بولىدىغان كۈنى ئۇنىڭ شىللە قىسمى ئەڭ ئاخىرقى قېتىم چۈشۈرۈلىدۇ.

توي قىلىپ ئەتىسى ياكى بىرقانچە كۈندىن كېيىن، ياتلىق قىلىنغان بۇ قىزنىڭ كوكۈل چېچى ئىككى تەرىپىگە قايرىلىدۇ، ئۇزۇن سۈمبۈل چېچى جۈپ ئۆرۈلىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ياڭاق سېكىلەك چاچ قويۇلىدۇ. چاچنى جۈپ ئۆرۈش ياتلىق بولغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىدۇ. چاچنىڭ بەدىلىگە «چاچ قوشاق تويى» ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ياتلىق قىلىنغان ئايال بالىلىق بولغاندا بالىچۇق چاچ (كىچىك ئۆرۈمە چاچ) قويۇلىدۇ، ياڭاق چاچمۇ بولىدۇ.

ئېرىدىن ئايرىلغان ياش ئاياللار «جۈۋان» دېيىلىپ، ئۇلار ياڭاق چاچ قويۇش بىلەن بىرگە چېچىنى 5، 7، 9 تال قىلىپ تاق ئۆرۈۋالىدۇ. بۇ تۇللۇق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ.

نەۋرىلىك بولغان ئاياللارنىڭ بالىچۇق، ياڭاق چاچلىرى بولمايدۇ، ئۇزۇن چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ، ئۇنى چاچتەڭگە بىلەن جۇپلىۋالىدۇ.

چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈۋالغان ئاياللار باشقىلارنىڭ نەزىرىدە

ئۆزىگە ئەر تەلەپ قىلىپ يۈرگەن ئايال دەپ قارىلىدۇ ۋە ئۇنداق ئايالالارنى يامان كۆرىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئايالالرىنىڭ چاچ تۇرىگە ۋە سۈمبۈل چېچىنىڭ جۇپ ياكى تاق ئۆرۈلگەنلىكىگە قاراپلا ئۇنىڭ قىز، چوكان، جۈۋان، نەۋرىلىك بولغان ئايال، ياشانغان ئايال ۋە ئەخلاقسىز تۇل ئايال ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئايالالارنىڭ چېچىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارايدۇ.

گۈلخۇمار ئۇيغۇرلار

سىز مەيلى ئۇيغۇر خەلق ناخشا ـ قوشاقلىرىنى ئاڭلاڭ ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسمىلىرىنى تەكشۈرۈڭ، ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ گۈلگە باغلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىسىز. گۈل ــ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك قارىشىدا خۇشاللىق ۋە بەخت ـ سائادەتنىڭ ۋە گۈزەللىك، نازاكەتنىڭ سىمۋولى. شۇ سەۋەبتىن، گۈل ئۆستۈرۈش ۋە ئاسراش ئۇلارنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادىتىگە ئايلانغان. مەيلى شەھەر، مەيلى يېزىلاردا بولسۇن، ھەرقانداق ئۇيغۇر ئائىلىلىرى ھويلىسىغا ياكى بېغىنىڭ كۆرۈنەرلىك يېرىگە گۈل تېرىيدۇ. ئۇلارنىڭ گۈل ئۆستۈرۈش ئۇسۇلى ئىككى خىل بولۇپ، بىرى، تەشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ. بىرەر تەشتەك گۈل ئۆستۈرمىگەن ئائىلىلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەم تېپىلىدۇ. تەشتەكتە ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىگە مۇۋاپىقلاشقان بولۇپ، قىش ـ ياز دېگۈدەك پورەكلەپ ئېچىلىپ، خۇش پۇراق ھىدى بىلەن ھەممىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ. يەنە بىرى، گۈل ئېتىزلىرىدا ئۆستۈرىدۇ. كۆپىنچە يېزىلاردا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇر ئائىلىرىنىڭ ھويلىسى ياكى بېغىدا مەخسۇس گۈل ئېتىزلىرى بولىدۇ. بۇنداق گۈل ئېتىزلىرى ناھايىتى تەكشى بولۇپ، ھەر خىل گۈللەر ئۆز رېتى بويىچە تېرىلىدۇ. ئېتىز گۈللىرى باھار بىلەن تەڭ ھۆپپىدە ئېچىلىپ، كىشىلەرنىڭ زوقىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ئېتىزدا ئۆستۈرۈلىدىغان گۈللەر ئىچىدە قىزىلگۈل (گۈلسۇرۇخ)، ھەر خىل رەڭدە ئېچىلىدىغان ئەتىرگۈللەر كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇرلار قىزىلگۈلنى بەك

ئەتىۋارلايدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، «قىزىلگۈل دېگەن نەرسە بېھىشتىن چىققان نەرسە» دېگەن ناخشا ئۇيغۇرلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. ئۇلار قىزىلگۈل ۋە ئەتىرگۈلنى يۈڭا جىغانغا ئۇلاش ئارقىلىق يېتىشتۇرىدۇ. قىش كۈنلىرى بۇنداق گۈللەرنى پاخال بىلەن چۈمكەپ يەڭگىل كۆمۈپ قويىدۇ، يەرنىڭ تۆگى كۆتۈرۈلگەن مەزگىلدە ئېچىۋېتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى چېكىسىگە ياكى مەيدىسىگە گۈل تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ياش ئاياللار، قىزلار گۈل ئېچىلغان پەسىللەردە قۇلىقىغا ياكى چېچىنىڭ ئارىسىغا، يىگىتلەر ۋە بالىلار مەيدىسىگە ياكى قۇلىقىغا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەرنى قىستۇرۇپ، بەخت ۋە خۇشاللىق ئىستىكىنى ئىزھار قىلىشىدۇ. ئۇششاق تىجارەتچىلەر دۇكىنىغا ياكى ئوقەت غالتىكىنىڭ ئۈستىگە ھۆپپىدە ئېچىلغان دەستە گۈللەرنى قاداپ خېرىدارلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلىدۇ. ھازىرمۇ شەھەرلەردە تىجارەت قىلىۋاتقان كاۋاپچىلار، لەگمىچىلار، دوغاپچىلار ۋە ھۆل يېمىش، قۇرۇق يېمىش ساتقۇچىلارنىڭ غالتەكلىرىدە، ئاشپۇزۇللارنىڭ پەشخۇنلىرىدا كۆرۈنەرلىك قاداپ قويغان گۈلدەستىلەرنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئەنئەنىسىدە مەخسۇس گۈل ئۆستۈرۈشنى كەسىپ قىلغان «گۈلچى» لەر بولغان. قەدىمكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا مۇشۇنداق «گۈلچى» لەر تەكلىپ قىلىنىپ، ئۇلار گۈل ئۆستۈرۈش ۋە گۈلدەستە تىزىشقا مەسئۇل بولغان. قەشقەر شەھىرىدە گۈلچىلىك كەسپى بىلەن داڭ چىقارغان ھەزرەتلىك مەرھۇم پايامەت سوپىنىڭ نەچچە ئەۋلادى گۈلچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلق ئارىسىدا يۈكسەك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان.

گۈل ــ ئىنسانلارنىڭ كۆڭۈل ھەمراھى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتىدە بىر ـ بىرىگە گۈل سوۋغا قىلىش ئۆزئارا كۆڭۈل ئىزھار قىلىشنىڭ بىر خىل ۋاستىسى قىلىنغان. «غېرىب ـ سەنەم» داستانىدا غېرىبنىڭ ئىشقى ـ پىراقىدا دەردكە مۇپتىلا بولۇپ، سامانداڭ سارغىيىپ كۈل بولغان سەنەمجان گۈلچى مومای ئارقىلىق غېرىب يوللىغان بىر دەستە گۈلنى پۈراپ قايتىدىن ھوشىغا كەلگەنلىكى ۋە يار ۋىسالىغا

ئېرىشمەككە ئىشەنچ باغلىغانلىقى..... دەك مىساللار ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە گۈلنىڭ قانچىلىك قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر يېگىتلىرى ياخشى كۆرۈپ قالغان قىزغا گۈل سوۋغا قىلىش ئارقىلىق مۇھەببىتىنى ئىزھار قىلىشتەك ئادەتلەرمۇ يېزا-قىشلاقلاردا كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇيغۇرلار ئۆستۈرىدىغان گۈلنىڭ تۈرلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ گۈل تۈرلىرى قىزىلگۈل، ئەتىرگۈل، چىمەنگۈل، سەبدەرگۈل، تاجىگۈل، ئانارگۈل، خېنىگۈل، رەيھانگۈل، كېۋەزگۈل، تۇخۇمگۈل، تىللاگۈل، سۆگەتگۈل، قاراگۈل، لەيلىقازاقگۈل، مودەنگۈل، قوناقگۈل، لالەگۈل، نامازشامگۈل، سېرىق زەپەر، سېرىنگۈل، تاۋاگۈل، تالگۈل..... قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ گۈلخۇمار خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا ياكى بېشىغا «گۈل» نامىنى قوشۇپ ئادەم ئىسىملىرى قاتارىدا قوللىنىش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلىگەن. بۇ ھال كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسمىدا گەۋدىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تاجىگۈل، رەيھانگۈل، چىمەنگۈل، ئايىمگۈل، گۈلنىسا، گۈلدۆلەت، گۈلئايىم، گۈلنار، مېھرىگۈل، ھاۋاگۈل، ھەمراگۈل، ئايشەمگۈل..... قاتارلىق ئىسىملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا 60% تىن كۆپرەك ئاياللارنىڭ ئىسىملىرىغا «گۈل» قوشۇپ ئاتىلىدۇ، ھەتتا بەزى ئەرلەرنىڭ ئىسىملىرىغىمۇ «گۈل» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، سەيدىگۈل، ئابدۇگۈل دېگەنگە ئوخشاش.

گۈلگە بولغان ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ كەشتىچىلىك قول ھۈنەر-سەنئىتىدىمۇ تولۇق نامايان بولغان. ئۇيغۇر كەشتىچىلىك سەنئىتىدە ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرىنى نەقىش قىلىپ ئويۇش ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار قول يېغلىق ۋە باش ياغلىقنىڭ بۇرجەكلىرىگە پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان رەڭدار گۈل - چېچەكلەرنىڭ نۇسخىلىرىنى كەشتىلەشتىن باشقا، يەنە ئۆي - ئىمارەتنىڭ تاملىرى ۋە تۇۋرۇكلىرىگە، جاۋمن، ساندۇق قاتارلىق ئۆي جاھازلىرىغا كۆركەم گۈل نۇسخىلىرىنى سىزىدۇ. ئۇلار گۈل ئەڭ گۈزەل نەرسە، ئۇ بىزگە بەخت ۋە شاد - خۇراملىق ئەكېلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

2. تازلىق ۋە ساغلاملىق ئادەتلىرى

خوتۇن ـ قىزلارنىڭ سەھەردىكى ئەنئەنىۋى تازلىق ئادەتلىرى

تازلىق ــ ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ ئۇزۇكى، ئىنسانلارنىڭ ئۆز-ئۆزىنى بىلىش دەرىجىسىنىڭ ئىپادىسى، مەنىۋى گۈزەللىكنىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشى، ساغلاملىق ۋە روھلۇق بولۇشنىڭ كاپالىتى.

تازلىق ــ ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان تۈپ ئامىللارنىڭ بىرى.

«ساغلام تەنىدە ساغلام ئەقىل» دېگەن ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ تازلىققا تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مىللىي پىسخىكىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان شەكىللەندۈرگەن ئەنئەنىۋى ئىش تەقسىماتى نەتىجىسىدە خوتۇن ـ قىزلار بالا بېقىش، تاماق ئېتىش، كىر يۇيۇش، ئائىلە تازلىقى ۋە مۇھىت تازلىقى قاتارلىق ئۆي ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ھەممىسىدە تازلىق مەركىزىي نۇقتا قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار كۈندىلىك ئائىلە ئىشلىرىنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى سەھەردىكى ئاممىۋى تازلىق پائالىيىتىدىن باشلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئاربىسىدا «ئايالنىڭ قېشىغا قاراڭ، قاچىسىنىڭ تېشىغا (قاراڭ)»، «ئىشچان خوتۇن سەھەر تۇرۇپ چېچىنى تارايدۇ، ھۇرۇن خوتۇن ئۇخلاپ تۇرۇپ كۆلۈڭ كولايدۇ» دېگەن تەمسىلنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ سەۋەبسىز ئەمەس. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشىدا تازلىق ئايالالارنى باھالايدىغان ئاساسىي ئۆلچەم قىلىنغان. كۈندىلىك تۇرمۇشتىمۇ ئەرنىڭ ياقىسىنىڭ كىر ياكى پاكىزلىقىغا قاراپ ئايالىنىڭ قانداق تەبىئەتلىك كىشى ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئانا بولغۇچى قىزىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا ئائىلە ئىشلىرىغا، بولۇپمۇ تازلىق قىلىشقا ئۆگىتىدۇ، ھەمىشە ئۆز پەرزەنتلىرىگە «سەھەر تۇرۇپ تازلىق قىلساڭ ساۋاب بولىدۇ، ھويلا ـ ئاران ۋە يوللارنى

سۈپۈرسەڭ بەختسىڭ ئېچىلىدۇ» دەپ تەربىيە بېرىدۇ. مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى تەلىم - تەربىيە نەتىجىسىدە ئۇيغۇر دولانلىرى ئولتۇراقلاشقان يېزا - قىشلاق، شەھەر - بازارلاردا ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن تەڭلا ھەممىدىن بۇرۇن ئايالار - قىزلار ئورنىدىن تۇرۇپ، يۈز - كۆزىنى يۇيۇشتىن ئىلگىرى ئۆي ئىچى، ھويلا - ئارانلىرىنى ۋە ئۆي ئەتراپىدىكى چوڭ - كىچىك كوچىلارنى پاكىز سۈپۈرۈپ سۇ سېپىدۇ، تەرەتخانىلارنى پاكىز تازىلايدۇ، ھويلا - ئارانداكى گۈللۈكلەرگە ۋە گۈل تەشتەكلىرىگە سۇ قۇيىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئائىلىلەر ۋە يۇرت - مەھەللىلەر ئادەمگە بىر خىل جۇشقۇن كەيپىيات بېغىشلايدۇ. بىر كۈنلۈك ھاياتنىڭ مۇقەددەمسى ئەنە شۇنداق پاكىز مۇھىت ۋە ساپ ھاۋا بىلەن ئېچىلىدۇ.

3. سەۋۈللۈق رەڭ چۈشەنچىلىرى

ئۇيغۇرلار ھەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىكىلىق زوق ئېلىپلا قالماستىن، رەڭدىكى كىشىگە بېرىدىغان ئوخشاشمىغان تۇيغۇنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدىكى تۇرلۈك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سەۋۈللۈق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن. ھەر خىل رەڭلەرنىڭ ئېچىدە ئاق، كۆك، قىزىل، سېرىق رەڭلەر ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىلىق پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ ماسلاشقان ھالدا ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادىتىدە بىرقەدەر گەۋدىلىكرەك رول ئوينىغان بولۇپ، ئۇ قەدىمىلىكى ۋە ئىزچىللىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە مۇھىم بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئاق رەڭ: ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭىدا بەخت - ئامەت، ياخشىلىق، پاكلىق، ئالىيجانابلىق چۈشەنچىسىنى بەرگەن. بۇ خىل چۈشەنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرلىرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، سەپەرگە چىققانلارنى ئۇزىتىشتا «ئاق يول بولسۇن!» دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش، سۈتنى

ئۇلۇغلاش، قارنى بەخت - ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش، ھازىردار ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان.

كۆك رەڭ: كۆك رەڭمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى بىلەن باغلانغان ھالدا ياخشىلىق ۋە ئامەتنىڭ، شۇنداقلا ئىلاھىي تۈسنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن.

كۆك سۆزىنىڭ بىرنەچچە تۈرلۈك مەنىسى بار. مەسىلەن، كۆك — تەڭرى، ئاسمان؛ كۆك رەڭ — ئەسل، ئەجداد (كۆكۈڭ كىم)، كۆكلە (ياشا، ياشارماق)؛ كۆك (كۆكتات، ئوت - چۆپ) قاتارلىقلار. بىزنىڭ بۇ يەردە كۆزدە تۇتۇۋاتقىنىمىز، كۆك سۆزىنىڭ ئىككى خىل مەنىسى بولۇپ، بىرى، تەڭرى يەنى خۇدا مەنىسى؛ يەنە بىرى، رەڭ پەرقىدىكى كۆك مەنىسى. تېخىمۇ كونكرېت ئېيتقاندا، كۆك رەڭنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېڭىدا مۇقەددەس رەڭ چۈشەنچىسىگە كۆتۈرۈلۈشى، ئۇنىڭ خەلق ئېڭىدىكى تەسىرى قاتارلىقلار.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەقىدىسىدە كۆك رەڭنىڭ بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئىلاھىي قۇدرەتنىڭ سۈپىتى ياكى ئىسمى ئورنىدا قوللىنىلىشىنىڭ مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسى بار. ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ بىرقەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئادەتلىرىدە چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنغانىدى. چارۋىچىلىق ئاساسەن يېشىللىقنى مەركەز قىلغان يايلاقنى ماكان قىلاتتى. يايلاق مەدەنىيىتىدە يېشىللىق (كۆك — ئوت - چۆپ) ھاياتلىقنىڭ ئاساسى دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭغا بولغان ئىخلاسمەنلىك كۈچەيگەنىدى.

شامانىزم ئېتىقادى دەۋرىدە تەبىئەت ئىلاھچىلىقىنى مەركەز قىلغان ئاسمان، قۇياش، ئاي، يۇلتۇز، شامال، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق ھاسىلاتلارنىڭ يۇز بېرىشىدە «كۆك» سۆزى تەڭرىگە تەققاسلىنىپ، بۈيۈكلۈك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، كۆك (ئىلاھ)

چۈشەنچىسىدىن ئالەمنى بىنا قىلغۇچى «ئاللا» ئۇقۇمى پەيدا بولۇپ، ئۇ «كۆك تەڭرى» چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى، لېكىن كۆكنىڭ خەلق ئېڭىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسى (ئېستېتىك مەنىسى) ئۆزگەرمىدى، بەلكى ئادەت سۈپىتىدە خەلق ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قايغۇ - ھەسرەتكە دۇچار بولغانلاردا كۆككە قاراپ ئىلتىجا قىلىش، يېشىللىقنى قەدىرلەش، تەبىئەتنىڭ تۇنجى مېۋىسى (كۆكى) گە بولغان ھېرىسمەنلىك، بېدە كۆكىدە كۆك چۆچۈرىسى ئېتىپ، ئۇرۇق- تۇغقان ياكى قولۇم - قوشنىلارغا يېگىلىق تۇتۇش ئۇدۇمى، كۆك مەشرەپى قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

قىزىل رەڭ: ئۇيغۇرلار قىزىل رەڭنى ياخشىلىقنىڭ، خۇشاللىقنىڭ، بەخت - سائادەتنىڭ، گۈزەللىكنىڭ، جەڭگىۋارلىقنىڭ، غەلبىنىڭ سىمۋوللۇق بېشارىتى، دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قىزىل رەڭنىڭ يۇقىرىقىدەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇشى ئۇلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تەدرىجىي ھالدا نېسىپي مۇقىم مەنىسى بىلەن ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىدە ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئادىتىدە توي - تۆكۈن بولسا «ئاش - سۇ» ھېسابىدا قىز تەرەپكە ئاپىرىدىغان قوينىڭ بېشىغا قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ، توي كۆچۈرۈش ھارۋىسىغا قوشۇلغان ئاتلارغا ياكى ھازىرقى زامانىدىكى توي كۆچۈرۈش ماشىنىلىرىنىڭ ئالدىغا قىزىل رەخت باغلىنىدۇ، ھەتتا تويىنىڭ ناغرا - سۇنايلىرىغىمۇ قىزىل رەخت باغلاپ قويۇلىدۇ. سۇننەت توي مۇراسىمىدا سۇننىتى قىلىنغان بالىنىڭ بېلىگە گۈل چىقىرىلغان قىزىل پوتا باغلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يېگى تۇغۇلغان ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل رەخت ئېسىپ قويۇلىدۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدە قىزلارنى قىزىلگۈلگە ئوخشىتىدۇ. قىزلار، ياش چوكانلار قىزىل رەڭلىك كۆڭلەك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. قىزىل رەڭنى ياشلىقنىڭ بەلگىسى دەپ قارايدۇ. بۇ قەدىمكى زەردۈشت (ئاتەشپەرەسلىك) دىنىنىڭ تەسىرىدىن ئىبارەت.

سېرىق رەڭ: سېرىق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئادىتىدە قۇياشقا،

مول هوسۇلغا، ئالىيجانابلىققا سىمۋول قىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار سىرىق رەڭنى «ئالتۇن رەڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىسىدە سىرىق رەڭنى ياخشى كۆرۈش ئادىتى ئۇلارنىڭ قەدىمكى قۇياش تەڭرىسىگە سىغىنىشتىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېڭى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ئەتىۋارلىق گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرى ۋە زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ رەڭگىمۇ ئالتۇن رەڭنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى نەققاشچىلىق سەنئىتىدە ھەشەمەتلىك ئىمارەتلەرنىڭ گىرۋەك نەقىشلىرىگە ئالتۇن رەڭدە ھەل بېرىلىدۇ.

ئاياللارنىڭ گىرىم قىلىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىكنى سۆيىدۇ، گۈزەللىككە ئىنتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاياللىرى گۈزەللىك يارىتىش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس مىللىي گىرىم قىلىش ئادەتلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. مەسىلەن:

ئوسما: ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان گىرىم قىلىش ئادىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپ ئائىلىلەر ھويلا - ئارانلىرىغا مەخسۇس ئوسما تېرىيدۇ، ھەتتا قىش كۈنلىرىمۇ گۈل تەشتەكلىرىدە ئوسما ئۆستۈرىدۇ. ئوسما قۇلاق بولغاندا ئۇنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ، پىلتىكۈچ بىلەن قېشىغا قويىدۇ. قىشلىق ئوسما ئۈچۈن ياز كۈنلىرى كۆك ئوسمىنى سىقىپ، سۈيىنى ئۆچكە يېغى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئوسما قاتمىسى («تاش ئوسما» دەپ ئاتىلىدۇ) تەييارلىۋالىدۇ. ئوسما قاشقا سىڭىپ قۇرۇغاندىن كېيىن، سوغۇق سۇ بىلەن بىر قېتىم يەڭگىل يۇيۇۋېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قاش تەبىئىي كۆرۈنىدۇ. بەزى جايلاردا قىزلار كۆپرەك ئىككى قېشىنىڭ ئوتتۇرىسى (قوشۇمىسى)غا ئوسمدا خال (مەڭ) چېكىۋالىدۇ. ئوسما قويۇشتا ھېچقانداق ياش چەكلىمىسى يوق، ھەتتا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقلارنىڭ قېشىغىمۇ ئوسما قويۇش ئادىتى بار. ئوسمىنىڭ تەبىئىتىدىن قارىغاندا، ئۇ يالغۇز قاشنى قارايتىش رولىنى ئويناپلا قالاستىن، يەنە تۈك بەزلىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ، قاشنى قويۇقلاشتۇرۇش رولىنىمۇ

ئويناپدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قېشى ھەم قارا، ھەم قويۇق بولىدۇ.

سۈرمە: سۈرمە پامىر تاغ تىزمىلىرىنىڭ قەشقەرگە تۇتاش بىر قىسىم جايلىرىدىن چىقىدىغان تەبىئىي كان بايلىقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئاياللىرى قەدىمدىن تارتىپ ئۇنىڭدىن گىرىم بۇيۇمى سۈپىتىدە پايدىلىنىپ كەلگەن. ئۇلار كۆزلىرىنى يوغان، نۇرلۇق كۆرسىتىش ئۈچۈن كىرپىك ۋە قاپقىغا سۈرمە تارتىشقا ئادەتلەنگەن. سۈرمە يالغۇز گۈزەللىك رولىنى ئويناپلا قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى، كۆزنىڭ روشەن ۋە نۇرلۇق بولۇشىغا ياردەم بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بەزى ئەرلەرمۇ كۆزىگە سۈرمە تارتىدۇ (ئەرلەر كېچىسى ئۇخلاش مەزگىلىدە ئىشلىتىدۇ). ھازىر ئۇيغۇر تېبابەتچىلىرى سۈرمە كۆز ياشاڭغىراش، كۆز ئاغرىش، كۆز تورلىشىش، يىراقنى كۆرەلمەسلىك قاتارلىق كۆز كېسەللىكلىرىگە دورا ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ.

خېنە: قولغا خېنە قويۇش ــ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن بىرى. خېنە بىر خىل ئالاھىدە گۈل بولۇپ، كۆپچىلىك ئائىلىلەر خېنىگۈلنى ئەتىۋارلاپ ئۆستۈرىدۇ. گۈل ئېچىلىشتىن بۇرۇن خېنىنىڭ غولىنى ئۈششاق چاناپ ياكى سوقۇپ، زەمچە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قولنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ، ئۈستىدىن ياغلىق بىلەن مەھكەم چىگىپ قويۇلىدۇ. بۇ «خېنە قويۇش» دېيىلىدۇ. خېنە كۆپىنچە كېچىسى ئۇخلاشتىن بۇرۇن قويۇلىدۇ. بىر كېچە تۇرغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئورنىدىن تۇرغاندا ياغلىقنى يېشىپ، قولنى سوغۇق سۇدا يۇيۇۋېتىدۇ. خېنە ئېچكەندىن كېيىن قول، تىرناقلارنىڭ رەڭگى قىزىل ياكى قىزغۇچ سېرىق ھالغا كىرىدۇ. خېنىنىڭ رەڭگى قولدا خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ساقلىنىدۇ. خېنە قويۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىل رەڭنى ئالاھىدە ياخشى كۆرۈش ئادىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. خېنە بىر تەرەپتىن قول ۋە تىرناقلارنى تەبىئىي قىزارتىپ گۈزەللەشتۈرۈش رولىنى ئويناسا، يەنە بىر تەرەپتىن قول تەرلەش ۋە يېرىلىشنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ، قولنى سىلىقلاشتۇرۇپ، تىرناقنى پارقىرىتىدۇ.

ئۇيغا ـ ئەڭلىك: مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»

(I تـوم، 156 ـ بەت) دا «ئەڭلىـك» نـى «خوتۇنلارنـىڭ مەڭـزىگە سۈركىلىدىغان ئـاچ قىزىـل بويـاق» ، «ئۇپـا ــ يـۈزگە سـۈركىلىدىغان ئۇنسىمان ئاق نەرسە» («تۈركىي تىللار دىـۋانى» ، I تـوم، 117ـ بەت) دەپ ئىزاھلايـدۇ. «تـۈركىي تىلـلار دىـۋانى» دىكـى بـۇ مەلۇمـاتتىن قارىغاندا، ئەڭلىك بىر خىل مەڭزنـى قىزارتـىدىغان بويـاق، ئۇپـا يـۈزنى سىلىقلاشـتۇرىدىغان «گىرشـەن» دەپ ئاتىلىـدىغان ئۇنـسىمان نەرسـە بولۇپ، بۇ مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئۇپـا ـ ئەڭلىـك سۈركەش تارىخىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

چـاچ پەردازلىـرى: چـاچ ــ ئۇيغـۇر ئاياللىرىنـىڭ گۈزەللىـك ئۆلچەملىرىـدىن بـىرى. شـۇڭا، ئـۇلار چاچلىرىنـىڭ كـۆپ ۋە ئۇزۇنلـۇقى بىلەن پەخرلىنىـدۇ. چاچلىرىنى ئاسراشـقا ھەممـىدىن كـۆپ ئەھمىيەت بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار چاچنى مۇھاپىزەت قىلىـدىغان بىـر يـۈرۈش يەرلىـك ئـادەتلەرنى ياراتقان. ئاياللار چـاچنى كـۆپەيتىش ۋە قـارايتىش ئۈچۈن بادام مېغـزى ۋە شـاپتۇل مېغزىنـى چـالا كۆيـدۈرۈپ «ياغلىقار» ياساپ، ئۇنى چېچىغا سۈرىدۇ. ئادەتتە قاشنى قارايتىش ۋە قويـۇقلىتىش ئۈچۈنمۇ ئاشۇ «ياغلىقار»نى ئىشلىتىدۇ. چېچنى تېز ئۆسـتۈرۈش ئۈچـۈن زەيتۇن يېغىنى سۈرىدۇ. چاچنى پارقىرىتىش، چاچ چۈشۈشنىڭ ئالـدىنى ئېلىش ۋە تومۇقنى ساقلاش ئۈچـۈن جىگـدە يېلىمىنـى سـۈيۇق مەلـھەم قىلىـپ چاچقا چاپىـدۇ. جىگـدە يېلىمـى ئۇيغـۇر ئاياللىرىنـىڭ ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان تەبىئىي «چاچ مېيى» دۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، چېچى شـالاڭ ۋە قىسقا ئاياللار جـا چـاچ (سـۈنئىي چـاچ) سـالىدۇ. «تـۈركىي تىلـلار دىـۋانى» دا سـۈنئىي چـاچ سېلىـشنىڭ مۇنـداق ئىككـى تـۈرى تونۇشتۇرۇلغان: بىرى، ئۇزۇن چاچ سېلىش؛ يەنە بىرى، ماڭلاي چاچ سـېلىش. مەھمـۇد كاشـغەرىي ئاياللار سـالىدىغان مۇنـداق سـۈنئىي چاچلارنىڭ چۈپۈردىن ياسىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن.

يـۈزنى سـىلىقلاش شـەكلىدىكى پەردازمـۇ ئۇيغـۇر ئاياللىرى ئارىـسىدا خېلـى كەڭ ئومۇملاشـقان. بۇنـداق پەرداز ئاساسـەن يـۈزدىكى سـېرىق تـۈكلەرنى يـېلاپ تېرىـشنى ۋە تەكـشى ئۆسـمىگەن قاشـلارنى تېرىـپ تەكـشىلەشنى كۆرسـىتىدۇ. «تـۈركىي تىلـلار دىـۋانى» دا ئۇيغـۇر

ئايالىرىنىڭ بۇنداق پەرداز ئادىتىنى تونۇشتۇرۇپ مۇنداق مەلۇمات بەرگەن: مەڭدەشتى ــ يىپ سېلىشتى ــ ئىككى خوتۇن يىپ سېلىشتى، يەنى يىپ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ يۈزىدىكى تۈكلەرنى ئېلىشتى. بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن بولۇپ، بەزى جايلاردا ھەتتا «يىپلاش تويى» ئۆتكۈزۈلۈپ، بەلگىلىك دەرىجىدە مۇراسىم تۈسىنى ئالغان.

ئۇيغۇر ئاياللىرى يۈزىدىكى تۈغۇتتىن قېپقالغان داغنى چۈشۈرۈش ئۈچۈن، كاۋاش سۈمۈق (زەمچە) قا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئېزىپ يۇزىگە سۈرىدۇ. بۇ ئارقىلىق داغنى يوقىتىپ، يۈزنى پارقىرىتىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى خۇش پۇراقلىق نەرسىلەرنى ياخشى كۆرىدۇ ۋە ئەتىرگۈلايدۇ. ئىپار، سەندەل، ئەنبەرلەرنى يېنىدا ساقلايدۇ. بۇ دورىلار مەززىلىك پۇراپ، ئادەم بەدىنىدىكى سېسىق پۇراقلارنى يوقىتىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ يۈقىرىقىدەك بىر يۈرۈش تەبىئىي پەرداز بۇيۇملىرى نوقۇل ھالدا گۈزەللىك ئۈچۈنلا ئەمەس، شۇنداقلا يەنە ساغلاملىق ۋە سالامەتلىك ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغان.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسىم قويۇش ئادەتلىرى

مەلۇمكى، ئادەم ئىسىملىرىمۇ مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدىن بولۇپ، ئادەمنىڭ بىر خىل ئىجتىمائىي شەرتلىك بەلگىسى. ھەر مىللەت ئۆزىگە خاس ئىسسىم قويۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە.

1. ئۇيغۇر ئىسسىملىرىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيەت قاتلىمى

ئۇيغۇرلاردا ئىسسىم قويۇش ئادىتى بىرقانچە باسقۇچنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇنى مۇنداق ئۈچ دەۋرگە بۆلۈپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن:

1. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى كىشى ئىسىملىرى؛
2. ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى؛
3. ئازادلىقتىن كېيىنكى كىشى ئىسىملىرى.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن ئاساسەن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسسىم قويۇشقا ئادەتلەنگەن. مەسىلەن، بايتەمىر، ئىلتەمىر، بەگ بۇقا، قارابۇقا، قارابۇقا، قاراباخشى..... دېگەندەك. بۇنىڭدىن باشقا، ھەرقايسى رايونلاردا ياشىغان ئۇيغۇرلاردا ئۆزلىرىگە شەھەر، يەر ناملىرىنى ئىسسىم قىلىپ قويۇش بىر ئەنئەنە ئىدى. چىڭگىزخانىنىڭ مۇھىم مەسىلىھەتچىلىرىدىن بىرى بولغان قارىياغاچ بۇيرۇقىنىڭ «قارىياغاچ» دېگەن يەرنىڭ نامىنى ئۆزىگە ئىسسىم قىلىپ قويۇشى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىننىڭ بارچۇق (ھازىرقى مارالبېشى ناھىيەسىنىڭ قەدىمكى نامى) سۆزىنى ئۆزىگە ئىسسىم قىلىپ قويۇشى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسملىرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسملىرىدا ئەرەبچە ۋە پارسچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسملار كۆپىيىشكە باشلىدى. مەسىلەن، ئابدۇللا (ئاللانىڭ قۇلى)، ھەبىبۇللا (ئاللانىڭ دوستى)، سەيپۇللا (ئاللانىڭ قىلىچى)، مۇتىئۇللا (ئاللانىڭ ئىتائەتچان قۇلى)، رەھمىتۇللا (ئاللانىڭ رەھمىتى) دېگەن ئىسملارغا ئوخشاش.

ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقاد - ئىشەنچ كۆچەيگەن ۋە چوڭقۇرلاشقانسېرى بۇرۇنقى ساپ ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسملارنىڭ ئورنىنى ئەرەبچە سۆز بىلەن قويۇلغان ئىسملار ئىگىلەشكە باشلىدى. ھەربىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئۆزىنىڭ ئاللاغا، مالائىكىلەرگە، پەيغەمبەرلەرگە، چاريارلارغا، ئانىلارغا بولغان سېغىنىشىنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ئۆزلىرىگە ئىسىم قىلىپ قويۇشقا باشلىدى. مەسىلەن:

1. ئاللانىڭ سۈپەتلىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، خالىق (مەخلۇقاتنى ياراتقۇچى)، قادىر (ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى) دېگەندەك.

2. مالائىكىلەرنىڭ ئىسملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇشمۇ ئادەتكە ئايلانغان. مەسىلەن، ئىسرافىل، مىكائىل..... دېگەندەك.

3. پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، داۋۇت، مۇسا، ئەيسا، مۇھەممەد، ئىسھاق، ئىبراھىم، ئىسمائىل، ياقۇپ، يۇسۇپ..... دېگەندەك.

4. چاريارلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئابابەكرى، ئۆمەر، ئوسمان، ئەلى دېگەندەك.

5. مۇقەددەس ئانىلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ھەۋۋا، مەريەم، سارە، ئايشە، خەدىچە، پاتىمە، ھەجەر..... دېگەندەك.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىغا ئائىت سۆزلەرنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئىسلام، ئىمام، رەسۇل، ئىمان،

جەنـنەت..... دېگەنـدەك. يەنە ئـسلام دۇنياسـىدىكى مـۇقەددەس يەرلەرنىڭ نامنى ئۆزىگە ئسسم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان. مەسىلەن، مەدىنە، قۇددۇس دېگەندەك.

لېكىن، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇرچە سۆز بىلەن ئىسسم قويۇش ئادىتى پۈتۈنلەي ئۈزۈلۈپ قالغان ئەمەس. مەسىلەن، كېپەك، سۈپۈرگە، كەكە، پالتا، چورۇق، يانتاق، توقا، سامساق، قوزا، تايلاق، بوسۇق، چاۋار، بۇلاق، مايسا، ئالما، ئاي، ئالتۇن، چولپان، يۇلتۇز، تۇرسۇن، توختى، ئارسلان..... دېگەندەك.

ئازادلىقتىن كېيىن ئەرەبچە سۆزلەر ئىچىدىن مەنسى ياخشى، دىنىي تۇس ئالمىغان ئادالەت، ئادىل، پازىل، ئالىم، ئارىپ، ئازاد، خىلىل، جىلىل، مەھمۇد، مەخسۇت، پەزىلەت، سائادەت، زۆھرە..... دېگەندەك ئىسملارنى قويۇشتىن تاشقىرى، يەنە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن دەۋرگە لايىق، دەۋرنىڭ خاراكتېرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىسملارنى قويۇش ئومۇملىشىشقا باشلىدى. مەسىلەن، ئەركىن، ئۆتكۈر، قۇتلۇق، تۇرغۇن، تۇيغۇن، ئۆركەش، يالقۇن، يولداش..... دېگەندەك ئىسملارغا ئوخشاش.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسسم قويۇش ئادىتىدە ئۇلار ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى ئەكس ئەتكەن. مەسىلەن، بەزى پەرزەنت كۆرمىگەن، كۆرگەن بولسىمۇ، بالىسى تۇرمىغانلار بىرلا پەرزەنت كۆرگەن بولسا، بالىنىڭ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن ئاللاغا ئىلتىجا قىلىپ، بالىغا «نىياز» (يالۇرۇش دېگەن مەنىدە) دەپ ئىسسم قويۇپ، بېشىغا سېكىلەك قويۇپ قوياتتى.

بالىسى تۇرمىغانلار بىرەر پەرزەنت كۆرۈپ قالسا، بالىنى باشقا بىرى (ئاساسەن تۇغقانلىرى) گە بېرىۋېتەتتى. بىر مۇددەتتىن كېيىن ئۇ بالىنى «سېتىۋالاتتى» - دە، بالىسىغا «سېتىۋالدى» ياكى «تىلىۋالدى» دېگەندەك ئىسمنى قوياتتى. «سېتىۋالغۇچى» نىڭ قول - ئىلكىدە بولسا ئالاھىدە خۇشاللىق مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى. بالا يۈزى كۆرمەي، كېيىن پەرزەنت كۆرگەنلەر بالىنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۆز بالىلىرىغا تۇرسۇن، پولات، تۆمۈر، توختى، تۇردى،

تاشپولات، تاشتۆمۇر..... دېگەندەك ئىسملارنى قويياتتى، شۇنداقلا ئۇزاق مەزگىل پەرزەنت كۆرمىگەنلەر تاسادىپىي پەرزەنت كۆرۈپ قالغان بولسا، خۇشاللىقىدا ئاللابەردى، خۇدابەردى، ئىگەمبەردى..... دېگەندەك ئىسملارنى قويۇشقان. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرگەن ئادەملەرنىڭ ئىسمىنى قويىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان.

ئۆز پەرزەنتىنىڭ چوڭ بولغاندا بىلىملىك، دۆلەتمەن بولۇشىنى ئۈمىد قىلغان ئاتا ـ ئانا ئۆز بالىلىرىغا ئالىم، پازىل، سۇلتان، دۆلەت، مەلىكە، غەنى..... دېگەندەك ئىسملارنى قويغان.

ياد ئېتىش، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئۆز بالىلىرىغا ۋاپات بولۇپ كەتكەن ئاتا ـ ئانا، يېقىن تۇغقانلىرىنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويغۇچىلارمۇ بولغان. بۇنىڭ تەتۇرىسىچە، بالىلارنىڭ ئۆمرى قىسقا بولۇپ قالىدۇ، دېگەن قاراش بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئىسمىنى ئۆز بالىلىرىغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللارمۇ بار.

بالىلارغا قويۇلماقچى بولغان ئىسمىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئىچىدىكى ئىسملار بىلەن ئوخشاش بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىناتتى.

بالىلارغا قويۇلغان ئىسملار ئىچىدە بالىلارنىڭ تۇغۇلغان مەزگىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىسملار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھېيت، جۇمە، ئازنا، نورۇز، سەيپەر، ھوشۇر، بارات، رەجەپ، روزى، ئاپرىل..... دېگەندەك.

ئاسمان جىسملىرى ۋە تەبىئەت ھادىسىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسملار. مەسىلەن، چولپان، زۆھرە، يۇلتۇز، سەييارە، ئەختەر، يەشىن (چاقماق)، قەمەر..... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ئۆسۈملۈك، گىياھ ۋە مېۋىلەرنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئانار، ئالما، جىنەستە، زەيتۇن، چىنار، سامساق، مايسا، يانتاق، رەيھان..... دېگەنلەرگە ئوخشاش.

بەزىبىر ھايۋان، قۇشلارنىڭ ئىسمىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئارسلان، يولۋاس، مايمۇن، تۇتى، قۇندۇز، ئەسئەت

(شىر)..... قاتارلىقلار.

بەزى مەدەن، يەر ئاستى قېزىلمىلىرىنىڭ نامىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش. مەسىلەن، ئالتۇن، كۈمۈش، ئالماس، مارجان، زۇمرەت دېگەنلەرگە ئوخشاش.

ئۇيغۇرلار ئۆز بالىلىرىغا ئىسىم قويغاندا تۆۋەندىكىدەك ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلاناتتى:

1. قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا، ياد ئېتىش، سېغىنىش يۈزىسىدىن ئەلىنىڭ پاتىمەدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرى ھەسەن-ھۈسەنلەرنىڭ ئىسمىنى قويىاتتى. قوشكېزەك تۇغۇلغانلار بىرى ئوغۇل، بىرى قىز بولسا، ئوغۇلنىڭ ئىسمىنى ھەسەن، قىزنىڭ ئىسمىنى پاتىمە دەپ قويىاتتى. ئەگەر ھەر ئىككىسى قىز بولسا، بىرىنىڭ ئىسمىنى پاتىمە، يەنە بىرىنىڭ ئىسمىنى زۆھرە دەپ قويىاتتى.

2. يىاقۇپ ئىسملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى يۈسۈپ دەپ قويىاتتى. ئىسمائىل ئىسملىك بىر ئادەم ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن بولسا، ئۇنىڭ ئىسمىنى ھەرگىز ئىبراھىم دەپ قويمايتتى. چۈنكى، يۈسۈپ يىاقۇپ پەيغەمبەرنىڭ، ئىسمائىل بولسا ئىبراھىم پەيغەمبەرنىڭ ئوغلى بولغانلىقىدىندۇر.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ۋە ئىسملىرىدىكى ئالاھىدىلىك

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئالاھىدىلىكى ئىسملارنىڭ كۆپ خىل، كۆپ مەنىلىك، تەكرار، سىموللۇق ۋە كۆپىنچە لەقەملىك كېلىشىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئىپادىلىرى:

1. قەدىمكى ئەنئەنە ئاساسىدا ئىسىم قويۇش: بۇنداق ئىسملار ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بويىچە ئۇلۇغلىغان، قەدىرلىگەن شەيئىلەر نامىدا قويغان ئىسملارغا تەقلىد قىلىپ قويۇلغان ئىسملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، چولپان، ئاي، يولۋاس،

ئارسلان، يۇلتۇز، ئالتۇن قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن باشقا، ئەجدادلىرىمىز بالا تۇغۇلغان ۋاقىتتا ئالدى بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن نەرسىنى بالىغا ئات قىلىپ قويۇشنىمۇ ئادەت قىلغان. تاش، تۆمۈر، سۈپۈرگە، كېپەك، چىمەن، پاسار، كەكە، پالتا، جۇۋا، چوڭ، كىچىك، باتىش قاتارلىق ئىسىملار ئاشۇنداق ئادەت ئاساسىدا قويۇلغان ئىسىملاردىن.

2. ئارزۇ - تىلەك، مۇراد - مەقسەت ئاساسىدا ئىسىم قويۇش: ئەجدادلىرىمىز ئىز - نىشانىمىز، چىرىغىمىز ئۆچمىسۇن دېگەن مەقسەتتە ئارزۇ - تىلەك، مۇراد - مەقسەت ئۇقۇمى ئاڭلىنىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى بالىلىرىغا ئىسىم قىلىپ قويۇشنى ئادەت قىلغان. توختى (خان)، تۇردى (خان)، تۇرسۇن (خان)، تۇرغۇن، سېيتۇالدى، خۇدابەردى قاتارلىقلار.

3. ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش: ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش ئادىتى ئەجدادلىرىمىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتكەندىن كېيىن، ئىسلام ئەقىدىلىرى بويىچە ئىسىم قويۇش ۋە ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەرەبچە، پارسچە ئىسىم قويۇش تەدرىجىي مىللىي ئادەت تۇسىنى ئالغان. بۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ پەزىلەت - سۈپەتلىرىنى، مالائىكە ــ پەرىشتىلەرنىڭ ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىسىملىرىنى، ئىسلام، ئەرەب، پارس تارىخى، ئەدەبىياتىدىكى مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ئىسىم قىلىپ قويۇش ۋە ئەرەبچە - ئۇيغۇرچە بىرىكمە ئىسىم قويۇش ئادىتى شەكىللەنگەن. ئابدۇلھېمىت (ھەممىگە ھەمەت ئاتا قىلغۇچى)، غوپۇر (ئەپۇ قىلغۇچى)، ئابدۇكېرىم (خۇدانىڭ بەندىسى)، ئابدۇرەھىم (ھەممىگە رەھىم قىلغۇچى)، پەيزۇللا (خۇدانىڭ پەزىلەتلىك بەندىسى)، ئابدۇقادىر (ھەممىگە قادىر خۇدانىڭ بەندىسى) ۋە باشقىلار؛ ئىسرائىل، ئىسرائىل؛ ئىبراھىم، ئىسمائىل، ياقۇپ، مۇھەممەد، ئەيسا، ئىدرىس، مۇسا، ئىسھاق؛ ئوسمان، ئەلى، ئۆمەر، ئابابەكرى، خەدىچە، ھەۋۋا، مەريەم، پاتىمە، زۆھرە، ھەسەن - ھۈسەن، ھارۇن، ئىسكەندەر، تاھىر - زۆھرە؛ ئايجامال، توختىنىياز، گۈلباھار، توختىباقى، تۇرنىسا، گۈلنىسالار شۇ ئادەت بويىچە قويۇلغان ئىسىملاردىن. ئۇيغۇرلاردىكى ئىسىملارنىڭ تەكرارلىنىش ھالىتى كۆپىنچە

ئەرەبچە، پارسچە ئىسىملاردا ئۇچرايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام ئەقىدىسى بويىچە بالىنىڭ تۇغۇلغان ئاي، كۈن نامىنى ئات قىلىپ قويۇش ئادىتىمۇ كېلىپ چىققان. مەسىلەن، جۈمە (ئاخۇن ياكى خان)، روزى (ئاخۇن ياكى خان)، بارات، ھوشۇر (ئاخۇن ياكى خان)، رەجەپ قاتارلىقلار.

4. نەسەب قوغلىشىپ ئىسىم قويۇش: ئۇيغۇرلاردا ھازىر نەسەبچىلىك، شەجەرىچىلىك ئادىتى ئۇزۇلگەن بولسىمۇ، نەسەب قوغلىشىپ ئىسىم قويۇش ئادىتى بۇگۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بۇ ئادەتتە يەنىلا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئىزىنى ئۆچۈرمەي ئەسلەپ تۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، ھەر ئۇچ ئەۋلادقا بىر ئىسىم يۆتكەش ئومۇملاشقان. بۇ ئادەت بويىچە تولىراق نەۋرىلەرگە بۇۋاي - مومايلارنىڭ ئىسمى قويۇلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن شۇ ئىسىملارنى تىلغا ئېلىش ئارقىلىق بۇۋاي - مومايلارنى ئەسلەش مەقسىتى جارى قىلىنىپ كەلگەن.

5. سىمۋول خاراكتېرلىك ئىسىم قويۇش: ئەجدادلىرىمىز باتۇر، قەيسەر، گۈزەل شەيئىلەرنى سىمۋول قىلىپ، شۇنداق شەيئىلەرنىڭ ئېتىنى ۋە نازاكەت، لاتاپەت تۇيغۇسىنى ئويغىتىدىغان سۆز - ئىبارىلەرنى ئىسىم قىلىپ قويۇشنىمۇ ئادەت قىلغان. مۇنداق ئىسىملار تولىراق قىز-ئاياللارغا قويۇلىدۇ. مەسىلەن، قۇندۇز، پەرىزە، نۇر، گۈلجامال، ئايتىللا، گۈلبوستان، ئىپار، چىمەن، نازاكەت، مەدەنىيەت، ئايتۇران، سۇمۇرغ، چىنار، مايسىخان قاتارلىقلار. مۇشۇ ئادەت بويىچە قىزلار ئىسىملىرىنىڭ ئاخىرىغا دائىم «خان»، «قىز»، «گۈل» دېگەن سۆزەت قوشۇمچىلىرى قوشۇپ چاقىرىلىدۇ.

6. پەرقلىق ئاتاش ئادىتى: ئەجدادلىرىمىز ئادەم تۇغۇلۇپ ئىسىم قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىسمىنى ياش باسقۇچى بويىچە پەرقلىق ئاتاپ ئادەتلەنگەن. بۇ ئادەت بويىچە بالا تۆت - بەش ياشقا كىرگۈچە ئۆز ئىسمى بىلەن ئاتالماي، سىمۋول خاراكتېرىگە ئىگە ئەركىلەتمە نام بىلەن ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئوغۇل بالىلار «قوزام»، «بوتام»، «بېگىم (بەگ)، «پاقلىنىم»، «پاشايىم»، «گاگ»، «قارچىغام»؛ قىزلار «پەرى»، «ئاي»، «خان»، «خانەك»، «گۈل - گۈلۈم»،

«مونچىقىم» ، «ئىپار» ، «چولپىنىم» ، «تۇمۇچۇقۇم» قاتارلىق. بەش ياشتىن ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولغۇچە ئۆز ئىسمىغا «گۈل» ، «قارى» ، «ئاخۇن» ، «بەگ» قاتارلىق سۈپەت قوشۇمچىلىرى قوشۇپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، ئابلىمىتجان، تۇختى ئاخۇن، يۈسۈپبەگ، يۇنۇس قارى، تۇرسۇنقىز، رەيھانگۈل قاتارلىق. ياشانغانلار ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «دادا» ، «ئاتا» ، «بوۋا» ، «موما» ، «ئانا» ، «تاغا» قاتارلىق ئىسىملار قوشۇپ ئاتىلىدۇ. بىر قىسىم يۇرتلاردا چوڭلارنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا «خان» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن، مامۇتخان، مەمەتخان.

7. لەقەم قويۇش ئادىتى: ئۇيغۇرلاردا بۇرۇن فامىلە قوللىنىش ئادىتى بولمىغان، فامىلە ئورنىغا ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا دادىسىنىڭ ئىسمىنى يېكى لەقمىنى قوشۇپ ئاتاش ئادەت بولۇپ كەلگەن. مەسىلەن، تۇرسۇن ۋاجىت، رىزۋان قاسىم، ئەخمەتجان قاسىمى، ئاتىكەم ئىمىن، ئايىم باتىش، توختى بۇقا، كېرەم توقۇم، نىياز پاتقاق، ساۋۇت بۇرۇت، تۇرسۇن بۇغرا قاتارلىقلار.

لەقەم قويۇش قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تارىخىي ئەنئەنە. ئەجدادلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئىز ـ نىشانلىرىنى ئۆچۈرمەسلىك تۈچۈن لەقەم قويۇشنى ئادەت قىلغان. ئەجدادلىرىمىزدىكى «لەقەم» غەربلىكلەردىكى «فامىلە» گە ئوخشاش رولغا ئىگە ئىدى. «فامىلە» ئىنگلىزچە ئەسلىي «ئائىلە» ، «بىر جەمەت» ، «بىر قوۋم» دېگەندەك مەنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز بولۇپ، كېيىنچە ئادەملەرنىڭ ئىجتىمائىي شەرتلىك بەلگىسى ـ ئىسىم ئۇقۇمىنى ئالغان. بىزدە يەنىلا ئۆز ئەنئەنىمىز بويىچە ئۆز دادىسىنىڭ ئىسمى فامىلە قىلىنىپ كېلىنمەكتە.

يېغىنچاقلىغاندا، لەقەم ئەجدادتىن ئەۋلادقا مىراس، ئەنئەنە بولۇپ كەلمەكتە. «ئاتالمىغان ئەردىن ئاتالغان دۆڭ ياخشى» ، «لەقەمسىز ئەر بولماس، ئويماقسىز خوتۇن» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنە ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن.

ئۇيغۇرلاردا قويۇلىدىغان لەقەملەرنىڭ ئالاھىدىلىكى: لەقەم شۇ لەقەم ئىگىسىنىڭ كوللېكتىپ ئادەت ـ ئەنئەنىسى، مىجەز ـ خۇلقى، ھۆسن ـ

چىرايى، ھەتتا فىزىيولوگىيەلىك ئالاھىدىلىكى، يۇرتى، كەسپى قاتارلىق نام - ئەھۋالىغا ناھايىتى ماسلاشقانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن، ئادەت - ئەنئەنىسى بويىچە قويۇلغان لەقەملەر ئۇرۇق - جەمەت تەۋەلىكىنى بىلدۈرىدۇ. «غازلار»، «لايۋاشلار»، «دۆلەر»، «ئاق چىغىللار»، «تورپاقلار»، «توخۇلار»، «بۆرىلەر»، «توقۇناقلار»، «قارا قوشۇنلار»، «جوداقلار» قاتارلىق لەقەملەر شۇنداق لەقەملەردىن. بۇنداق لەقەملەرنىڭ بەزىلىرى يەر - جاي نامىنىمۇ بىلدۈرىدۇ.

مىجەز - خۇلق لەقەملىرى: قاسىم تەرسا، كېرەم پاشا، زۇنۇن سەپرا، رەھمەت كۆك (ئۇشۇق)، ئۆمەر قاقباش، ئاسىم تادان، ياقۇپ قانجىق (قانجۇق)، قاسىم كالۋا، راخمان پايىز، رەقىب تۇلكە، مۇسا كالا، خېۋىر شەيتان، ئىبراھىم تۆگە ۋە باشقىلار.

كەسىپىي لەقەملەر: بارات بوربچى، بەختى قويچى، ئايشەم سەيپۇك، روزى پالۋان، ھاشىم سوپۇنچى، قېيۇم ياغچى، ئابدۇل قاساپ، شۈكۈر ناۋاي، كېرەم كاتىپ، يۈسۈپ خەتچى، ئىمىن سۇناي، داۋۇت ئىمام، تالىپ دەرۋىش، يۈسۈپ ئىشان، ئابلا سوپى قاتارلىق دىنىي ۋە خۇراپاتچىلىق كەسپىدىكى لەقەملەرمۇ ئۇچرايدۇ.

سىن - تۇرق لەقەملىرى: باتۇر قارىلاق، راخمان سېرىق، تۆمۈر پالكۆز، غەيرەت پاناق، تۇران قونچاق (قورچاق)، مۇقىيت پۇچۇق، رەھىم قاراقاش، ئىلى كۆككۆز، سىلىم جىرتاق، گايىت پاخشەك، بەكرى كالچۇك، خالىق سەتەك ۋە باشقىلار.

فىزىيولوگىيەلىك لەقەملەر: يەھيا گاس، روزى ئەلەس، ھەمدۇل خىر - خىر، غوپۇر پاك، تۇرغۇن گاچا، سەمەت خىك - خىك، بايىز توكۇر، ئەھمەد دۇمچەك ۋە باشقىلار.

تەقلىد لەقەملەر: سادىر پالۋان، ئايۇپ قاۋان، كېرەم بۇقا، سۈتۇق بۇغرا، تۇرسۇن دەريا، ھېمىت دەۋران ۋە باشقىلار. بۇنىڭدىن باشقا، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرت - جاي نامى ۋە يۇرت - مەھەللىنىك ئورتاق ئالاھىدىلىكى ئاساسىدا قويۇلغان لەقەملەرمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، مەھمۇد كاشغەرىي، ساۋۇت خوتەن، ماننىاپ تۇرپان، موللا مۇسا سايرامى، موللاق ئاتۇشى، غېنى باغراش، ئىلھام بوغدا، قاينام

ئۆركەش..... بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئەدەبىي تەخەللۇس سۈپىتىدىمۇ قوللىنىلىدۇ؛ «پۇرلا»، «چومچىلار»، «توخۇلار»، «لايۇشلار»، «تورپاقلار»..... بۇ خىلدىكى لەقەملەر ئادەتتە يۇرت - مەھەللىگە، شۇنىڭدەك شۇ يۇرت - مەھەللە، ئاھالىسىگە قارىتا قوللىنىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردا لەقەم قويۇش ۋە ئۆزئارا لەقىمى بىلەن ئاتاش ياكى لەقەمسىلا ئاتاش ھەرگىز ئېغىر ئېلىنمايدۇ، بەلكى بىر خىل يېقىملىق ئىش دەپ قارىلىدۇ[1].

كىشى ئىسىملىرى يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە ئىجتىمائىيلىققا ئىگە. چۈنكى، ئۇ ئىسىم قويۇلغۇچى تۇرغان دۆلەت، رايون، يۇرت، شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. يەنە ئوخشاشمىغان دەۋر، دىن، مىللەت، ئىجتىمائىي تۈزۈم، ئۆرپ - ئادەت، ئەخلاق ئەنئەنىسى، جۇغراپىيەلىك شارائىت، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرىبىيەلىنىشى قاتارلىقلار كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە مۇجەسسەملىشىدۇ. تەبىئىيكى، بۇ كىشىلەرنى ھەر خىل ئىسىملارنى تاللاشقا ۋە ئۇنى ھەر خىل قوللىنىشقا يېتەكلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشى ئىسىملىرى مۇئەييەن ئىجتىمائىي مۇھىتتا يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ۋە ئىجتىمائىيلىقنى گەۋدىلەندۈرىدۇ.

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى. 574 - ، 579 - بەتلەر.

ئۈچىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى

1. ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى

ئېتىقاد ئادەتلىرى ئىجتىمائىي ئاڭ فورمىسىنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىشىتەك تارىخىي جەريانلىرى بولىدۇ. ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۆز ئەتراپىنى ئوراپ تۇرغان تەبىئەت ۋە جەمئىيەت ھادىسىلىرى ھەققىدىكى سادىدا چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان، ئەينى مەزگىلدە بىر خىل ئىپتىدائىي دىن بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئىپتىدائىي ئېتىقاد مۇھىمى، تەبىئەتكە ۋە روھقا ئېتىقاد قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلگە ئىگە بولۇپ، ئۇ كېيىنكى ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئاساسىي مەنبەدۇر[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتىدە قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، بىر تەرەپتىن بۇ خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئىزچىللىقنى نامايان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن ئۆرپ-ئادەت مەدەنىيىتىدە تۇتۇرۇكلۇك رول ئويناپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ بېيىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989-يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 446 ـ ، 447 ـ بەتلەر.

تەبىئەت ئېتىقادچىلىقى

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار دەسلەپتە ئىپتىدائىي دىنغا ئېتىقاد قىلىپ، تەبىئەتكە چوقۇنغان بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە تەبىئەتكە چوقۇنۇش تەرەققي قىلىپ، توتېملارغا چوقۇنۇش كېلىپ چىققان.

توتېم ــ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئەڭ بۇرۇن پەيدا بولغان بىر خىل ئىپتىدائىي ئېتىقاد شەكلى، شۇنداقلا ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق مەدەنىيەت ھادىسىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ ئالاھىدە مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇ بارلىق ئۇرۇق ئەزالىرى مۇقەددەس ھېسابلىغان مەخلۇقلار، ئۆسۈملۈكلەر، تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە جانسىز نەرسىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا توتېم ئېتىقادىنى مەنبە قىلغان تەبىئەتكە چوقۇنۇش، زېمىننى ئۇلۇغلاش (مۇقەددەس بىلىش)، تاغ ـ دەريالارنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى؛ كۆك تەڭرى ۋە كۆك (ئاسمان) مەركەز قىلىنغان كۈن تەڭرى، ئاي تەڭرى، ھۆل ـ يېغىن ئىلاھى، شامال ئىلاھى، ئوت ئىلاھى، ئوۋ تەڭرىسى قاتارلىق ئىلاھىي ئېتىقاد ئوبيېكتلىرى بارلىققا كېلىپ، تەدرىجي توتېم مەيدانغا كەلگەن.

توتېمنىڭ پۈتكۈل ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قالدۇق تەسىرلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ۋە پىسخىكىلىق ھالىتىدە باشقا ئورۇنلارغا نىسبەتەن كۆچلۈكرەك ساقلىنىپ قالغانلىرىنى مۇنداق تۆرلەر بويىچە بايان قىلىشقا بولىدۇ:

كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش

بۇ، قۇياشنى مەركەز قىلغان ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ھازىر رېئال تۇرمۇشتا كۈن، ئايغا قاراپ تۇكۇرۇشنى، چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلىشنى، ئەتىگەندە يۇزىنى يۇمماي تۇرۇپ كۈنگە قاراشنى «يامان بولىدۇ» دەيدىغان؛ كۈن چىققۇچە ئورنىدىن تۇرماي ياتقانىنى «قىزىل قان ئىچىدە ياتقانغا ئوخشاش» دەپ يامان ئالىدىغان؛ كۈن ئولتۇرغان ۋاقتىدا (زاۋال بولغان چاغدا) ياتقانىنى «ئۇششاق كېسەلگە گىرىپتار

بولىدۇ» دەپ يامان كۆرىدىغان؛ ھەرقانداق ئىش قىلىشتىن بۇرۇن يۇلتۇزغا قاراپ تەبىر ئالىدىغان؛ ھەر قېتىم يېڭى ئاي چىققاندا ئۆزلىرىگە ئامانلىق تىلەيدىغان؛ يۇلتۇز ئاقسا، ئاققان يۇلتۇزغا قاراپ «خۇدا ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن» دەپ كۆككە ئىلتىجا قىلىپ دۇئا قىلىدىغان ئادەتلەر ھەمدە ئاي، يۇلتۇز نامىنى كىشى ئىسمى قىلىپ ئىشلىتىدىغان ئەھۋال مەۋجۇت.

يەر (تۇپراق) نى ئۇلۇغلاش

تۇپراق ئېتىقادىمۇ تەڭرى ئېتىقادىغا ئوخشاش ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرىدىن بىرى. خۇددى باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا، ئۇيغۇرلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ يارىلىشىنى تۇپراققا باغلايدۇ ھەمدە ئۇنى ئەڭ مۇقەددەس، پاك نەرسە سۈپىتىدە ئۇلۇغلايدۇ. مەسىلەن، سودىدا پۇتۇشكەندە ئىككى تەرەپ رازىمەنلىك بىلەن «بەرىكەت تاپ» دېيىشىپ، ئوڭ قوللىرىنى يەرگە سۈژاش (بۇ، يەر ئىلاھىنى گۇۋاھلىققا تارتقانلىقىنىڭ بەلگىسىدۇر)؛ تۇنجى سودىدا غەللىگە چۈشكەن پۇلنى ئاۋۋال يەرگە تاشلاپ، ئاندىن ئېلىش؛ يەرنى ئۇرسا، قاتتىق دەسسىسە (يەرنى تەپسە) «يامان بولىدۇ» دەپ قاراش؛ ئىسرىق سېلىشتا داڭگال (چالما) ياكى خام كېسەكنى ئويۇپ ئىسرىق قاچىسى قىلىش؛ مېيىتنى يەرگە كۆمۈش، مېيىتنى يەرلىكە قويغاندىن كېيىن، جامائەت بىر سەمدىن تۇپىنى (بۇ «ئىخلاس توپىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) ئېتەككە تاشلاپ، ئۇنى مېيىتنىڭ ئۈستىگە چېچىپ قويۇش قاتارلىقلار.

قۇياش ئېتىقادچىلىقى

قۇياش (كۈن) ئېتىقادچىلىقى ــ دۇنيادا بىرقەدەر قەدىمىي، تارقىلىش دائىرىسى بىرقەدەر كەڭ، ئېتىقاد قىلغان ئادەملەر بىرقەدەر كۆپ بولغان بىر خىل ئېتىقاد شەكلى.

قۇياش ئۆزىدىن ئىسسىقلىق ۋە نۇر تارقىتىپ، پۈتكۈل مەۋجۇداتنى نۇر ۋە ئىسسىقلىق بىلەن تەمىن ئېتىدىغان ئاسمان جىسمى. ئىنسانلار قۇياشىنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكىنى تونۇپ يېتىپ، ئۇنىڭغا ئېتىقاد

قىلىشقا ياكى ھۆرمەت بىلدۈرۈشكە باشلىغان.

تارىم ئويمانلىقى ناھايىتى سىرلىق ماكان بولۇپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى كۆپ سىرلار يوشۇرۇنغان. بەزى سىرلار خېلىدىن بېرى ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولسا، بەزى سىرلار يېڭىدىن بايقىلىۋاتىدۇ. قۇياش ئېتىقادچىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار ئەنە شۇ سىرلار ئىچىدىكى بىر قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

سۇنى ئۇلۇغلاش

سۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدۇ. ئۇ ئىنسانلار جەمئىيىتىنى ياشنىتىدىغان ھەم خاراب قىلىدىغان تەبىئىي ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ ئىنسانلار سۇ ۋە ئوت - چۆپ قوغلىشىپ ياشىغان ۋە تېرىقچىلىق قىلغان، شۇنداقلا سۇدىن مۇداپىئە كۆرگەن ھەم پاناھلانغان. دېمەك، ئىنسانلاردا سۇغا نىسبەتەن خېلى بۇرۇنلا ئالاھىدە ئېتىقاد شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ كېيىنكى تۇرمۇشىدا ئېتىقاد ئادەتلىرى سۈپىتىدە چوڭقۇر ئۆزلىشىپ يىلتىز تارتقان. قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار ياشىغان جايلارنىڭ جۇغراپىيەلىك مۇھىتى ئىنتايىن مۇرەككەپ ھەم بىرقەدەر ناچار بولغاچقا، سۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئەجدادلىرىدىن قالغان ئۇدۇمغا ھەم ئۆزلىرىنىڭ ياشاش شارائىتىدا ھايات - ماماتلىق بىلەن باغلانغان سۇ ئېتىقادىغا ئائىت نۇرغۇن ئادەتلەرنى ساقلاپ قالغان. ھازىر رېئال تۇرمۇشتا سۇغا تۇكۇرۈش، چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش «يامان بولىدۇ» دېيىلىپ، قاتتىق چەكلىنىدۇ. «سۇ يەتتە يۇمىلسا ھالال بولىدۇ»، «ئادەم سۇ ئۈزۈپ چۈش كۆرسە، شۇ ئادەمنىڭ گۇناھى يۇيۇلىدۇ ھەم بەختلىك بولىدۇ» دەيدىغان قاراشلار بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە يازدىكى كەلكۈن مەزگىلىدە يۇرتىنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن دەريا بويىغا چىقىپ قۇربانلىق قىلىدىغان، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە دەريا بويىدا سۇ تىلەپ نەزىر - چىراغ قىلىدىغان ئادەتمۇ بار. «ئورداكۆل»، «خانكۆل»، «خازانكۆل»، «قوش ئېقىن»، «يېڭئۆستەڭ»، «ئۆستەڭبويى»، «قاشبويى»، «ياركۆل»،

«غازكۆل» ، «لايداك» ، «سېرىقكۆل» ، «قوشئۆستەك» دېگەندەك سۇغا مۇناسىۋەتلىك يەر - جاي ناملىرى كۆپ قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ سۇ ئېتىقادىنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى ئىنكاسى ھەم ساقلىنىلىرىدۇر.

ئوتنى ئۇلۇغلاش

ئوت ئېتىقادىمۇ ئىنسانلار ئارىسىدا نىسبەتەن كەڭ تارقالغان ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى. ئىنسانلارنىڭ ئوت بىلەن بولغان زىچ ئالاقىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىدىن مەدەنىي ھايات باسقۇچىغا كىرگەنلىكىنىڭ مۇھىم بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلار ئوتنى بايقاپ، ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مەدەنىيلىك دەۋرىنى باشلاپ ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بىراق، ئۇلارنىڭ ئوتنى دەسلەپ بايقىشى ناھايىتى سىرلىق تۇس ئالغان بولغاچقا، ئۇ ئېپتىدائىي ئېتىقادقا تەسىر كۆرسەتكەن، يەنى ئۇ چاغدا ئىنسانلار ئۇنى مەلۇم بىر ئىلاھىي قۇدرەت تەرىپىدىن يارىتىلغان دەپ قارىغان. شۇڭا، ئېپتىدائىي ئېتىقاد تۇسىنى ئالغان كۆپلىگەن قەدىمكى دىنلاردا مەخسۇس «ئوت ئىلاھى» بارلىققا كەلگەن. ئوتقا بولغان بۇ خىل ئېتىقادنىڭ تەسىرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئوت پاكلىنىشنىڭ، ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. شۇڭا، توي - تۆكۈنلەردە قىز كۆچۈرۈش ۋاقتىدا گۈلخان يېقىلىدۇ؛ دولان مەشرەپ - مۇقاملىرى گۈلخانسىز ئۆتمەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئووچىلىقى ۋە ئوۋ مەشرەپلىرى ئوتقاش ۋە گۈلخانلارنىڭ ھمايىسىدە ئېلىپ بېرىلىپ، غەلىبىگە ئوتقاش ۋە گۈلخان يېقىش بىلەن تەنتەنە قىلىنىدۇ. بۇ ھال ئۇيغۇر دولانلىرى ئارىسىدا ئەجدادتىن ئەۋلادقا داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئومۇمىي ئەھۋالدۇر[1].

شامان دىنىدىكى ئادەم، تەبىئەت ۋە ئالەم توغرىسىدىكى ئېپتىدائىي تەسەۋۋۇرلاردىن شەكىللەنگەن روھ ۋە ئىلاھ قاراشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى دىنلارنىڭ مەكىت رايونىدىكى قالدۇق تەسىرلىرى» ، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 2001 - يىللىق 4 - سان، 68 - ، 70 - بەتلەر.

دۇنيا قاراشلىرى، روھىيىتى، تىل ـ ئەدەبىياتى، مۇزىكا ـ ئۇسسۇللىرى، تاشكىمىر سەنئىتى، تىبابىتى كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ۋە ئەنئەنىلىرىگە چوڭقۇر سىڭگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىزنالىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ھازىرقى ساما ئۇسسۇلى، ياغ پۇرىتىش، پىرە ئويىنتىش، جىن ـ شايا‌تۇنلارنى قوغلاش، تويدا يېڭى كېلىننى ئوتتىن ئاتلىتىش ياكى ئايلاندۇرۇش، كېسەلنى ئوت (ياكى سۇ) بىلەن ئۇچۇقلاش، ئىسرىق سېلىش، مۇسىبەتلىك ئۆيگە چىراغ يېقىپ قويۇش، كۇن ۋە ئاينى ئۇلۇغلاش، تۇمار پۈتۈش، قورچاق ياساپ ئاچا يولدا قويۇپ قويۇش، پال سېلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرىدۇر، بولۇپمۇ ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوتنى مۇقەددەس بىلىش ۋە ئۇنىڭغا چوقۇنۇشتەك ئىپتىدائىي چۈشەنچىلەر ئىسلاملاشقان ھالەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىدا مەلۇم دائىرىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئوت ئارقىلىق كېسەل داۋالاش شامانىزمدىكى ئەڭ گەۋدىلىك بىر ئالاھىدىلىك بولۇپ، شامانلار ئوت ئارقىلىق، ھەتتا كۈل ئارقىلىقمۇ كېسەل داۋالىغىلى بولىدۇ دەپ ئىشەنگەن. شامان دىنىدىكى پائالىيەتلەردە ئوت ئىنتايىن زۆرۈر بولۇپ، «شامان دىنىدىكى ھەرقانداق مۇراسىمدا چوقۇم ئوت بار بولغان بولىدۇ. نەزىر ـ چىراق قىلىنغان نەرسە قايسىلا روھقا بېغىشلانغان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بىر پارچىسى ئالدى بىلەن ئوت ئىلاھىغا تەقدىم قىلىنىدۇ.»

تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ئورتاق بولغان ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش، ئوتنى يامان نەرسىلەردىن ساقلايدۇ دەپ ئىشىنىش، ئوت ئارقىلىق يامان روھلارنى قوغلاش ۋە جىنلارنى قورقۇتۇش قاتارلىق ئىپتىدائىي ئېتىقادلار نۇرغۇنلىغان مىللەتلەردە ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇيغۇرلاردىكى دەستار كىيىدۇرۇش، پېرىخونلۇق قىلىش، ئىسرىق سېلىش، ئىدە ئېسىش (چىقىرىش)، ھورداش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش، چىراغ يېقىش قاتارلىقلار ئوتنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

پېرىخونلۇق قىلىش. ئۇيغۇرلاردىكى پىرە ئويىنتىپ كېسەل داۋالايدىغان بۇ خىل ئادەت ھېلىھەم بەزى جايلاردا ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ

(ئۇيغۇرلار شامانىنى «باخشى»، «قام»، «داخان»، «پىرىخون» دېگەن ناملار بىلەن ئاتاپ كەلگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، شامانىنىڭ رولىنى ئۆتەيدىغان كىشىلەرنى «موللا» دەپمۇ ئاتىغان). پىرىخونلار بىر قاتار پىرىخونلۇق ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق كېسەللەرنى (بولۇپمۇ نېرۋا كېسىلىنى) داۋالاشقا تىرىشىدۇ. بۇنداق پىرىخونلۇق پائالىيەتلىرىدە تۇغ تىكىلىدۇ، ئوت يېقىپ يامان روھلار قوغلىنىدۇ، كېسەلنىڭ روھىنى چىرمىۋالغان يامان روھلار ئوت ئارقىلىق قورقۇتۇلىدۇ. گۇنار ياررىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرى» دېگەن كىتابىدا قەشقەردە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن بىر قېتىملىق پىرە ئويناتىش پائالىيىتىنى يازىدۇ ۋە «پىرىخون: كەتسەڭ كېتىسەن! كەتمىسەڭ بويۇڭغا بورا يۆگەپ ئوت قويىمەن! دەپ دۇئا ئوقۇدى» دەيدۇ.

ئىسرىق سېلىش. بۇمۇ ئوتقا چوقۇنۇشنىڭ بىر خىل ئۆزگىچە ئىپادىسى بولۇپ، شامانلار ئوتنىڭ ئىسىدىمۇ بىر خىل ئىلاھىي قۇدرەت بار، شۇ ئارقىلىقمۇ يامانلىقنى قوغلىۋەتكىلى بولىدۇ دەپ قارىغان. قەدىمكى خەلقلەردە ئاق قېيىن دەرىخى ئاستىنقى ۋە ئۈستۈنكى ئالەمنى تۇتاشتۇرىدىغان ئىلاھىي دەرەخكە سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ شېخى ئوتقا چوقۇنۇش مۇراسىملىرىدا ئىشلىتىلگەن. ئادەتتە يىراق سەپەردىن قايتىپ كەلگەنلەر ئۆيگە كىرىشتىن ئىلگىرى دەرەخ شېخى كۆيدۈرۈلۈپ، سەپەردىن كەلگۈچىنىڭ بېشىدىن ئايلاندۇرۇلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا يامان روھ، جىنلارنى ھەيدەپ، ئۇلارنىڭ ئۆيگە كىرىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆينىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇش. بەزى ئۇيغۇرلار ئادەتتە يېڭى تۇغۇتلۇق ئايال بار ئۆيلەرنىڭ ئىشىكىگە قىزىل لاتا ئېسىپ قويىدۇ (بۇ لاتا 40 كۈنگىچە ئېسىقلىق تۇرىدۇ). بۇ خىل ئادەت بەزى جايلاردا «ئىدە ئېسىش» (چىقىرىش) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كەڭلىكى 10 سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى 40 سانتىمېتر ئەتراپىدىكى قىزىل تاۋار (قىزىل رەخت) دىن كىچىك بايراقچە ياسىلىپ، ئۆينىڭ ئىشىكىگە ئېسىپ قويۇلىدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن ئۆيدە تۇغۇتلۇق ئايال بارلىقىنى،

ناتونۇش كىشلەرنىڭ كىرىشىگە بولمايدىغانلىقىنى ئىپادىلىسە، يەنە بىر تەرەپتىن قىزىل رەڭ ئوتقا سىمۋول قىلىنىپ، يامان روھلارنى قوغلايدۇ دېگەن مەقسەتنى ئىپادىلەيدۇ.

چىراغ يېقىش. بۇ ئۇيغۇر مازارلىرىدىكى مازار ئىگىسىگە چوقۇنۇشنىڭ بىر خىل شەكلى بولۇپ، مازارغا تاۋاپ قىلغۇچىلار ئىلاھلارنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىش ۋە شۇ ئارقىلىق ئۆز مەقسەتلىرىگە يېتىش ئۈچۈن، بىۋاسىتە ياكى شەيخ (مازارنى باشقۇرغۇچى) نىڭ ياردىمىدە بەلگىلەنگەن جايلارغا بېرىپ، پاختىدىن ئېشىپ ياسالغان پىلىكلەرنى سۇ مايغا چىلاپ چىراغ ياقىدۇ.

دېمەك، ئوت ئىلاھىغا چوقۇنۇش، ئۇنى ھۆرمەت قىلىش، ئۇنىڭدىن قورقۇش نەتىجىسىدە ئوتقا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن پەرھەزلەر شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇلارمۇ ئوت ئېتىقادچىلىقىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلاردا «ئوتقا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ»، «ئوتنى كۆچۈرسە يامان بولىدۇ» دېگەندەك بىر قاتار پەرھەزلەر ئۇلارنىڭ ئوت ئىلاھىغا بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەتتا ئوتۇن، كۈل قاتارلىقلارغا ئائىت پەرھەزلەرمۇ بار. مەسىلەن، كىشىلەر «كۈل تۆككەن يەرگە دەسسەسە يامان بولىدۇ» دەپ كۈلنى ئادەم، ھايۋانلار بارمايدىغان يىراق جايلارغا ئاپىرىپ كۆمۈۋېتىدۇ. بۇلارمۇ ئوتنى ئۇلۇغلاش ۋە ئوتقا چوقۇنۇشتىن كەلگەن ئىپتىدائىي قاراشلاردۇر.

ئۇيغۇرلاردىكى ئوتقا سېغىنىش، ئۇنىڭغا چوقۇنۇش، ئوتنى ئۇلۇغلاش ۋە ئۇنى ھۆرمەتلەش قاتارلىق ئادەتلەر خۇراپىي تۈس ئالغان بولۇپ، ئىسلام يېپىنچىسى ئاستىدىكى شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى، ئىپتىدائىي مەدەنىيەتنىڭ ساقىنىدىلىرى ھېسابلىنىدۇ[1].

دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش

دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئادىتىمۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇشتىن

---

[1] پەرھاد مۇھەممەد: «ئۇيغۇرلاردىكى ئوتقا چوقۇنۇش ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2004 ـ يىللىق 1 ـ سان، 54 ـ بەت.

ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ بىر مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېڭىدا دەل - دەرەخلەردىمۇ باشقا مەۋجۇداتقا ئوخشاش روھ بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا دەل - دەرەخلەرگە ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئادەتلەر بارلىققا كەلگەن، جۈملىدىن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى كەڭ ئومۇملاشقان، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ كېلىپ - چىقىشىنى دەرەخ بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن. «ئىدىقۇت قوچۇ خانلىقى تۆھپە مەڭگۈتېشى» دا مۇنداق بىر ئەپسانە خاتىرىلەنگەن: « ئۇيغۇرلار يۇرتىدا خېلىن دېگەن بىر تاغ بولۇپ، ئۇ يۇرتتىكى ئىككى دەريا ئەنە شۇ تاغنى مەنبە قىلغان. ئۇنىڭ بىرى توخۇسى دەرياسى، يەنە بىرى سولنگا (سېلىنگا) دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بىر كۈنى كەچتە ئاسماندىن دەرەخكە شولا چۈشۈپتۇ. ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى خەلقلەر ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇپتۇ. بۇ دەرەخ خۇددى ئادەم قورساق كۆتۈرگەندەك قورساق سېلىپ قاپتۇ، بۇ شولا دەرەخكە ئۇدا توققۇز ئاي، توققۇز كۈن چۈشكەندىن كېيىن ھېلىقى دەرەخنىڭ قورسىقى يېرىلىپتۇ. ئۇنىڭدىن بەش بالا چىقىپتۇ، بۇلارنىڭ ئەڭ كىچىكى ئەردەن بۆگۈ خاقان ئىكەن، قەددى - قامەتلىك ئىكەن، ئۇ خەلقنى ئايىنىتىپتۇ ۋە يۇرتنى گۈللەندۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئاقساقال بوپتۇ.»[1] بۇ خىل مەزمۇندىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر ئۇيغۇرلارغا ئائىت كۆپلىگەن تارىخىي مەنبەلەردە ئۇچرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش ۋە ئىلاھىيلاشتۇرۇش قەدىمكى دەۋرلەردە خەلقىمىز ئارىسىدا خېلى كەڭ ئەۋج ئالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھازىرمۇ قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدا ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنە شۇ قەدىمكى ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ تەسىرى بىلەن بەزى دەرەخلەرنى ئالاھىدە ئەتىۋارلاپ، ئۇنىڭغا سېغىنىش ئادىتى ساقلانماقتا.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پېرىخونلۇق ئادىتىدە، تۇغ باغلىغاندا ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر تال ئالما شېخى ئېسىپ قويۇلىدۇ. پېرىخوننىڭ قولىدىمۇ

---

[1] «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى، «مۇقەددىمە»، 12 - بەت.

ئالما شېخى بولىدۇ. چۈنكى، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادىدا ئالما «يامان روھ» لاردىن خالىي بولغان خاسىيەتلىك دەرەخ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا تەگسۇن، دەپ ئالما پوستى ياكى ئالما قېقى بىلەن ئىسرىق سالىدۇ.

ئۇيغۇرلار قېرى، يالغۇز دەرەخلەرنى تىلىسمىلىق دەرەخ دەپ قاراپ، كەسمەيدۇ، ھەتتا بۇنداق دەرەخلەرنىڭ يېنىدىن ئۆتۈشكە تۇغرا كەلگەندە، ئۇلاغلىق بولسا ئۇلاغدىن چۈشۈپ دۇئا قىلىش ئارقىلىق شۇ دەرەخكە بولغان ھۆرمىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

خەلقىمىز ئۇجمە دەرىخىگىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. كىشىلەر ئارىسىدا «ئۇجمە قويۇش ساۋابلىق» دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدە بولغاچقا، ھەربىر ئائىلىدە دېگۈدەك ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈش ئادەت بولۇپ كەلگەن. ئادەتتە ياشقا چوڭ كىشىلەر ئوتۇنىنىڭ ئۇۋۇقىنى ناننىڭ ئۇۋۇقى بىلەن باراۋەر دەپ قارايدۇ، بالا تۇغۇلۇپ 40 كۈنگە توشقاندا مەخسۇس مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ بۆشۈككە سېلىش ئادىتىنىڭ ئېتىنىڭ مەنبەسى ۋە پەيدا بولۇش سەۋەبى دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت قەدىمكى ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە دەل ـ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت مىساللار كۆپ تېپىلىدۇ.

تۈزنى ئۇلۇغلاش

ئوتنىڭ كەشپ قىلىنىشى بىلەن ئىنسانىيەت پىشىشق يېمەكلىكلەر دەۋرىگە قەدەم قويىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە يەنە ئىنسانلار تۈزدىن ئىبارەت بۇ تەبئىي ماددىنىڭ خاسىيىتىنى بايقىدى. تۈزنىڭ بايقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلۇشى ھەققىدە ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا خىلمۇخىل رىۋايەتلەرنىڭ پەيدا بولغىنىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ بۇ خاسىيەتلىك ماددىنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە مۇقەددەسلەشتۈرىدىغان قىزىقارلىق ئەپسانە ـ رىۋايەتلەر بارلىققا كەلگەن. بۇنداق ئەپسانە ـ رىۋايەتلەردە تۈزنىڭ بايقىلىشىنى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بىرىنچى ئوغلى ياپەسكە باغلاپ چۈشەندۈرىدۇ. قىسقىسى، تېخى تەبئىتنىڭ سىرىنى ئىلمىي ھالدا بىلىش

ئىمكانىيەتىگە ئېرىشمىگەن قەدىمكى ئىنسانلار تەبىئەتتىكى بارلىق نەرسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ ئىلاھىي تۈس بەرگىنىگە ئوخشاش، تۈزغىمۇ بىر خىل ئىلاھىي تۈس بېرىپ ئۇلۇغلىغان ۋە قەدىرلىگەن.

خەلقىمىز ئارىسىدىكى تۈزغا بولغان ئەقىدىنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇنىڭ ئىنسانلار تۇرمۇشىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدىغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئۇيغۇرلار تۈزنى تاماققا تەم كىرگۈزۈش ئۈچۈنلا ئىشلىتىپ قالماستىن، يەنە تۇرمۇشنىڭ باشقا تەرەپلىرىدىمۇ ئۇنىڭدىن كۆپ تەرەپلىمە پايدىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار باقما ھايۋانلارنىڭ يەم-خەشەكلىرىگىمۇ مۇۋاپىق مىقداردا تۈز ئارىلاشتۇرۇپ بېرىشكە ئادەتلەنگەن. شىنجاڭ چارۋىلىرىنىڭ گۆشىنىڭ تەملىك بولۇشى ئەنە شۇنىڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلار تۈز ئارقىلىق ئادەملەر ۋە ھايۋانلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنى داۋالاشنىڭ بىر يۇرۇش يەرلىك ئۇسۇللىرىنىمۇ ئىجاد قىلغان. ئادەتتە ماغدۇرسىز، كۆپ تەرلەيدىغان كىشىلەرگە تۈزنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. بەل ئاغرىقى، سانجىق، قورساق ئاغرىقى قاتارلىق سوغۇق يەلدىن پەيدا بولغان ئاغرىقلارغا شور تۈز پارچىلىرىنى ئوتتا قىزىتىپ لاتىغا ئوراپ، ئاغرىغان يەرگە تېڭىپ كېسەلنى ئاغرىق ئازابىدىن قۇتۇلدۇرىدىغان داۋالاش ئادەتلىرى كەڭ تارقالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بەزى تېرە كېسەللىكلىرىنى تۈز بىلەن داۋالاشتىن تاشقىرى، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىشتىھاسىنى ئېچىش، ھايۋانلاردىكى ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىمۇ تۈزدىن پايدىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار تۈزنىڭ ھەر خىل چىرتكۈچى مىكروبلارنى يوقىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، گۆش قۇرۇتۇش (سۇرلەش)، مېۋە قاقلىرىنى تەييارلاش، پەمىدۇر، لازا ۋە باشقا كۆكتاتلارنى قۇرۇتۇپ ساقلاش قاتارلىقلاردىمۇ تۈزغا تايىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كىشىلەرنى قاقشاتقان، بوزەك قىلغان ئائەھلىلەرنى، ۋاپاغا جاپا قىلىدىغان يۈزسىزلەرنى «تۈزكور قىلسۇن» دەپ قارغايدىغان ئادەت بار. قارغاش يۈزىسىدىن ئېيتىلىدىغان بۇ

تۇراقلىق ئىبارىگە تەۋزىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن. بۇ ئەقىدە ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تۇيى رەسىمىيەتلىرىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تۇي قىلغان قىز - يىگىتلەرنىڭ نىكاھى ئوقۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، يىگىت بىلەن قىزغا شاكراب (تۇز سۇيى) قا چىلانغان نان بۇردىسى يېگۈزۈلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، تۇز ئىككى ياشنىڭ مۇھەببىتىنى چىڭىتارمىش، ئائىلە تۇرمۇشى تەۋزى تەڭشەلگەن تاماقتەك لەززەتلىك بولارمىش.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇرلاردا تويدىن بۇرۇنقى «چوڭ چاي» دا قىز تەرەپكە ئىلىپ بېرىلىدىغان تويلۇق سوۋغا - سالاملىرى ئىچىدە تۇز بولۇشى شەرت قىلىنغان، تويى داستىخىنىنى ئاچىدىغان كىشىمۇ ئالدى بىلەن تۇزنى داستىخانغا تىزىپ گۈۋاھلىقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن باشقا سوۋغا - سالاملارنى تونۇشتۇرىدۇ. ئاتا - ئانىلار تويى قىلغان بالىلىرىنىڭ ئۆيىنى تۇنجى قېتىم مۇبارەكلەپ بارغاندىمۇ تۇز ئىلىپ بارىدۇ. بۇ ئادەتلەرنىڭ ھەممىسىگە تۇزنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت ئەقىدە سىڭگەن.

نانىنى ئۇلۇغلاش

ئۇيغۇر خەلقى نانىنى قەدىرلەيدۇ ۋە ئۇلۇغلايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، داستىخانغا چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى تېرىۋېلىپ ئاغزىغا سالىدۇ، چېچىلىپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى «يامان بولىدۇ» دەپ ھەرگىز دەسسىمەيدۇ. چېچىلغان نان ئۇۋاقلىرىنى كۆرسە تېرىۋېلىپ، ئادەم دەسسىمەيدىغان يەرگە قويۇپ قويىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، نانىنى ئۇلۇغلاشقا ئائىت خىلمۇخىل قاراشلار بار.

1. بىراۋ ئۇزاق يەرگە سەپەرگە چىقماقچى بولغاندا، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە باشقىلار ئۇنى ئۇزىتىپ ئۇنىڭغا ئاق يول تىلەيدۇ ۋە نان يوللۇق تۇتىدۇ؛ بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى ئادەتلىرىدىن بىرى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قارىشىچە، نان يۇمىلاق بولغىنى ئۈچۈن، ئۇ دىدارنىڭ تىمسالى. نان يوللۇق تۇتۇش «دىدار كۆرۈشۈش نېسىپ بولسۇن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

2. بىر ئادەم چۈشىدە نان چۈشىگەن بولسا، بۇنى ئايرىلىپ كەتكىلى ئۇزاق بولغان يېراقتىكى ئۇرۇق - تۇغقانلار يۈز كۆرۈشمىز، دەپ قارايدۇ.

3. تويى بولغان قىزنى يىگىتتىنكى ئۆيىگە كۆچۈرۈپ مېڭىش ئالدىدا قىز ئاتا - ئانىسى بىلەن خوشلىشىدۇ. ئاتا - ئانا قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ قىزنىڭ بەختلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ ھەمدە قىزنىڭ بېشىدىن نان، سۇپرا قاتارلىقلارنى ئۆرۈيدۇ.

4. ئۇيغۇرلار ھالقىلىق پەيتلەردە ئەڭ قاتتىق، ئەڭ ئىشەنچلىك قەسەم ئورنىدا «نان ئۇرسۇن»، «نان دەسسەپ بېرەي» دېگەن ئىبارىنى ئىشلىتىدۇ. بۇ خىل تۇراقلىق ئىبارىلەرنىڭ ھەممىسىدە نانىنى ئۇلۇغلاشتىن ئىبارەت مۇقەددەس ئەقىدە ئىپادىلەنگەن.

2. توتېم ئېتىقادى

ئۆرپ - ئادەتلەر بىر مىللەتنىڭ ئاساسلىق مىللىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، خېلى بىر قىسىم جانلىق ئادەتلەرنىڭ بىۋاستە توتېم ئېتىقادى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققانلىقىنى بايقايمىز[1]. شۇڭا، فرېئۇد: «قەدىمكى ۋە ھازىرقى دەۋرلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەتلىرىدە ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرىدە مەلۇم دەرىجىدە توتېم دەۋرىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان» دەپ كۆرسىتىدۇ[2].

قەدىمدە ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرى ئىچىدە توتېم ئېتىقادى بىرقەدەر زور سالماقنى ئىگىلىگەن بولۇپ، ئۇ داۋاملاشقان ۋاقتىنىڭ ئۇزاقلىقى، چېتىلىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى بىلەن كىشىنىكى

---

[1] ئەسئەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 2 - ئاي نەشرى، 291 - بەت.

[2] سىمگوند فرېئۇد (ئاۋستىرىيە): «توتېم ۋە پەرھىز»، 130 - بەت، جۇڭگو خەلق ئەدەبىيات-سەنئىتى نەشرىياتى 1989 - يىلى خەنزۇچە نەشرى (ئەسئەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، 291 - بەتتىكى نەقىل).

ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەت مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، سىستېمىلىشىشى جەريانىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغان.

بۆرە توتېمى

يازما مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگۈچى قەدىمكى ھەرقايسى ئۇرۇق، قەبىلىلەردە توتېم ئېتىقادى چۈشەنچىسى كەڭ تارقالغان. «ۋېبىنامە. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە: «ھۇن قىزى بىلەن بۆرىنىڭ ئالاقىسىدىن تەڭرىقۇت تۇغۇلغان» دېيىلىدۇ. «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى»دە: «تۈركلەرنىڭ بايرىقىغا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشى چۈشۈرۈلگەن، نۆكەرلەر فولى دەپ ئاتالغان. بۇ بۆرە دېگەنلىك، ئۇلار ئەسلىي بۆرىدىن تۇغۇلغان دېگەن سۆزدۇر، شۇڭا بۇ ئەسلىنى ئۇنتۇماسلىقنىڭ نىشانى قىلىنغان» دېيىلگەن. «يېڭى تاڭنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «ئوردىنىڭ ئىشكى ئالدىدىكى ياغاچقا ئالتۇن رەڭلىك بۆرە بېشىنىڭ رەسمى چۈشۈرۈلگەن تۇغ ئېسىلغان، ئۇلار شەرققە قاراپ ئولتۇرىدۇ»، «خاقان تەختكە ئولتۇرىدىغان چاغدا..... ئالدى بىلەن بۆرە بېشى تۇغىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئولتۇرىدۇ» دېيىلگەن. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئارخېئولوگلىرى تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدىن بىر بۇتخانا خارابىسىنى قازغاندا بىر كەمەر تېپىلغان، كەمەر توقىسىغا بىر چىشى بۆرىنى تۆت تۈرك ئوغۇل بالا ئېمىپ تۇرغان كۆرۈنۈش چۈشۈرۈلگەن؛ 1957 ـ يىلى تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئارخېئولوگى دورومجاسولو مىلادىيە 570 ـ يىلى تۈرك قاغانى مويۇنچۇرنىڭ ئورناتقان بىر ئابىدىسىنى تاپقان، مۇشۇ ئابىدىگە بىر كۆك ئانا بۆرىنى ئېمىپ تۇرغان بىر بالىنىڭ رەسمى ئويۇلغان. خەنزۇچە يازما ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرىغا ئائىت ئەپسانىلەردە بۆرىدىن ئادەم تۇغۇلغانلىقى، «ئاشىنا» ناملىق چىشى بۆرىنىڭ ئىسمىنى ئۇيغۇر ئۇرۇقلىرىدىن بىرى ئۆزىگە فامىلە قىلغانلىقى سۆزلەنگەن. «ئوغۇزنامە» دە كۆك تۈكلۈك، كۆك يالللق بىر ئەركەك بۆرىنىڭ قوشۇنغا يول باشلاپ ماڭغانلىقى، شۇنداقلا ئوغۇزخانىنىڭ «بۆرە بىزنىڭ بەلگىمىز بولسۇن»

دېگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىدا قۇرت (بۆرە) بەخت تەڭرىسىنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى بۆرە تۈركىي خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەڭ چوڭ توتېمى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەردە يىراق قەدىمكى دەۋرلەردىن تارتىپ ھازىرغا قەدەر بۆرە توتېمى بىلەن باغلانغان ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئىزچىل ساقلىنىپ كەلمەكتە. گەرچە ئۇلارنىڭ بېشىدىن قانچىلىك دىنىي ئېتىقادلار ئالماشقان، ئىلگىرىكى نۇرغۇنلىغان ئىپتىدائىي ئادەتلەر سۇسلاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۆرە توتېمى ئېتىقادى گويا بىر يوشۇرۇن كۆلەڭگىدەك ئۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدە ئىزچىل ساقلىنىپ كەلدى[1]. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆرە توتېم ئېتىقادىنىڭ تەسىرلىرى خېلى چوڭقۇر ساقلانغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرىدە بۆرىگە مۇناسىۋەتلىك قىسمىلىرى خېلى بار. ئۇيغۇرلار بۆرىنىڭ ئوشۇقىنى تۇمار ئورنىدا بويۇنلىرىغا ئېسىۋالىدۇ، بۆرىنىڭ چىشىنى ۋە تىلىنى تۇمار ئورنىدا بالىلىرىنىڭ چاپانلىرىنىڭ ياقىسىغا تىكىپ ساقلايدۇ، چارۋا مالىلىرى ئاۋۇمىغان ياكى ياخشى تۆل بەرمىگەندە مال قوتىنىدىن «بۆرىنى چاپتۇرىدۇ» (بۇ دېگەنلىك بۆرىنى قەستەن قوتانغا باشلاپ، چارۋا مالىلارنى سەگىتىدۇ ـ شاشلاشتۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چارۋىلارنىڭ كۆپىيىشى، تۆل بېرىشى كۆپ بولىدۇ).

ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرمۇ ئۇيغۇر قاتارلىق تۈركىي تىللىق مىللەتلەردە «بۆرە ئوشۇقىنى بوينىغا ئېسىۋالسا ئامەتلىك بولىدۇ» دەيدىغان ئادەت قارىشى مەۋجۇت بولۇش بىلەن بىرگە، بۆرە تەرىپىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن قوي گۆشىنى ھالاللاپ يېيىش ئادىتى ساقلىنىپ كەلمەكتە. ناھايىتى ئېنىقكى، گەرچە كېيىنكى مەزگىللەردە جۇغراپىيەلىك مۇھىت ۋە مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بۆرە توتېم ئېتىقادى

---

[1] ئەسئەت سۇلايمان: «ئۇيغۇر توتېم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 ـ يىلى 2 ـ ئاي نەشرى، 291 ـ ، 292 ـ بەتلەر.

سۇسلاشقان بولسمۇ، لېكىن تۇركىي تىللىق مىللەتلەرنىڭ ئېڭىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن بۆرە توتېم چۈشەنچىسى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى. تۇركىي تىللىق خەلقلەر كېيىن شامان، بۇددا، مانى ۋە ئىسلام دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان بولسمۇ، يەنىلا ئەڭ دەسلەپكى بۆرە توتېم ئېتىقادىنى سۇسلاشتۇرمىغان[1].

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۆرە قاتارلىق بەزى ھايۋانلارغا چوقۇنۇش ئېتىقادىدىن باشقا، يەنە بەزى قۇشلارغا سېغىنىش، ئېتىقاد قىلىش ئادەت چۈشەنچىسىمۇ بولغان. بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئاق قۇ، شۇڭقار، قارلىغاچ قاتارلىقلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە ئالاھىدە قۇش ھېسابلىناتتى. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ئۇۋچىلىقنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى قىلغان بولغاچقا، شۇڭقار، بۈركۈت، قارچىغا قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ ۋە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ؛ قارلىغاچنى «ئىنسانلارنى خەۋپ - خەتەردىن قۇتۇلدۇرغان ھايات‌لىق ئەلچىسى» دەپ قاراپ، «بۇرۇنىڭ بۇرۇنىسىدا يىلان دۇنيادا قايسى مەخلۇقنىڭ قېنى ئەڭ تاتلىق ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىشىنى پاشىغا ۋەزىپە قىپتۇ. پاشا دۇنيادىكى ھەممە مەخلۇقلارنىڭ قېنىنى تېتىپ چىقىپ، ئاخىرىدا ئادەمنىڭ قېنى ھەممىدىن تاتلىق ئىكەنلىكىنى بايقاپتۇ ھەم بۇ خەۋەرنى تېزدىن يىلانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئۇچۇپ كېتىۋاتسا، ئالدىغا قارلىغاچ ئۇچراپ قاپتۇ. قارلىغاچ ئەھۋالنى سورىغانىكەن، پاشا ھەممىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. قارلىغاچ ئىنسانلارغا كېلىدىغان بالا - قازانى ھېس قىلىپ، دەرھال پاشىنىڭ تىلىنى چوقۇۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن پاشا غىڭىلداپ، يىلانغا ھېچ نەرسە ئېيتىپ بېرەلمەپتۇ. شۇنداق قىلىپ ئىنسانلار يىلانلاردىن كېلىدىغان زور بالا - قازادىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ» دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ ھەمدە «قارلىغاچ ئۆلتۈرسە قولى تىترەيدىغان بولۇپ قالىدۇ» دېيىشىپ،

---

[1] ئۈمەرجان ئىمىن: «بۆرە توتېمى ھەققىدە ئىزدىنىش»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1993 - يىللىق 3 - سان، 24 - بەت.

قارلىغاچقا ئەقىدە قىلىدۇ. ئاشۇ ئەقىدە تۈپەيلى ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ پىشايۋان ـ ئايۋانلىرىغا قارلىغاچ ئۇۋا سالسا بەك خۇشال بولىدۇ، ھېچكىم ئۇنىڭغا چېقىلمايدۇ، تېخى «قارلىغاچ ئۇۋا تىزغان ئۆيگە بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئادەتلىرى

دىن ــ ئىنسانىيەت جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ كەلگەن. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە سىستېمىسىز، مەزمۇنى ئاددىي، مۇكەممەل بولمىغان، كۆپ خۇدالىق ئىستىخىيەلىك دىنلار بارلىققا كەلگەن بولسا، سىنىپىي جەمئىيەتكە كەلگەندە سىستېمىلىق، بىر پۈتۈن مەزمۇنغا ئىگە، ئىجتىمائىي خاھىشچانلىقى كۈچلۈك بولغان بىر خۇدالىق سۇنئىي دىنلار بارلىققا كەلدى. دىن ھامان كىشىلەرنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، مەنىۋى ئادىتى تۈسىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەنىۋى دۇنيادا شەكىللىنىدىغان ھەرقانداق بىر ئېتىقاد ھادىسىسى مۇئەييەن بىر دىنىي قاراشنىڭ ئىنكاسىدىن ئىبارەت.

قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ توتېم، شامان، زوروئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى، بۇددا دىنى، مانى دىنى، نېستۇرى (خرىستىيان دىنىنىڭ بىر مەزھىپى) دىنى ۋە ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغان. بۇ دىنلار ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا ئۆزۈكسىز يېڭىلىنىپ، ئۆزئارا ئورۇن بوشتىپ، تاشلىنىپ قېلىشتەك قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەن. بۇ دىنلار ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاستا ـ ئاستا يوقاتقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىشىلەرنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىغا ئايلىنىپ كەتكەن قالدۇق تەسىرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلدى.

بـۇ خـىل ئـەھـۋال ئـۇيغـۇرلار مەركەزلـىك ئولـتـۇراقـلاشقان، بـىرقەدەر چەت - ياقا، قاتنىشى قولايسىز، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى قويـۇق بـولمىغـان جـايلاردا ناھـايىتى روشـەن ئالاھـىدىلىك بـىلەن ئـۇچراپ تـۇرىدۇ. ئـۇيغـۇرلارنىڭ بـىر قـىسمى ھـازىر ئولتۇراقلاشـقان جـايلار مۇشۇنـداق ئـالاھىدە جـۇغراپىيـەلىك ئـورۇنغـا ئىگـە بېكـىنمە رايونلارنىڭ بـىرى بولـۇپ، بـۇ جـايلاردا قەدىمكى دىنلارنىڭ ھەر خـىل قـالـدۇق تـەسىرلىرى كـىشىلـەرنىڭ مـەھەللىۋى تۇرمۇشـىنىڭ، مىللـي ئـۆرپ - ئادەتىنىـڭ ئاساسـي مەزمـۇنى سـۈپىتىدە ھـازىرغىچە مەۋجـۇت بولماقتا.

تۆۋەنـدە ئۇيغۇرلارنـىڭ دىنـي ئېتىقـادى ۋە دىنـي ئېتىقـاد ئادەتلىرىنىڭ ئىجتىمائي تۇرمۇشتىكى قالدۇق تەسىرلىرىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1. شامان دىنى

شامان دىنى ئىنسانلار جەمئىيىتى ئۇرۇقداشلىق دەۋرىـگە كىرگەنـدىن كېيىن، ئىپتىدائي دىنلارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنى «ئىستىخىيەلىك دىـن» دىـن «سـۈنئي دىـن» غـا ئۆتـۈش مەزگىلـىدە پەيـدا بولغـان ئـىپتىدائـي دىنىـڭ بـىر خـىل يـۇقـىرى شـەكلى. ئـۇ كـۆپ تەڭرىلىـك دىـن بولـۇپ، ئۇيغۇرلارنـىڭ قەدىمكـى ئەجـدادلىرى ئۇنىڭغـا ئېتىقـاد قىلغان.

شـامان دىنـى پۈتـۈن ئـالەمنى ئەرش (ئاسـمان)، زېمـىن (يەر)، تەھتىئەسـرا (يەر ئاسـتى) دىـن ئىبـارەت ئـۈچ قـىسمغا بۆلـۈپ، بـۇ ئـۈچ قىسمدا پەرىشتىلەر، ئىنسانلار، جىن - شايـاتۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل قوۋم ياشايدۇ دەپ قارايدۇ. باخشىلار ئىنسانلار بىلەن جىن - شايـاتۇنلار ئوتتۇرىسىدا يۈرۈپ، پەرىشتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنسانلارنى يـۆلەپ، جىن - شايـاتۇنلارنى يوقىتىدىغان ساخاۋەت ئەلچـىسى دەپىلىـدۇ. ئۇنىـڭ ئاساسـي ۋەزىپىـسى ئۇرۇقلارنـىڭ (ھەرقايـسى ئۇرۇقلارنـىڭ ئـۆز ئالـدىغا باخشى، داخـان، پېرىخونلىرى بولغـان) دۇئـا - تەلەپ، نەزىـر - چـىراغ

مۇراسىملىرىنى باشقۇرۇش، «ئىلاھنىڭ ئىرادىسى» نى كىشىلەرگە يەتكۈزۈش، ئىلاھىتىن ئۇرۇق (قەبىلە) ئەزالىرىنىڭ ئامانلىقى ۋە سالامەتلىكىنى تىلەش، ئۆز ئۇرۇقىنى ئۇچۇن ئىلاھ ۋە ئەجدادلاردىن مەدەت تىلەش، ئۇرۇق ئەزالىرىنىڭ كېسىلىنى داۋالاش، ئۇرۇق ئەزالىرىغا پەرزەنت تىلەش، مول ھوسۇل ئېلىش ئۇچۇن دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولغان. بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇيغۇرلار كېيىنكى چاغلاردا شامان دىنىدىن باشقا، زورو ئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك)، بۇددا، مانى، خرىستىيان ۋە ئىسلام دىنلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئاشۇ دىنلارنىڭ ئەقىدە-ئەھكاملىرى قاتارىدا شامان دىنىنىڭ ئەقىدە ـ ئېتىقادىمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ كەلدى.

بۇ دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەقىدە-ئادەتلىرى ئاساسلىقى پېرە ئويناپ كېسەل داۋالاش، ئىسرىق سېلىش، نۆكچە قاداش، پال ئېچىش، رەممالللىق قىلىش، ھورداش، ئەملەش، ئوت كۆچۈرۈش، قان چېكىش، تېرىگە ئېلىش، ئۇچۇقداش (تەرلىتىش)، ياندۇرۇش، ئاۋاق ئېشى ئېتىش، چاچراتقۇ سېلىش، تۇمار پۈتۈش، ئەجدادلارغا چوقۇنۇش (ياغ پۈرىتىش)، ئىسىستقۇ ـ سوۋۇتقۇ قىلىش (جادۇ قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، كۆچۈرۈش (قورچاق ياساپ يول بويىغا قويۇپ قويۇش ئارقىلىق كىچىك بالىلاردىكى كېسەللەر كۆچۈرۈلىدۇ) قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئادەتلەر ھازىرمۇ قەشقەرنىڭ بەزى جايلىرىدا كەڭ تارقالغان. بۇلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردا قاراڭغۇ ئۆڭكۇر، ئېگىز چوققىلارنى «ئىلاھىي ماكان»؛ يالغۇز دەرەخ، ئەسكى خارابىلەرنى «جىن ـ شايتانلارنىڭ ئۇۋىسى» دەپ قاراش؛ چوڭلار ئۇخلىغاندا ياستۇق (تەكىيە) ئاستىغا، كىچىك بالىلارنىڭ بۆشۈكى ئاستىغا «قارا باسمايدۇ» دەپ، پىچاق قاتارلىق تىغلىق ئەسۋابلارنى قويۇش، چوڭ دەرەخلەرنى ئۇلۇغلاش، مازارلارغا (قەبرە بېشىغا) دەرەخ تىكىش، قەبرە بېشىغا ئالىيېشىل لاتا ۋە بايراقلارنى تۇغ ـ ئەلەم قىلىپ باغلاش، كالا ـ قوتاز، قوچقار مۈڭگۈزلىرىنى ئېسىش قاتارلىق ئادەتلەر

ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. «پېرە ئويناپ كېسەل داۋالاش» مەكتەت قاتارلىق چەت ـ ياقا جايلاردىكى ئومۇمىي ئەھۋال بولۇپ، ئۇنىڭ جەريانى كىشىلەرگە بەك تونۇش.

شامان دىنىدا ئايالالار ئوبرازى ئالاھىدە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، ئايال ئىلاھى «ئومماي» ئانا تەڭرى ياكى ئايال پەرىشتە سۈپىتىدە ئىنتايىن مۇقەددەس ئورۇندا تۇرىدۇ. مەكتتە ھېلىمۇ ئايالالارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ سورۇننىڭ تۆرىگە باشلايدۇ، مېھمانداردىن ئۆيگە ئاۋۋال ئايالالار كىرىدۇ، مەشرەپ ـ مۇقاملاردا ئەر ـ ئايال ئوخشاش، باراۋەر ئۇسسۇل ئوينايدۇ.

پېرە ئويناش

پېرە ئويناش شامان دىنىدىكى ئېتىقاد ئادەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «پېرە ئويناپ كېسەل داۋالاش» شەكلىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

شامان ئەقىدىسىدە پۈتۈن ئالەمنى ئەرش (ئاسمان)، زېمىن (يەر)، تەھتىئەسىرا (يەر ئاستى) دىن ئىبارەت ئۈچ قىسمغا بۆلۈپ، بۇ ئۈچ قىسمدا پەرىشتىلەر، ئىنسانلار، جىن ـ شاياتۇنلاردىن ئىبارەت ئۈچ خىل قووم ياشايدۇ دەپ قارايدۇ. باخشىلار ئىنسانلار بىلەن جىن ـ شاياتۇنلار ئوتتۇرىسىدا يۈرۈپ، پەرىشتىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن ئالدىنقىسىنى يۆلەپ، كېيىنكىسىنى يوقىتىدىغان ساخاۋەت ئەلچىسى دېيىلىدۇ. ئۇلار قەدىمكى كىشىلەرنىڭ كېسەل بولۇپ قالغانىدا جىن چاپلاشتى دەپ قارايدىغان ئاددىي ئېڭىدىن پايدىلىنىپ ئەرۋاھلارنى قارغاپ، نۇرانە پەرىشتىلەرنى مەدھىيەلەپ ۋە ياردەمگە چاقىرىپ، ئەپسۇن ئارقىلىق ئوت چېچىپ سېھىرگەرلىك قىلىدۇ. ئۇسسۇل ئويناپ، كىشىلەرنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىقلىرىنى سۆزلەيدۇ، چۈشكە تەبىر بېرىدۇ، رەممالىق، مۇنەججىملىك قىلىدۇ. گېپى راست چىقسا، كارامىتىنى كۆككە كۆتۈرىدۇ، يالغان چىقسا، «كېسەل كىشىنىڭ ئالۋاستىسى جاھىلكەن» ياكى «گېپىمگە شەك كەلتۈرگىنىڭلار ئۈچۈن شۇنداق بولدى» دېۋالىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ كېسەل ساقايتىش ھۈنەرلىرى بەزىدە نەتىجىگىمۇ ئېرىشىپ

قالىدۇ[1].

«پىرە ئويناپ كېسەل داۋالاش» تا باش باخشى (پىرىخون، داخان) ۋە ئۇنىڭ جەللىڭارە (داپچى) شاگىرتلىرى قاتار ئولتۇرۇشقان، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا نۆكچە يېقىلىپ، كېسەل كىشىنىڭ تۇغقانلىرى ئولتۇرۇشقان بولىدۇ. باش باخشى قاچىدىكى ياغقا پىلتە كىرگۈزۈپ، چىراغ ياققاندىن كېيىن، يەنە بىر قاچىدىكى سۇغا ئايەت ئوقۇپ دەمسىدە قىلىدۇ ۋە كېسەل كىشىگە پۈركۈيدۇ. ئۇ قولىدا يامان روھلارنى قوغلايدىغان تاياق (بەزىلىرىدە ئېشىلگەن لاتا قامچىلارمۇ تۇتۇلىدۇ) ياكى بىر تۇتام سۆگەت شوپۇڭى تۇتقان ھالدا ئەپسۇننى باشلايدۇ، شاگىرتلىرى داپلىرىنى چالىدۇ، ئارقىدىن پىرە مۇناجىتىنى ئوقۇپ، كېسەل كىشىنى تۇغ ئەتراپىنى چۆرگۈلەشكە سالىدۇ، قوشاقلارنى ئاھاڭغا كەلتۈرۈپ ئوقۇشقا باشلايدۇ. باش باخشى ئارىلاپ قولىدىكى نەرسە بىلەن تۇغ ئەتراپىنى چۆرگۈلەۋاتقان كېسەل كىشىنى ئۇرۇپ ـ ئۇرۇپ قويىدۇ. باخشىلارنىڭ جەرىسى تازا يۇقىرى كۆتۈرۈلگەندە كېسەل كىشى «ھوشسىزلىنىپ يېقىلىپ چۈشىدۇ.» بۇنىڭ بىلەن باخشىلار ئوقۇشتىن توختايدۇ. باش باخشى يالاڭ ئاياغ پۇتى بىلەن كەتمەندىكى چوغقا ياكى قىزىق كەتمەنگە دەسسەپ كىشىلەرنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرىدۇ. كېسەل كىشىمۇ «روھلىنىپ»، ساقايغاندەك ھالەتكە كېلىدۇ[2].

2. بۇددا دىنى

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن 5 ــ 6 ئەسىر بۇرۇن شىمالىي ھىندىستاندا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ئىجادچىسى گوئاتاما (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى تەخمىنەن 565 ــ 485ـ يىللار) بولۇپ، بۇددىستلار ئۇنى ساكيامۇنى («ساكيا قەبىلىسىنىڭ پەيغەمبىرى» دېگەن مەنىدە) دەپ

---

[1] مۇختار قادىر: «‹پىرە ئويناپ داۋالاش› نىڭ سىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى». 1996 ـ يىللىق 4 ـ سان، 92 ـ بەت.

[2] ئادىل مۇھەممەت تۇرۇن: «قەدىمكى دىنلارنىڭ مەكىت رايونىدىكى قالدۇق تەسىرلىرى»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2001 ـ يىللىق 4 ـ سان، 71 ـ بەت.

ئاتايدۇ. بۇددا دىنىنىڭ دىنىي كالامى «نوم» دەپىلىدۇ. بۇ دىنىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ئادەمنىڭ تۇغۇلۇشى، قېرىشى، كېسەل بولۇپ ئۆلۈشى ئازاب دەپمەكتۇر؛ ئازابنىڭ مەنبەسى تۇرلۇك ئارزۇ - ھەۋەس. بارلىق ئارزۇ- ھەۋەسنى يوقاتقاندىلا، ئادەتن تۇغۇلۇش - ئۆلۈش بولمايدىغان مەنزىلگە يەتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، تائەت- ئىبادەت قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا راھەت - پاراغەت دۇنياسىغا يەتكىلى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت.

بۇددا دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 1 - ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ، ئازغىنە كەم 1500 يىلدەك مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىدە پارلاق بىر سەھىپە ئاچقان. تارىم ئويمانلىقىنى مەركەز قىلغان بۇ رايوندا بۇددا دىنىنىڭ تارىخ گۈللەپ، تەرەققىي قىلغان بىرقانچە مەركىزى بارلىققا كەلگەن. بۇددا ئەقىدىلىرىنىڭ تۇرلۇك شەكىللىرى خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. بىراق، بۇ دىنىنىڭ بىر قىسىم جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قالدۇق تەسىرلىرىنى بەك روشەن دەپ كەتكىلى بولمايدۇ ھەم ئانچە كۆپ ئۇچراپ كەتمەيدۇ. بۇ ئېھتىمال بۇ بىر قىسىم جايلارنىڭ قەدىمكى يېپەك يولى بويىدىن يىراق بولغانلىقى، جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ مۇرەككەپ ھەم ئالاھىدە بولغانلىقىدىن بولسا كېرەك؛ يەنە بىر جەھەتتىن ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك. شۇنداقتىمۇ ھازىر ئۇيغۇرلاردا بۇ دىنىنىڭ بىر قىسىم ئەقىدە - ئادەتلىرىنى يەنىلا كۆرۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، يالغۇز مەھەللە، يالغۇز دەرەخلەرنى ئىلاھىيلاشتۇرۇپ ھېيىقىدىغان، پۇتى يوغان ئاياللارنى كەمسىتىدىغان، قومۇش ئۆسكەن جاينى يامان كۆرۈپ تاشلاپ كېتىدىغان، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا نۆكچە يېقىپ قويىدىغان، دائىم ياغ پۈرتىپ تۇرىدىغان ئادەتلەر ھېلىمۇ بار.

3. زوروئاستىر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى

بۇ دىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4- ئەسىردە زوروئاستىر تەرىپىدىن

قەدىمكى پېرسىيە (ئىران) نىڭ شەرقىدىكى داسا دېگەن جايدا (بۈگۈنكى ئافغانستاننىڭ بارخا ئەتراپىدا) ئىجاد قىلىنغان. پېرسىيەنىڭ قەدىمكى دىنىي كىتابى «ئاۋېستا» نى بىردىنبىر مۇقەددەس كىتاب دەپ قارىغان بۇ دىننىڭ ماھىيىتى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق تەلىماتى بولغانلىقى ھەمدە ئۆز مۇخلىسلىرىدىن ياخشىلىق ئىلاھىغا سەمىمىي ئېتىقاد قىلىشنى، يىرتقۇچ ھايۋان، زەھەرلىك يىلانلارنى يوقىتىشنى، مال - چارۋا قىلىشنى، زىرائەت، ئوت - چۆپ تېرىشنى، باغبارلىق قىلىشنى، قۇرغاق رايونلاردا سۇ قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەلەپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن تېزلا قوبۇل قىلىنغان.

زوروئاستېر دىنى مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 4- ئەسىردە غەربىي يۇرتقا- شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرىپ، مىلادىيە 10- ئەسىرگىچە 1000 يىلدىن ئارتۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە قوچۇ (تۇرپان)، ئاگنى (قاراشەھەر)، سۇلى (قەشقەر)، ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ئاتەشپەرەسلەر ئوتنى ياخشىلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارىغاچقا، زوروئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى ئېتىقادچىلىرى ئارىسىدا ئوتنى ئۇلۇغلاش، ئوتقا چوقۇنۇش ئادەتلىرى ئۈزاققىچە ساقلانغان. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئاتەشپەرەسلىك دىنىنىڭ ئېتىقاد- ئادەتلىرى كەڭ ساقلانغان. مەسىلەن، قاپاق كۆيدۈرۈش (قاپاق كۆيدۈرۈپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىش)، ئىسرىق سېلىش، يېڭى كېلىننى ئوتتىن ئاتلىتىپ، ئوتنىڭ چۆرىسىنى ئايلاندۇرۇش (بۇ گەرچە شامان دىنىنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى بولسىمۇ، بىراق زوروئاستېر دىنى تارقالغاندىن كېيىن تېخىمۇ بېيىپ، كۈچلىنىپ بارغان)، نۆۋكچە ياندۇرۇش، قەبرە بېشىغا چىراغ يېقىش، سۇخلاش، ئوتلاپ قېقىش (بىر تۇتام قومۇشقا ئوت يېقىپ، ئاغرىق بالا ئۈستىدىن ئۆرۈپ - چۆرۈش)، زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش، ئىشتانىسىز ئوت ئالدىدا ئولتۇرماسلىق، دولان مەشرەپ - مۇقام سورۇنلىرىدا ئاغزىدىن ئوت پۈركۈش، ئوت يېقىلغان چىراغنى بېشىغا ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق ئادەتلەر ھېلىمۇ مەۋجۇت.

4. مانى دىنى

مانى ۋە خرىستيان (نېستۇرى) دىنلرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا تارقالغان ۋاقتى بىرقەدەر ئۇزاق ھەم مەركەزلىك بولۇپ، بۇ دىنلار مەلۇم سىياسىي ئىستەك ھەم ئىقتىسادىي ئېھتىياج قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن تارقالغان ھەم بىر مەزگىل دەۋر سۈرگەن. بىراق، ئومۇمىي ئەھۋال شۇكى، بۇ دىن كەڭ ئاساسنى شەكىللەندۈرەلمىگەن ۋە ئانچە چوڭقۇر يىلتىز تارتالمىغان. ئەمما، خەلقنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇن كېلىپ، ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە بۇ دىنلارنىڭمۇ قىسمەن تەسىرلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مانى دىنى ئەقىدىلىرىدىن يورۇقلۇقنى ئۇلۇغلاش، ئاي، كۈن كۆيسە ياكى تۇتۇلسا نەزىر قىلىپ، دۇئا - تەكبىر ئېيتىپ، ئاي، كۈننىڭ تېزرەك ئەسلىگە كېلىشىنى تىلەش؛ پەرزەنتلىرىگە ئىسىم قويغاندا ئاي، كۈن، يۇلتۇز نامىنى ياكى ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىنغان ئىسىملارنى قويۇش قاتارلىقلار ساقلانغان.

5. ئىسلام دىنى

ئىسلام دىنى مىلادىيە 610 ــ 632- يىللاردا ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ مەككە شەھىرىدە بارلىققا كېلىپ، مۇھەممەد پەيغەمبەر تەرىپىدىن كۆچلۈك تەرەققىياتقا ئېرىشتۇرۇلگەن. 10- ئەسىردە شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن بولۇپ، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قەشقەردە تۇنجى بولۇپ ئۇنى دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىسلام دىنى ئىلگىرى - كېيىن خوتەن ۋە تەكلىماكانىڭ جەنۇبى، شىمالى ھەمدە شەرقىدىكى جايلارغا كەڭ تارقىلىپ ئومۇملاشقان.

ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىگە

يېڭىلىنىش ئېلىپ كەلدى، يەنى بۇ دىن 1000 يىلدىن ئارتۇق جەريانىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاڭ ـ ئېتىقادىدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈپ، شىنجاڭدىكى دىنلار ئىچىدە تارقىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ، تەسىرى ئەڭ چوڭ، ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئەڭ كۆپ بولغان دىنغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى كۆپ سانلىق ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئىسلام دىنىنىڭ ئىمان، ئىبادەت، ئېھسانىدىن ئىبارەت ئاساسىي ئەقىدىسىگە؛ ئىسلام دىنىدىكى ئاللاغا ئىشىنىش، پەرىشتىلەرگە ئىشىنىش، ئاللانىڭ كالامىغا ئىشىنىش، ئاللانىڭ ئەلچىسىگە ئىشىنىش، قىيامەتكە ئىشىنىش قاتارلىق ئېتىقادلارغا؛ ئىمان ئېيتىش، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە ـ زاكات بېرىش، ھەج قىلىش قاتارلىق پەرزلەرگە ئەمەل قىلىدۇ. ئىسلام دىنىدىكى روزا ھېيت، قۇربان ھېيت، مەۋلۇت، قەدىر كېچىسى ۋە بارات، مېراج قاتارلىق بايرام ۋە خاتىرە كۈنلىرىنى مۇناسىپ پائالىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس كىتابى «قۇرئان» ۋە ھەدىسلەرنى ئوقۇيدۇ، تويي قىلغاندا موللىلارغا نىكاھ ئوقۇتىدۇ، ئوغۇل بالىلارنى خەتنە قىلدۇرىدۇ، بالىلارغا ئىسىم قويغاندا قۇلىقىغا ئەزان توۋلايدۇ، ئادەم ئۆلگەندە مېيىت نامىزى ئوقۇيدۇ؛ تاماقتىن كېيىن دۇئا قىلىدۇ. ئاز سانىدىكى بىر قىسىم كىشىلەردە مازارنى تاۋاپ قىلىدىغان، مازارنى ئۇلۇغلاپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدىغان، زىكىر قىلىدىغان، ھاپىزلىق، ۋائىزلىق، بۇۋىلىك قىلىدىغان ئادەتلەرمۇ مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنىدىكى يالغانچىلىق قىلماسلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، يېتىم بالىلارنىڭ بېشىنى سىيلاش، ھاراق ئىچمەسلىك، تاماكا چەكمەسلىك، ئوغرىلىق قىلماسلىق، زىنا قىلماسلىق، ھارامنى يېمەسلىك قاتارلىق ئەخلاق ئۆلچەملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە. بىراق، شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە ئىدېئولوگىيەسىدە بۇ دىنغا خاس چوڭقۇر ئەقىدە ـ ئادەت بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىز يۇقىرىدا

كۆرۈپ ئۆتكەنـدەك، ئـسلام دىنـىدىن ئـاۋۋال ئۇيغـۇرلار ئېتىقـاد قىلغـان دىنلارنىڭ تەسىرىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن، ھەتتا بەزى ئېتىقاد ـ ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئايلىنىپ كەتكەن بولغاچقا، ئـۇ ئـسلام دىنىنىڭ ئەقىدە ـ ئـادەتلىرى بىـلەن يۇغۇرۇلـۇپ، بىـرگە مەۋجـۇت بولـۇپ كەلـدى ھەمـدە نۇرغـۇن تەرەپلەردە ئۆزئارا قوشۇلۇپ، بىر ـ بىرىنـى تولـۇقلاپ بـاردى. شۇڭلاشقا، ئۇيغۇرلارنىـڭ ھـازىرقى ئىجتىمـائىي تۇرمۇشـىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقـان ئەقىدە ـ ئېتىقاد ئـادەتلىرى ۋە بىـر قىسىم مىللىـي ئـۆرپ ـ ئادەتلەرنىـڭ قايـسى دىنىنـىڭ ئىكەنلىكىنـى ئـايرىۋالغىلى بولمايـدىغان ھـالەت شـەكىللەندى. ھـالبۇكى، مەكـىت قاتـارلىق رايـونلار ئۆزىنىـڭ ئالاھىـدە جۇغراپىيەلىك ئورنى بىلەن پۈتكۈل ئۇيغـۇر جەمئىيىتىـدە ھـازىر مەۋجـۇت بولغان ئىجتىمائىي ھالەتتىن باشقا، قەدىمكى دىنلارنىـڭ ئـۆزىگە خـاس ئېتىقاد ـ ئـادەتلىرى، ئەقىـدە ـ ئەھكـاملىرىنى ناھـايىتى روشـەن ساقلاپ كەلمەكتە[1].

ئىسلام دىنىغا ئائىت ئېتىقاد ئادەتلىرى

جۇمە نامىزى: مۇسۇلمانلاردا، جۇملىدىن ئۇيغۇرلاردىمۇ جۇمە كۈنى ئارام ئـېلىش ئـادەت بولـۇپ قالغاچقـا، شـۇ كـۈنى ھـۈنەرۋەن ـ كاسـىپ، تىجارەتچى ۋە باشقىلار ئـۆز ئىشىنى توختىتىـدۇ. ھەرقايـسى مەھەللىنىـڭ كىچىـك مەسـچىتىنىڭ جامـائىتى چـوڭ جامەگە يىغىلىـپ جـۇمە نـامىزى ئوقۇيـدۇ. بىـر ھەپـتە ئـۆز ئىـشى بىـلەن بولـۇپ بىـر ـ بىـرى بىـلەن يـۈز كۆرۈشمىگەن ئادەملەر مۇشۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق بىـر ـ بىـرى بىـلەن يـۈز كۆرۈشـىدۇ. شـۇنداق بـولغىنى ئۈچـۈن، جـۇمە كـۈنى يـول (سـەپەر) غـا چىقمايدۇ. مۇسۇلمانلار جۇمەنى ئۇلۇغ بىلگىنى ئۈچـۈن، بىـراۋ شـۇ كـۈنى ۋاپات بولسا ياكى يەرلىككە قويۇلسا ناھـايىتى خۇشـال بولۇشـىدۇ. جـۇمە نامىزىغا كېلىدىغان جامائەت كۆپ بولغىنى ئۈچـۈن، ۋاپـات بولغۇچىنىـڭ

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «قەدىمكى دىنلارنىـڭ مەكـىت رايونىـدىكى قالدۇق تەسـىرلىرى»، «قەشـقەر پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2001 ـ يىللىق 4 ـ سان، 70 ـ، 74 ـ بەتلەر.

مېيىت نامىزى جامەدە ئوقۇلىدۇ. ھازىرلار «ناماز تاپتى» دەپ، خۇرسەن بولۇشىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ياش كېلىنلەر جۇمە كۈنى ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆيىگە يا ئۇلاغلىق، يا ھارۋا بىلەن جۇمەلەپ بېرىپ ئاتا-ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىدۇ.

مەۋلۇت ئوقۇش: ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ ھېيىت - بايرام مۇراسىلىرىمۇ بىزگە سىڭىپ كىردى. ئەنە شۇنداق دىنىي مۇراسىملارنىڭ بىرى مەۋلۇت ئوقۇش مۇراسىمىدۇر. ئادەتتە ھەر يىلى رەبىئۇل ئەۋۋەل ئېيى (ئىسلام كالېندارىدا 3- ئاي) نىڭ 12- كۈنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ، بۇ خاتىرە كۈنىگە بېغىشلاپ «مەۋلۇت مۇراسىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆيىگە يىغىلىپ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئائىسى ئامىنەنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا - تىلاۋەت، خەير - ساخاۋەت قىلىدۇ. شائىرلار پەيغەمبەرلەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە نامىلىرىنى ئوقۇيدۇ، ھاپىزلار جەم بولۇپ ھۆكمەت ئېيتىدۇ.

رەبىئۇل ئەۋۋەل ئېيى ئادەتتە «مەۋلۇت ئېيى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مۇشۇ ئاي ئىچىدە بەزى ئائىلىلەردە مەخسۇس مەۋلۇتچى مولللارنى چاقىرىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن «مەۋلۇت چېيى» ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇراسىم ئۇچۇن ئلاھىدە داستىخان تەييارلاپ، پوشكال، قەنت - گېزەك ۋە مېۋە - چېۋىلەرنى تىزىدۇ ھەمدە بىر تەخسىگە ئەتىر چېچىلغان يېڭى پاختا پارچىلىرىنى تىزىپ قويىدۇ. مولللار مەۋلۇت ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ھەممە كىشى دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ. مەۋلۇتقا قاتناشقان ھەربىر كىشى دەستە قىلىنغان پاختا پارچىلىرىنى بىر تالدىن ئېلىپ پۈرايدۇ ۋە ئاۋايلاپ خاس يانچۇقلىرىغا سېلىۋالىدۇ، داستىخاندىكى قەنت - گېزەكلەردىنمۇ ئىككى - ئۈچ تالدىن ئېلىشىدۇ. ئۆيلىرىگە قايتقاندىن كېيىن بالىچاقلىرىغا بۇ خاسىيەتلىك دەستىنى ئۇلەشتۇرۇپ بېرىدۇ.

مەۋلۇت ئوقۇغان مولللارنى چاقىرغۇچى كىشى مەۋلۇتنىڭ خاتىرىسى سۈپىتىدە پۇل ياكى باشقا سوۋغا - سالاملار بىلەن ئۇزىتىدۇ. مەۋلۇت ئوقۇش بىر خىل دىنىي ئادەت بولۇپ، ئۇنى ھەممە كىشىنىڭ

ئۆتكۈزۈشى شەرت ئەمەس.

بارات كېچىسى: بۇ دىنىي مۇراسىم ھەر يىلى رامىزان ئېيىدىن ئىلگىرى (شەبانىڭ 17 - كۈنى كېچىسى) ئۆتكۈزۈلىدۇ، شۇڭا ئۇ «بارائەت كېچىسى» ياكى خەلقنىڭ جانلىق تىلىدا «بارات كېچىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كۈنى كىشىلەر ئۆيى - ئۆيىدىن ياغلىق قاپاق، قوغاچ (تېرەك دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى سويۇۋېلىپ، كاناي شەكلىدە قۇرۇتۇلغان يېقىلغۇ) لاردىن يېقىلغان مەشئەللەرنى كۆتۈرۈپ، قەبرىستانلىقلارغا توپلىنىپ ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ، مۇقام ۋە ھۆكمەتلەرنى ئوقۇپ ساما سالىدۇ. ھېكايە - چۆچەك ۋە قىسسە ئېيتىشىدۇ، شۇنداقلا مەھەللىدىكى ياشلار - بالىلار جەم بولۇپ، ياغلىق قاپاقنى ئۇزۇن بادرىنىڭ ئۇچىغا بېكىتىپ، مەسچىتنىڭ ئۆگزىسى ياكى مەھەللىدىكى ھەممە كىشى كۆرەلەيدىغان ئېگىزلىككە چىقىپ مەشئەل يېقىپ:

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ،
قازانغا ياغ قۇيدۇڭلارمۇ؟

دەپ باشلىنىدىغان «بارات قوشقى» نى يۇقىرى ئاۋازدا ئۆزىگە خاس ئاھاڭى بىلەن توۋلاپ ھەممە كىشىنى بارات كېچىسىنىڭ كىرگەنلىكىدىن خەۋەردار قىلىدۇ. بۇنى «ۋەششەمسى توۋلاش» دەپ ئاتايدۇ. «ۋەششەمسى» توۋلىغانلارغا كىشىلەر ئۆيلىرىدىن پىشۇرۇلغان پوشكال-قۇيماقلارنى ھەدىيە قىلىشىدۇ. بارات كېچىسى ئەرۋاھلارنى يوقلاش مۇراسىمى بولۇپ، كونا بارات، يېڭى بارات دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. بۇرۇن ئۆلۈپ كەتكەن ئەجدادلارنىڭ روھىغا سېغىنىش كونا بارات، شۇ يىل ئىچىدە ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى يوقلاش يېڭى بارات دېيىلىدۇ.

بارات كېچىسى گەرچە دىنىي مۇراسىم دەپ قارالسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەزمۇنىغا «ئەجدادلار روھىغا سېغىنىش»تىن ئىبارەت ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ روھى سىڭگەن.

ئىددەت: ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن ئايالنىڭ ھامىلدارلىقى ئېنىقلانغۇچە شەرئىتتە ئەرگە تېگىش مەنئى قىلىنغان 100 كۈنلۈك

مۇددەت ئىددەت تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەردىن ئاجرىغان ياكى ئېرى ئۆلگەن بىر ئايال شەرئىتكە ئاساسەن 100 كۈن ئىددەت تۇتۇشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر بىر ئايال شەرئىتنىڭ بۇ قائىدىسىگە رىئايە قىلماي ئەرگە تەگسە، قورساقتىكى بالىنىڭ ئاۋۋالقى ئەردىن ياكى كېيىنكى ئەردىن ئىكەنلىكىنى ئايرىش قىيىن بولىدۇ. بۇنى پەقەت ئىددەت ئارقىلىقلا ئېنىقلىغىلى بولىدۇ. ئىددەت كۆرۈنۈشتە خۇراپىي ئادەتتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن مەلۇم قانۇنىي ۋە ئىلمىي ئاساسقا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلقى شەرئىتنىڭ بۇ قائىدىسىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ كەلگەن ۋە ئىددەت تۇتۇشنى ئادەت قىلغان.

غۇسۇل: مۇسۇلمانلاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلاردا ناماز ئوقۇش ئۈچۈن بەدەننىڭ پاك بولۇشى، كىيىم ـ كېچەكنىڭ پاك بولۇشى ۋە ناماز ئوقۇلىدىغان يەرنىڭ پاك بولۇشى شەرت. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار ھەر قېتىملىق نامازدا يېڭىدىن تاھارەت ئالىدۇ. ئەرلەر سۈيدۈك چاچراپ كېتىپ كىيىمنى بۇلغاپ قويىدۇ، دەپ ئۆرە تۇرۇپ سىيمەيدۇ، ناماز ئوقۇيدىغان ئايالار يەنە تەرەت لاتىسى تۇتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئەر ـ خوتۇن بىر ئورۇندا بولغاندا، شۇنداقلا كېچىسى ئېھتىلام بولغاندا غۇسۇل قىلىپ (پۈتۈن بەدەننى باشتىن ـ ئاياغ يۇيۇپ) پاك بولۇشى شەرت. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ناپاك، جۇنۇپ تۇرۇپ كۇنگە قارىسا گۇناھ بولىدۇ؛ ناپاك تۇرۇپ تاماق يېسە يېگەن تامىقى ھارام بولىدۇ؛ بالا ئەمدۇرۇۋاتقان ئايالار بالا ئەمدۇرسە يامان بولىدۇ، دەپ بىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئايالار ھەيز كۆرگەندە ھەيز توختىغان ھامان بويىنى سۇغا سىلىپ پاكلىنىدۇ. غۇسۇل قىلىشنىڭ بەزى تارتىلىق ۋە ساغلاملىق جەھەتلەردىكى رولى ناھايىتى زور. دەرۋەقە، غۇسۇلغا ئەمەل قىلغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا گېمۇروي، ھەر خىل جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ كۆرۈلمەسلىكى ياكى ئاز كۆرۈلۈشى ئەنە شۇ غۇسۇل بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

تۇنەك كېچىسى: قەمەرىيە يىل ھېسابىدا 8ـ ئاي ــ بارات ئېيىنىڭ 15ـ كۈنى كېچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەرگە پەيغەمبەرلىك ۋەھيي كەلگەن كېچە. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇسۇلمانلار، جۈملىدىن ئۇيغۇرلار بۇ كۈننىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن تۇنەك كېچىسى ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار تۇن بويى

ئىبادەت قىلىدۇ، بۇنى سۈننەت دەپ قارايدۇ. بۇ كېچىدە مەسچىت - خانىقالاردا ئىبادەتتە بولغۇچىلار كۆپ بولىدۇ، ئايالار بولسا ئۆيلىرىدە ئولتۇرۇپ خەتمە ئۆتكۈزىدۇ. كىشىلەر يەنە ياغلىق قاپاق (بىرنەچچە يىل ياغ ئالغان قاپاق)نى كۆيدۈرۈپ بادرا ئۇچىغا باغلاپ، مەشئەل ئورنىدا ئېگىز كۆتۈرۈپ قەبرىستان، مازار - ماشايىخلارغا بېرىپ ئەرۋاھلارنى يوقلايدۇ. شۇ كېچىسى مەخسۇس تاماق قىلىپ يېگۈچىلەرمۇ بولىدۇ. بۇ بارغانسېرى كۈچىدىن قېلىۋاتقان دىنىي ئادەتلەرنىڭ بىرى.

6. خىرىستىيان (نېستۇرى) دىنى

بۇ خىرىستىيان دىنىنىڭ نېستۇرى مەزھىپىنىڭ جۇڭگودىكى نامى، نېستۇرى دىنى خىرىستىيان دىنىنىڭ ئەڭ بالدۇر شىنجاڭغا ۋە جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن بىر دىنىي مەزھىپى. بۇ دىن قۇرغۇچىسى نېستۇرىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دىن بولۇپ، يەنە «پارس دىنى»، «مىشكا دىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. نېستۇرى دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتى ئاساسەن مانى دىنى بىلەن بىر ۋاقىتتا بولۇپ، مىلادىيە 6 - ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىگە توغرا كېلىدۇ. دەسلەپتە ئۇ ئاساسەن تۇرپاندا تارقالغان، نېستۇرى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئاز ساندىكى ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئاساسلىقى جۇڭگوغا كەلگەن سۇرىيەلىكلەر، سوغدلار ۋە پارسلار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى، سۇڭ سۇلالىسى مەزگىللىرىدە تۇرپان نېستۇرى دىنىنىڭ شىنجاڭدىكى مەركىزىگە ئايلانغان، باشقا جايلاردىمۇ خېلى كۆپ ساندا نېستۇرى مۇخلىسلىرى بار ئىدى. مىلادىيە 10 - ئەسىردە ئۆتكەن ئەرەب سايياھەتچىسى مىسار چىرا ناھىيەسى تەۋەسىدە نېستۇرى دىنىنىڭ مۇخلىسلىرىنى يولۇقتۇرغان، غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىگىچە دىنىي ئەركىنلىك سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، نېستۇرى دىنى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تېز تارقىلىپ، گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن. ئەينى زاماندا شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەردە نېستۇرى

دۇنيانىڭ 25 دۆلىتىدىكى 19 - رايونلۇق بولۇپ قالغان. ئىتالىيەلىك ئاتاقلىق سايياھەتچى ماركوپولو شەنجاڭغا كەلگەندە يول ئۈستىدە قەشقەر، يەكەن، خوتەن، بۈگۈر، ئىلى، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق جايلاردا ئەينى زامانىدىكى نېستۇرى دۇنياسىڭ چېركاۋلىرىنى ۋە نېستۇرى دۇنيالىرىنى يولۇقتۇرغان. ئەينى زاماندا نېستورى دۇنياسىغا ئاساسەن ئۇيغۇرلار ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار رايونىغا كەلگەن بەزى غەربلىك سايياھەتچىلەر: «ئۇيغۇرلار نېستۇرى مەزھىپىدىكى خرىستىيان مۇخلىسلىرى ئىكەن»، «ئۇيغۇرلار بار شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىدە نېستورى مەزھىپىدىكى دۇنيالار بار ئىكەن» دېگەن. تۇرپانىدىن تېپىلغان نېستۇرى دۇنياسىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ كۆپ سانىدىكىلىرى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە يېزىقتا يېزىلغان «مەدھىيەنامە» مەخسۇس ئۇيغۇر نېستۇرى دۇنياسى مۇخلىسلىرى توي قىلغاندا توي ئۈستىدىكى قىز - يىگىتلەرنىڭ ئېيتىشىشى ئۈچۈن يېزىلغان. بۇ پاكىت نېستۇرى دۇنياسىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئىسلام دۇنياسىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ نېستۇرى دۇنياسىڭ مۇخلىسلىرى تەدرىجىي ھالدا ئىسلام دۇنياسىغا ئېتىقاد قىلغان. يۇەن سۇلالىسىدىن كېيىن ئىلى رايونىدىن باشقا جايلاردا نېستۇرى دۇنياسى ئاستا - ئاستا يوقالغان.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇلارنىڭ ئېتىقاد تۇسىنى ئالغان خۇراپىي ئادەتلىرى

خۇراپاتلىق ئىپتىدائىي ئېتىقادتىن قالغان ئاڭ ۋە ئۇسۇل بولۇپ، ئۇ يالغۇز نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبىنى بۇرمىلايدىغان بىر خىل تونۇش، ھادىسە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىلىم - پەنگە زىت ھالدا ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان ھەرىكەتتۇر. ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئىپتىدائىي ئېتىقادنىڭ داۋامى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بارلىققا كەلگەن دىنلارنىڭ مۇتلەق كونترول قىلىشى ۋە بۇ خىل خۇراپىي ئېتىقاد ئادەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈپ بېرىشى سەۋەبىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

خەلق ئىچىدە نوقۇل دىنىي خاراكتېر ئالغان ئادەتلەردىن تاشقىرى، ئەجدادلارغا چوقۇنۇشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان پېرىخونلۇق، داخانلىق، قەسىدىچىلىك، ئاچىلاش (ئوت كۆچۈرۈش)، تۇمارچىلىق، پالچىلىق (رەممالىق، قۇرچىلىق) قاتارلىقلارنى مەزمۇن قىلغان سېھىر - ئەپسۇنكەشلىك ئادىتىمۇ مەۋجۇت. بۇ ئادەتلەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئاڭ - ئېتىقادى بىلەن شامانىزم ئەقىدىلىرىنىڭ بىرىكىشىنىڭ مەھسۇلى، شامانلار تەرىپىدىن يارىتىلغان «ياخشى روھ»لار ئارقىلىق «يامان روھ»لار (جىن - شايتانلار)نى قوغلاش ۋە ئۇلارنى «ئىشقا سېلىش» چارە - تەدبىرلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئادەتلەر كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ فېئودالىزم دەۋرىدە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ بىر خىل سىرلىق كەسىپ

بولـۇپ شـەكللەنگەن. شـۇنىڭ ئۈچـۈن، ئـسلامىيەت شـارائىتىغمۇ ماسلىشىپ، ئۇنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

1. سېھرىي ئادەتلەر

«يادا تاش»

بۇ خىل سېھرگەرلىك بولۇپ، يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار (يادا تاشلار) يارىتىلغان. ئۇ ئاسمان جىسىملىرىنىڭ روھىغا تەسىر ئۆتكۈزۈش» ئۈچۈن ئوقۇلىدىغان ئەپسۇنلارنىڭ بىرى «يادا تاش» ئەپسۇنى بولۇپ، «يادا تاش»ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «يادا تاش» ئەپسۇنى ئاساسىدا ئەل - يۇرت بويىچە «زاراخەتمە» نامى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان «يامغۇر تىلەش» ئادىتى بارلىققا كەلگەن. ئەلىشىر نەۋايى «ۋاقائىدۇلكىبار» ناملىق ئەسىرىدە «يادا تاش سېھرى»نى تىلغا ئېلىپ مۇنداق يازغان:

«يادا تاشقا قان تەگكەچ ياغىن ياققۇدەك، ئەي ساقىي، ياغار يامغۇردەك ئەشكىم چون نۇرسىراپ ئالۇد.»[1] مەھمۇد كاشغەرىينىڭ مەلۇمات بېرىشچە، «يادا تاش ئەپسۇنى» ئارقىلىق سېھرلەش ئادىتى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان، ھەتتا «يادا تاش» سېھرگەرلىرىنىڭ «yelviqi» دەپ مەخسۇس تۈركچە ئىسمىمۇ بولغان. Isrik ــ بالىلارنى جىن - ئالۋاستىلاردىن ۋە كۆز تېگىشتىن ساقلاش ئۈچۈن ئەپسۇن ئوقۇغاندا ئېيتىلىدىغان سۆز. ئىسرىقنىڭ ئىسى بالىنىڭ يۈزىگە تەگكۈزۈلۈپ «ئىسرىق، ئىسرىق - Isrik، Isrik - ھەي جىن كۆچ - كۆچ!» دېيىلىدۇ.[2]

ئەجدادلارغا چوقۇنۇش

1. ياغ پۈرىتىش: ئۆلۈم - يېتىمدا مەخسۇس نەزىر - چىراغ قىلىشتىن

[1] «قەدىمكى تۈرك دىنى تارىخى»، 1976 - يىلى، ئىستانبۇل، تۈركچە، 135 - بەت.
[2] «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I تۇم، 134 - ، 184 - بەتلەر.

تاشقىرى، ئازنا ـ پەيشەنبە، ھەيىت ـ ئايەم كۈنلىرى (ساڭگا سېلىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ساڭگا خېمىرىدا بەش ـ ئالتە پوشكال سېلىش)، سەپەرگە چىقىش ئالدىدا، «چۈش بۇرۇلغان» چاغلاردا مەخسۇس پوشكال سېلىنىپ ئاددىي دۇئا ـ تىلاۋەت ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇشۇنداق مەخسۇس پوشكال سېلىشتا ئالدىنقى ئىككى ـ ئۈچ پوشكال (قۇيماق) «يا بىسمىللا، بۇۋىلىرىم، مومىلىرىمنىڭ روھىغا تەگسۇن!» ياكى «بۇۋىلىرىم، مومىلىرىمنىڭ روھى مەدەت قىلغاي» ياكى «يا، ئۇلۇغلىرىم ـ پىركامىللارنىڭ روھىغا تەگسۇن (..... روھى مەدەت قىلغاي)!» دەپ سېلىنىدۇ. (بۇ ئىبارىلەرنى ئادەتتە پوشكال سالغۇچى ئىچىدە ئوقۇيدۇ). ئادەتتىكى كۈنلەردە ئائىلە ئايالىرى تاماق ئېتىشتە قازانغا ماي قۇيۇشتىمۇ ئىچىدە ئاشۇ ئىبارىلەرنى يادلاپ تۇرۇپ ماي قۇيىدۇ. بۇ ئادەت ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «ياغ پۇرىتىش» ياكى «ھۇد سېلىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا «ياغنىڭ پۇرىقى (ھىدى) كۆككە كۆتۈرۈلۈپ ئەجدادلارنىڭ روھىغا يېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ روھى يار ـ يۆلەك بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە ئىپادىلەنگەن.

2. ئەجدادلارنى ھۆرمەتلەپ ياخشى تىلەك بىلەن تىلغا ئېلىش: تۇغۇپ كەتكەن چوڭلار توغرىسىدا گەپ ـ سۆز بولغاندا، ئالدى بىلەن «مەرھۇمنىڭ (رەھمەتلىكنىڭ) ياتقان يېرى جەننەت بولغاي!» ياكى «مەرھۇمنىڭ روھى قورۇنمىغاي» دەپ بولۇپ ئاندىن گەپ باشلىنىدۇ. تاماقتىن كېيىن «××× نىڭ روھىغا تەگسۇن» دەپ دۇئا قىلىنىدۇ.

3. ياشانغانلار جان ئۈزگەن ئۆي ئەقىدىسى: ياشانغانلار يېتىپ-قوپۇپ جان ئۈزگەن ئۆيگە «ئۇنىڭ چىرىغى ئۆچمىسۇن» دەپ يەتتە كۈنگىچە (بەزىلەر 40 كۈنگىچە) تۇندە ئۇرۇلدۇرمەي چىراغ يېقىلىدۇ، بەزىلەر ئۆلگۈچىنىڭ «روھى غېرىبسىنىپ قالىدۇ» دەپ، ئۇ ئۆيدىن ئاسانلىقچە كۆچمەيدۇ.

4. روھىناتلارغا داستىخان سېلىش: بۇ ئادەت ئايالار ئىچىدە بىرقەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلۇغلار، پىركامىللارنىڭ روھىغا سېغىنىپ مەخسۇس دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش ئارقىلىق ئۆزلىرىگە ياخشىلىق، ئامەت تىلەش مەقسىتىدە ھەر خىل نازۇنېمەتلەرنى ھازىرلاش بىلەن

روهناتلارغا ئاتاپ مەخسۇس داستىخان سېلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئادەت «روهناتلارغا داستىخان سېلىش» دەپ ئاتالغان. جەريانى مۇنداق:

داستىخان سالغۇچى كەچ كۈز كۈنلىرىنىڭ مەلۇم بىر چارشەنبە كۈنىنى تاللاپ مېهمانخانا ئۆيىنى چىرايلىق جابدۇيدۇ. ئوتتۇرىغا چوڭ داستىخان سالىدۇ، داستىخاننى ئايلاندۇرۇپ يېكەنداز سالىدۇ. داستىخانغا قويۇلغان هەر خىل نازۇنېمەتلەرگە ئايلاندۇرۇپ توققۇز ياكى يەتتە پىيالە قويۇلىدۇ. هەربىر پىيالىگە تۇغرىلاپ ئاشمانتا، سامبۇسا، جۇۋاۋا قاتارلىق تائاملاردىن ئاز - ئازدىن سېلىنغان تەخسىلەر قويۇلۇش بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا بىردىن يېڭى ياغاچ قوشۇق دۇم قىلىپ قويۇلىدۇ. هەممە نەرسە تەق قىلىنغاندىن كېيىن، داستىخان سالغۇچى ئايال كەينىگە بۇرۇلۇپ، ئارقىسىغا قارىماي ماڭغىنىچە ئىشكىنى ئوچۇق قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ، بىر كېچە - كۈندۈز كىرمەيدۇ. ۋاقتى - سائىتى توشقاندا كىرىپ قارىسا، ئارىلاپ قوشۇقلار ئوڭدىسىغا بولۇپ قالارمىش. بۇ روهناتلارنىڭ كىرىپ مېهمان بولغانلىقىنىڭ، هاجەتمەنلىكنىڭ تەلىپىنىڭ ئىجابەت بولغانلىقىنىڭ بېشارىتىمىش. بۇ ئادەتنىڭ يەنە بىر ئالاهىدىلىكى، داستىخان سېلىش هەربكىتى هويلا - ئاران ئەر كىشىدىن خالىي قالغان چاغدا ئورۇنلىنىدۇ ۋە ناهايىتى سىرلىق تۇتۇلىدۇ.

سېهىر - ئەپسۇنكەشلىك

بۇ قەسىدىچىلىك، جادۇگەرلىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سېهىر-ئەپسۇنكەشلىك ئۇيغۇرلار ئىچىگىمۇ كەڭ تارقالغان بولۇپ، تۇرمۇ كۆپ. يازما تارىخىي يادىكارلىقلارغا ئاساسلانغاندا، سېهىر - ئەپسۇنكەشلىك ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنلا كەڭ تارقالغان. بۇ توغرىدا «تۇركىي تىللار دىۋانى»دا قۇلباق دېگەن بىر ئەۋلىيانىڭ «تەكرىنىڭ قۇلى قۇلباق» دېگەن ئىبارىنى قارا تاشقا يازسا ئاق، ئاق تاشقا يازسا قارا چىقىدىغان كارامىتى[1]، يادا تاش ئارقىلىق يادا (سېهىر) قىلىنىپ يازدا قار ياغدۇرۇلغانلىقىنى ئاپتورنىڭ كۆرگەنلىكى[2]، باللارنى كۆز

---

[1] «تۇركىي تىللار دىۋانى»، I تۇم، 620 - بەت.

[2] تۇركىي تىللار دىۋانى»، I تۇم، 1 - ، 2 - بەتلەر.

تېگىش ۋە جىن - ئالۋاستىلاردىن ساقلاش ئۇچۇن ئەپسۇن ئوقۇپ «ئىسرىق، ئىسرىق» دەپ ئىسرىقلايدىغانلىقى[1] ، «جىن تەگكەن ئادەمنى داۋالاشتا يۇزىگە سۇ سېپىپ تۇرۇپ «قۇۋۇچ - قۇۋۇچ» دەپ ئادراسمان ۋە ئۇد ھىندى بىلەن ئىسرىق سېلىنىدىغانلىقى[2] قاتارلىق ئادەتلەر توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلگەن. روشەنكى، رېئال تۇرمۇشىمىزدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، سىرلىق ھېسابلىنىدىغان «يادا تاش» سۆزى ئەنە شۇ «يادا» سۆزىدىن كېلىپ چىققان، شۇنىڭدەك تېخى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن يادا تاشقا ئايەت ئوقۇپ سۇ، يامغۇر تىلەپ زاراخەتمە ئۆتكۈزۈش ئادىتى قاتارلىق ئادەتلەرمۇ ئۆز دەۋرىدىكى «يادا» قىلىش ئادىتىنىڭ داۋامى.

سېھىرگەرلىك

سېھىرگەرلىك دۇنيادىكى ھەرقايسى رايونلار ۋە ئەللەردە كەڭ تارقالغان، ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلاردا نىسبەتەن ئىزچىل رەۋىشتە داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل دىنىي ھادىسە بولۇپ، ئۇنىڭ دائىملىق ئېپادىلىنىش شەكلى بولسا مۇئەييەن مۇراسىملار ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى مەلۇم سىرلىق كۈچلەرنى تىزگىنلەپ، ئىنسانلار تۇرمۇشىغا ياكى تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئەھۋاللارغا تەسىر كۆرسىتىپ، مۇئەييەن مەقسەتكە يېتىش كۆزلىنىدىغان بىر خىل پائالىيەت ياكى كۆزقاراشتۇر. سېھىرگەرلىكتە قوللىنىدىغان مۇراسىملار دائىم سىمۋول خاراكتېرلىك ئۇسۇل ۋە ناخشىلار، شۇنداقلا كۆلىمى ھەر خىل بولغان چوڭ-كىچىك مۇراسىملاردىن ئىبارەت. مۇئەييەن سېھىرگەرلىك پائالىيىتىدە يەنە سېھىرىي قۇۋۇتكە ئىگە دەپ قارالغان ئەمەلىي نەرسىلەر ۋە سېھىرلىك تىللار (جۈملىدىن ئەپسۇن - ئەرۋاھشىلەر) بولماي قالمايدۇ. شۇنداق بولغاندا، سېھىرگەرلىك ھەققىدە شۇنى ئېيتىشىمىز مۇمكىنكى، ئۇ مۇئەييەن ماددىي نەرسە ۋە تىللارنى (سۆزلەرنى) سېھىرىي قۇۋۇتكە ئىگە دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىدە ئىنسان تۇرمۇشىغا، تەبىئەتكە

---

[1] « تۇركىي تىللار دىۋانى »، I توم، 134 - بەت.

[2] « تۇركىي تىللار دىۋانى »، I توم، 223 - بەت.

تەسىر كۆرسىتىپ، مۇئەييەن مەقسەتكە يېتىش كۆزلىنىدىغان بىر خىل دىنىي شەكىلدۇر[1].

ئۇيغۇرلار ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا «مۇئەييەن سىرلىق شەيئى ۋە سىرلىق سۆزلەر ئارقىلىق تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرنى تىزگىنلەپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىپ، تۇرمۇشقا ۋە تەبىئەتتىكى باشقا شەيئىلەرگە تەسىر كۆرسىتىش» مەنىسىدىكى ئۇقۇمنى «باخشىلىق»، «شامانلىق»، «پىرىخونلۇق»، «ئەرۋاھشىچىلىك»، «سېھىرگەرلىك»، «داخانلىق»، «كاھىنلىق» ۋە «جادۇگەرلىك» ناملىرى بىلەن ئاتىغان بولسا، يۇقىرىقىدەك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى «شامان»، «قام»، «باخشى»، «پىرىخون»، «سېھىرگەر»، «كاھىن»، «يەلۈچى»، «ياداچى»، «داخان» ۋە «جادۇگەر» ناملىرى بىلەن ئاتىغانىدى. بۇلار ئىچىدە «شامان»، «شامانلىق»، «باخشى»، «باخشىلىق»، «ئەرۋاھشىچى»، «ئەرۋاھشىچىلىك»، «قام»، «ياداچى» ئاتالغۇلىرىنىڭ تارىخى بىرقەدەر ئۇزاق. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «يەلۈى» ۋە «يەلۈچى» سۆزلىرى ئۇيغۇر قەدىمكى تىلىدا «سېھىر» ۋە «سېھىرگەر» مەنىلىرىنى بىلدۈرەتتى. مەھمۇد كاشغەرىي «يەلۈى» سۆزىگە «سېھىر» دەپ، «يەلۈچى» سۆزىگە «سېھىرچى، سېھىرگەر» دەپ ئىزاھ بەرگەنىدى. «ئەرۋاھش» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە تىل سېھىرگەرلىكىنى كۆرسەتكەنىدى، بۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەپسۇن» سۆزىگە ئۇدۇل كېلىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا «ئەرۋاھشتى»، «ئەۋلدى»، «ئەرۋەدى» سۆزلىرىگە بىردەك «ئەپسۇن ئوقۇماق» مەنىسىدە ئىزاھ بەرگەن. «بەخشى» سۆزى ھەققىدە بەزى ئىلىم ساھىبلىرى بۇ سۆزنى خەنزۇ تىلىدىكى «مول بىلىملىك، مەلۇماتلىق، كېسەل داۋالىيالايدىغان ئادەم» مەنىسىدىكى سۆز «博士» (boshi) دىن ئۆزگىرىپ كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. بىزمۇ بۇ

---

[1] ئەنۋەر سەمەت غەربىي: «سېھىرگەرلىك ھەققىدە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 ـ يىللىق 4 ـ سان، 73 ـ بەت.

پىكىرگە قوشۇلىمىز. چۈنكى، قەدىمكى زامان خەنزۇ تىلىدىن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىغا مەلۇم تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياساپ كىرىپ كەلگەن «باخشى» سۆزى ھەققىدە چەت ئەللىك نوپۇزلۇق ئىلىم ساھىبلىرىنىڭ پىكرى بىردەك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سېھىرگەرلىك مەنىسىدە ئىستېمال قىلىنىۋاتقان «سېھىر»، «سېھىرگەر»، «سېھىرگەرلىك»، «پېرىخون»، «پېرىخونلۇق»، «داخان»، «داخانلىق»، «كاھىن»، «كاھىنلىق» سۆزلىرى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىدە ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب - پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىپ ئۆزلەشتۈرگەن ئاتالغۇلاردۇر.

دەرۋەقە، مەيلى دىن بولسۇن ياكى سېھىرگەرلىك بولسۇن، ئۇلار تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراب قىلىشنى ئىدىيەۋى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما، دىندا تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەرگە تېۋىنىش، دۇئا - تىلاۋەت بىلەن سېغىنىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنسا، سېھىرگەرلىكتە تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچلەردىن پايدىلىنىش، تىزگىنلەش ۋە شۇ ئارقىلىق مەلۇم مەقسەتكە يېتىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدۇ[1].

روھ ئانالىز ئىلمىنىڭ ياراتقۇچىسى فرېئود ئىنسانىيەتنىڭ قەدىمكى دىن مەدەنىيىتىنى ئۆز تەلىماتى بويىچە يېشىپ چۈشەندۈرگەن «توتېم ۋە پەرھىز» ناملىق كىتابىدا سېھىرگەرلىكنىڭ پىسخىكىلىق ئاساسىنى يەنمۇ ئىنچىكە چۈشەندۈرۈپ، «سېھىر» ۋە «جادۇ» دېگەن ئىككى ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە بۇ ئىككى ئۇقۇمنى پەرقلەندۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «سېھىرگەرلىك، ماھىيەتتە ئادەمگە تۇتقان بىر خىل مۇئامىلە قاتارىدا روھلارغا تەسىر كۆرسىتىش ئۇسۇلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ غەزىپىنى بېسىپ، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى ياخشىلاپ، كۈچكە ئېرىشىپ، ئۇلارنى بۇيرۇقىغا بويسۇندۇغان قىلىش ھەمدە تىرىك ئادەملەرنىڭ بەدىنىگە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان بارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىشنى كۆرسىتىدۇ.

---

[1] ئەنۋەر سەمەت غەربىي: «سېھىرگەرلىك ھەققىدە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 - يىللىق 4 - سان، 73 - ، 76 - بەتلەر.

جادۇگەرلىك بۇنىڭغا سەل ئوخشمايدۇ. ماھىيەتتە ئۇنىڭدا روھلارنىڭ بار - يوقلۇقىغا ئېتىبار بېرىلمەي، كۇندىلىك تۇرمۇشتىكى پىسخىك ئۇسۇلغا ئوخشمايدىغان ئالاھىدە جەريانلار بىپسىپ ئۆتۈلىدۇ..... ئەگەر ۋارقىراش - جارقىراش يولى بىلەن بىر روھنى قوغلىماقچى بولسا، بۇ خىل ھەرىكەت سىپى ئۆزىدىن سېھىرگەرلىكتۇر. ئەگەر ئاۋۋال ئاشۇ روھنىڭ ئىسمىنى تېپىپ چىقىپ، ئاندىن ئۇنى زورلاش ئۇسۇلى بىلەن قوغلىماقچى بولسا، ئۇ چاغدا جادۇگەرلىك ئىشقا سىلىنغان بولىدۇ.»

ئۇيغۇرلار كۆپ خىل دىنىغا ئىشەنگەن، ئۇزاق تارىخقا ئىگە سىللەت بولۇش سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىدە زور بىر تۇركۈم سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى ۋە سېھرىي قاراشلار مەۋجۇت. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق سېھرىگەرلىك چۈشەنچىلىرى ۋە ھەرىكەتلىرى دىنىي ئەقىدە ۋە ئېتىقاد پائالىيەتلىرى بىلەن سىڭىشىپ، تېخىمۇ مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغان. دائىرە ئېتىبارى بىلەن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىر - چىراغ مۇراسىملىرى، روھىناتلارغا ئالاقىدار پائالىيەتلىرى، پەرزەنت تىلەش ۋە ھاسىلدارلىق جەريانىدىكى پائالىيەتلەر، ئەنئەنىۋى ئەمچىلىك، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى، تۇرالغۇ ئادەتلىرى، شۇنداقلا توي - تۆكۈن، ئائىلە مۇناسىۋەتلىرى، ھەتتا تىل ئادەتلىرى ۋە دىنىي ساھەلەردىمۇ زور بىر تۇركۈم سېھرىي پائالىيەتلەر ساقلىنىپ تۇرماقتا. ئۇيغۇرلاردىكى سېھرىگەرلىك ھەققىدە شۇنى بايقاش مۇمكىنكى، سېھرىي قاراشلار كۆپىنچە پەرھىزلەر ۋە ئىرىملىك قاراشلار شەكىلدە مەۋجۇت بولسا، سېھرىي پائالىيەتلەر ھەر خىل تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى بىلەن بىرىكىپ كەتكەن ئۇدۇم شەكىلدە ساقلانماقتا[1].

سېھىر - ئەپسۇنكەشلىكنىڭ تۇرمۇشىمىزدا ئۇچرايدىغان تۈر-شەكىللىرى:

1. قەسىدىچىلىك: بۇمۇ بىر خىل كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان خۇراپىي ئادەت بولۇپ، ئادەتتە قەسىدە ئوقۇتۇش (ئوقۇش)،

---

[1] ئەنۋەر سەمەت غەربىي: «سېھرىگەرلىك ھەققىدە»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتىتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2002 - يىللىق 4 - سان، 78 - ، 79 - بەتلەر.

جۈدا قىلىش (قىلدۇرۇش)، ئىسسىتقۇ قىلىش (قىلدۇرۇش) ۋە سوۋۇتقۇ قىلدۇرۇش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەسىدە ئوقۇغۇچىلار خەلق ئىچىدە ئەر-ئايالالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ ھەر خىل مۇشكۈلچىلىكلەرنى ئاسانلاشتۇرغۇچى دېگەن ئاتاققا ئىگە. شۇڭا، كىشىلەر، بولۇپمۇ ئايالالار ئۇلارغا تولىراق ئەقىدە باغلاپ «ھال» ئېيتىپ باردۇ. قەسىدىچىلەر كەلگەن ھاجەتمەنلەرنىڭ تەلىپىگە قاراپ قەنت - ناۋات، چاي، رەخت، قورچاق، ساقىندى تۇخۇم قاتارلىق نەرسىلەرگە سېھىر - ئەپسۇن يەنى قەسىدە ئوقۇپ بېرىدۇ. بۇ «ئوقۇلغان» قەنت - ناۋات ياكى چاي بىلەن چاي دەملەپ نىشانلانغان ئادەمگە ئىچۈرۈلسە، رەختتە كۆڭلەك ياكى ئىشتان تىكتۇرۇپ كىيدۈرۈلسە، شۇنى ئىچكەن ياكى كىيگەن قىز (ئايال) بولسا، يىگىتىگە (ئەرگە)، ئەگەر يىگىت (ئەر) بولسا، قىز (ئايال)غا ئاشىق (رام) بولارمىش ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىغا سوغۇقچىلىق چۈشۈپ مۇناسىۋىتى بۇزۇلارمىش، شۇڭا، بۇ «ئىسسىتقۇ» ۋە «سوۋۇتقۇ» دەپ ئاتالغان، شۇنىڭدەك بەزى كۈنداش، ھەسەتخور رەقىبلەر قەسىدە ئوقۇلغان قورچاق ياكى ساقىندى تۇخۇمنى رەقىبنىڭ ئۆيىنىڭ بوسۇغىسى ئاستىغا كۆمۈپ تاشلايدۇ. مۇنداق قورچاقنىڭ باش - كۆزىگە ۋە كۆكرىكىگە يىڭنە سانجىلغان بولىدۇ. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قورچاققا سانجىلغان يىڭنىلەر ياكى ساقىندى تۇخۇم چىرىگەندە قەسىدە ئۆز كۈچىنى كۆرسىتەرمىش. نىشانلانتقۇچى ئايال بولسا، ئىسسىتقۇ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلەرمىش، ئەر بولسا، ئالدى بەند بولۇپ قالارمىش. بۇ بەزى جايلاردا «جۈدۇ قىلىش» ياكى «جادۇ» قىلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

كېلىنى بىلەن چىقىشالمىغان بەزى قېيىنئانىلار كېلىنىنىڭ ئوغلى بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ ياخشىلىقىغا قاراپ، ئوغلۇمغا قېيىنئانىسى «ئوقۇتۇۋەتكەن» دەپ باشقىلارغا دادلاپ بېرىدىغان ئادەتمۇ ئاشۇ خۇراپىي ئەقىدە ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

2. قان قىلىش: كىشىلەر قەسىدىچىلىككە بولغان ئەقىدىسى بويىچە بەزى پۇت، بەل ئاغرىقى قاتارلىق سۆرەلمە ئاغرىقلارنى ۋە بەزى بىرنەرسە كىرىپ - سانجىلىپ كەتكەن باھانە - سەۋەبلەر بىلەن يۇقۇملىنىپ

پەيدا بولغان سۆرەلمە چاقا - جاراھەتلەرنى قەسىدىچىلەرگە ئوقۇتىدۇ. قەسىدىچىلەر مۇنداق ھاجەتمەنلەر كەلگەندە كېسەلگە قاراپ «شامالدارىپتۇ»، «خىزىر ياكى قىتمىر غوجام ئوتتىدىغان يولغا ھاجەت قىلىپ قويۇپتۇ»، «ئىگىلىك يەرگە بىتاھارەت دەسسەپ ساپتۇ»، «ئىگىلىك يەردىكى ياكى قىتمىر غوجامنىڭ چۈشكەن يېرىدىكى دەرەخنى كېسىپ قويۇپتۇ» دېگەندەك «دىياگنوز» لارنى قويىدۇ. قارا قوي ياكى ئۇچ - تۆت قارا توخۇغا يەتتە كۈن ئوقۇپ، ئاندىن شۇ «گۇمانلىق» يەرگە قان قىلىش زۆرۈرلۈكىنى ئېيتىدۇ. ھاجەتمەنلەك ھازىرلىقى پۈتۈشى بىلەن «ئوقۇش» باشلىنىدۇ، «ئوقۇش» جەريانىدا ئاغرىق ياتقان ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تۆت دانە نۆكچە يېقىلغۇ تۇرىدۇ. «ئوقۇش» تۈگىگەندىن كېيىن، شۇ ئۆينىڭ ئەتراپىغا يەتتە كۈنگىچە يەتتە يەرگە نۆكچە يېقىلىشى شەرت. موللام ئوقۇيدىغىنىنى ئوقۇپ بولۇپ، قوينى گۇمانلىق يەرگە قان قىلدىغىنىنى ئېيتىپ، توخۇدىن بىرەرسىنى ئاغرىقنىڭ كۆز ئالدىدا قان قىلىپ، ئالدىغانىنى ئېلىپ ماڭىدۇ. دېمەك، شۇنداق ئوقۇپ، قان قىلىنغاندىن كېيىن ئاغرىق تەدرىجىي ساقىيارمىش. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بۇ داۋالاش ئۇسۇلى «قان قىلىش» دەپ ئاتالغان. خەلق ئىچىدە بەزى خېيىم - خەتەردىن ئامان قالغاندا ياكى چۈشى بۇزۇلۇپ خەتەرلىك ھېس قىلغاندىمۇ بىرەر مالنى ئۆلتۈرۈپ خالىس نەزىر قىلىش ئادىتى؛ «غايىب خەزىنە» ئۇچراپ قالغاندا بىر مالنى، ھېچبولمىغاندا قول بارماقلىرىنىڭ بىرىنى چىشلەپ بولسىمۇ قان قىلىش، دېگەن ئەقىدىلىك قاراشمۇ ئاشۇ «قان قىلىش»تىن كېلىپ چىققان.

3. كۆچۈرۈش: كىچىك بالىلار تۈيۈقسىز ئاغرىپ قېلىپ ساقىيالماي بارغانسېرى ئورۇقلاپ، ئاجىزلىشىش ھالىتى يۈز بەرسە، كىشىلەر بۇنىمۇ يۇقىرىقىدەك ئەقىدە بويىچە «شامالدارىغانلىقتىن بولغان»، «يامان نەرسە ــ جىن چاپلاشقانلىق» دەپ قاراپ، موللام، بۇۋىلەرگە ئوقۇتىدۇ. بۇ «كۆچۈرۈش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇنلىنىشى مۇنداق:

ئاغرىغۇچىغا سىمۇول قىلىپ (ئوغۇل بولسا ئوغۇلچە، قىز بولسا قىزچە) چىرايلىق قورچاق ياسىلىپ، چىرايلىق كىچىك داستىخان ۋە

تۇتۇلمىغان بىر كىچىك تاۋاق ھازىرلىنىدۇ، يەتتە ئۆيدىن بىر بۇردىدىن نان تىلەپ كېلىنىدۇ، مۇللام ياكى بۇۋىنىڭ ئەپسۇن ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ھېلىقى يەتتە بۇردا نانغا سۇپكۆچىلەپ بالىنىڭ بېشىدىن ئايىغىغا قەدەر يەتتە قېتىم «كۆچ - كۆچ» دەپ ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ، ئاندىن تۇن يېرىملاشقاندا قورچاق كىشىگە تۇيدۇرۇلماي يولنىڭ دوقمۇشىغا ئېلىپ بېرىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ قويۇلۇش بىلەن ھېلىقى داستىخان ئالدىغا سېلىنىدۇ، ئۇستىگە سۇپكۆچىلەنگەن يەتتە بۇردا نان سېلىنىپ، ھېلىقى تاۋاق قويۇپ قويۇلىدۇ، بۇ نەرسىلەرنى ئېلىپ بارغۇچى ئىشنى تۈگىتىپ ئارقىسىغا قارىماي ئۆيگە يېنىپ كېلىدۇ. بەزى جايلاردا يەتتە بۇردا نان ئورنىغا يەتتە ئۆيدىن ئاز - ئازدىن قۇرۇق ئۇن تىلەپ، ئۇنىڭدا چامغۇرلا توغرالغان قۇرۇق سۇيۇقئاش ئېتىلىدۇ. ئاش تەييار بولغاندا بالا يالىڭاچلىنىپ ئۇنىڭ ھوردىتىلىدۇ (باشقا جەريانلىرى يۇقىرىقى ئۇسۇلغا ئوخشاش). بۇ «ئاۋاق ئېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى جايلاردا بولسا جىن - شايتانۇنلارنى قوغلاش مەقسىتىدە يەتتە تۇغمەندىن ئۇن توزانى تىلەپ كېلىنىپ، سەيشەنبە چىقىپ چارشەنبە كىرىش ئاخشىمى ئاغرىق بالىنى يالىڭاچلاپ بەدەنىگە يەتتە قېتىم سۇرۇلىدۇ. بۇ «توزلاندۇرۇش» دەپ ئاتىلىدۇ. تۇغمەندىن ئۇن توزانى تىلىنىشى ئادەتتە تۇغمەننىڭ خىلۇەتىرەك بولغانلىقى، جىنلارنىڭ ماكانى دەپ قارالغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

4. ئاچلاش: بوۋاقلار تولغىنىپ، ئېغىنغۇسى كېلىپ يىغلاپ بىئارام بولسا ۋە ياش - ئۆسمۈرلەر، ھەتتا ياش قۇرامىغا يەتكەنلەر مېھماندارچىلىقتىن ياكى تالا - تۈزدىن يانغاندا تۇيۇقسىز مەيدىسى ياكى قورسىقى ئاغرىپ كەتسە، بۇ كىشىلەرنىڭ «ئېچى كىرىپتۇ» ياكى «ئوتى تۇتۇپتۇ»، «كۆز تېگىپتۇ» دەپ قارىلىپ بۇۋىمىلەرگە ياكى بۇۋىمىلەردىن ئۇدۇم ئالغان ئايالارغا ئوقۇتۇلىدۇ. بۇ «ئاچلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئورۇنلىنىشى مۇنداق:

بىر پىيالىگە لىق كېپەك ئېلىنىپ دۇم قىلىنىپ، داكا ياكى دەسمالغا ئورىلىدۇ. ئاچلىغۇچى ئۇنى قولىغا ئېلىپ ئىچىدە ئوقۇغاچ پىيالىنىڭ ئاغزى تەرىپىگە ئۈچ قېتىم ھۇرۇپ قويۇپ، ئاندىن بوۋاقنىڭ

(ئاغرىغۇچىنىڭ) پېشانىسىدىن تا ئايىغىغىچە «كۆچ - كۆچ! بۇ يەردە نېمە قىلىسەن؟ ئەسكى تۇگمەن (تاملىق)گە بار! قوشۇما قاشقا بار! يالغۇز دەرەخكە بار! قوش خوتۇنلۇققا بار!» دەپ جىنلارغا خىتاب قىلىپ، ئالا قويماي نۇقۇپ چىقىدۇ. بۇ ھەرىكەت شۇ تەرىقىدە ئۇچ قېتىم تەكرارلىنىدۇ. كېيىك يوق شارائىتتا ئاچلىغۇچى كېيىك ئورنىغا ئالمىنىغا يەتتە بۇردا نان ئېلىپ ئاچلايدۇ. ئاچلىغۇچى ئاچلاش جەريانىدا ئەسنەك ئارىلاش «ھۇك!» دەپ تۇرىدۇ. «كىشى بىرنەرسە يېگەندە يېگۈسى كېلىپ قارىسا ئېچى كىرىپ قالىدۇ»، «كۆرمىگەن بىرنىگە ھەۋەسلىنىپ قاراپ قالسا، ئوتى تۇتۇپ قالىدۇ» دەپ يامان ئالدىغان ئادەت شۇ ئەقىدە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

5. ئوت كۆچۈرۈش: ئەتىگەن - كەچ تەرەپلەردە كىشىنىڭ بەدىنى تىكەنلىشىپ، تىترەك بېسىپ ئاغرىسا «ئۇچۇنۇپتۇ»، «قوقاقداپتۇ» دەپ قارىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبىمۇ شامالدارىغانغا تاقىلىش بىلەن ئوت كۆچۈرۈلىدۇ. ئورۇنلىنىشى مۇنداق:

نامار شام ۋاقتىدا يەتتە ھويلا جايلاشقان كوچا ئارىلىقىدىكى ياكى تۆت كوچا ئاغزىدىن چاۋار - تەرمەچ تېرىپ كېلىنىپ، بەلگۈرجەككە تىزىلىپ، ئۇستىگە ئازراق كېپەك سېپىلىدۇ، ئاندىن ئاغرىقنى قىبلىگە قاراپ ئولتۇرغۇزۇپ، تەمەچكە ئوت يېقىلىدۇ. بۇ جەريانىدا «ئوت كۆچۈرگۈچى» ئىچىدە «ئوقۇپ» تۇرىدۇ. ئوت تۇتىشىپ ئىس چىقىش بىلەن تەڭ ئاغرىقنىڭ باش - كۆزىگە سۈپكۆچلەپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىدىن پۈتىغا بارغۇچە ئارىلىقنى يەتتە قېتىم ئايلاندۇرۇپ چىقىدۇ. شۇڭا، بۇ «ئوت كۆچۈرۈش» دەپ ئاتالغان. بەزىلەر بىر باغلام قارا سۆگەت قىپچىسىنى سوغۇق سۇغا چىلاپ تۇرۇپ، ئاغرىقنىڭ كېيىمىنى قايرىپ تۇرۇپ دۇمبىسىگە «كۆچ - كۆچ» دەپ ئۇچ قېتىم ئۇچۇقلايدۇ. بۇ ھەرىكەتمۇ پەقەت نامار شام ۋاقتىدىلا ئورۇنلىنىدۇ. بۇمۇ ئوت كۆچۈرۈشنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، «ئۇچۇقلاش» دەپ ئاتىلىدۇ.

6. چاچراتقۇ سېلىش: كىچىك باللارنىڭ ئېغىز - بۇرنىغا ئۇششاق سۇلۇق چاقا چىقىپ، بىرى ساقىيا - ساقايمايلا يەنە بىرى چىقىپ يۈز-كۆزىنى بېسىپ كەتسە، بۇ «چاچراتقۇ» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەلنىڭ

سەۋەبىمۇ جىن ـ شايا‌تۇنلارغا تاقىلىپ «كۇل ـ ئەخلەتخانىغا تەرەتكە ئولتۇرۇپ قويغانىكەن ياكى قوغۇن شاپىقىغا سىيىپ قويغانىكەن» (ئەپسۇنچىلار ئەخلەت، كۇل تۆكۈلىدىغان يەرلەرمۇ يامان روھلارنىڭ ماكانى دەپ قارايدۇ) دەپ «دىياگنوز» قويۇلىدۇ. بۇنى داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ ھەر خىل: ① موللام، بۇۋىملەر ئۇچ كۇن ياكى يەتتە كۇنگىچە ھەر كۇنى ئەتىگەنلىكى ئايەت ئوقۇپ تۇرۇپ چاچرىتقۇ ئۇستىگە ئۇچ قېتىم سۇپكۆچلەپ «تۇكۇرۇپ» قويىدۇ. ② قۇرۇق قوغۇن شاپىقىنى سوقۇپ، كېپەككە ئارىلاشتۇرۇپ، چوغ ئىلىنغان بەلگۈرجەككە سىلىش بىلەن بالىنىڭ باش ـ كۆزى ئىسرىقلىنىدۇ، بۇ ئۇسۇل پات ـ پات قوللىنىلىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۆينىڭ ئايال غوجايىنى تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ. ③ پاق ـ پاق سىلىش: يەتتە ئۆيدىن بىر قوشۇقتىن ئۇن تىلەپ چىقىپ، كەپتەر تۇخۇمى چوڭلۇقىدا ئۇچ پارچە خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ، ئاندىن بۇ ئۇچ پارچە خېمىر بىرلەشتۇرۇلۇپ توقاچ زۇۋۇلىسى چوڭلۇقىدا زۇۋۇلا قىلىنىدۇ. موللام ياكى داخان ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوقۇپ، ھۇرۇپ تۇرۇپ قوقاسقا كۆمىدۇ ۋە داۋاملىق ئوقۇپ قوقاسقا ھۇرۇپ ئولتۇرىدۇ. خېمىرغا قىزىق ئۆتۈپ بىرئازدىن كېيىن «پاق» قىلىپ ئېتىلىپ چېچىلىپ كېتىدۇ. موللام (داخان) «مانا ئايەتنىڭ كۇچى، خېمىر يېرىلىپ چېچىلىپ كەتتى، ئەمدى چاچرىتقۇمۇ كۆچىدۇ» دەپ ئالدىنغانىنى ئېلىپ يولىغا راۋان بولىدۇ. ④ يانىدۇرۇش: كىچىك بالا تۇغۇلۇشتا كۆزى ئاجىز تۇغۇلۇپ، بارا ـ بارا ئەلەس بولۇش ياكى ئاق چۈشۈش خەۋپى تۇغۇلسا ياكى چوڭلارنىڭ كۆزىگە ئاق چۈشۈپ قالسا، بۇمۇ «شامالدارىغانلىق» دەپ قارىلىپ، موللام (داخان)لارغا ئوقۇتۇلىدۇ. ئورۇنلىنىشى: موللام (داخان) بۆرە ئۆلتۈرۈلگەن پىچاق تاپتۇرۇپ كېلىدۇ، ئەگەر ئۇنداق پىچاق تېپىلمىسا، قارا توخۇ ياكى كۆك كەپتەرگە ئوقۇپ ئۇنى بوغۇزلايدۇ، ئاندىن شۇ قان يۇقى پىچاقنى (بۆرە ئۆلتۈرگەن پىچاقنى) ئاغرىقنىڭ كۆزىنىڭ ئاستىدىن ئۇستىگە قارىتىپ ئۇچ قېتىم يانىدۇرمىلاپ قايرىيدۇ. شۇڭا، بۇ «يانىدۇرۇش» دەپ ئاتالغان. ⑤ پېرىخونلۇق (داخانلىق، باخشىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ): پېرىخون ــ ئەپسۇنچىلارنىڭ پىر ـ ئۇستازى دېگەنلىك

بولىدۇ. ئۇ سېھىر - ئەپسۇنكەشلىكنىڭ مۇھىم بىر تۈرى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، بىر يۇرۇش قائىدە - يوسۇنلىرى، قورال ۋە مەخسۇس كىيىملىرى بولۇپ، ئادەتتە ئىككى - ئۈچ داخان (باخشى) بىرلىكتە ھەرىكەتلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئادەتتە نېرۋا خاراكتېرلىك سەۋدا، باش ئاغرىقى، شەقىقە ۋە تۇغۇتتىن قالغان ھەر خىل كېسەللىكلەرگە ئوقۇشنى ئاساس قىلىدۇ. ئۈچىنچىدىن، جىن-شايا‌تۇنلارنى غەيرىي مۇسۇلمانلار جىنى ۋە مۇسۇلمان جىنى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىيدۇ. ئۇلارنىڭ ئوقۇپ داۋالاش ئۇسۇلى مۇنداق: باخشىلار ئاجايىپ - غارايىپ جەندە - كۆلالىرىنى كىيىشىپ تەق بولىدۇ، ئاندىن ئۆي قارا‌ڭغۇ قىلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا قوزۇق قېقىلىدۇ، ئۇنىڭغا چۈپۈردا ئېشىلگەن ئارغامچا باغلىنىپ، ئارغامچىنىڭ يەنە بىر ئۇچى تۆڭلۈككە باغلىنىدۇ. مانا بۇ «تۇغ باغلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. ئارغامچىنىڭ تۆڭلۈككە باغلانغان قىسمىغا ئالىيېشىل قىيىقچە لاتىلار چىگىلگەن بولىدۇ. ئارغامچا باغلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئاغرىققا مەھكەم تۇتقۇزۇپ ئولتۇرغۇزۇلىدۇ. بۇ چاغدا باخشىلار سۈرلۈك قىياپەتكە كىرىپ ئاغرىقنى چۆرىدەپ ئۆرە تۇرۇش بىلەن چوڭ باخشى ئەپسۇن - ئەرۋىش ئوقۇشقا باشلايدۇ، بۇ چاغدا ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭى ۋە تاملىرىغا نۆكچە يېقىلىدۇ. قالغان باخشىلار ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ داپ چېلىشقا باشلايدۇ، ئاندىن ئاغرىق ئۆرە تۇرغۇزۇلۇپ، داپ ساداسى ئىچىدە پىرقىراتقۇزۇلىدۇ. چوڭ باخشى ئارىلاپ قولىدىكى قارا سۆگەت تايىقى ياكى ئېشىلگەن لاتا «قامچا» بىلەن پىرقىراۋاتقان ئاغرىقنى ئۇرۇپ - ئۇرۇپ قويىدۇ، ئۆينىڭ تۆت بۇلۇڭىنىمۇ ئۇرۇپ چىقىدۇ. ئەپسۇن - ئەرۋىش ئوقۇشنىڭ ئەڭ جىگە كۆتۈرۈلۈشى ۋە چوڭ باخشىنىڭ ھە دەپ ئۈچۈغلىشىغا ئەگىشىپ ئاغرىقنىڭ پىرقىرىشىمۇ تېزلىشىپ، ئاخىر ھوشسىزلىنىپ يېقىلىپ چۈشىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باخشىلارنىڭ ئوقۇشىمۇ توختاپ، «داۋالاش» ئاخىرلىشىدۇ. بۇ خىل «داۋالاش» «پېرە ئوينىتىش» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يەردە تۇغنىڭ بىر ئۇچىنىڭ تۆڭلۈككە باغلىنىشى كۆكتە ئايلىنىپ يۈرگەن روھىناتلارغا سېغىنىشنى، بىر ئۇچىنىڭ يەرگە باغلىنىشى جىن-شايا‌تۇنلارنى جەھەننەمگە قوغلاشنى مەقسەت قىلغان. دېمەك، ياخشى

روهلار تۆگلۈكتىن كىرىپ يامان روهلارنى جەھەننەمگە قوغلارمىش، بۇنىڭ بىلەن ئاغرىق ساقىيارمىش.

بۇنىڭدىن باشقا، باخشىلار يەنە بەزى سوزۇلما بەل، پۇت ئاغرىقلىرىنىمۇ «كەتمەن بېسىش» ئۇسۇلى بىلەن «داۋا»لايدۇ. باخشىلار ئالدى بىلەن بىر كەتمەننى ئوتتا قىزدۇرىدۇ، كەتمەن قىپقىزىل ھالەتكە كەلگەندە ئىچىدە «ئوقۇغاچ» تاپىنىنى كەتمەنگە بىر سۇرۇۋېتىپ، ئاندىن كېسەلنىڭ ئاغرىغان يېرىگە پۈتىنى سۈرتىدۇ، شۇ تەرىقىدە ئۈچ قېتىم تەكرارلايدۇ، شۇڭا بۇ «كەتمەن بېسىش» دەپ ئاتالغان.

7. **پالچىلىق:** پالچىلىق رىممالىق، قۇرچىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇمۇ شامانىزم ئەقىدىلىرىدىن قالغان سېھىر - ئەپسۇنكەشلىكنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئىچىگە قەدىمكى دەۋرلەردىلا كەڭ تارقالغان. 5- ئەسىرگە ئائىت تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان پال چوكىلىرى ۋە 9 - ئەسىرگە ئائىت «ئىرق بىتىگ» (پالنامە) ۋە ھېكايە - چۆچەكلەردىكى كىشىنىڭ مۇشكۈلچىلىكىنى ئاسانلاشتۇرغۇچى سۈپىتىدە يارىتىلغان «خىزىر ئەلەيھىسسالام» (قۇرئەنداز دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ ئوبرازى، خان - پادىشاھلارنىڭ «ئەقىلدارلىرى» سۈپىتىدە يانلىرىدا قۇرئەندازلاردىن ئايرىلمايدىغانلىقلىرى توغرىسىدىكى بايانلار ئەنە شۇ نۇقتىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇ ئەقىدە - ئادەت ئىسلامىيەتكىمۇ ماسلاشتۇرۇپ رىسالىلىك كەسىپ سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. پالچىلار دانىيال ئەلەيھىسسالامنى ئۆزلىرىنىڭ پىرى ھېسابلايدۇ. شۇڭا، پال سالغاندا «پاھ! مېنىڭ پالىم ئەمەس، دانىيال ئەلەيھىسسالامنىڭ پالى» دەپ تۇرۇپ پال سالىدۇ. بۇ ھال ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتە بازار تېپىشىغا سەۋەب بولغان.

پالچىلىقنىڭمۇ تۈرى بىرقەدەر كۆپ. ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئاساسەن رىسالىگە قاراپ پال ئېچىش (سېلىش)، تاش - مارجان (قوناق- قومۇلاق) ۋە چوكا بىلەن پال سېلىش كۆپرەك ئۇچرايدۇ. لوپنۇر ئۇيغۇرلىرى ئىچىدە بېلىقنىڭ دولا سۆڭىكىنى ئوتقا سېلىپ پال سېلىش ئادىتى بىرقەدەر ئومۇملاشقان. بۇنىڭدا سۆڭەكتە پەيدا بولغان

قاپارتمىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، قاپارتمىلارنىڭ توپ - شالاڭلىقى، ئارىلىقنىڭ كەڭ - تارلىقى قاتارلىق ھالەتلەرگە قاراپ مەنە ئېيتىش ئاساس قىلىنغان. پالچىلار ئىچىدە رىسالىگە قاراپ پال ئاچقۇچىلار بىرقەدەر داڭلىق بولۇپ، ئادەتتە ئۇلار يۈرت ئارىلاپ يۈرىدۇ. بەزى ھاجەتمەنلەر يۈرت كېزىپ يۈرۈپ شۇنداق پالچىلارنى ئىزدەپ تېپىپ پال سالدۇرىدۇ. پالچىلارغا ھاجىتى چۈشىدىغانلار تولىراق مال - ۋارانلىرى يىتكەن (ئوغرىلانغان)لەر، يىراقتىكى ۋە سەپەر ئۈستىدىكى يېقىنلىرىنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولماقچى بولغانلار، ئۆمۈر - تەلەي سىناپ كۆرگۈچلەر ۋە چۈش ئۆرۈتمەكچى بولغانلاردىن ئىبارەت.

پالچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئالدى بىلەن ھاجەتمەنلەرنىڭ روھىي ھالىتىگە، مۇددىئاسىغا دىققەت قىلىدۇ. چۈنكى، بەزىلەر پال سالدۇرماقچى بولغانلار مۇددىئاسىنى ئېيتىدۇ، پالچى شۇنىڭغا قاراپ رىسالىسىنى ئېچىپ بىردەم قاراپ ئولتۇرۇپ ياكى پال دەستۇرى قېپىنى يەرگە يېيىتىپ (بەزىلەر يەرگىلا)، ئۈستىگە تاش - مونچاقلىرىنى ياكى پال چوكىسىنى قويۇش بىلەن ئۇياق - بۇ ياققا ئايرىپ، ھەر خىل شەكىللەرنى چىقىرىپ، ئاندىن ھاجەتمەندە مەلۇم بىر ئۇمىد ھاسىل بولغۇدەك قىلىپ، «پالىگىز مۇنداق چۈشتى، بۇ..... نىڭ بېشارىتى» دەپ سۆزلەيدۇ. مەيلى تاش - مونچاق ياكى پال چوكىسى بولسۇن، ھەممىسىدە تەخمىن سان بولىدۇ. بەزىلەرنىڭ 43 دانە (تال) بولسا، بەزىلەرنىڭ 38، بەزىلەرنىڭ 28 دانە (تال) كېلىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق رايونلىرىدا يەنە بىر خىل پال تۈرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەتتىكى پال تۈرلىرىدىن بىر پەرقى، چوكا ياكى تاش - مارجانلارنى ئالدى بىلەن تۆت قۇر تىزىپ، كېيىن بۇلۇڭلارغا ئايرىپ، تاق - جۈپلىرىگە قاراپ 16 خىل شەكىل چىقىرىلىدۇ. بۇ 16 خىل شەكىلنىڭ ئۆزىگە خاس نامىغا 16 پەيغەمبەرنىڭ نامى ۋە كۇن، ئاي، يۇلتۇز، ئوت، سۇ، شامال ھەم بىر ھەپتىدىكى يەتتە كۈننىڭ نامى شېپى كەلتۈرۈلۈپ سۆزلىنىدۇ. پال تۈرلىرى ئىچىدە بۇ پال بىرقەدەر مۇرەككەپ، نامىمۇ غەلىتە بولۇپ، «ئۇستىرلاپ پالنامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

يۇقىرىقلاردىن باشقا، پالىنىڭ قولىنىڭ ئالقىنىغا قاراپ ئاچىدىغان بىر تۈرىمۇ بار. پالچى ھاجەتمەنلىكىڭ ئىچىدىكى سىزىقلىرىنىڭ شەكلى، شاخچىلىرى ۋە قوشۇلغان - قوشۇلمىغانلىقى، قايسى نۇقتىدا ۋە قانداق شەكىلدە قوشۇلغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تەبىر ئېيتىدۇ. ئېيتىلىدىغان تەبىر ئاساسەن «تەلەيلىك ئىكەنسىز؛ قولىڭىز ئوچۇقكەن؛ پىششىق ئادەم بولىدىكەنسىز؛ × نىكاھلىق بولىدىكەنسىز؛ × پەرزەنت كۆرىدىكەنسىز» دېگەن دائىرىدىن نېرى چىقمايدۇ، شۇڭا بۇ «ئالقان پال» دەپ ئاتالغان.

8. چۈشكە تەبىر بېرىش: چۈشكە تەبىر بېرىش ئەسلىي پالچىلىقنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ، كېيىنچە تەدرىجىي ئۇدۇملۇق ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. شۇڭا، ياش قۇرامىغا يەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى چۈشكە تەبىر بېرىۋېرىدۇ. 9 - ئەسىرگە ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرق بىتىگ»نى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا «چۈش تەبىرى» ياكى «چۈش تەبىرنامىسى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدا چۈش تەبىرىگە ئائىت نۇرغۇن بايانلار بار. ئۇنىڭدا كىشىنىڭ چۈشىدە كۆرگەن ھەر خىل شەيئىلەر بىر خىل ياخشىلىق - يامانلىقنىڭ سۈرى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قىسمى چۈشكە تەبىر بېرىشتە خەلق ئىچىدە ھازىرمۇ ئەينەن قوللىنىلىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، قارا قۇش كۆرۈپ چۈشىسە ئامەتلىك بولىدۇ؛ (ئاسماندا) ئۇچۇپ چۈشىسە پايدا ئالىدۇ؛ قوي پادىسى كۆرۈپ چۈشىسە باي بولىدۇ؛ بۇغا كۆرۈپ چۈشىسە بالا - قازادىن قۇتۇلىدۇ؛ ئورۇق ئات مىنىپ چۈشىسە كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىدۇ قاتارلىقلارغا ئوخشاش. ھازىر خەلق ئىچىدە قوللىنىلىۋاتقان تەبىرلەرنىڭ ھەممىسى «ئىرق بىتىگ» دىكى ياخشىلىق- يامانلىقنىڭ سۈرى قىلىپ بايان قىلىنغان شەيئىلەرگە تەقلىد قىلىنغان. مەسىلەن، ئارغامچا (يىپ ياكى لەڭمەن) كۆرۈپ چۈشىسە يول چىقىدۇ؛ سۇ ئۆزۈپ چۈشىسە ئامەتلىك، مەرتىۋىلىك بولىدۇ (غەم - غۇسسىدىن خالىي بولىدۇ)؛ ئېشەك مىنىپ چۈشىسە دۆلەتمەن بولىدۇ؛ ئاياللار پىچاق كۆرۈپ چۈشىسە ئوغۇل تۇغىدۇ، ئالتۇن ئۈزۈك كۆرۈپ چۈشىسە قىز تۇغىدۇ؛ ئەرلەر ئالتۇن ئۈزۈك كۆرۈپ چۈشىسە

ئوغۇل پەرزەنت كۆرىدۇ، ھارۋىغا ئولتۇرۇپ چۈشسە جنازىنىڭ سۈرى، خام گۆش كۆرۈپ چۈشسە ئاغرىقنىڭ سۈرى، ئايىغىنىڭ چەمى ئاجراپ كېتىپ چۈشسە نىكاھتىن ئاجرىشىشنىڭ سۈرى، ئۇرۇشۇپ چۈشسە خۇشاللىقنىڭ سۈرى، شاد - خۇراملىق چۈشسە كۆڭۈلسىزلىكنىڭ سۈرى، ۋەھاكازالار.

چۈشكە تەبىر بېرىشكە مۇناسىپ ھالدا بىر ئەتىگەنىدە، بىر كەچتە چۈش ئۆرۈشنى ۋە كۆرۈنگەنلا ئادەمگە چۈش ئۆرۈشنى يامان ئالىدىغان ئادەتمۇ شەكىللەنگەن. «دوستۇڭغا ئۆرۈسەڭ چۈش، يامانىنى ئوڭ دەر، دۈشمىنىڭگە ئۆرۈسەڭ چۈش، ياخشىنى يامان دەر» دېگەن ماقالمۇ شۇ ئادەت ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن.

يۇقىرىقىدەك خۇراپاتلىق ئادەت - ئەقىدىلەر خەلق ئىچىگە كەڭ تارقالغان بولسىمۇ، خەلق ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدە «پالغا ئىشەنمە، پالىسىزمۇ يۈرمە» دېگەن ئاددىي ئىلمىي چۈشەنچىگە كەلگەن[1].

تۇمارغا ئەقىدە قىلىش

سەن قاياقتىن كېلىسەن،
چىرايلىقىم كۆزى خۇمار.
ساڭا تىلىم تەگمىسۇن،
بوينۇڭغا ئاسقىن تىلتۇمار.

دېگەن بۇ بىر كۈپلېت قوشاق ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا تۇمارغا بولغان ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى ئەقىدىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

تۇمار پۈتۈش ئەسلىدە شامان ئەقىدىسىدىكى ئەم - ئىرىملىك سېھرىي ئادەتلەرنىڭ بىر خىلى بولۇپ، شامانىزم دەۋرىدە ئۇ مەخسۇس

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 394 - ، 407 - بەتلەر.

«كاهىن» ، «قام» دەپ ئاتىلىدىغان دىن ئادىمى شامان تەرىپىدىن پۈتۈلەتتى. كېيىنچە بۇ ئادەت خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ، قانداقتۇر كىشىگە روھىي خاتىرجەملىك بەخش ئېتىش خاسىيىتىگە ئىگە بولغان مەنىۋى ئەقىدىگە ئايلىنىپ كەتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئەقىدىسىدە تۇمار «تىل تېگىش» ، «كۆز تېگىش» تىن ساقلايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، ئۇلار سېرىق ئىتنىڭ تۇكى، قېرى سۆگەتنىڭ پورى، كونا چاپاننىڭ مېزى، ئادراسماننىڭ بەرگى، ئاتا - ئانىسىنىڭ كىرپىكى قاتارلىق ئىرىملىك نەرسىلەرنى كىچىككىنە رەخت پارچىسىغا ئوراپ، ئۇنى ئۇچ بۇرجەك قىلىپ تىكىپ، ئۇدۇملۇق كىشىلەر: «كۆزى ياماننىڭ كۆزىدىن، تىلى ياماننىڭ سۆزىدىن، ئىچى ياماننىڭ ئىچىدىن ساقلىغايسەن خۇدايىم!» دەپ دۇئا قىلىپ ھۆرگەندىن كېيىن، بۇ «كۆز تۇمار» نى ئارزۇلۇق پەرزەنتلىرىنىڭ بوينىغا ياكى قولتۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ. بۇنداق «كۆز تۇمار» كىرلىشىپ، قاسىاق بولۇپ كەتسىمۇ ئالدىراپ ئېلىۋەتمەيدۇ. «كۆز تۇمار» يەنە يۇمىلاق، تۆت بۇرجەك ۋە ئالتە بۇرجەك شەكىلدىمۇ ياسىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قارا ياكى ئالا - بۇلماچ يۇمىلاق مارجانغا يېپ ئۆتكۈزۈپ بالىلارنىڭ بوينىغا ياكى بۆشۈكىگە ئېسىپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار. بۇمۇ تۇمارنىڭ بىر خىلى بولۇپ، «كۆز مونچاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

خەلق ئارىسىدا يەنە بولۇق ئۆسكەن ھەر خىل زىرائەت ئېتىزلىرىغا، ئازادە ياسالغان گۈل - گۈلىستانلىق ھويلا - ئارانلىرىغا، ئۇزۇمى ئوخشىغان تال بېدىشلىرىگە، مەي باغلاپ پىشۇاتقان ئەنجۇر ۋە باشقا مېۋىزارلىقلارغا «كۆز تېگىش» تىن ساقلاش ئۇچۇن، ئىتنىڭ بېشى، ئېشەكنىڭ كاللىسى، قاغىنىڭ ئۆلۈكى قاتارلىقلارنى ياكى كۆرۈمسىز «جىن قورچاق» لارنى ئېسىپ قويىدۇ. بۇمۇ بىر خىل تۇمار بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ گۈزەللىكنىڭ يارقىنلىقىنى خىرەلەشتۈرگۈچى «كۆز تۇمار» لىق خاسىيەت بار، دەپ قارايدۇ.

تۇمار مەيلى قايسى خىل شەكىلدە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، خەلقنىڭ نەزىرىدىكى ئارزۇلۇق ۋە قەدىرلىك نەرسىلەرنى «يامان كۆز» ، «يامان تىل» لاردىن ساقلاپ قېلىش مەزمۇنى سىڭدۈرۈلگەن.

«چىراغ» ئادىتى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا قەدىمكى دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرىنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. لېكىن، بۇ دىنلارنىڭ قالدۇق تەسىرلىرى ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ماددىي شەكىلده ساقلانغان ئەمەس ۋە ياكى ساقلانغان بىر قىسىملىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئانچە روشەن ئەمەس. ھالبۇكى، ئۇيغۇرلاردا ھازىر ساقلىنىۋاتقان «چىراغ» ئادەتلىرى بولسا ئۆزىنىڭ ئالاھىده سەۋەبلىرى، تەسىرچانلىقى ۋە شەكىللىرى بىلەن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا چوڭقۇر سىڭگەن ھەمده ئۆزلىرىنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن.

كونا تاش قورال دەۋرىدىلا (مىلادىيەدىن 30 ــ 70 مىڭ يىللار ئىلگىرى) ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي چىراغنى كەشپ قىلغان. ئەينى ۋاقىتتا تاش، قۇلۇله قېپى ۋە باشقا مۇۋاپىق جىسىملارنىڭ ئوتتۇرىسىغا مۇخ ۋە ھايۋانلارنىڭ مېيىنى قۇيۇپ يانىدۇرۇش ئارقىلىق يورۇقلۇق چىقارغان.

يىراق قەدىمكى زامانلاردىن تارتىپلا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تىرىكچىلىك قىلغان قەدىمكى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىدىكى يورۇقلۇققا بولغان ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى بۇرۇنلا پىلىكلىك ماي چىراغنى ئىشلىتىشكە باشلىغان. ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلاردا تېپىلغان ئەمەلىي بۇيۇملار بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئىگىلىگەن ماتېرىياللاردىن بىلىشىمىزچە، چىراغلار ئاساسەن تاش، ساپال، مىس، تۆمۈر، لاي، ياغاچ ۋە قاشتاش قاتارلىق ماتېرىياللاردا ياسالغان، شەكىللىرىمۇ ھەر خىل. ئۇلار دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىپتىدائىي شەكىلدىكى چىراغلارنى ۋە كېيىنكى مەزگىللەردىكى ياسىلىشى بىرقەدەر نەپىس بولغان چىراغلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ تەۋەسىدىن نۇرغۇن قەدىمكى زامان چىراغلىرى تېپىلدى[1].

---

[1] مىراجىگۈل ۋاھاپ: «چىراغ ھەققىده»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى»، 2004 ـ يىللىق 1 ـ سان، 116 ـ، 118 ـ بەتلەر.

ھازىر مەكتەت رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «چىراغ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت بولۇپ، بۇ ئادەت مەكتەت ناھىيەسىدىكى ئۇيغۇرلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان جايلارغا يەنى يانتاق، غازكۆل، قۇمقىسار ۋە تۇمەنتال، قۇرما يېزىسىدىكى كىشىلەر ئارىسىدا كۆپرەك ساقلانغان. بۇ خىل ئادەت بويىچە بولغاندا، چىرىغى بارلار يەنى بىر خىل چىراغدىكىلەر يەنە بىر خىل چىراغدىكىلەرگە ئاق بەرمەيدۇ (پاختا، ئۇن، تۇز، سۇت ـ قېتىق قاتارلىق). قەشقەر، يەكەن قاتارلىق سىرتقى جايلاردىن مەكتەكە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان كىشىلەر دولانلارنىڭ چىراغ ئادىتىگە قارىتا مۇنداق دەيدۇ: «دولان خەلقى ئوخشىمايدىغان تائىپىكەن. ئۆيدە ئۇن، تۇز تۇگەپ كېتىپ دولانلىقلارنىڭ ئۆيىگە سوراپ چىقساق ئۇلار بەرمەيدىكەن. ئەگەر قېتىق سوراپ كىرسە ئىچىگە كۆمۈر سېلىۋېتىپ بېرىدىكەن. چىرىغى تۈتۈلۈپ قالىدۇ دەيدىكەن. بۇ دېگىنى دولانلىقلار كۆزى تۈتۈلۈپ قالىدۇ ياكى ئاغرىپ قالمىز دەپ قارايدىكەن. دولانلىقلار ئۆزئارا ئېلىشىپ تېگىشىدىكەن، لېكىن باشقىلارغا قىز بەرمەيدىكەن. تۇز بەرسە ئۇزۇنگىزنىڭكىنى ئاۋۇال ئىشلىتىپ تۈگىگەندە ئاندىن مېنىڭكىنى ئىشلىتىڭ، ئارىلاشتۇرۇۋەتمەڭ، بولمىسا چىراغ تۈتۈلۈۋالىدۇ دەيدىغان گەپلىرى بار ئىكەن.» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ «مەكتەت ناھىيەسىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەتقىقات» تېمىغا گۇرۇپپىسىنىڭ 2004 ـ يىلى دېكابىردا مەكتەت ناھىيەسىدە ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ماتېرىياللىرى توپلىمىدىن ئېلىندى). بۇ ئاق كۆڭۈل، مېھماندوست ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېخىللىقىدىن ئەمەس، بەلكى چىراغ ئارىلىشىپ كەتسە بالا ـ قازا كېلىدۇ دەپ قارىغانلىقىدىن بولۇپ، ئۇنداق چىراغلاردىن قالپاق چىراغ، ئاقساق چىراغ، ئىشتان سالدى چىراغ، چولاق چىراغ دېگەنگە ئوخشاش 4 ــ 5 خىل چىراغ بار. بۇ چىراغلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئىشلىتىلىش ئادىتى ۋە قائىدىسى بولۇپ، ئۇلار چىراغلار ئارىلاشسا يەڭگىل، بولسا كۆزگە ئاق چۈشىدۇ، ئېغىر بولسا ئۆلۈم ـ يېتىم بولۇپ، ئۇرۇق ـ جەمەت قۇرۇپ تۈگەيدۇ، دەپ قارايدۇ. كۆزىگە ئاق چۈشسە

«چاچراتقۇ سېلىش» (چىراغ ئارىلاشقان ئۆيلەردىن ئۇن تىلەپ چىقىپ خېمىر يۇغۇرۇلىدۇ ۋە ئوچاقتىكى قوقاس ئوتقا كۆمۈلىدۇ. موللام ياكى داخان ئوچاق ئالدىدا ئولتۇرۇپ ئۇنىڭغا ئوقۇپ ھۆرۈيدۇ. خېمىرغا قىزىق ئۆتۈپ بىر مەزگىلدىن كېيىن «پاق» قىلىپ ئېتىلىپ چېچىلىپ كېتىدۇ. داخان بۇنى ئايەتنىڭ كۆچىدىن بولدى دەيدۇ) ئارقىلىق داۋالايدۇ. چىراغ ئادەتتى ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق قەدىمكى زامانىدىن قالغان، ئۆرپ-ئادەتتىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئېتىقاد - ئادەتلىرىنىڭ بىر خىلى بولۇپ، ئۇنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنى ئېتىقادىغا باغلاشقا بولىدۇ[1].

ئۇيغۇرلارنىڭ تارقالغان جايلىرى كەڭرى، تارىختا ئۇلار جايلاشقان ئورۇنلارنىڭ تەبىئىي شارائىتى بىرقەدەر ناچار، قاتتىشى قولايسىز، بولۇپمۇ يەكەن دەرياسىدىن باشلىنىپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلغان ھەم ئاخىرى لوپنۇر كۆلىگە تۇتاشقان دەريا ئېقىنىنىڭ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ چەكلىمىسى تۆپەيلىدىن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى خەلقنىڭ ئۆزئارا بېرىپ - كېلىشى زور چەكلىمىگە ئۇچرىغان بولغاچقا، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە بەزى پەرقلەر پەيدا بولغان ۋە ساقلانغان. مۇشۇ قاتاردا ئۇيغۇرلارنىڭ چىراغ ئادەتلىرىدىمۇ قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت بولۇپ، مەكىت، مارالبېشى، ئاۋات رايونلىرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىراغ ئادەتلىرىدە چىراغلارنىڭ نامى، چىراغ ئۆتكۈزۈش تەرتىپ - جەريانلىرىدا ئوخشاشماسلىق كېلىپ چىققان. شۇڭا، «چىراغ» دېگەنىدىمۇ بىرقانچە خىل بولىدۇ. بۇلار «ئاق چىراغ»، «قالپاق چىراغ»، «ئاقساق چىراغ»، «چولاق چىراغ»، «ئىشتان سالدى چىراغ»، «چەلىپەك چىراغ» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ چىراغنى ئاساس قىلىپ، بىر چىراغدىكىلەر بىر جايغا توپلىشىپ رايون ياكى مەھەللە بولۇپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. بىر چىراغدىكىلەر ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا ئۆز چىرىغىنى داۋاملاشتۇرغان بولغاچقا، ھەرقايسى چىراغنىڭ

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخىدىن تېزىسلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001 - يىلى 10-ئاي نەشرى، 132 - ، 133 - بەتلەر.

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئۆز ئالدىغا ئايرىم ۋارىيانت بولۇپ، رەسمىيەت - ئىنتىزاملىرى شەكىللەنگەن.

چىراغنى يىلدا بىر قېتىم، بەزى رايونلاردا ئىلگىرى - كېيىن ئۆتكۈزىدۇ. ئاۋاتلىقلار «ئاق چىراغ» ئۆتكۈزىدۇ. چىراغ ئۆتكۈزگەندە نەچچە يىلدا بىر ئۆتكۈزگەن بولسا، بىر ئادەمگە ھەربىر يىلغا ئاتاپ بىر ئوچۇمدىن ئۇن سېلىپ، سۈت قۇيۇپ ئۇماچ قىلىدۇ ياكى زاك ئېتىپ بىر چۆمۈچتىن سۈت قۇيىدۇ. ئىشك تۈۋىگە قوي يېغىدا بۇي سالىدۇ (بەزى جايلاردا بۇي سالمايدۇ). نەزىر ئېشىنى يەپ بولۇپ دۇئا قىلىدۇ ۋە ئىپتىدائىي بوۋىلىرىنىڭ (جەڭگى بوۋا، چولپان ئانىغا) روھىغا ئاتاپ ئۇلاردىن مەدەت تىلەيدۇ، باشقا چىراغلارمۇ بۇنىڭدىن ئانچە يىراقلاشمايدۇ.

چەلپەك چىراغ، ئىشتان سالدى چىراغنى ئايالار ئۆتكۈزىدۇ. قازانغا ياغ قۇيماي، نېپىز ناننى چاپلاپ قورۇق ئۇن بىلەن پىشۇرۇپ، پىشقان ناننى ئۇ تەرەپ - بۇ تەرەپكە ئۆرۈپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ناننى يەپ بولۇپ، «چولپان ئانا»(ئىپتىدائىي ئەجدادى) غا بېغىشلاپ دۇئا قىلىپ مەدەت تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن ئايالار ئىشتانلىرىنى سېلىپ ئۆينىڭ بىر بۇرجىكىدە قويۇپ، ئۆينى قاراڭغۇ قىلىپ ئۆز ئىشتانلىرىنى تاپىدۇ، ئۆز ئىشتىنىنى تاپالىسا چىرىغى ئىزىغا چۈشكەن بولىدۇ، نەزىر قوبۇل بولىدۇ؛ تاپالمىسا چىراغ ئىزىغا چۈشمىگەن بولۇپ، تاكى ئۆز ئىشتانلىرىنى تاپقانغا قەدەر نەزىرنى قايتا ئۆتكۈزىدۇ. بىر چىراغدىكلەر يەنە بىر چىراغدىكلەر بىلەن قۇدىلاشمايدۇ. چۈنكى، بىر ئائىلىدە ئىككى چىراغدىكى كىشلەرنىڭ تۇرۇشىغا مۇمكىن بولمايدۇ، يەنى كېلىن بولۇپ كىرگۈچى ھەر خىل بالا- قازاغا مۇپتىلا بولۇپ قالىدۇ دەپ قورقىدۇ. بىر چىراغدىكلەر يەنە بىر چىراغدىكلەرگە «ئاق» (سۈت، قېتىق، پاختا) بەرمەيدۇ؛ تۇز بەرمەيدۇ. تۇزنى تۇزغا، سۈتنى سۈتكە ئارىلاشتۇرمايدۇ. ئاخشىمى ئۇ ئۆيدىن بۇ ئۆيگە سۈت، قېتىق كۆتۈرمەيدۇ ۋە سۈت، قېتىقنى، تۇزنى يەرگە تۆكمەيدۇ. بىر چىراغدىكلەر يەنە بىر چىراغدىكلەرنىڭ ئوچىقنى (ئوچاق بېشىنى) ئاتلىمايدۇ، كۆلگە سىيمەيدۇ، تۈكۈرمەيدۇ.

«چىراغ» ئۆتكۈزۈش ئادىتى ئازادلىقتىن كېيىن تەدرىجىي ئەملەدىن قېلىپ، ئاساسەن تۈگەپ قالغان بولسىمۇ، يەنىلا چەت - ياقىلاردا كىچىك دائىرىدە ئاددىي رەسمىيەتلەر بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. ئەمما، «چىراغ ئارىلىشىپ قالسا بالا - قازاغا مۇپتىلا بولىدۇ» دېگەن تەسىرات ھەممە ئادەمنىڭ مېڭىسىگە سىڭىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، تۈز ئارىلاشتۇرماسلىق، ئاق ئارىلاشتۇرماسلىق، تۆكمەسلىك، كىشىنىڭ ئوچىقىغا تۆكۈرمەسلىك، ئوچاق بېشىنى ئاتلىماسلىق قاتارلىق چىراغ ئادەتلىرىگە ھازىرمۇ قاتتىق رىئايە قىلىدۇ. «چىراغ» ئۆتكۈزۈش قانداق نام يېكى قانداق شەكىلدە ئۆتكۈزۈلمىسۇن، ئۇنىڭدا ئەتكەن تاماقنى جامائەتكە بەرگەنلىكى ئۈچۈن «نەزىر» ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، «چىراغ» ئۆتكۈزۈشمۇ نەزىر ئۆتكۈزۈشنىڭ ئۆزگىچە بىر خىل شەكلى بولغانلىقى ئۈچۈن، چىراغ بىلەن نەزىرنى تەڭداش ھېسابلاپ «نەزىر - چىراغ» دەپ ئاتايدۇ[1].

[1] مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى: «ئاۋات دولان مەدەنىيىتىدىكى تارىخىي نامايانىدىلەر»، «ئاۋات تارىخ ماتېرىياللىرى»، 4 - قىسىم، 2004 - يىلى 4 - ئاي، 33 - 36 - بەتلەر.

تۆتىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقاد ئادەتلىرىدىكى مۇقەددەسلىك

1. سان مۇقەددەسلىكى

خاسىيەتلىك سان «توققۇز»

«توققۇز» نى ئۇلۇغلاش قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىمىز تۇرمۇشىدا خېلى بۇرۇنلا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ سانىنى ئۇلۇغلىشى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا «خاسىيەتلىك ‹9› سان چۈشەنچىسى تۈركىي خەلقلەرگىلا خاس بولغان بىر خىل مىللىي ئەنئەنە قارىشىدۇر» دەپ ئېنىق خاتىرىلەنگەن.

كېڭىلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، «توققۇز» نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئېيتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆك تەڭرى ئېتىقادىدىن «يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى» چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ، يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان ھەمدە يەتتە «ئىلاھ» نىڭ ھەر بىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئېيتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئالەم قارىشى «توققۇز» غا مۇجەسسەملەشكەن. شۇ سەۋەبتىن، بۇ سان ئۇلۇغلۇقى مەڭگۈتاش

تېكستلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «توققۇز» كۆپىنچە ھالدا قەبىلە نامى سۈپىتىدە كەلگەن. چۈنكى، ئۇيغۇر قەبىلە ئىتتىپاقى تەركىبىدە قەبىلىلەرنىڭ «ئىچكى توققۇز قەبىلە»، «تاشقى توققۇز قەبىلە» دەپ ئاتىلىشى، ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىدە «توققۇز»لۇق تۈزۈمنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئەنە شۇ «توققۇز»نى مۇقەددەس بىلىشتىن ئىبارەت ئەقىدىدىن كەلگەن[1]. شۇ سەۋەبتىن، مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدىكى قەبىلە نامى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان «توققۇز»نى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى دەۋردىكى سانىنى ئۇلۇغلاش قارىشىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلاردا «توققۇز» مۇقەددەسلىكى ناھايىتى چوڭقۇر ئادەت كۈچىگە ئايلانغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھايات ۋە تۇرمۇش كۆزقاراشلىرىدىكى نۇرغۇن نەرسىلەر مۇشۇ سان بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان. ئەڭ گەۋدىلىك مىساللاردىن بىرى شۇكى، ئۇيغۇرلار ئۆزى چوڭ كۆرگەن نەرسىلەرنى ياكى ئۆزى ھۆرمەت قىلغان كىشىلەرگە سۇۋغات قىلغان نەرسىلەرنى مانا شۇ «توققۇز» سانى بىلەن بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن، تۇي - تۆكۈنلەردە تويلۇق سۇۋغاتلىرى «بىر توققۇز نان» بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

خاسىيەتلىك سان «توققۇز» ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

ئىنسانلار تارىخىدا «ئۇچ توققۇز» قاتار كەلگەن يىللار تالاي قېتىم بولغان.

«خاسىيەتلىك توققۇز» نىڭ تارىخى ئۇزاق بولۇش بىلەن بىرگە قوللىنىلىشىمۇ ئىنچىل بولغان. ئۇ نوقۇل سان ئۇقۇمىنىلا ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئېتنىكلىق چۈشەنچە، فولكلورلۇق قىممەت ياراتقان.

«توققۇز» — تولۇق، مۇكەممەل، پۈتۈن، ئۈيۈل تاشتەك، ئىتتىپاق-ئىناق قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى

---

[1] لیۇ رىشاۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، 1 - قىسىم، مىللەتلەر نەشرىياتى 1987 - يىلى 10 - ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 40 - ، 41 - بەتلەر.

ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، بۇ ئىتتىپاققا قاتناشقان قەبىلىلەرنىڭ بەزىلىرى، كېيىنكى زامانىدىكى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە ھەر خىل نىسبەتتە قاتناشقان قانداش ۋە غەيرىي قانداش قەبىلە ـ قوۋملار ۋە ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە بولغان قوۋملار «توققۇز» سانى بىلەن ئېنىقلىنىپ ئاتىلىشىنى بىر خىل ئەنئەنىۋى ئاتاش ئادىتى قىلغان.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلاردا مۇرەككەپ سانلار ئۇقۇمى بولمىغان. دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى زامان تۇرمۇشىدا 10 ئىچىدىكى سان ئاساس قىلىنغان، يەنى ئىپتىدائىي ئادەملەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئەڭ دەسلەپ بارمىقى بىلەن سانايتتى، يەنى ئىنسانلار ئىككى قولىنى بىرلەشتۈرسە ئون بولىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ھەممىسى ئوندىن كېيىن كەلگەندە تەكرارلىنىدىغانلىقىنى، ئوندىن تۆۋەن سانلارنىڭ ئىچىدە توققۇز سانى ئەڭ چوڭ سان ئىكەنلىكىنى بايقىدى. بۇ خىل بايقاش جەريانىدا يەنە ھەرقايسى خەلقلەردە 1، 3، 7، 9 دىن ئىبارەت تاق سانلارنى سىرلىق سان دەپ قارايدىغان قاراشلارمۇ شەكىللىنىپ بولغان. بۇ خىل تاق سانلارنىڭ سىرلىقلاشتۇرۇلۇشىدا بۆلۈنمەس سان ئىكەنلىكى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان، يەنى بۇ سانلار تەڭ نىسبەتتە پۈتۈن بۆلۈنمەيدۇ. دېمەك، «توققۇز» تەكرارلانماس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى، يەنە بىرى تەڭ نىسبەتتە بۆلۈنمەس سانلارنىڭ ئەڭ چوڭى بولغانلىقى ئۇچۇن، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ نەزىرىدە خاسىيەتلىك ساندىن ئىبارەت مەدەنىيەت ئاملىغا چوڭ، ئۇلۇغ، كەڭ، مۇكەممەل، پۈتۈن، مۇقەددەس، ئۇتۇق دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار، كېيىنچە شانۇشەۋكەت، ئىنئام، ئۆلچەم ۋە مىزان دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلارمۇ مۇجەسسەم قىلىنغان. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا بارلىققا كەلگەن «خاسىيەتلىك سان توققۇز» دىكى چوڭ ۋە پۈتۈن ئۇقۇمى ھەرقايسى دەۋرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، بارغانسېرى مەزمۇن جەھەتتىن تاكامۇللاشقان. ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئىككى قولى، ئون بارمىقى بولغانلىقى ئەقەللىي ساۋات. ئۇلار ئىپتىدائىي جەمئىيەت ۋە قەدىمكى زامانىدا مۇشۇ ئىككى قولى ئارقىلىق

ئون سان ئىچىدىكى ئىپتىدائىي ماتېماتىكىلىق چۈشەنچىگە ئېرىشكەن ھەم ئۇنىڭ ئىچىدىن سانلارنىڭ ئەمەلىي رولى ۋە سېمانتىكىلىق ئەھمىيەتكە ئىگە رەقەملەرنى ئايرىپ چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىستېتىك چۈشەنچىلىرىنى مەركەزلىك يوسۇندا ئىپادىلەش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. مەدەنىيەت دەۋرىگە كەلگەن چاغدا ھەرقايسى خەلقلەردە ئىجتىمائىي، مەدەنىي ئالاقىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ خاسىيەتلىك سانلاردىكى ئىلغار تەرىكىبلەر ئۆزئارا ئۆتۈشۈپ، بىر - بىرىنىڭ كەم يېرىنى تولۇقلاپ، سىستېمىلاشقان ھەم رايون خاراكتېرىگە ۋە مىللىي خاراكتېرگە ئىگە خاسىيەتلىك سان چۈشەنچىسى بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى خاسىيەتلىك سان «توققۇز» ئۇزاق تارىخىي، ئىجتىمائىي ئاساس ۋە چوڭقۇر مەدەنىيەت ئامىلىغا ئىگە. تارىختىن بېرى ئۇ خەلقنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىدىكى ھېسابات ئېھتىياجىدىن ئۇنۇملۇك چىققاندىن باشقا، خاسىيەتلىك ۋە قۇتلۇق بىر سان بولۇش سۈپىتى بىلەن مىللىي مەدەنىيەتنى خاسلىققا ئىگە قىلىشتا، خەلق روھىيىتىنى جانلاندۇرۇشتا، ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەتلەرنى نامايان قىلىشتا ئۆزىگە خاس رول ئوينىغان[1].

ماتېماتىكىلىق ھېسابلاش كاتېگورىيەسىگە تەئەللۇق سانلارنىڭ ئەسلىي ماتېماتىكىلىق مەنىسى ئۆزگىرىپ، مەنىۋى تۈس ئېلىشى بىرقەدەر ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. بەزى سانلار سىرلىق تۈس ئېلىپ «خاسىيەتلىك سان» غا ئايلىنىپ قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ؛ ئەينى ۋاقىتتا بۇ سانلار ئىنسان تەپەككۇرىدىكى مەۋھۇم ھادىسىلەرنىڭ كونكرېت بەلگىسى بولۇش رولىنى ئوينىغانىدى. مانا شۇ ئاساستا بۇنداق سانلار بارغانسېرى قېلىپلىشىپ، ئەقىدە - ئېتىقادتا، تۇرمۇش ئادەتلىرىدە، ئاغزاكى ئەدەبىيات ئىجادىيەتلىرىدە ئۆز ئەكسىنى تاپتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار، بولۇپمۇ ھەممىدىن كۆپ ئۇچرايدىغان

---

[1] غەيرەتجان ئوسمان: «خاسىيەتلىك سان «توققۇز» ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى»، «مىراس»، 1999 - يىللىق 6 - سان، 57 - ، 67 - بەتلەر.

7، 9، 40 قاتارلىق سانلار ئۇزاق زامانلار مابەينىدە شۇ خەلقنىڭ ئېڭى ۋە ئەقىدىسىگە ماس هالدا خاسىيەتلىك تۇس ئالغان. ئالايلۇق، «توبغان يەرگە توققۇز تەزىم»، «توققۇز قىزنىڭ تولغىقى بىر كۈندە تۈتۈپتۇ»، «مەن قىلارمەن ئوتتۇز، خۇدايىم قىلار توققۇز»، «توققۇزى تەل» قاتارلىق ماقال ـ تەمسىل ۋە ئىدىيوملار بار. «ئوغۇزنامە» داستانىدا «..... ئوغۇزخاننىڭ ئېتى مۇز تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئوغۇزخان ئۇزاققىچە ئازاب چەكتى، توققۇز كۈندىن كېيىن ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرىنى هازىر قىلدى» («ئوغۇزنامە»، 54 ـ بەت)؛ «گۆر ئوغلى» داستانىدىكى «گۆر ئوغلى پەرىزات ۋە ئادەمزاتتىن بولۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن توققۇز خوتۇن ئالدى»، «توققۇز قات شاه كىيىم كىيدى»، «مىڭگەن ئېتى توققۇز كۆكنى كۆزلەيدۇ»، «ئوڭ يېنىدا توققۇز تۇمارى بار»؛ «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى» دىكى «كۆلتېگىن ئۇلگىرى ـ كېيىن توققۇز قېتىم باشقا ـ باشقا ئاتقا مىنىپ جەڭگە كىردى»، «كۆلتېگىن توققۇز ئەسكەرنى نەيزىلىدى، توققۇز ئەسكەرنى ئايلاندۇرۇپ سالدى»..... دېگەنگە ئوخشاش تارىخى بايانلار؛ «خان تەختكە يېڭى چىققاندا ئۇ مەهرەملىرى بىلەن بىللە كىگىزدە ئولتۇرىدۇ، خان كۈنگە قاراپ ئۇلارنى توققۇز قېتىم ئايلىنىدۇ» («جونام»، 50ـ جىلد) دېيىلىدۇ. قومۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى «كۆك مەشرەپى» نىڭ قوشاقلىرىدا «غازنى ئوتتۇز، قوينى توققۇز، هەممىنى تەڭ راسلىدۇق» دېگەن مىسرا ئوچ خىل ۋاريانتىنىڭ هەممىسىدە ئۇچرايدۇ. «يۇز ئاچقۇ بېيىتى» نىڭ بايانىدا «..... توققۇز قېتىم تەزىمگە بارىدۇ»، «..... توققۇز غېرىچلىق قوي بەرگەندىلا يول ئېچىلىدۇ»، «..... قىزنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ ئوچ يەرگە يېقىلغان ئوت ئۆستىدىن توققۇز قېتىم چۆرگىلىتىدۇ»، «تويىنىڭ توققۇزىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە سالامغا بارىدۇ» («قومۇل نەزىلىرى» دىن)، «..... ئوغۇل تەرەپ تويلۇق ئۇچۇن توققۇز كىيىملىك رەخت، توققۇز تۇياق قوي، توققۇز كۈرە بۇغداي، توققۇز شىلگ گۈرۈچ، توققۇز جىڭ ياغ، توققۇز شىرە مېۋە ـ چېۋە قاتارلىق نەرسىلەرنى قىز تەرەپكە داغدۇغا بىلەن ئاپىرىپ بېرىدۇ» («ئىز»

رومانىدىن) ۋە باشقىلار.

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنغان «توققۇز» تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخي ئاساسقا ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل مەنىۋى ئادەت ھادىسىسىدىن ئىبارەت. دەرۋەقە، يۇقىرىقى بايانلارنىڭ ھەممىسى «توققۇز»نىڭ ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ ئۇيغۇرلانىڭ ئېتىقاد - ئادىتىدە خاسىيەتلىك سان تۇسىنى ئالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. مۇشۇ خاسىيەتلىك سان ئېتىقادى تۇپەيلىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن قەبىلە ناملىرىمۇ «توققۇز ئۇيغۇر» (ئىچكى توققۇز) ۋە «توققۇز ئوغۇز» (تاشقى توققۇز) دەپ ئاتالغان. مەھمۇد كاشغەرىي ئۆزىنىڭ «تۈركي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنىڭ III تۇم، 175 - ، 176 - بەتلىرىدە: «خانىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋىلايەتلەر ھەرقانچە كۆپىيىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلسىمۇ، تۆغلىرى توققۇزدىن ئاشمايدۇ، چۈنكى توققۇز سانى خاسىيەتلىك ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەپنە قىلىش ئادەتلىرىدە نوپۇزلۇق ئەربابلار ئۆلسە قەبرە توپىسىنىڭ ئۈستىگە توققۇز دانە تاشنى تىزىپ قويىدىغانلىقىمۇ مەلۇم.

كۆپلىگەن مەلۇماتلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىچە، «توققۇز»نىڭ خاسىيەتلىك سان بولۇپ قېلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قەدىمكى ئۇيغۇر شامانىستلىرىنىڭ ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرىدىكى كۆك تەڭرى ئېتىقادىدىن «يەتتە يۇلتۇز ئىلاھى» چۈشەنچىسى كېلىپ چىققان ۋە بۇ يەتتە يۇلتۇز (يەتتە سەييارە) ئايرىم - ئايرىم ناملار بىلەن ئاتىلىپ، يەتتە ئىلاھ سۈپىتىدە ئۇلۇغلانغان. بۇ يەتتە «ئىلاھ»نىڭ ھەر بىرى بىر ھاياتلىق ئالىمى ھېسابلىنىپ، ئۇنىڭغا يەنە پانىي ئالەم (تۇپراق) ۋە يەر ئاستى ئالەم (روھىناتلار ماكانى) قوشۇلۇپ، پۈتۈن ئالەم توققۇز ھاياتلىق مەنبەسىدىن قۇرۇلغان دېگەن ئىپتىدائىي چۈشەنچە بارلىققا كەلگەن. شۇنداق قىلىپ قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۈپ ئالەم قارىشى «توققۇز»غا مۇجەسسەملەشكەن.

دېمەك، ھېسابلاش جەھەتتىن قارىغاندا، «توققۇز» سان چەكسىز ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان ئەڭ چوڭ ساننىڭ ئاخىرقى چېكى دەپ قارالغان ۋە ئېتنىك جەھەتتىن «كۆپلۈك»، «ئۇلۇغلۇق»، «بۈيۈكلۈك» مەنىسىگە سىمۋول بولغان. ئۇ «ئۈچ»، «يەتتە»، «قىرىق» قاتارلىق خاسىيەتلىك سانلارنىڭ پەيدا بولۇش خاراكتېرىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئېتنىك مەنىسى جەھەتتىن بىۋاستە ھالدا قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شامانىزملىق ئېتىقادىغا باغلىنىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن ئۇ ھەم قەدىمىيلىككە، ھەم قويۇق مىللىي خاراكتېرگە ئىگە.

خاسىيەتلىك سان «يەتتە»

خاسىيەتلىك سان «يەتتە» چۈشەنچىسى «توققۇز» سانىنىڭ سىرلىق خاراكتېرىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، «يەتتە» بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ئادەتلەر ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان. بىر قىسىم ماتېرىياللاردا «ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنقى خاتىرىلەردە «يەتتە» نىڭ سىرلىق خاراكتېرگە ئىگە بولغانلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار ئۇچرىمايدۇ» دەپ يېزىلغان. ئەمما، مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدىكى «يەتتە» بىلەن مۇناسىۋەتلىك سۆز - جۈملىلەر يۇقىرىقى قاراشنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم بولغىنىدەك، مەڭگۈتاشلار 5-، 6- ئەسىرلەردە ئورنىتىلغان. ئىسلام دىنى بولسا 9-، 10- ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان. ئەمما، ئاشۇ مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ سان مۇقەددەسلىكى ئېڭىدىكى «يەتتە» گە دائىر كۆپلىگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. شۇ نۇقتىدىن چۈشىنىشكە بولىدۇكى، «يەتتە» ئۇلۇغلۇقى ھەرگىزمۇ ئىسلام دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنى تەسىرىدە تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن. «سىرلىق سان «يەتتە» ئالدى بىلەن پارسلارنىڭ زوروئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) دىنى مەدەنىيىتى تەسىرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭ مانىي دىنى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى ۋە ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇئەييەن بىر ئادەت تۈسىنى ئالغانلىقى

مەلۇم.»

ئۇيغۇرلارنىڭ سان چۈشەنچىسىدىكى «يەتتە» ئۇلۇغلۇقى ھەرگىزمۇ ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاراشلىرىدا تاق سانلار كۆپرەك خاسىيەتلىك، سىرلىق تۈس ئالغان (3، 7، 9 دېگەنگە ئوخشاش). بۇنداق خاسىيەتلىك سانلار توغرىسىدا «ئوغۇزنامە»، «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى»، «ئالتۇن يارۇق»، «چاستانى ئېلىگ بەگ»..... قاتارلىق كىلاسسىك ئەسەرلەردىمۇ كۆپلىگەن بايانلار ئۇچرايدۇ. بۇلاردىن باشقا، ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا ۋە بېيتلىرىدە بۇ خاسىيەتلىك سانلارنىڭ تېگىشلىك ئورۇن ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ - ئادەت ۋە مۇراسىملىرىدا كۆپ تىلغا ئېلىنىدىغان بۇ خاسىيەتلىك سانلار تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى ناھايىتى چوڭقۇر تارىخىي ئاساسقا، ئاستىرونومىيەلىك ۋە مېتېئورولوگىيەلىك باشلانغۇچ بىلىمگە ۋە يىراق ئەنئەنىۋى مەنبەگە ئىگە بولغان بىر خىل ھادىسىدۇر[1].

خاسىيەتلىك سانلارنى پەقەت ئىسلام ئەقىدىلىرىنىڭ تەسىرىدىن قېيقالغان دەپ قارىساق تولىمۇ يۈزەكى يەكۈن چىقىرىپ قويغان بولىمىز. لېكىن، خاسىيەتلىك سان «يەتتە» توغرىسىدا بۇددا دىنى ۋە مانى دىنىغا ئائىت قەدىمكى كىلاسسىك ئەسەرلەردىمۇ نۇرغۇن بايانلار بار.

«يەتتە» گە چوقۇنۇش ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇددا دىنى، مانى دىنى دەۋرلىرىدىمۇ ئومۇملاشقان. بۇنداق مىساللار «بىلگە خاقان مەڭگۈتېشى» «ئالتۇن يارۇق» «كۆلتېگىن مەڭگۈتېشى» قاتارلىقلاردىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ ھەم بۇ كىلاسسىك ئەسەرلەردە «يەتتە يىگىرمە» «يەتتە ئوتتۇز» «ئارتۇق يەتتە» دېگەندەك سۆزلەر ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ قانداقتۇر شۇنداق تۇغرا كېلىپ قېلىش ئەمەس، بەلكى روشەن

---

[1] مەرمىنسا مەتنىياز: «ئۇيغۇرلاردا خاسىيەتلىك سان (يەتتە) ۋە ھەپتە ئۇقۇمى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2003 - يىللىق 1 - سان، 62 - 63 - بەتلەر.

ئاسترونومىيەلىك ۋە ئىپتىدائىي كالېندارچىلىق ئاساسىدىكى ساۋات ۋە شۇ ئاساستا كېلىپ چىققان ئادەت تۇسىدىنلا ئىبارەت.

يەتتە يۇلتۇز ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ يەتتە كۈن توختاۋسىز دەۋر قىلىدىغان بىر ۋاقىت بىرلىكى قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ۋاقىت بىرلىكى ئىچىدىكى كۈنلەرگە بولغان ئېتىقاد ئادەتلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. ئۇيغۇرلاردا بۇ خىل ئېتىقاد ئادىتى كۆپىنچە شۇ كۈنگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يۇلتۇزلارنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن بەلگىلەنگەن.

1. ساتۇرىن. ئۇيغۇرلار ساتۇرىننى سەكەنتىر، زۆھەل دەپ ئاتىغان. ئەنئەنىۋى ئېتىقادتا ساتۇرىننىڭ كۆرۈنۈش مەزگىلى تومۇز ئىسسىقىنىڭ يېنىپ، ھاۋانىڭ سالقىنلاشقا باشلىغان مەۋسۇمى بولغاچقا، ئۇيغۇرلار ئۇنى تۇپراق يۇلتۇزى دەپ ئاتاپ، نېسىپي ياخشىلىق ۋە نېسىپي خۇشاللىققا سىمۋول قىلغان. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا دۈشەنبىنى خەيرلىك كۈن ھېسابلاپ ئۇلۇغلايدىغان ئادەت پەيدا بولغان.

2. يۇپىتېر. ئۇيغۇرلار بۇ يۇلتۇزنى ئوڭاي، مۇشتەرى دەپمۇ ئاتىغان ھەم ئۇنى «ئوت يۇلتۇزى» دەپمۇ سۈپەتلىگەن بولۇپ، ياخشىلىق ۋە بەخت ـ سائادەتكە سىمۋول قىلغان ۋە سەيشەنبىنى مۇشۇ يۇلتۇز بىلەن ئاتىغان. پۈتۈن مەۋجۇدات ئۈچۈن سۇ بىلەن ھاۋا قانچە مۇھىم بولسا، تۇپراقمۇ شۇنچە مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شۇڭا، «تۇپراق» (دۈشەنبە) كۈنى باشقا كۈنلەرگە قارىغاندا ئۇلۇغ دەپ قارىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇيغۇرلارغا دۈشەنبە كۈنى ئۆلۈپ كەتكەن ئورۇق ـ تۇغقانلىرىنىڭ «تۇپراق بېشى»نى يوقلاش ئۇدۇم بولۇپ قالغان. جەنۇبىي شىنجاڭدا ھازىرغىچە دۈشەنبە كۈنى تۇپراق بېشىنى يوقلاش ئادىتى داۋام ئەتمەكتە. بۇ ئادەتنىڭ ئىسلام دىنى تارقىلىشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكى تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنىدۇ. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغاندىن كېيىن، پەيشەنبە كۈنى تۇپراق بېشىنى يوقلاشمۇ ئادەت بولۇپ سىڭىپ كىرگەن، بۇ باشقا بىر مەسىلە.

3. مارس. ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ بۇ يۇلتۇزنى كۆرۈد، مەرىخ دەپ ئاتاپ كەلگەن ھەم ئۇنى بالايىئاپەتكە سىمۋول قىلغان ھەمدە

چارشەنبىنى مۇشۇ يۇلتۇز نامى بىلەن ئاتىغان. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھازىرغىچە چارشەنبە كۈنى باشلانغان ئىش خەيرلىك بولمايدۇ، چارشەنبە كىرىدىغان كىچىسى ياماق چۈش كۆرۈپ قالسا، شۇملۇقتىن، بالا ـ قازادىن دېرەك بېرىدۇ دەيدىغان ئېتىقاد قارىشى بار.

4. قۇياش. بۇ ياشىق، شەمس دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ پەيشەنبە كۈنىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلغان بولۇپ، قۇياش پۈتۈن زېمىنغا يورۇقلۇق ۋە ئىسسىقلىق بەرگۈچى، قاراڭغۇ زۇلمەتنى ۋە زېمىستان سوغۇقنى ھەيدىگۈچى (قوغلىغۇچى) بولۇپ، پۈتۈن ئىنسانىيەت قۇياشنى ئۇلۇغلايدۇ، ئۇنىڭغا چوقۇنىدۇ، ئۇيغۇرلارمۇ ئوخشاشلا قۇياشنى بەك ئۇلۇغلايدۇ، قۇياشقا قاراپ تۇكۈرمەيدۇ، قۇياشقا قاراپ چوڭ ـ كىچىك تەرەت قىلمايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە پەيشەنبە كۈنى باشلانغان ئىش خەيرلىك ئىش، پەيشەنبە كۈنى باشلانغان سەپەر ئاق يوللۇق سەپەر دەپ قارىلىدۇ.

5. ۋېنېرا. بۇنى ئۇيغۇرلار سەۋىت، زۆھرە، چولپان دەپ بىرنەچچە خىل ئاتىغان ۋە ئۇنى جۈمە كۈنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇرۇپ، خۇشاللىقنىڭ، بەخت ـ سائادەتنىڭ سىمۋولى قىلغان. غەربلىكلەر بولسۇن، خەنزۇلار بولسۇن ياكى ئۇيغۇرلار بولسۇن، ھەممىسىدە جۈمە كۈنى ۋېنېرا كۈنى دەپ قارىلىدۇ. ئۇيغۇرلار غەربلىكلەر ۋە باشقا مۇسۇلمان ئەللىرىگە ئوخشاش جۈمە كۈنىنى بەكمۇ ئۇلۇغلايدۇ. جۈمە كۈنى جېدەل ـ ماجرا، بەتقىلىقلارنى قىلىشتىن، بىر ـ بىرىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىشتىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىدۇ.

6. مېركۇرىي. بۇ ئارزۇ، ئاتاروۇد دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، شەنبە كۈنىگە ۋەكىللىك قىلىدۇرۇلغان، شۇنداقلا ھۆل ـ يېغىنغا ۋە يازنىڭ ئاياغلىشىش، سوغۇقنىڭ باشلىنىشىغا سىمۋول قىلىنغان. ھەممىمىزگە مەلۇمكى، مەيلى ياز دا بولسۇن ياكى قىشتا بولسۇن، ھۆل ـ يېغىن ئومۇمەن ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ۋاقتىدا يۇز بېرىدۇ. ھاۋا ئوچۇق بولۇپ ئاپتاپ چىققان كۈنلەردە يامغۇر ياغمىغىنىدەك، قىشتىمۇ ھاۋا ئوچۇق، قۇياش پارلاپ تۇرغان كۈنلەردە قار ياغمايدۇ. قەدىمىي «يېزىقسىز ۋاقىت كالېندارى»دا ئاتاروۇد (مېركۇرىي) يازنىڭ

ئاخىرلىشىشى، سوغۇقنىڭ باشلىنىش ۋاقتىغا سىمۇول قىلىنغان. شۇڭا، ئۇيغۇرلاردا شەنبە كۈنى ھۆل - يېغىن بولۇپ قالسا توختمايدۇ، دەيدىغان ئېتىقاد قارىشى پەيدا بولغان. شۇڭا، ھۆل - يېغىننىڭ ياغدىغان كۈنىگە ئاساسەن، «جۈمە ياغسا شەنبە توختار، شەنبە ياغسا قاچان توختار» دەيدىغان تەمسىل پەيدا بولغان. چۈنكى، باشقا كۈنلەر مېركۇرىي كۈنى بولمىغاچقا، ھۆل - يېغىن بولسا ئۇزاق داۋام قىلالمايدۇ، شەنبە دەل مېركۇرىي كۈنى بولغاچقا، ھۆل - يېغىن بولسا توختىمىقى تەس دەپ قارالغان.

7. ئاي. بۇ يالچىق، قەمەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ ۋە يەكشەنبە كۈنىگە ۋەكىللىك قىلدۇرۇلىدۇ. ئاي ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە گۈزەل چىراينىڭ، خۇشخۇيلۇقنىڭ، جەلپكارلىقنىڭ سىمۋولى، ئاي ھۆر - پەرىلەرنىڭ ماكانى، گۈزەل قۇشلار سايراپ تۇرىدىغان چىمەنزار جەننەت دەپ قارىلىدۇ. قىزلىرىنىڭ خۇددى ئايدىكى ھۆر - پەرىلەردەك چىرايلىق بولۇشىنى ئارزۇ قىلىشىپ، «ئايجامال»، «ئايگۈل»، «ئاينۇر»، «ئايگۈزەل»، «ئايپەرى» دېگەندەك ئىسىملارنى قويۇشىدۇ. خەنزۇلارمۇ ئايدا چاڭئې مەلىكە ۋە ئاق توشقانلار تۇرىدۇ دەپ قارايدۇ. غەربىلىكلەرمۇ ئايدا ھۆر - پەرىلەر بار دەپ قارايدۇ. ئۇيغۇرلار يەكشەنبە كۈنىگە ئاينى ۋەكىللىك قىلدۇرۇش ئارقىلىق، ھەپتىنىڭ بىرىنچى كۈنى ھاۋانىڭ ئوچۇق بولۇشىنى، كىشىلەرنىڭ رەڭگارەڭ كىيىملەرنى كىيىپ خۇشال يۈرۈشىنى ئارزۇ قىلغان بولسا كېرەك[1].

خاسىيەتلىك سان «ئۈچ»

«ئۈچ» مۇ خۇددى «توققۇز» ۋە «يەتتە» گە ئوخشاشلا ئەجدادلىرىمىزنىڭ سان قارىشىدىكى خاسىيەتلىك سانلارنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ ئۇلۇغلىنىشىمۇ قەدىمكى شامان دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ھازىرقى تۇرمۇشىمىزدىمۇ «ئۈچ» نى ئۇلۇغ سان دەپ بىلىدىغان

---

[1] مەرھۇمنىسا مەتنىياز: «ئۇيغۇرلاردا خاسىيەتلىك سان (يەتتە) ۋە ھەپتە ئۇقۇمى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2003 - يىللىق 1 - سان، 65 - ، 67 - بەتلەر.

ئادەتلەر ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، ئاخۇنۇم توي نىكاھنى ئوقۇغاندا قىز ۋە يىگىتتىن نىكاھنى قوبۇل قىلغان - قىلمىغانلىقىنى پەقەت ئۇچ قېتىملا سورايدۇ. ئەر ئۆزىنىڭ ئايالىنى «ئۇچ تالاق» قىلسا نىكاھتىن ئاجراشقانلىق بولىدۇ. كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى يۇغاندىن كېيىن، ئەر كىشى بولسا كېپەنلىكى ئۇچ قەۋەت، ئايال كىشى بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ. يولدا ۋە باشقا جايلاردا بىرەر كىشىنىڭ ئالدىغا غايىبتىن نەرسە - كېرەك ئۇچراپ قالسا «بۇ نەرسە كىمنىڭ؟» دەپ ئۇچ قېتىم توۋلاش شەرت، ئىگىسى چىقمىسا، ئاندىن ئۇ كىشى ئۇچرىغان نەرسىنى قولىغا ئالسا بولىدۇ. نامازئۆتەش ئۇچۇن تاھارەت ئالغاندا ئىغىزغا ئۇچ قېتىم سۇ ئېلىپ غار - غار قىلىش، بۇرنىغا ئۇچ قېتىم سۇ ئېلىپ مەزە قىلىش..... قاتارلىقلارمۇ ئەنە شۇ «ئۇچ» سانىنى ئۇلۇغلاشنىڭ ئىپادىلىرىدۇر. مەڭگۈ تاش پۈتۈكلىرىمزدىمۇ ئەجدادلىرىمزنىڭ سان قارىشىدىكى «ئۇچ» توغرۇلۇق بايانلار خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇ بىزنىڭ «ئۇچ» مۇقەددەسلىكىگە بولغان تونۇشىمىزنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان سۆز - جۈملىلەر گەرچە ئاز ۋە ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا سان مۇقەددەسلىكى خېلى يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلغان. شۇڭلاشقا، ئۇ «خەلقىمىزنىڭ ئېپتىدائىي ئېتىقادلىرىنىڭ بىرى»[1] بولغان «ئۇچ» مۇقەددەسلىكىگە نىسبەتەن چۈشەنچىمىزنى ئاشۇرۇشتا بىزنى قىممەتلىك ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەيدۇ.

تاق سان

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىدە تاق سانلار ئۇلۇغلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇلانىڭ بەزى تۇرمۇش ئادەتلىرىدە تاق سانلار تاللاپ ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ھەر كۈنى بەش قېتىم (بەش ۋاق) نامازئوقۇيدۇ؛ ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى بىر قېتىم جۈمەگە يىغىلىپ جۈمە نامىزىغا

---

[1] ئىبراھىم ئىزاقى: «مۇقەددەس سان «ئۇچ»»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1993 - يىللىق 8-سانى، 41 - بەت.

داخل بولىدۇ؛ بىر ھەپتە يەتتە كۈن بولىدۇ؛ مەسچىتلەرنىڭ پەشتاق-پەلەمپىيى تاق بولىدۇ؛ ئاپتوۋۇا بىلەن مېھمانلارنىڭ قولىغا ئۈچ مەرتەم سۇ قۇيىدۇ؛ قىزلارنىڭ چېچى تاق ئۆرۈلىدۇ؛ ئۆي ياپقاندا ئىشلىتىدىغان جەگە ياغاچ (لىم) ۋە تۈۋرۈكلەرمۇ تاق بولىدۇ؛ بالىلارنىڭ سۈننىتىنى قىلىشقا تۇغرا كەلگەندە تاق كۈن تاللىنىدۇ ھەمدە سۈننەت قىلىش يېشىمۇ تاق بولىدۇ. كىشى ئۆلگەندە مېيىتنى سۇغا ئالغاندىن كېيىن، ئەگەر ئەر كىشى بولسا كېپەنلىكى ئۈچ قەۋەت، ئايال بولسا بەش قەۋەت تىكىلىدۇ؛ تۆگە كارۋانلىرىدىكى تۆگىنىڭ سانىمۇ تاق بولىدۇ. ئومۇمەن، بۇ خىل تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلاردىكى بۇنداق ئادەت ئاساسەن ئىسلام ئەقىدىسىدىن كېلىپ چىققان. ئىسلام دىنىدا خۇدا مۇتلەق بىر، يېگانە دەپ قارىلىدۇ. مۇشۇ ئېتىقاد ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە سىڭىپ، ئىستىخىيەلىك ھالدا تاق سانلارنى ئۇلۇغلاش ئەقىدىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە بىر تەرەپتىن، تاق سانلار ئەقىدىسى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىسۈى ئېڭىدا شەكىللەنگەن مۇقەددەس سانلار چۈشەنچىسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. تۆۋەندە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى مۇقەددەس سانلار ھەققىدە ئايرىم توختىلىمىز.

2. مۇقەددەس تەرەپلەر

«ئوك» ۋە «سول»

ئۇيغۇر خەلقى «ئوك» بىلەن «سول» غا ئالاھىدە مۇئامىلە قىلىدۇ. بۇ مۇئامىلە كۈچ ۋە ئەپچىللىك جەھەتتىن پەرقى بولىدىغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، مۇھىمى، بۇنىڭغا بەزىبىر دىنىي ئەقىدە سىڭگەنلىكى ئۈچۈندۇر. بۇنى «قۇتادغۇبلىك»تىكى مۇنۇ قۇرلار بىلەن ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ:

917. ئېرۇر ياخشىلىق ئوك، يامانلىق ئۇ، سول،
جەھەننەم سولۇكدا، بېھىش ئوكدا ئول.

بۇ مىسال ئۇيغۇرلاردا «ئوڭ» بىلەن «سول» غا بولغان ئەقىدىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا «ئوڭ» بىلەن «سول» غا بولغان مۇئامىله نۇرغۇن جەھەتتە كۆرۈلىدۇ:

1. ئۇيغۇرلار ئوڭ قاپاق تارتسا ياخشىلىقتىن بېشارەت، سول قاپاق تارتسا پېشكەللىكتىن بېشارەت، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى داۋاملىق تارتقۇزماسلىق ئۈچۈن، ئۇنىڭغا سامان پارچىسى ياكى قەغەز چاپلىۋالىدۇ ۋە ياكى تۈكۈرۈك بىلەن قولىنى ھۆللەپ، تارتىۋاتقان سول قاپاقنى سىلاپ قويىدۇ.

2. ياشانغان ئادەملەر مەسچىت قاتارلىق مۇقەددەس يەرلەرگە ياكى بىراۋنىڭ ئۆيىگە كىرگەندە «بىسمىللا»دەپ، بوسۇغىدىن ئوڭ پۇتىنى ئېلىپ كىرىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنداق يازىدۇ:

4057. ئىشىكتىن كىرورده كىر ئوڭ پۇت بىلەن،
ئەمر قىلسا ئاڭلا پاراسەت بىلەن.

3. ئۇيغۇرلاردا مېھمانغا ياكى ھۆرمەتلىك ئادەملەرگە چاي، تاماق ياكى باشقا نەرسە سۇنۇشقا توغرا كەلگەندە ئوڭ قولنى ئىشلىتىدۇ. سول قولنى ئىشلىتىش تولىمۇ ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. بۇ ھەقتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ:

4797. سۇنۇلغاي بىسمىللا بىلەن ئوڭ قولۇڭ،
بولۇپ بەرىكەت يېمەكتە، يېيىسەن ئۆزۈڭ.

4. ئۇيغۇر خەلقى بىراۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بېرىدۇ ياكى ئوڭ قولى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ.

5. ئۇيغۇرلار كېچىسى ياتقاندا سول يانىنى بېسىپ ياتسا «يامان بولىدۇ» دەپ ئوڭ يانىنى بېسىپ ياتىدۇ. سول يانىنى بېسىپ ياتسا

كېچىسى قارا بېسىپ قېلىپ مەجەزى چۈسلىشىپ قالسا، باشقىلار ئۇنى «بۇگۈن ئۇنىڭ يېنىدىن قوپماي، سول يېنىدىن قوپقان ئوخشايدۇ» دەيدۇ.

6. ئۇيغۇرلار بىرەر ئامەتكە يولۇقسا ياكى ئىشى ئوڭۇشلۇق بولسا «ئىشىم ئوڭدىن كەلدى» ياكى «ئىشىم ئوڭغا تارتتى» دېگەندەك ئىبارىلەرنى قوللىنىدۇ. «مېلىڭ ئونغا يەتكۈچە، يولۇڭ ئوڭ بولسۇن» دېگەن تەمسىلمۇ مۇشۇنىڭغا قارىتىلغان.

«قىبلە» نى ئۆلۈغلاش

«قىبلە»نى ئۆلۈغلاش پۈتۈن مۇسۇلمانلارغا، جۈملىدىن ئۇيغۇرلارغا ئورتاق. «قىبلە» تولىمۇ مۇقەددەس جاي ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، بەيتۇللا قىبلە تەرەپتە بولغىنى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار ھەرگىز قىبلىگە قاراپ تۇرۇپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلمايدۇ، ھاجەتخانىلارمۇ شىمال ۋە جەنۇب تەرەپكە قاراپ ئولتۇرۇشقا ماسلاشقان. ئاخشىمى ياتقاندا پۈتىنى ھەرگىز قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتمايدۇ، باشىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ ياتىدۇ، شۇنداقلا مۇردا گۆرگە قويۇلغاندىن كېيىن يۈزىنى قىبلە تەرەپكە قىلىپ قويىدۇ. مال بوغۇزلىغاندىمۇ مالنىڭ بېشىنى قىبلە تەرەپكە توغرىلاپ بوغۇزلايدۇ.

خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ مەسچىت، خانىقا مېھرابلىرىغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆي قۇرۇلمىسىدىكى مېھمانخانا ئۆينىڭ قىبلە تەرىپىگە ئورۇن - كۆرپىلەرنى تىزىپ قويىدىغان مېھراب ئويۇلىدۇ. ئۆيدە نامازئوقۇشقا تۇغرا كەلگەندە ئەنە شۇ مېھرابقا قاراپ نامازئوقۇلىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئىشكى قىبلە تەرەپكە قارىتىلمايدۇ، بەلكى ئىشىك شەرق تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى «قىبلە»نى ئۇلۇغلىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدۇر.

«قىبلە»نى ئۇلۇغلاش نوقۇل ئىسلام دىنىدىن كېيىن پەيدا بولغان دىنىي ئادەت ئەمەس. ئۇيغۇرلار تەبىئەتكە چوقۇنغان ئىپتىدائىي دەۋرلەردە تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشىنەلمىگەچكە، ئۇنى «ئىلاھىيلاشتۇرۇپ»

تەسەۋۋۇر قىلغان. كۆك (ئاسمان) كە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئاشۇ ئىپتىدائىي دەۋردە ئەجدادلىرىمىز كۆككە بولغان ئېتىقادنى كۈن (قۇياش) گە مەركەزلەشتۈرۈپ، قۇياشنى پۈتكۈل كائىناتقا يورۇقلۇق بەرگۈچى باش «تەڭرى» دەپ، ئۇنىڭغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قارىغان. قۇياشنىڭ شەرقتىن كۆتۈرۈلۈپ، غەربكە پېتىشنى ئۇلار «تەڭرىنىڭ قۇدرىتى» دەپ بىلگەچكە، بۇ ساددا چۈشەنچىدىن تۆت تەرەپنىڭ «خاسىيىتى» ھەققىدە سىرلىق قاراشلار شەكىللەنگەن، يەنى قۇياش پاتقان غەرب تەرەپنى «تەڭرىنىڭ ئۆيى» دەپ قاراپ، «قۇياش تەڭرىسى» گە بولغان يۈكسەك ئېتىقادى تۈپەيلىدىن غەرب (قىبلە تەرەپ) ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان، مۇقەددەسلەشتۈرۈلگەن. مۇشۇ ئىپتىدائىي ئېتىقاد ئادەتلىرى كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، «قىبلە» نى ئۇلۇغلاش بىر خىل ئادەت شەكلىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

بەشىنچى باب

ئۇيغۇرلاردا ئېتىقاد تۈسىنى ئالغان پەرھىزلىك ئادەتلەر

پەرھىز ــ پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، خەلقئارادا بىردەك «تابو» (Taboo) ياكى «تابۇ» (Tabu) دەپ ئاتىلىدۇ.

تابۇ دېگەن بۇ سۆز ئەسلىي تۈنگان (جۇڭگودىكى تۈنگان ياكى خۇيزۇ مىللىتى ئەمەس ــ ئا) تىلىدىن ئېلىنغان. ئۇ تۈنگان پادىشاھلىقىنىڭ خەلق تىلى بولۇپ، پولىنېزىيەدىكى بىر كىچىك ئارال (بەزىدە دوستلۇق ئارىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى كۆرسىتىدۇ ھەم «مۇقەددەس» ياكى «تېگىشكە بولمايدۇ» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

تابۇ دۇنيادىكى ھەممە مىللەتلەردە بار بولۇپ، ئۇ مەلۇم خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەردە مەلۇم شەيئى، ھادىسە، ھەرىكەت ياكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر توغرىسىدا ئاشكارا سۆزلەشكە بولمايدىغان تىلنى كۆرسىتىدۇ. قوبۇل بولمايدىغان ئىش ـ ھەرىكەت ۋە پائالىيەتلەرمۇ تابۇ كاتېگورىيەسىگە كىرىدۇ.

تابۇ دېگەن ئاتالغۇ ئىككى خىل چۈشەنچە بېرىدۇ: بىرىنچى، دىنىي جەھەتتە بەك مۇقەددەس ياكى بەك ياماق، شۇڭا تېگىشكە بولمايدۇ، ئېتى ـ نامى بىلەن ئاتاشقا ياكى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ، دېگەنلىك. مەسىلەن، ئۇيغۇرلار باشقا مىللەت ياكى دىنىي ئېتىقادى ئوخشىمايدىغان ئادەملەر بىلەن ئاساسەن توي قىلمايدۇ. ئىككىنچى، ئاممىۋى سورۇنلاردا قىلىش مەنئى قىلىنغان ئىش ياكى سۆزلەرگە قارىتىلغان. مەسىلەن،

ئاممۇی سورۇنلاردا قىز - يىگىتلەر ئۆزئارا سۆيۈشۈشكە بولمايدۇ.

مانا مۇشۇنداق خەلق ئارىسىدىكى تېگىشكە بولمايدىغان، مەنئى قىلىنغان نەرسىلەرگە تەگمەسلىك، دېيىشكە بولمايدىغان گەپلەرنى دېمەسلىك ياكى قىلىشقا بولمايدىغان ئىشلارنى قىلماسلىقنىڭ ئۆزى تابۇ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، يېقىنغىچە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كۆپ كىشىلەر باشقىلارنى ھۆرمەتلەپ سۆزلىگەندە « bull» (بۇقا) دېگەن سۆزنى ئىشلەتمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا «he - cow» (ئۇي) ياكى «male beast» (ئەركەك ھايۋان) دېگەن سۆزلەرنى ئىشلىتىپ كەلمەكتە.

دېمەك، تابۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادىغا، رەسىم - قائىدىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئېتنوگرافىيەلىك چۈشەنچىلىرىنىڭ تىلدىكى كۆرۈنۈشىدۇر. بۇنداق بىر شەيئى ياكى ھادىسىنى ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ئېتى - نامى بىلەن ئاتىماستىن، ئۇنى ئىككىنچى بىر سۆز بىلەن سىلىقلاشتۇرۇپ ئاڭلىتىش ئۇيغۇر تىلىدا ئېۋفېمىزملىق ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

ئېۋفېمىزم گىرېكچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا «سىلىقلاشتۇرۇش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. گىرېك تىلىنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە «ياخشى گەپ بىلەن سۆزلەش» نى بىلدۈرىدۇ. ئىنگلىزچە «Euphemism» (تەلەپپۇز يۇفېمىزم) دەپ ئاتىلىدۇ. ئېۋفېمىزم قوپال، ئەدەپسىز ئىبارىنى ياكى سۆزنى باشقا سۆز - ئىبارە بىلەن پەردازلاپ ئېيتىشقا قارىتىلغان. ئېۋفېمىزملار مەنىلىرىدىكى بەزى قوپاللىق پەرقىگە قاراپ، ئەدەبىي تىلدا كۆپ قوللىنىلمايدىغان ۋە تابۇ خۇسۇسىيىتىگە تولۇق ياكى قىسمەن ئىگە بولغان سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇش ئېھتىياجلىرىغا ئاساسەن ۋۇجۇدقا كەلگەن.

ئىنگلىزلاردا «تابۇ» دېگەن سۆزنى ھەممە ئادەم، ھەتتا باللارمۇ بىلىدۇ. «ئېۋفېمىزم» ئاتالغۇسى بولسا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئۇنى مەخسۇس ئەدەبىيات بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بىلىدۇ. ئەمما، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى مۇھىم.

كۆپىنچە تابۇدا قوپال سۆزلەر ياكى چەكلىنىشكە تېگىشلىك ھەرىكەتلەر ئېۋفېمىزم ئۇسۇلى بىلەن، فىرازىيولوگىيەلىك بىرىكمىلەر-

ئىدىيوملار ۋە ماقال - تەمسىل قاتارلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. نۇرغۇن سۆز - جۈملىلەر شۇ مۇناسىۋەت ئارقىلىق پەيدا بولغان. مەسىلەن. «كەمبەغەل» دېگەن سۆزنى سىلىقلاشتۇرۇپ «قول ئىلكىدە يوق»، «قولى قىسقا» دەيمىز؛ «ئۆلۈپ كەتتى» دېگەن سۆزنى سىلىقلاشتۇرۇپ «قازا قىلدى»، «ۋاپات بولدى»، «چىرىغى ئۆچتى» دەيمىز ۋە باشقىلار.

خەلق پەرھىزلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن قارىغاندا، ئۇ قەدىمىي بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئىنسانلار مۇئەييەن ئىجتىمائىيلىقنى شەكىللەندۈرگەندىن كېيىن بارلىققا كەلگەن ئىلاھ قارىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەيدانغا چىققان. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ «روھ» قارىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن دىنىي مۇراسىملار، پەرھىز ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تىلسىز بۇيرۇقلار گەرچە زامان، ماكان، شارائىتقا ئەگىشىپ نۇرغۇنلىغان ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلسىمۇ، ئەمما پەرھىزنىڭ پەيدا بولۇشىدا روھنىڭ غەزەپلىنىپ قېلىشىدىن ساقلىنىشتەك ئىدىيەۋى خەلق پەرھىزلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتتىن قورقۇش ئىدىيەسى ۋە ساددا تەپەككۇرى، مول بولمىغان تەجرىبىلىرى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەغلۇبىيەتلىرى ۋە تەبىئەت دۇنياسىغا نىسبەتەن تۇغۇلغان خاتا قاراشلىرى ئاخىرىدا يەكۈنلىنىپ بەلگىلىك پەرھىزلىك تىل، پەرھىزلىك قائىدىلەرنى پەيدا قىلدى، مەغلۇبىيەتلىرى ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىرىنى يوقىتىپ قويدى، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن قايتا ئاكتىپلىق بىلەن كۈرەش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماسلىقتەك سىرلىق پىسخىكىلىق ھالەتلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ قويدى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ يەڭگىلى بولمايدىغان ئالاھىدە تەرەپلىرىنى مۇتلەقلەشتۈرۈپ ۋە مۇبالىغىلەشتۈرۈپ قويدى. نەتىجىدە ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى چەكلەيدىغان قائىدە، مۇراسىملار بارلىققا كەلدى[1].

ھەر مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يامان ئىلىنىدىغان قىلمىش-

---

[1] ئادىل مۇھەممەت تۇران: «مەكىت تارىخ - مەدەنىيىتى» (1)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 608 - ، 610 - بەتلەر.

ئادەتلىرى بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىپادىسى ھەر خىل. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا تۆۋەندىكىدەك قىلمىش - ئادەتلەر «يامان بولىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە يامان ئېلىنىپ تەقىبلىنىپ كەلگەن:

1. ياشانغانلارنى، چوڭلارنى، يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى، ئۇستازلارنى كۆرگەندە ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم!» (تەڭتۇش، تونۇش - بىلىشلەر ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام دەيدۇ) دەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش لازىم. سالام بەرمەسلىك ئەدەپسىزلىك، ھاكاۋۇرلۇق قىلغانلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

2. چوڭلارنىڭ، ئاتا - ئانىنىڭ، كۈيۈ ئوغۇل (كېلىن)، قېيىنئاتا-قېيىنئانىنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

3. ئايالار ئەرلەرنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ. ئەرلەر تۇرغان يەردىن ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، ئەرلەرنىڭ كەينىدىن ياكى ئۇلارنى يانداپ ئۆتۈشى لازىم.

4. چوڭلار كىچىكلەرنى «بالام، ئوغلۇم (قىزىم)» دەپ ئاتىشى لازىم، بولمىسا «ئالجىغان»، «قېرىغىنىنى تۈيمىغان» دەپ ئەيىبلىنىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارنى «دادا»، «بوۋا»، «موما»، «ئانا»، «ئاكا»، «ئاچا» دەپ ئاتىشى لازىم. بولمىسا «ئەدەپسىز»، «تەربىيە كۆرمىگەن» دەپ قارىلىدۇ.

5. كۆرۈشمىگەن (سەپەردىن كەلگەن) ئۇرۇق - تۇغقان، دوست-ئاغىنىلەر كۆرۈشكەندە، چوڭلار، تەڭتۇشلار قۇچاقلىشىپ مەڭزىنى مەڭزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ، كىچىكلەرنى بولسا بېشىنى باغرىغا بېسىپ پېشانىسىگە سۆيىدۇ. ئايالار، چوڭلار، تەڭتۇشلار مۇرىلىرىنى تۇتۇشۇپ، يۈزلىرىنى يۈزىگە يېقىپ كۆرۈشىدۇ. كىچىكلەرنى باش - كۆزىنى سىلاپ پېشانىسىگە، مەڭزىگە سۆيۈپ كۆرۈشىدۇ. بولمىسا «كۆيۈمسىز»، «مېھرى يوق»، «باغرى قاتتىق»، «كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

6. سىرداش دوست - ئاغىنىلەردىن باشقىلار ئادەتتە بىر - بىرىنى «سىز»، «سىلى»..... دەپ ئاتىشى لازىم. «سەن» دېيىلسە «كۆزگە ئىلمىغانلىق»، «پەس كۆرگەنلىك» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

7. ئىشىك ئالدى ياكى ئۆيگە يېقىن ئارىلىقتا تونۇش - بىلىشلەر

ئۇچرىشىپ قالغان تەقدىردە، سالاملاشقاندىن كېيىن، «ئۆيگە باشلاي»، «خىزمەتتە بولاي» دېيىش لازىم. بولمىسا «قىزغانچۇق»، «ئادەمگەرچىلىكى يوق» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

8. مېھمان ياكى بىرەر ئىش بىلەن كەلگەن ئادەم ئۆيگە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ كىرىپ ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ (ياكى يېرىم تۇرۇپ) ئاندىن ئولتۇرۇشى لازىم. بۇ بېرىش - كېلىشتە بىلىشكە تېگىشلىك ئاساسلىق قائىدە، بولمىسا «قائىدىسىز»، «ھاكاۋۇر» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

9. تاماقتىن بۇرۇن ۋە كېيىن، چوڭ - كىچىك تەرەتتىن كېيىن قول يۇيۇش لازىم. بولمىسا «تەبىئىتى يوق، مەينەت» دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

10. قول يۇغاندا، بولۇپمۇ ساھىبخانا مېھمان قولىغا سۇ ئالغاندا قولىنى سىلكىمەي، لۆڭگە ياكى قول ياغلىققا ئېرتىش لازىم.

11. مېھمانغا چاي، تاماق قويۇلۇپ، ساھىبخانا «قېنى ئالىلى، باقىلى» دەپ تەكلىپ قىلمىغۇچە ئالدىراپ چاپىغا ياكى تاماققا قول ئۇزىتىشقا بولمايدۇ.

12. مېھمانغا چاي، تاماق سۇنغاندا ئوڭ قول بىلەن سۇنۇش لازىم. بولمىسا «كۆزگە ئىلمىغانلىق» دەپ قارىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئوڭ، سولغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. بۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئەجدادلىرىمىزدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «ئوڭ، سول قارىشى» نىڭ ئىپادىسى. مەلۇمكى، ئادەم ھەرىكەتلەنگەندە ھامان ئوڭ قول، ئوڭ پۇت ئەپچىل، يېنىك ھەرىكەتلىنىدۇ، سول قول، سول پۇت سۆرەلمە كېلىدۇ. بەدەندىكى كۈچ سالمىقمۇ ئوڭ قول، ئوڭ پۇتتا ئارتۇق بولىدۇ. بۇ ھال ئەجدادلىرىمىزدا ئوڭ، سول قارىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بولۇشى مۇمكىن. بۇنىڭ بىلەن بۇ قاراشقا مۇناسىۋەتلىك خىلى نۇرغۇن ئادەت شەكىللەنگەن:

سالام بەرگەندە ئوڭ قولنى كۆكرەك ئۇستىگە قويۇپ سالام بېرىش، مېھمانغا چاي، تاماق قويۇش، سوۋغات تەقدىم قىلىش ياكى بىرىگە بىرنەرسە بېرىشتە ئوڭ قول بىلەن بېرىلىشى شەرت، سول قول بىلەن

بېرىلسە ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ. ئۆيگە كىرىشتە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتنى كۆتۈرۈپ بوسۇغىدىن ئۆتىمىز؛ ئات ـ ئۇلاغقا مىنگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتنى ئارتىلدۇرۇپ ئاندىن مىنىمىز؛ كىيىم كىيگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ يەڭگە ئوڭ قولنى ساپىمىز؛ ئىشتان كىيگەندە ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتقا پۇچقاق ساپىمىز، ئاياغ كىيگەندىمۇ شۇنداق، ھەتتا بىرەرسىنىڭ ئىشتا پەملىكلىكى، مىجەز ـ خۇلقىنىڭ يېقىملىقلىقى..... «ئوڭلۇق» دېگەن بۇ ئىبارە بىلەن تەرىپلىنىدۇ. بىر ئىشنىڭ ئوڭۇشلۇق بولغان ـ بولمىغانلىقى، ياتقاندا قارا بېسىش، بەزى كۈنلىرى كىشىنىڭ سەپراسىنىڭ ئۆرلەپ قېلىشى قاتارلىقلارمۇ ئوڭ، سول قارىشىغا باغلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئىشىمىز (تەلىيىمىز) ئوڭغا تارتىپ (ئوڭدىن كېلىپ) يۈرۈشۈپ كەتتى»؛ «ئىشىمىز سولغا تارتىپ ئىلگىرى باسمىدى»، «سول تەرىپىمنى بېسىپ ياتقانىكەنمەن، قارا بېسىپ قالدى»، «سول يېنىنى بېسىپ ياتقانمۇ، قاپاقلىرى چۈشۈپ كېتىپتىغۇ» دېيىلگەنلەرگە ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا، ئادەتتە «ئوڭ گەپ قىلغىنا!»، «تۈگمەنمۇ ئوڭ چۆرگۈلەيدۇ» دېگەندەك تەمسىل سۆزلەرمۇ كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ، باشقا مىللەتلەردىكىدەك ئۇيغۇرلاردىمۇ خوتۇن كىشى «ئادەمنىڭ سول قوۋۇرغىسىدىن يارالغان» دەپ كەمسىتىدىغان ئادەت بار. بۇمۇ ئۇيغۇرلاردىكى ئوڭ، سول قارىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

13. ئادەتتە مېھمان ئالدىغا قويۇلغان تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىقى، تاماق ئاغزىغا تېتىمىغان تەقدىردىمۇ «ۋاي مەززىلىك بوپتۇ، ئوخشاپتۇ» دەپ مەمنۇنىيەتلىك بىلدۈرۈش لازىم. بولمىسا كىشنى ياراتمىغانلىق بولىدۇ.

14. مېھمان باشقىلارنىڭ ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرماسلىقى، بولۇپمۇ داستىخانغا قارىتىپ پۇتنى سۇنۇپ ئولتۇرماسلىقى لازىم. ئۇنداق قىلىش ساھىبخانغا، داستىخانغا ھۆرمەتسىزلىك قىلغانلىق بولىدۇ. چوڭلار ئالدىدا پۇتنى مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرۇشمۇ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

15. مېھمان ساھىبخانىنىڭ ئۆيىدىكى نەرسە ـ كېرەكلىرىنى قالايمىقان تۇتماسلىقى، ئاختۇرماسلىقى، ئۇ ئۆيدىن بۇ ئۆيگە كىرىپ

يۇرمەسلىكى، بولۇپمۇ قىز - ئاياللار يېنىغا، قازان بېشىغا بېرىۋالماسلىقى لازىم. بۇ يات قىلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

16. مېھمان داستىخان يېغىلىشتىن بۇرۇن ئالدىراپ تۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. تالاغا چىقىش زۆرۈرىيىتى بولغاندا داستىخاننى دەسسەپ ياكى ئاتلاپ ئۆتۈشكە، مېھمانلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە بولمايدۇ، ئۇنداق قىلىش ساھىبخاننى، مېھمانلارنى كۆزگە ئىلمىغانلىق بولىدۇ.

17. مېھماندارچىلىق سورۇنىدا، تاماق ئۈستىدە بۇرۇن تارتىش، بۇرۇن - قۇلاق كولاش، مىشقىرىش، تۈكۈرۈش، تىرناق ئېلىش، ئوسۇرۇش تەبىئەتسىزلىك ۋە ئەڭ چوڭ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

18. مېھمانلار، جۈملىدىن باشقىلار پاراڭلاشقاندا ئىشىك ماڭماسلىق، چوڭلار گەپ قىلغاندا لوقما سېلىپ ئېغىز غېرىچلىماسلىق لازىم. ئۇنداق قىلىش يامان قىلىق، ئاقساقاللىق، ئاتىكارچىلىق ھېسابلىنىدۇ.

19. مېھماندارچىلىق ئۈستىدە ۋە ئادەتتە غەيۋەت - شىكايەت قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئاداۋەتلەر ئاشۇنداق غەيۋەت - شىكايەتتىن كېلىپ چىقىدۇ.

20. مېھماندارچىلىقتا بالا ئەگەشتۈرۈپ بېرىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى، باللارنىڭ غەلۋىسىدىن مېھماندارچىلىقمۇ كۆڭۈللۈك بولمايدۇ، بالا ئاپارغۇچىمۇ ئارامخۇدا يەپ - ئىچىپ ئولتۇرالمايدۇ. «تويغا بارساڭ تويۇپ بار، بەش بالاڭنى قويۇپ بار» دېگەن ماقال شۇنداق ئادەتكە قارىتا مەيدانغا چىققان.

21. مېھمان داستىخان يېغىلغاندىن كېيىن «ئاللاھۇئەكبەر» دەپ دۇئا قىلىپ، «رەھمەت» دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ ياكى يېرىم تۇرۇپ ساھىبخانىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشى لازىم.

22. مېھمانغا ئېيتقان يەردىن قالماسلىق، ئېيتمىغان يەرگە بارماسلىق لازىم. چۈنكى، سىزنى مېھمانغا چاللىغانلىق سىزنى ھۆرمەتلىگەنلىك، بارمىغانلىق قارشى تەرەپنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، ئېيتمىغان يەرگە بېرىش قېلىنلىق ۋە تاماخورلۇق قىلغانلىق بولىدۇ. «ئېيتقان يەردىن قالما، ئېيتمىغان يەرگە بارما» دېگەن ئىدىيوم شۇ

ئاساستا شەكىللەنگەن.

23. يالاڭباش ۋە ئۆرە تۇرۇپ تاماق يېيىش يامان ئېلىنىدۇ.

24. غىزا - تاماقنى چاچماي، پاكىز يېيىش، ئاش - تاماقنى بۇزۇپ- چېچىپ ئىسراپ قىلماسلىق لازىم. بولمىسا «ئادەمنىڭ رىزقى قالىدۇ»، «ئادەمنىڭ رىزقى كالتە بولىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

25. مېھمان، جۈملىدىن بىرەر ئىش بىلەن كەلگەن ئادەم ئۆي ئىگىسىنىڭ ئالدىدا كىچىك بالا ۋە باققان مال - جانداربنى «ئەجەب چىرايلىق بالا بوپتۇ»، «ئەجەب چىرايلىق سەمرىپتۇ»..... دەپ تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ ماختىماسلىقى شەرت، ماختىسا «كۆز تېگىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ. ئاشۇنداق ماختاش بولسا، قارشى تەرەپ ئىچىدە «ئاغزىڭغا تاش» دەپ قارغايدۇ.

26. بىرى بىرنەرسە يەۋاتقاندا ئۇنىڭغا مەستلىكى كېلىپ قارىماسلىق لازىم، ئۇنداق قارىسا «ئېچى كىرىپ قالىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

27. تاماق ئۈستىگە بىرى كىرىپ كەلسە، ئۇنىڭغا تاماق قويماسلىق «قىزغانچۇقلۇق»، «ئاچ كۆزلۈك» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

28. مەيلى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - ئاغىنە بولسۇن، تالادىن كىرگەندە، بولۇپمۇ سەپەر ئۈستىدىن كەلگەندە شۇ ئۆيدىكى كىچىك بالىنى ئالدىراپ قولىغا ئالماسلىقى لازىم. بالا ئالدىراپ قولغا ئېلىنسا «يول ئىسسىقى ئۆتۈپ ئۇچۇنۇپ قالىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

29. يۇگۇرۇپ، ھاسىراپ - ھۆمۈدەپ ئالاقزادىلىكتە ئۆيگە كىرمەسلىك لازىم. چۈنكى، ئۆي ئىگىسى بىرەر كۈتۈلمىگەن ئەھۋال تۇغۇلغاندىمۇ؟ دەپ غەم - غۇسسىگە قالىدۇ.

30. ئۆيدە ئەخلەت قوندۇرماسلىق لازىم، ئەخلەت قونۇپ قالسا «بەرىكەت قاچىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

31. ئىشىك ئالدىغا كىر سۈيى ۋە يۇندى تۆكمەسلىك لازىم. كىر سۈيى، يۇندى تۆكسە ئادەمنى مەينەت باسىدۇ، ئادەمنى سوغۇق تەلەت قىلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

32. يۇز - كۆزنى سۈنى ئېقىتىپ تۇرۇپ يۇيۇش لازىم. بولمىسا يۇندىدا يۇز يۇغانغا باراۋەر دەپ قارىلىدۇ.

33. ئوچاق بېشى، قۇدۇق بېشىغا كىر يۇيىدىغان ۋە قول چايقايدىغان داس قاتارلىق نەرسىلەرنى قويۇشقا؛ قۇدۇققا، سۇ ئىدىشىغا چېلەك، ساپلىق - نوگايدىن باشقا نەرسىلەرنى سېلىشقا بولمايدۇ.

34. ئىشىك ئالدىغا، جۈملىدىن ئۆيگە (كىچىك بالا، ئاغرىقلار بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە ئۇدۇل كەلگەن يەرگە چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىسا تەبىئەتسىزلىك، هاياسىزلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

35. كۈن، ئايغا قاراپ چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىش، سۇغا سىيىش، ئاسمانغا قاراپ تۆكۈرۈش، ئەتىگەندە يۈز يۇمايلا تۇرۇپ كۈنگە قاراش يامان ئېلىنىدۇ. «ئاسمانغا قاراپ تۆكۈرسەڭ يۈزۈڭگە چۈشەر» دېگەن ماقال شۇ ئادەتتىن كېلىپ چىققان.

36. زىرائەت ۋە يۇمران ئوت - چۆپلەرنى دەسسەش، يۇلۇش، بولۇپمۇ ئۇستىگە سىيىش يامان ئېلىنىدۇ. دەسسەلسە، يۇلۇنسا، ئۇستىگە سىيسە ئۇلار «يورۇقلۇقتىن مەھرۇم بولىدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

37. تۇزغا، ئوتقا تۆكۈرۈش يامان ئېلىنىدۇ.

38. نان پارچىلىرىنى، تۇزنى دەسسەشكە، نان سالغان ساندۇق ۋە تۇز خالتىسىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇشقا بولمايدۇ، بۇنداق قىلىش نان - تۇزغا هۆرمەت قىلمىغانلىق دەپ يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى نان - تۇزنى ئەجدادلار جاندەك ئۇلۇغلاپ كەلگەن. يېڭى توي قىلغان ئىككى ياشقا تۇزغا چىلانغان نان يېگۈزۈش ئادىتى، نانىنى تىلغا ئېلىپ («نان تۇرۇپتۇ»، «نان ئېلىپ ئۇرسۇن»، «نان دەسسەپ بېرەي» دەپ) قەسەم قىلىش ئادىتى، ۋاپاغا جاپا قىلغۇچىنى، يۇرت - جاماەتتىن يۈز ئۆرۈگەن كىشىنى «تۇزۇم ئېلىپ ئۇرسۇن»، «تۇزكور» دەپ قارغاش ئادىتى ئەنە شۇ ئەقىدە ئاساسىدا كېلىپ چىققان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئادەتتە شۆهرەت، هارام دۇنيا، هۇزۇر - مەئىشەت قوغلىشىپ ۋەتەنگە، خەلقە، دوست - يارەنلىرىگە خائىنلىق قىلغانلار «تۇزكور» دەپ قارغىلىدۇ.

39. ئۆيدىن خوشلىشىپ چىققاندىن كېيىن ئارقىسىغا يانماسلىق لازىم، ئارقىسىغا يانسا «سەپەر ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

40. سەيشەنبە، جۈمە كۈنى يولغا چىقىشقا بولمايدۇ. چۈنكى،

كۆنلەر ئىچىدە سەيشەنبە قۇتسىز كۈن، شۇ كۈنى «توڭگۇزمۇ مويىنى تاشلىمايدۇ»، جۈمە روھىناتلارنىڭ سېغىنىشلىق كۈنى، جۈمە كۈنى ئەجدادلار روھىغا دۇئا ـ تەكبىر قىلماي، توپراق بېشىنى يوقلىماي بولمايدۇ، دەپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئىككى كۈندە يولغا چىقىش «يامان بولىدۇ»، «پېشكەللىككە ئۇچرايدۇ» دەپ قارىلىدۇ.

41. چارۋا مالنى، بولۇپمۇ قوينى ئۇرماسلىق، تەپمەسلىك لازىم. چۈنكى، قوي ئامەت، بەختنىڭ سىمۋولى دەپ قارىلىدۇ. ئەتىگەندە قوي ئۇچرىسا «ئامەت كېلىدۇ» دېيىش ئاشۇ ئەقىدە ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا، قوينى ئۇرۇش، تېپىش يامان ئېلىنىدۇ.

42. ئايالار ئارغامچا ۋە كىر سۇيىنى ئاتلىماسلىق لازىم. ئارغامچىنى ئاتلىسا، ھەمراھى ئاسان چۈشمەيدىغان، كىر سۇيىنى ئاتلىسا، تۇغۇتتا ھال باسمايدىغان بولۇپ قالىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

43. يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيگە يات كىشى كىرىشكە بولمايدۇ. شۇڭا، ئىشىك بېشىغا قىزىل لاتا ئېسىپ قويۇلىدۇ. ئادەتتە تۇغۇت يوقلاپ كېلىدىغانلارمۇ ئون ئىككى ئىدىرىدىن كېيىن يوقلايدۇ.

44. كىشىگە قول شىلتىپ تۇرۇپ گەپ قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى، ئۇنداق قىلىش كىشىنى كۆزگە ئىلمىغانلىق، پەس كۆرگەنلىك بولىدۇ.

45. ئويىنىشىپ بولسىمۇ كىشىگە تىغ تەڭلەشكە بولمايدۇ. چۈنكى، تىغ شەرتلىك، يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

46. چوڭلارنىڭ، جۈملىدىن ئۇستازلارنىڭ ئالدىدا تاماكا چەكمەسلىك، ئىچىملىك ئىچمەسلىك لازىم. ئۇنداق قىلىش ھۆرمەتسىزلىك بولىدۇ.

47. كىشى ئوتتۇرىسىدا گەپ توشۇش تولىمۇ يامان ئېلىنىدۇ. گەپ توشۇغۇچى «سۇخەنچى»، «تەخسىچى»..... دەپ ئەيىبلىنىدۇ.

48. ئەتىگەندە ۋە ياتاردا چۈش ئۆرۈشكە بولمايدۇ. بۇنداق چاغدا ئۆرۈلگەن چۈش ئوڭىغا تارتمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

49. ئەتىگەندە يىغلاش ۋە قايغۇ، قورقۇنچ ئۇقۇمىدىكى سۆزلەرنى قىلىش يامان ئېلىنىدۇ. چۈنكى، ئەتىگەندە يىغلاش، ئۇنداق سۆزلەرنى

قىلىش پېشكەللىك ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

50. پۇتنى قىبلىگە سۇنۇپ يېتىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

51. چاچ - ساقال، بۇرۇت، تىرناقنى ۋە ئەۋرەت مويى، قولتۇق مويىنى زىيادە ئۆستۈرۈۋېتىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

52. ئەر - ئايال بىللە بولغاندىن كېيىن، شۇنىڭدەك بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل - قىزلار ۋە چوڭلار چۈشىدە جىنسىي مۇناسىۋەتتىن ھۇزۇرلانغان بولسا غۇسۇل قىلىش كېرەك. غۇسۇل قىلمىسا يامان بولىدۇ، «ئادەمنى پالاكەت باسىدۇ» دەپ قارىلىدۇ. ئايالار ھەر قېتىم ئادەت توختىغاندا يۇيۇنمىسىمۇ «پالاكەت باسىدۇ» دەپ يامان ئېلىنىدۇ.

53. ئات - كالا، قوي، تۆگە، جەرەن - كېپىك قاتارلىق ھايۋانلار، غاز، ئۆردەك، توخۇ، كەكلىك قاتارلىق ئۇچار قاناتلاردىن باشقا، چوشقا، ئېشەك - قېچىر، ئىتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ھارام دەپ يېمەيدۇ، قوي - كاللارنىڭمۇ رەسمىي بوغۇزلانغانلىرىنى يەيدۇ. قېنىنى ئىچمەيدۇ، ئۆزى ئۆلۈپ قالغانىنى يېمەيدۇ.

54. نامار ئوقۇغاندا ۋاراڭ - چۇرۇڭ قىلىش، ئەزان توۋلىغاندا پاراڭ سېلىش يامان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

55. نامار ئوقۇۋاتقاندا سەپنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈشكە بولمايدۇ.

56. زاراتلىققا قالايمقان كىرىش مەنئى قىلىنىدۇ.

57. نامار ئوقۇيدىغان ئۆيگە، بولۇپمۇ قىبلە تامغا ئادەم سۇرىتى ئېسىشقا بولمايدۇ.

58. ئىسلام دىنىدىن غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ مەسچىتكە كىرىشى، مەسچىت ئەتراپى ۋە ئىچىدىغان سۇ بويىدا چوشقا بېقىشى يامان ئېلىنىدۇ.

59. كىشىنى تىللاش، بولۇپمۇ بىراۋنىڭ ئايالىنى ئاتاپ تىللاش بەك ئېغىر ئېلىنىدۇ.

60. كەيپىخورلۇق، قىمارۋازلىق پۇتۇن جەمئىيەتنىڭ ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ.

61. قۇدۇق، ئېرىق - ئۆستەڭ بويىغا ھاجەتخانا، قوتان سېلىش مەنئى قىلىنىدۇ.

62. زىنا قىلىش، كىشىگە قارا ساناش، كىشى ھەققىنى يېيىش قاتارلىق ئىشلارغا پۈتۈن جەمئىيەت لەنەت - نەپرەت ياغدۇرىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تۇرمۇشىمىزدا يامان ئېلىنىپ كېلىۋاتقان بۇنداق قىلمىش - ئادەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەنئەنىۋى مىللىي ئەخلاق مىزانىمىز ئاساسىدا تەقىبلەنگەن، بىر قىسمى ئىسلامىيەت ئەخلاق مىزانى ئاساسىدا تەقىبلەنگەن بولسىمۇ، ئۇ قەدىمكى ئەنئەنىمىز بىلەن مۇجەسسەملىشىپ، مىللىي ئەخلاق مىزانىمىزنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلانغان[①].

① ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4- ئاي نەشرى 528-، 538 - بەتلەر.

تۆتىنچى بۆلۈم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت فولكلور مەدەنىيىتى

بىرىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادەتلىرى

ئەدەبىيات ـ سەنئەت بىر مىللەتنىڭ ئەڭ مۇرەككەپ، ئەڭ نازۇك، ئەڭ تىپىك مىللىي خۇسۇسىيتى ۋە پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى يەنى گۈزەللىك زوقىنى تىل ماتېرىيالى ۋە ئۇسسۇل ـ نەغمىسى، ھۈنەر ـ سەنئەت، رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىققا ئوخشاش بىر قاتار سەنئەت ۋاستىسى ئارقىلىق ئوبرازلىق ئىپادىلەيدىغان بىر خىل ئالاھىدە ئادەت شەكلى. بۇ ئالاھىدە ئادەت شەكلىنى كونكرېتلاشتۇرۇپ «تىل سەنئىتى ۋە سەنئەت ئادىتى» دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. روشەنكى، تىل سەنئىتى ھەر خىل ئادەت تىل ئارقىلىق گەۋدىلىنىدۇ، تىل شۇكلاشقا ئاغزاكى (جانلىق) تىل، يېزىق (ئەدەبىي) تىلى دەپ؛ ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان تىل سەنئىتى «ئاغزاكى ئەدەبىيات»، يېزىق تىل ئادىتى بىلەن ئىپادىلىنىدىغىنى «يازما ئەدەبىيات» دەپ ئاتالغان.

ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىدىن باشقا، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ يەنە بىرمۇنچە سەنئەت ئادەتلىرى بولۇپ، بۇلارنىمۇ تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدۇ. مەسىلەن، خەلق مۇزىكىسى، گۈزەل سەنئەت، ئۇسسۇل، ھەر خىل ئاممىۋى تەنھەرىكەت ماھارەتلىرى، ئويۇن ـ تاماشا قاتارلىقلار. بۇ خىل ئادەت ھادىسىلىرىمۇ خۇددى ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىگە ئوخشاشلا خەلقنىڭ ماددىي ۋە ئىجتىمائىي ئادەتلىرى بىلەن باغلانغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن مۇزىكا، ئۇسسۇل، قول ھۈنەر ـ سەنئىتى (رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق)، ماھارەت كۆرسىتىش سەنئىتى ۋە باشقا ئويۇنلارنىڭ گەرچە ماددىي

ئىپادىلىنىش شەكلى بولسىمۇ، لېكىن تېگى - تەكتىدىن ئالغانـدا، ئـۇلار يەنىلا بىر خىل مەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدۇر.

1. ئاغزاكى تىل ئادەتلىرى

بۇگۈنكى ئۇيغۇرلار مىللەت بولۇپ شەكىللىنىشتىن بۇرۇنقى ئـۇزاق، مۇرەككەپ تارىخىي جەريانـدا ۋە ھازىرغا قەدەر ئۆز تىلىنى ئىزچىـل ھالـدا ئورتـاق ئالاقىلىـشىش قـورالى قىلىـپ كەلـدى ۋە كەلمەكـتە. مەلـۇمكى، ئۇيغـۇر تىلـى ئالتـاي تىللـرى سىستېمـسى تـۈركىي تىلـلار ئائىلىـسى، غەربىي ھۇن تىل سىستېمـسى تـۈركىي تىللار ئائىلىـسى، غەربـي ھـۇن تىل تارمىقى ئۇيغۇر - قارلۇق تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ.

ئۇيغـۇر تىلـى ئۇيغـۇر مەدەنىيىتىنـىڭ ئەڭ تىپـىك نامايەندىلىرىـدىن بولـۇپ، 4 - ، 5 - ئەسـىرلەردىلا ئـۇرۇق، قەبىـلە تىلـى ئاساسـىدا بـىرلىككە كېلىـشكە، ئومۇملىشـىشقا قـاراپ يـۈزلەنگەن. ئورخـۇن ئۇيغـۇر خـانلىقى دەۋرىـگە كەلگەنـدە لـۇغەت فونـدى ۋە گـىراماتىكـا قۇرۇلمـسى قاتـارلىق جەھەتـلەردە مـۇئەييەن تۇراقلىققـا ئىـگە رەسـمىي يېزىـق تىلـى بولۇپ شەكىللىنىش بىلەن خانـدانلىق تەۋەسىدە قوللىنىلىدىغان ئورتاق تىلغـا ئايلانغـان. خانـدانلىق مەيـدانغا كـېلىش بـىلەن ئۇيغۇرلارنـىڭ ئېتنـىك ئومۇملۇقـىدا كەڭ كۆلەملىـك بىرلـىشىش، قوشـۇلۇش ۋەزىيىتـى مەيـدانغا كېلىـپ، بـىرلىككە كەلـگەن ئۇيغـۇر تىلـى ئاساسـىدا ئۇيغـۇر مىللىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى شەكىللەندى، بىرلىككە كەلـگەن ئۇيغـۇر تىلى ۋەزىيەتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مۇستەھكەملىنىـشىنى تېخىمـۇ ئىلگىـرى سۈردى، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىبىدىكى قەبىلىلەر خانـدانلىق تەۋەسىدىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان باشقا قەبىلىلەرنـى «ئۇيغـۇر» دېگەن نام ئاسـتىغا جەملـشى ئۇيغـۇر مىللىتىنـىڭ شەكىللىنـىشىدە ھەل قىلغـۇچ رول ئوينـىدى ۋە ئۇيغۇرلارنـىڭ بـىر پۈتـۈن گەۋدە سـۈپىتىدە مەۋجـۇت بولـۇپ تۇرۇشـىدا داۋاملىـق رول ئوينـاپ كەلـدى. بـۇ جەريـان ئۇيغۇرلارنـىڭ ئېتنـىك تەركـىبىگە ئۇزۇكـسىز سـىڭىپ كـىرگەن قەبىلە - قـوۋملار تىلـىدىن يېڭـىدىن - يېڭـى ئـوزۇق قوبـۇل قىلـىپ، لـۇغەت

تەرکىبىنىڭ داۋاملىق بېيىش، ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئۆسۈش جەريانى بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلى ئۆز دەۋرىدە تۈركي تىلدا سۆزلىشىدىغان قوۋملارنىڭ ھەممىسى چۈشىنىدىغان ئورتاق تىلغا ئايلىنىپ قالدى، خانىدانلىق يىمىرىلگەندىن كېيىنمۇ 14 - ئەسىرگىچە بولغان ئۇزاق تارىخي جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركي قوۋملارنىڭ ئورتاق ئەدەبي تىلى بولۇپ كەلدى. شۇڭا، ئۇيغۇر تىلىدا كەسپي ئاتالغۇلار بىلەن ئايرىم سۆزلەردىكى فونېما پەرقلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسي جەھەتتىن دىيالېكت پەرقى يوق.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئۆز دەۋرىدە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بىر قاتار تارىخي ۋەزىپىلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشتىن تاشقىرى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنىدە ياشىغانلىقىغا مۇناسىپ شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ ئالمىشىشىدا ۋە شۇ ئاساستا ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشىدە ئىنتايىن زور رول ئوينىدى. مۇشۇنداق بىرلىككە كەلگەن، تەرەققي قىلغان تىل بولغاچقا، نۇرغۇن نامسىز مۇنەۋۋەر ئەدىبلەر (قەدىمكى مەكتەپ ئاپتورلىرى نەزىردە تۇتۇلىدۇ) ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىن ئىلگىرى - كېيىنكى تارىخي دەۋرلەردە ئىلىم - پەن تارماقلىرى بويىچە مەھمۇد كاشغەرىي، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ناسىرىددىن رابغۇزى، خۇيلىن، سىكتۇ سەلى، بىلان ناسىلى، لىيەن خۇيشەن قايا، سارابان، لىيۇ مىكشەن ۋە فارابى، ئەھمەد يۈكنەكى، ئابدۇرەھىم نىزارىي قاتارلىق مۇتەپەككۇر، ئالىم، تىلشۇناس، ئەدىب، شائىر، تارىخشۇناس، تەرجىمشۇناس، تېۋىپ قاتارلىق نۇرغۇن ئەربابلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار بىزنىڭ پەخرلىنىشىمىزگە ئەرزىيدىغان مەكتەپ پۈتۈكلىرى، ھەر خىل تېمىدىكى شېئىرىي پارچىلار، «ئوغۇزنامە»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»، «چاشتانى ئىلىك بەگ» قاتارلىق ئىجادىي، ئەدەبىي ۋە تەرجىمە ئەسەرلەر، «تۈركي تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇبىلىك»، «قىسەسۇلئەنبىيا»، «جامئۇل ھېكايەت» قاتارلىق پارلاق مەدەنىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. يۇقىرىقى تىلغا ئېلىنغان نەمۇنىلەر ئۇيغۇرلار نىڭ تىل - ئەدەبىياتىنىڭ ئاجايىپ زور مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن

گۈڭاھلىق بېرىدۇ. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار تىلىنىڭ ئىخچاملىقى، بەدئىيلىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، سۆزلەرنىڭ ئېنىق ۋە تۇراقلىقلىقى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلغان ئالىملارنىمۇ ھەيران قالدۇرماقتا.

ئومۇمەن، ئۇزاق تارىخىي دەۋرنىڭ چايقاش - سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ئۇيغۇر تىلى دەۋرىمىزگە كەلگەندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ تاكامۇللاشتى[1].

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ ئۇستۇنلۇكىگە مۇناسىپ ئۇيغۇرلارنىڭ تىل سەنئىتىمۇ ئومۇميۈزلۈك تەرەققىي قىلغان. بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى ئېتىقاد ئادەتلىرى، تارىخى ۋە تۇرمۇش ئادىتى مەزمۇن قىلىنغان تىلى گۈزەل، بەدئىيلىكى يۇقىرى ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى، تەرەققىي قىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئېغىز ئەدەبىياتى ــ يازما ئەدەبىياتنىڭ ئاساسى. ئېغىز ئەدەبىياتى بولسا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى جەريانىدا ئېغىز تىلى ئارقىلىق يارىتىلىپ، تارقىلىپ، بايان قىلىنىپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ تۈرى كۆپ، مىللىيلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئەپسانە، رىۋايەت (مەددادھلىق)، ھېكايە - چۆچەك، بېيىت (نەزم)، قوشاق (ناخشا - غەزەل)، ماقال - تەمسىل، تېپىشماق، مەسەل قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ئادىتى يەنى ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنى ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىجرا قىلىنىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

مەددادھلىق

مەددادھلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىدىن بىرى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مەددادھلىق ناھايىتى

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 412 - ، 414 - بەتلەر.

تەرەققي قىلغان ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى كىشى «مەدداھ» (ۋائىز) دەپ ئاتىلىدۇ. مەدداھلار خەلق ئارىسىدىكى تالانتلىق ۋە ئىقتىدارلىق سۆز سەنئەتكارلىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەلىنەغمە سەنئىتى ئەنە شۇ مەدداھلىق ئادىتىدىن ئۆسۈپ چىققان.

مەدداھلىق ناخشا، مۇزىكا ۋە دراماتىك ھەرىكەتنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان ئۇنىۋېرسال سەنئەت شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ كىشىلەرنى جەلپ قىلىش كۈچى ناھايىتى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەدداھلار خەلق ئارىسىدا زور ئىناۋەتكە ئىگە بولۇپ كەلگەن. مەدداھلىق ئادىتى بولۇپمۇ خوتەن، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا كەڭ ئەۋج ئالغان. بازار كۈنلىرى ئاتاقلىق مەدداھلار تەرەپ - تەرەپتىن بۇ جايلارغا يىغىلىپ، مۇڭاپىق سورۇندا بەس - بەس بىلەن مەدداھلىق قىلغان. چوڭ سورۇنلاردا مەدداھلىق قىلغۇچىلار بىرقانچە مەدداھتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرى ئاساسلىق رول ئالغۇچى باش مەدداھ، بىر ياكى ئىككىسى «دوست تارتىپ بېرىدىغان» قوشۇمچە مەدداھ ھېسابلىنىدۇ. بەزىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىپ بەرگۈچى سازەندە ئايرىم بولسا، بەزىدە باش مەدداھ ئۆزى ھەم مۇزىكا چالىدۇ، ھەم ناخشا ئېيتىدۇ، ھەم سۆزلەيدۇ. مەدداھنىڭ سۆزلەيدىغانلىرى كۆپىنچە قەدىمكى تارىخىي قىسسىلەر، ئاتاقلىق خەلق داستانلىرى، ئەپسانە-رىۋايەتلەر، قىزىقارلىق ھېكايە - چۆچەكلەر، جەڭنامىلەر ۋە بەزى داڭلىق كىلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ھېكايە قىلغاندا خۇددى دراما ئارتىسلىرىدەك يالغۇز ئۆزى بىرقانچە پېرسوناژنىڭ ئوبرازىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ. شۇڭا، مەدداھ سورۇن تۈزمەكچى بولۇپ چاقىرىش دۇمبىقىنى ياكى ناغرىسىنى چالغان ھامان مەدداھقا ئۆگىنىپ قالغان خەلق توپى ئۇنىڭ ئەتراپىغا دەرھال يىغىلىپ، ئۆزلۈكىدىن چەمبەر شەكلىدە مەيدان ھازىرلايدۇ. مەدداھنىڭ سەنئەت ماھارىتىگە مەپتۇن بولغان خەلق ئۇنىڭ مەدداھلىق پائالىيىتى ئاخىرلاشقۇچە بىرقانچە سائەت مىدىرلىماي ئولتۇرىدۇ ياكى ئۆرە تۇرۇپ ئاڭلايدۇ.

ئۇيغۇرلار ئاربسدا يۇقىرىقىدەك كەسىپلەشكەن مەدداھلىقتىن باشقا، يەنە بەزى رايونلاردا ياشانغانلار بىرەر ئۆيگە توپلىشىپ ھەركىم ئۆزى بىلگەنچە قىسسە ياكى ھېكايە ئېيتىشىدىغان، قىزىقارلىق قەدىمكى كىتاب - رىسالىلەرنى ئوقۇپ ئاڭلايدىغان ئادەتمۇ بار. مەسىلەن، تۇرپان رايونىدىكى ياشانغانلار ئاربسدا قەرەللىك ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان «دادۇر مەشرىپى» ئەنە شۇنداق خاراكتېرگە ئىگە. بۇمۇ مەزمۇن ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا مەدداھلىقنىڭ بىر خىل تۈرى ھېسابلىنىدۇ.

مەدداھلىق ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇممۇمىي مۇراسىم ۋە ھەر خىل سەيلە پائالىيەتلىرىدە ناھايىتى قىزىپ كېتىدۇ. قەشقەرنىڭ «ھەزرەت سەيلىسى»، ئوپالدىكى «نوروز بۇلاق سەيلىسى»، يېڭىساردىكى «ئودىخېنىم سەيلىسى»، خوتەندىكى «كوھمارىم سەيلىسى» قاتارلىق كۆلىمى چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرىدىن بىرى مەدداھلىق بولۇپ، مۇشۇ سەيلە مەزگىللىرىدە يۇرت - يۇرتلاردىن كەلگەن مەدداھلار تەرەپ - تەرەپتە سورۇن تۈزۈپ، مىڭلىغان سەيلىچىلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلىدۇ.

مەدداھلىق ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇنى ئىچىدە گەرچە ساغلام بولمىغان بەزى دىنىي تەركىبلەرنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ خەلق سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنى تارقىتىش ۋە بېيىتىش، خەلقنىڭ ئەدەبىي مىراسلىرىنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئويىنىغان رولىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ[1].

مەدداھلارنىڭ سەييارە مەدداھلىق قىلىش ئادىتى ئۇلار ئۇچۇن ئۆز ماھارىتىنى ئۆستۈرۈش، ئۆگىنىش، توپلاش، تارقىتىش جەريانىدىن ئىبارەت. خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت، ھېكايە - چۆچەك، داستان - قىسسە قاتارلىقلار شۇلارنىڭ ئۆگىنىشى، توپلىشى، رەتلەپ قايتا ئىجاد قىلىپ تارقىتىشى ئارقىلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىپ ئۇگۇنكى كۈنگە يېتىپ كەلگەن دېيىشكە بولىدۇ. بىز مەدداھلىقنىڭ بۇ

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ نىياز خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996- يىلى نەشرى، 197-، 198- بەتلەر.

ئالاهىدىلىكى، رولىغا قاراپ ئاغزاكى تىل ئادىتى بويىچە مەدداھلىقنى «مەدداھلىق ئەدەبىياتى» ياكى ئاممىۋى ئەدەبىي سەنئەت پائالىيىتى دەپ، مەدداھلارنى تالانتلىق ئەدىب ۋە سەنئەتكار، تەرغىباتچى دەپ ئاتىساق ھەرگىز مۇبالىغە قىلغان بولمايمىز.

مەدداھلىق ئاغزاكى تىل ئادەتلىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقان ئەنئەنىۋى شەكىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇ تىل ئىشلىتىش جەھەتتە بايان تىلىنى قوللىنىدۇ. مەدداھلىقتا قوللىنىلغان بايانىي تىل بىۋاستە ھالدا ئەپسانە، رىۋايەت ۋە ھېكايە - چۆچەك قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ.

«مەدداھ» ماختىغۇچى دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، مەدداھلارنىڭ نۇتۇق ماھارىتى يۇقىرى، ھېسسىياتى ئىنتايىن كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇلار ھېكايە سۆزلىگەندە سۆزگە قوشۇپ ناخشا توۋلايدۇ. ئۇلار ئوقۇغان ناخشىلارنىڭ ئاھاڭدارلىقى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇداري ئەركىن ياكى 7/8 لىك ئۇداردا بولىدۇ. ئاھاڭنىڭ شەكلى ھەم ئېگىز، ھەم ئەۋرىشىم بولۇپ، كىشىلەرنى مەپتۇن قىلىش كۈچىگە ئىگە. مەدداھلار ھېكايە ئېيتقاندا بىر ياكى ئىككى كىشى «دوست» تارتىپ ماسلىشىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر دىنىي مۇزىكىلىرىنىڭ بەزىلىرىدە خۇراپاتلىق ئامىللىرى بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى مۇزىكىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن زىچ، شۇڭا ئۇنىڭ مۇزىكا جەھەتتىكى قىممىتىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ[1].

چاقچاق

چاقچاق ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ ھەجۋىي تۈرىگە خاس ئاممىۋى ژانىردۇر. چاقچاق ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شۇنچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنى چاقچاقسىز تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ئۆزىنىڭ شەكلى بويىچە چاقچاق ئالاھىدە بىر خىل دىيالوگ بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئىككى ياكى ئۈنىڭدىنمۇ كۆپ ئادەملەر ئارىسىدا

---

[1] سەپەر ھۈسەين: «ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنىۋى دىنىي مۇزىكا»، «شىنجاڭ تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 1993- يىللىق 1 - سان، 72 - ، 73 - بەتلەر.

قانات يايدۇ، ئەمما چاقچاق خاراكتېر جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى سۆھبىتى ئەمەس، چاقچاقنىڭ يادروسى جاراڭلىق كۈلكە بولغاچقا، ئۇ كىشىلەردە ئىختىيارسىز تەبىئىي كۈلكە قوزغاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىنسان كۈلكىگە موھتاج. شۇڭا، كىشىلەر «بىر قېتىم كۈلسەڭ ئون يىل ياشىرىسەن» دېيىشىدۇ.. مۇشۇ نۇقتىدا چاقچاق بىر خىل مەنىۋى كۈچ سۈپىتىدە ئىنسان قەلبىگە ئېسىپتېتكىلىق زوق بېغىشلاپ، روھىي ئۇرغۇتۇپ، ھايات مەئىشەتلىرىدىن ھۇزۇرلاندۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق، يۇمۇرغا باي خەلق. شۇڭا، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ چاقچاقنى ئۆز تۇرمۇشىغا ھەمراھ قىلىپ كەلگەن. ئۇلار ئۆزئارا بىر- بىرى بىلەن كۆرۈشكەندە گېپىنى چاقچاق بىلەن باشلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى تۇيۇ - تۆكۈن، خاتىرە مۇراسىملىرى، مېھماندارچىلىق، سەيلە - ساياھەت، ھەمشىرىلەر سۆھبەتلىرىنىڭ ھەممىسى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. شۇڭا، كۈلكە - چاقچىقى بولمىغان ئولتۇرۇشلارنى «راھىبلارنىڭ بۇتخانىدىكى تىلاۋىتى» گە ئوخشىتىپ، ئۇنىڭدىن رازى بولمايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كەڭ تارالغان «نەسىردىن ئەپەندى لەتىپلىرى» ، «موللا زەيدىن لەتىپلىرى» ، «سەلەي چاققان لەتىپلىرى» دىن تارتىپ بۈگۈنكى رېئال تۇرمۇشىمىزغا كۈلكە بېغىشلاۋاتقان ھېسام قاتارلىق لەتىپچىلەرنىڭ خۇشخۇي ئوبرازلىرى ئۇيغۇرلاردىكى ئەنە شۇ چاقچاق ئادىتىنىڭ جانلىق سىماسى. ئۇيغۇرلارنىڭ سۆز سەنئىتىدە چاقچاق ژانىرىنىڭ شۇنچىلىك ئەۋج ئېلىشى ئۇلارنىڭ مىللىي پسىخىكىسىدىكى يۇمۇرلۇق خاراكتېرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇنداق يۇمۇرلۇق خاراكتېرنىڭ يېتىلىشىدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ئىقتىسادىي شارائىتى، ئىجتىمائىي شارائىتى، تارىخىي شارائىتى، مەدەنىيەت قاتلىمى..... قاتارلىق ئىچكى - تاشقى ئامىللارنىڭ مىللىي خاسلىقى سەۋەب بولغان.

ئۇيغۇر چاقچاقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولۇپ، ھازىرجاۋابلىق، مەنتىقلىقلىق، دەلمۇدەللىك، قاراتمىلىق، يوشۇرۇن مەجازلىق، ئوبېيېكتىپلىق (پىكىر مەزمۇنىنىڭ بىر - بىرىگە چەمبەرچاس

باغلىنىشى) قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە مەركەزلىشىدۇ. ھەرقانداق ۋاقىتتا چاقچاق بىر تېمىغا، بىرەر نىشان (ئوبيېكت)غا مەركەزلىشىدۇ، ئۇنىڭدىن چەتنەپ كەتسە چاقچاقنىڭ كۈچى بولمايدۇ ھەمدە كۈلكە پەيدا قىلالمايدۇ.

ئۇيغۇرلاردا چاقچاقنىڭ تۈرلىرى سوروۇنغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇچۇم قىلىش» خاراكتېرىدىكى چاقچاقلار، يەنى كونكرېت بىر ماۋزۇ ئەتراپىدا ئايلىنىپ تۇرغان چەمبەر ئىچىدە چاقچاقلىشىش. چاقچاقنىڭ بۇ خىل شەكلىدە بىرەر شەخسنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۇنىڭ ھاياتىدىكى ھەربىر ئېپىزوت ۋە قىزىق سۈپەتلىرىنى، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى كۈلكىلىك تەسۋىرلەش، مۇبالىغەلەشتۇرۇش ئارقىلىق غەيرىي «ئادەم» ياساپ چىقىش «ئۇچۇم قىلىش» دېيىلىدۇ. چاقچاقنىڭ ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ئۆز ئوبيېكتىنى «ئۇچۇم» قىلغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ئەپچىل ئۇسۇل بىلەن ئۇنى قايتۇرۇپ قاتارغا قوشۇۋالىدۇ. نەتىجىدە چاقچاقنىڭ ئوبيېكتى، جۈملىدىن باشقىلارمۇ بۇنىڭدىن ھېچقانداق غەيرىيلىك ھېس قىلمايدۇ.

«لەقەملىك چاقچاق» ــ چاقچاقنىڭ ئەڭ كەڭ تارقالغان تۈرى. ئۇيغۇرلاردا شەخسلەرنىڭ خاس ئىسىملىرىغا قانداقتۇر بىر لەقەمنى قوشۇپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان. خەلق ئارىسىدا «لەقەمسىز كىشى بولماس» دېگەن ئىبارە بار. دەرۋەقە، ئۇيغۇرلاردا شەخسىي لەقەمدىن باشقا، ئاتىدىن بالىغا، بالىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان ئەۋلادلار لەقىمى، ھەتتا يۇرت ـ مەھەللىلەرگە ئورتاق يۇرت لەقەملىرى بولىدۇ. لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ لەقىمىنى توغرىدىن ـ توغرا تىلغا ئالماي، خىلمۇخىل بوياق بىلەن پەردازلاپ ئىشارىلىك سۈرەتلەش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. لەقەملىك چاقچاقتا چاقچاقچىنىڭ ھازىرجاۋاب بولۇشى، تەسەۋۋۇر ۋە تەپەككۇر ئىقتىدارىنىڭ كۈچلۈك بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

ماقال ـ تەمسىلىك چاقچاقلار: چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى كۆپ ھاللاردا لەقەملىك چاقچاقلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن، بىر

كىشىنىڭ لەقىمى «تۆگە» بولۇپ، ئۇ بىر ئولتۇرۇشتا قوپال، قاملاشمىغان ئىش قىلىپ قويسا، بۇنى بايقىغان چاقچاقچى «تۆگىنىڭ مازار بىلەن ئىشى يوق» دېگەن ماقالدىن پايدىلىنىش ئارقىلىق چاقچاق باشلايدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق ماقال - تەمسىل پەيدا بولۇش جەھەتتىن قاراتمىلىققا ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن، چاقچاقچىلار خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى ماقال - تەمسىللەردىن، نەسىرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرىدىن، خەلقنىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىدىن ئۇستىلىق بىلەن پايدىلىنىشقا ماھىر بولۇشى كېرەك.

چاقچاقنىڭ «ئوخشىتىش» شەكلىدە، ئوبيېكت قىلىنىدىغان شەخسنىڭ قىياپىتىدە، خۇلق - مىجەزىدە كۆزگە چېلىقىدىغان غەلىتە كۆرۈنۈش ۋە غەيرىي ھالەتلىرىنى خۇددى شۇنىڭغا ئوخشىشىدىغان تۈرلۈك نەرسىلەرگە — ھايۋانات، ئۇچار قانات ۋە باشقا نەرسىلەرگە ئوخشىتىش، تەڭلەشتۈرۈش ۋە تەقلىد قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق چاقچاقنى راۋاجلاندۇرىدۇ.

قاپىيەلىك چاقچاق: چاقچاقنىڭ بۇ شەكلى شېئىرىي شەكىلدە قاپىيە قوغلىشىش ئۇسۇلى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىدۇ. قاپىيەلىك چاقچاق ئۇيغۇر تىلىنىڭ پاساھەتىنى نامايان قىلىش بىلەن بىرگە كىشىلەرگە بەدىئىي لەززەت بېرىدۇ. خەلق ئارىسىدا «قاپىيەگە كەلگەندە ئاناڭدىن قايتما» دېگەن ئىبارە بار. بۇ قاپىيەلىك چاقچاق شەكلىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا ئالاھىدە ئېتىبارغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«سۆز ئويۇنى» مۇ چاقچاقنىڭ ئۆزىگە خاس بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىدىكى مۇبالىغە، ئوخشىتىش، سىمۋول، مېتافورا قاتارلىق ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەرگە تايىنىدۇ.

دېمەك، خەلق دانىشمەنلىكىنىڭ يۈكسەك بىر ئىپادىسى بولغان چاقچاقتا خەلق تىلىنىڭ ھەقىقىي بايلىقى، رەڭمۇرەڭلىكى، ئەۋرىشىملىكى، مەنىدارلىقى، تەسىرىي قۇۋۋىتى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى نامايان قىلىنىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھەقىقىي مەنىدىكى چاقچاق بىلەن ئادەتتىكى مازاق قىلىش ماھىيەت جەھەتتە ئوخشىمايدۇ.

چۈنكى، مازاق قىلىشتا، بىرىنچىدىن، مەنتىق يوق؛ ئىككىنچىدىن، ئىجابىي مەزمۇندىن كۆرە، ئۇنىڭدا تەنە ۋە دوق قىلىش ئىپادىسى ياكى بىراۋنىڭ زىتىغا، غۇرۇرىغا تېگىش، شەخسنى كەمسىتىش، مەسخىرە قىلىشقا ئوخشاش سەلبىي مەزمۇندىكى پىكىرلەر ھۆكۈم سۈرىدۇ. ئەكسىچە، چاقچاق ئىلمىي بولىدۇ، كىشىلىك مۇناسىۋەتكە ۋە ئەدەپ-ئەخلاق مىزانلىرىغا قاتتىق رىئايە قىلىدۇ، كىشىنىڭ ئەيىبىنى ئېچىپ دىلىنى رەنجىتىشتىن ساقلىنىدۇ، شۇڭا، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چاقچاق سورۇنغا ۋە ئوبيېكتقا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. كىچىكلەر چوڭلارغا، ئەرلەر ئاياللارغا چاقچاق قىلىشتىن ساقلىنىدۇ. قىسقىسى، چاقچاق تۇرمۇشقا خۇشخوي مەزمۇن بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

لەتىپە

لەتىپە - چاقچاق ئۇيغۇر خەلقىدە ئەڭ ئومۇملاشقان، ئەڭ جانلىق، ئەڭ يۇمۇرلۇق ئاغزاكى تىل ئادىتى. ئەمگەك مەيدانلىرى، ھەرقانداق كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى لەتىپە - چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. ئاددىيىسى، كىشىلەر كۆرۈشۈپ سالاملاشقاندا، تاماق ئۈستىدە، ھەتتا تۇيۇقسىز بېشىدەك جىددىي سورۇنلاردىمۇ چاقچاقتىن خالىي بولغىلى بولمايدۇ. ئومۇمەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى چاقچاقسىز ئۆتمەيدۇ. چاقچاقخۇمارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكىدىن بولغان خۇش پېچىملىق خۇسۇسىيىتىنىڭ گەۋدىلىك ئىپادىسى.

ئۇيغۇر خەلقى لەتىپە - چاقچاقنى شاد - خۇراملىق، كۆڭۈل ئازادىلىكىنىڭ مۇھىم ۋاستىسى قىلىپ ئادەتلەنگەندىن تاشقىرى، جەمئىيەتتىكى، كىشىلەر مۇناسىۋىتىدىكى، كىشىلەر مىجەزىدىكى غەيرىي نورمال ئەھۋاللارغا قارىتا ئۆتكۈر تەنقىدىي قورال قىلىپمۇ ئادەتلەنگەن. «نەسرىدىن ئەپەندى لەتىپىلىرى»، «سەلەي چاققان لەتىپىلىرى»، «ھېسام چاقچاقلىرى» قاتارلىق لەتىپىلەر شۇنداق لەتىپىلەر جۈملىسىدىن[1].

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەببۇللا: «ئۇيغۇر ئېنتوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 423 - بەت.

2. نەزمي تىل ئادەتلىرى

نەزمي تىل ئادەتلىرى ئادەتتە «غەزەلخانلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ناخشا - قوشاق ئېيتىش ئادىتىگە قارىتىلغان.

غەزەلخانلىق - قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلاردىكى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە، كەڭ ئومۇملاشقان ئادەت. خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەن «تېبىلار قوشىقى» ئەجدادلىرىمىزدا بۇ ئادەتنىڭ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىلا شەكىللىنىپ ئومۇملاشقانلىقىدىن گۇۋاھلىق بېرىدۇ.

قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ بىر پۈتۈن تۇرمۇش ئادىتى بىلەن شۇنداق زىچ باغلىنىپ كەتكەنلىكى، ئەمگەك مەيدانلىرى، ئائىلە ئەمگىكى، يول يۈرۈش، تۇي مۇراسىمى، ئۆمۈر مۇراسىملىرى، ھېيىت - ئايەم پائالىيەتلىرى، مېھماندارچىلىق، سەيلە - مەشرەپ ۋە ھەر خىل ئاممىۋى مەدەنىي پائالىيەتلەر، ھەتتا بوۋاقلارنى ئۇخلىتىش (ئەللەي قوشىقى)، ھازا ئېچىش ۋە مەۋلۇت مۇراسىمى، روزا - رامىزان پائالىيىتى قاتارلىق دىنىي مۇراسىملارمۇ قوشاقسىز بولمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئاشۇنداق بىر قاتار مۇراسىم، ھەربىرىدە - پائالىيەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا مۇناسىپ بېيىت-قوشاقلارنى توقۇپ ئېيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەر خىل تۇيغۇ - ھېسسىيات، ئەقىدە، كۆزقاراشلىرىنى كۆيلەپ، شاد - خۇراملىق ئىچىدە ئىش-ئەمگەك قىلىشقا ۋە يېڭىدىن - يېڭى بېيىت - قوشاق، كۆيلەر (ئاھاڭ) توقۇپ، ئىجاد قىلىپ، مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىش ۋە جانلاندۇرۇشقا ئادەتلەنگەن. باشقا مىللەتلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنى «ناخشا-ئۇسسۇلچى مىللەت»، ئۇيغۇرلار رايونىنى «ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى» دەپ ئاتىشى دەل ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكىگە قارىتىلغان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەمگەك قوشاقلىرى، ئۆرپ - ئادەت قوشاقلىرى، تارىخىي قوشاقلىرى، مۇھەببەت قوشاقلىرى ۋە تېپىشماقلىق قوشاقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەزەل (ناخشا) قىلىپ ئېيتىلىدۇ. قوشاقلار ماھىيەت جەھەتتىن ئېيتقاندا ناخشا قىلىپ ئېيتىش ئۈچۈن توقۇلغان بولىدۇ.

غەزەلخانلىق (ناخشا ئېيتىش) ئەڭ دەسلەپ پەيدا بولغان ۋاقىتتا بىر خىل كوللېكتىپ ھالدا ئىجرا قىلىنىدىغان ئۆرپ - ئادەت پائالىيىتى بولغان.

غەزەلخانلىق ئادىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپ كوللېكتىپ ھالدا ئىجرا قىلىنىدىغان پائالىيەت بولغانلىقىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەشرەپ پائالىيىتىدە ئېيتىلىدىغان ناخشىلاردىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەشرەپ ناخشىلىرى ئادەتتە ھەرگىزمۇ بىر ئادەم تەرىپىدىن ئېيتىلمايدۇ. ئۇ بىر توپ ناخشىچىنىڭ كوللېكتىپ ھالدا ئۆزئارا ماسلىشىشى بىلەن ئىجرا قىلىنىدۇ.

غەزەلخانلىق ئادىتى ئەڭ دەسلەپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنى تەشكىللەش ۋە ئۇنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا غەزەلخانلىق ئادىتى تۇرمۇشنىڭ باشقا ساھەلىرىگىمۇ ئومۇميۈزلۈك سىڭىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەمگەك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ «خامان ناخشىسى»، «ئورما ناخشىسى»، «ئۆستەڭ ناخشىسى»، «ھارۋىكەش ناخشىسى» قاتارلىقلار ھازىرغىچە ئەمگەك مەيدانلىرىدا ئىجرا قىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ كەلمەكتە. ناخشا - قوشاقلارنىڭ تۇرمۇش بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتى ھەرقايسى مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە مىللىي مۇراسىملىرىدا تېخىمۇ روشەن ۋە كەڭ ئىپادە قىلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ نۇرغۇن تۇرمۇش پائالىيەتلىرى ۋە ھەممە مۇراسىملىرى ناخشا-قوشاقلار ياردىمىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئالايلۇق، مېھرىبان ئانىلار بالىلىرىنى ئۇخلىتىشتا مۇڭلۇق ئەللەي قوشىقىنى ئېيتىدۇ. ھەر خىل مېھماندارچىلىق پائالىيەتلىرى ۋە ئولتۇرۇشلارنىڭ ھەمىسىدە ناخشا-قوشاق ئېيتىلىدۇ. ئىنسان تۇرمۇشىدا ئىنتايىن مۇھىم بولغان توي مۇراسىمىنى ئۇنىڭسىز ئۆتكۈزۈش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ھەتتا ۋاپات بولغان كىشىلەرنىڭ مۇسىبەت مۇراسىملىرىمۇ مەرھۇمنىڭ قېرىنداشلىرىنىڭ مۇڭلۇق مەرسىيە قوشاقلىرى ئارقىلىق جانلىنىپ تۇرىدۇ. ھەر خىل ھېيىت - بايراملار، مەسلەن نوروز پائالىيەتلىرى، روزا

هېيت ۋە قۇربان هېيتلارنى تەبرىكلەش ۋاقتىدىكى مۇراسىملار؛ دائىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان ئاممىۋى سەنئەت پائالىيەتلىرى، مەسىلەن مەشرەپ ـ سەيلە پائالىيىتى قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى ئەمەلىيەتتە ناخشا ـ قوشاقلارنىڭ ئورۇنلىنىش ۋە تارقىلىش سەھنىسىدۇر.

هەر خىل دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك پائالىيەتلەرنىڭ نۇرغۇنى ئوخشاشلا ناخشا ـ قوشاقلار يارىتىلىدۇ. هازىرغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بەزى رايونلىرىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان يامغۇر تىلەش (زاراخەتمە) مۇراسىملىرىدا ئوقۇلىدىغان قوشاقلار، پېرىخوننىڭ پېرە ئوينىغانىدا ئېيتىدىغان قوشاقلىرى، رامىزان قوشاقلىرى، مەۋلۇت قوشاقلىرى ۋە بارات كېچىسى ئوقۇلىدىغان قوشاقلار بۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ خىل ئۆرپ ـ ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان پائالىيەتلىرىنى قوشاقلاردىن ئايرىۋېتىش هەرگىز مۇمكىن ئەمەس ياكى تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، ناخشا ـ قوشاقلارسىز بۇ خىل پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغىلى بولمايدۇ. ئۇ خەلقنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە ئاجراتقىلى بولمايدىغان هالدا سۆغا سۆت قوشۇلغاندەك ئارىلىشىپ كەتكەن.

خەلق ئارىسىدىكى غەزەلخانلىق ئادىتى داڭلىق ناخشىچىلارنى مەيدانغا كەلتۈرگەن بولۇپ، ئۇلار بىر مىللەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە تالانتىنىڭ سىمۋولىغا ئايلانغان. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ داڭلىق غەزەلخانلىرى تۇيۇ مۇراسىمى، مەشرەپ ۋە باشقا سورۇنلاردا ئىنتايىن ئىززەتلىك مېهمان قاتارىدا كۈتۈۋېلىنىدۇ. بۇ خىل غەزەلخانلار مەخسۇس شاگىرت قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا تەربىيەلەيدۇ، ئارقىسىغا سېلىپ تۇيۇ ـ تۆكۈن، مەشرەپلەرگە ئېلىپ بارىدۇ، شاگىرتلار ئۇستازلىرىغا ئۆز ئاتا ـ ئانىسىدىنمۇ بەكرەك هۆرمەت قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ماهارەتلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، غەزەلخانلىق پائالىيىتى ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كېلىدۇ. مانا شۇ سەۋەبتىن، فولكلور تەتقىقاتى غەزەلخانلارغا ئالاهىدە ئەهمىيەت بېرىدۇ[1].

---

[1] ئابدۇكېرىم رەهمان: «ئۇيغۇر فولكلورى هەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 7 ـ ئاي نەشرى، 528 ـ ، 530 ـ بەتلەر.

مۇراسىم قوشاقلىرى پەقەت مۇراسىمدىلا ئېيتىلىدۇ، باشقا قوشاقلارنى ئېيتىش سورۇن چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بېيىت، تېپىشماقلىق قوشاقلار ئاساسەن كوللېكتىپ سورۇنلاردا ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدا ئېيتىلىدۇ. بېيىت ئېيتىشىشتا ئۆزئارا كۆڭۈل سىرلىرىنى ئىپادىلەش، ماختاش ياكى چۈشۈرۈش ئاساس قىلىنسا، تېپىشماقلىق قوشاقتا ئۆزئارا ئەقىل، تالانت سىناش ئاساس قىلىنىپ، سورۇندىكىلەرگە شاد - خۇراملىق بەخش ئېتىش مەقسەت قىلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، بېيىت، تېپىشماقلىق قوشاقلارنىڭ ئورۇنلىنىشى تەبىئىي ھالدا مۇسابىقە تۈسىنى ئالغان.

ئومۇمەن، ئېيتىشىش قوشاقلىرىنىڭ، بولۇپمۇ بېيتىنىڭ تەييار تېكىستى بولمايدۇ. مەيدانغا چۈشكۈچىلەر مەيدانىدىكى ئەھۋالنىڭ زۆرۈرىيىتىگە قاراپ نەق مەيداندا ئۈدۈللۇق توقۇپ ئېيتىدۇ. بۇ ناھايىتى چېۋەرلىك، ماھىرلىق تەلەپ قىلىدۇ. «ئەللەي» قوشىقىنىڭمۇ قېلىپلاشقان، تەييار تېكستى بولمايدۇ، چۈنكى بالا بۆشۈككە كۈنىگە نەچچە ۋاق بۆلۈنىدۇ، شۇنىڭدەك بۆشۈكنى چوڭلارمۇ، كىچىكلەرمۇ تەۋرىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئېيتىلىدىغان قوشاق قاپىيەسىز، قىسقا-قىسقا سۆز - ئىبارىلەردىن ۋاقتىلىق قۇراشتۇرۇلىدۇ ۋە «ئەللەي» سۆزىنىڭ سوزۇپ ئېيتىلىشىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ پەس، مۇڭلۇق ئاۋازدا ئېيتىلىدۇ.

ئۇيغۇر قوشاقلىرىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى مەھەللىۋىلىكى ۋە تېپىكلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، قوشاقلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ يەر - جاي ناملىرى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. مەسىلەن، ئاتۇش ناخشىسى، كۇچا ناخشىسى، لوپنۇر قوشىقى، ئىلى ناخشىسى، تۇرپان (قومۇل) ناخشىسى قاتارلىقلار. بۇ رايونىنىڭ قوشاقلىرى كۈي (ئاھاڭ) جەھەتتىمۇ پەرقلىق كېلىدۇ. بۇ ناخشا - قوشاقلار ئىچىدە لوپنۇر قوشىقى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئەسلىتىدىغان تەسۇىر، كۈي (ئاھاڭ)، كۈيلەش ئۇسلۇبىنىڭ تېپىكلىكى بىلەن ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. قوشاق ئېيتىش مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - ، 40 - يىللىرىغا قەدەر لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەڭ مۇھىم كۆڭۈل

ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ كەلگەن (توي - تۆكۈندە ئوغلاق تارتىشىش مۇسابىقىسىمۇ بولىدۇ). مەخسۇس يالغۇز كىشىلىك ياكى ئىككى كىشى ئېيتىشىش ئادىتى ناھايىتى كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، مۇنداق پائالىيەت دائىم ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانلار بىرەر - يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتىن كېلىپ ئاڭلايدۇ، كۆرىدۇ. ئېيتىشىش كۈننى تۈنگە ئۇلاپ داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

ئومۇمەن، قوشاقچىلىق ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى بۇرۇنلا ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن، قوشاقچىلار خەلق ئىچىدە چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە. توي - تۆكۈن، سەيلە - مەشرەپ، مېھماندارچىلىق ۋە ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى قوشاقچىلارنىڭ ئىشتىراكسىز ئۆتكۈزۈلمەيدۇ. كەسىپي قوشاقچىلار ئۆز ماھارىتىنى مۇزىكا ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرىدۇ. شۇڭا، كەسىپي قوشاقچىلارنىڭ ھەممىسى تالانتلىق نەغمىچى كېلىدۇ. ئۇلار تارىخىي قوشاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر خىل قوشاقلارنىڭ، ھەر خىل كۈيلەرنىڭ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا داۋاملىشىشىدا، يېڭى قوشاق، كۈيلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تارقىلىشىدا غايەت زور رول ئوينىغان كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار خەلق تەرىپىدىن ھۆرمەتلىنىپ «ئەلنەغمىچى» دەپ تارتۇقلانغان[1].

نەزمىي تىل ئادەتلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم مەزمۇنى ماقال - تەمسىل ۋە تېپىشماقلار بولۇپ، ئۇلار بىر خىل قىسقا ھەجمىدىكى ئەدەبىي شەكىلدۇر.

ماقال - تەمسىل — خەلق تىلىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇنى ئادەتتە كىشىلەر ئۆز سۆھبەتلىرىدە ۋە نۇتۇق پائالىيەتلىرىدە قوللىنىدۇ، ئەمما ئۇ خەلقنىڭ ئاددىي تىلى ئەمەس، بەلكى چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئىنتايىن ئىخچام، ئوبرازلىق ۋە ئاھاڭدار تىلدۇر. ماقال - تەمسىل كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش پائالىيەتلىرى داۋامىدىكى قىممەتلىك تەجرىبە - ساۋاقلارنى خۇلاسىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق تەجرىبە - ساۋاقلار كىشىلەرنىڭ بىۋاستە ۋە قايتا -

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېنتوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 427 - ، 431 - بەتلەر.

قايتا ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈشى ئارقىلىق ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇ بىر خىل ئۆلۈمەس ھەقىقەت سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىدا مۇھىم يېتەكچىلىك رول ئويناپدۇ. ئەمما ماقال - تەمسىل كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش بىلىملىرىنى مەنتىقىلىق ئۇسۇل بىلەن ئەمەس، بەلكى كونكرېت، ھېسسىي، جانلىق نەرسىلەرنىڭ بەدىئىي ئوبرازى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. دېمەك، ئۇ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوبرازلىق پەلسەپەسىدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە ماقال - تەمسىل يەنە ئاھاڭدارلىققا ئىگە. ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى رەتلىك، ئاھاڭ تاۋۇشى يېقىملىقتۇر. ماقال - تەمسىللەر يۇقىرىقىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويىماقچى بولغان پىكرىنى دەل جايىدا ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ ۋە پىكرىنىڭ مەنتىقىي كۈچىنى ئاشۇرىدۇ.

ماقال - تەمسىللەر «كونىلاردىن قالغان سۆز»، «ئاتىلار سۆزى» سۈپىتىدە دەۋرىدىن - دەۋرگە كۆچۈپ كەلگەن. ئۇ خەلق ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ماقال - تەمسىل بىلمەيدىغان ۋە ئۇنى ئۆز نۇتقىدا قوللانمايدىغان بىرمۇ ئادەم يوق دېيىش مۇمكىن، بولۇپمۇ ياشانغانلار ئۆز نۇتقىدا ماقال - تەمسىللەردىن پايدىلىنىشقا ئىنتايىن ماھىر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزىدە چوڭقۇر مەزمۇنلۇق ماقال-تەمسىللەر ئورۇن ئالغان[1].

ماقال - تەمسىل ئۇيغۇرلار سۆز - نۇتۇقلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئادەت تىلىنىڭ ئالاھىدە بىر شەكلى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ مول ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاددىي، ئىخچام، مەنتىقىلىق، ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەممە ساھەدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرىنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ئىش ئۆملۈكتە، كۆچ بىرلىكتە»، «بەخت نەدە، پېشانەڭدىكى تەردە»، «ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا»، «ياقا يۇرتنىڭ سۈلتانلىقىدىن ئۆز يۇرتنىڭ قەلەندەرلىكى ئەلا»، «تەن ساقلىق — زور بايلىق»، «ئون

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 530 - 531 - بەتلەر.

ئۆلچەپ بىر كەس»، «سەۋر قىلساڭ غوربدىن ھاۋا پۈتەر»، «يىلان ئۆزۈم ئەگرى ئەمەس، يولۇم ئەگرى دەر»، «باي باينىڭ قاياشى، كەمبەغەل كەمبەغەلنىڭ قاياشى» ۋەھاكازا.

ماقال - تەمسىللەر شۇنداق ئالاھىدىلىكى بىلەن ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھەقىقەت سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقى قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. شۇڭلاشقا، كىشىلەر سۆز - نۇتۇقلىرىدا پىكىر - قاراشلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ۋە توغرىلىقىنى ئىسپاتلاشتا، ھەتتا، سالا - سۈلھى ئىشلىرىدا، كىشىلەرگە تەسەللى بېرىشتە ھۆرمەت - ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىدا «ئاتىلار سۆزى» دەپ ماقال - تەمسىلگە مۇراجىئەت قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئومۇمەن، ئۇيغۇرلار ئىچىدە سۆز - نۇتۇقلىرىدا ماقال - تەمسىل ئىشلەتمەيدىغان ئادەم ئاز ئۇچرايدۇ[1].

تېپىشماق

تېپىشماق ئېيتىشمۇ نەزمىي تىل ئادەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتنى سىنايدىغان ۋە يېتىلدۇرىدىغان بىر خىل پائالىيەتتۇر. تېپىشماق ئېيتىش بىرەر سوروننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ئومۇمەن، ئىككىدىن ئارتۇق ئادەم بار ھەرقانداق جايدا ئىشلەۋېتىپ، يولدا كېتىۋېتىپ ۋە ئارام ئېلىۋېتىپ بەھۇزۇر ھالدا بۇ خىل پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە تېپىشماق ئېيتىش ۋە ئۇنى تېپىش ئىنتايىن قىزىقارلىق مەنىۋى مەشغۇلات بولغاچقا، ئۇنى بالىلارمۇ، چوڭلارمۇ ياخشى كۆرىدۇ[2].

3. بىر قىسىم تىل - يېزىق ئادەتلىرى

رىسالىچىلىك

ئۇيغۇرلاردا رىسالىچىلىك بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان بولۇپ،

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېنتوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 425 - ، 426 - بەتلەر.

[2] ئابدۇكېرىم رەھمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى، 531 - ، 532 - بەتلەر.

ئۇلار يېزىق پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئۆزلىرى ئىختىرا قىلغان ھۈنەر-كەسىپ تارىخىنى، ئۇنىڭدىكى قائىدە - يوسۇن، نىزاملارنى، ئىشلەش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋاب قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدىغان ھۈنەر- كەسىپ رىسالىلىرىنى يېزىپ قالدۇرغان.

ساقلىنىۋاتقان 300 نەچچە خىل ھۈنەر - كەسىپ رىسالىسىدە ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى قەدىمكى زامانلاردا ئەۋج ئالغان ھۈنەر - كەسىپ تۈرلىرى، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان ئەسۋابلار، ئىشلەش تەرتىپلىرى، ھەرقايسى كەسىپنىڭ ئىختىراچىلىرى رىۋايەت شەكلىدە بايان قىلىنغان. بۇ خىل رىسالىلەر ئۇيغۇر ھۈنەر - سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. رىسالە ــ خەلق ئارىسىدىكى ئاممىۋى تەزكىرە ئەدەبىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى ھۈنەر-كەسىپ رىسالىلىرىنىڭ مەزمۇنى بەزى ئەپسانىۋى، دىنىي قاراشلاردىن خالىي ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، رىسالىچىلىك خەلقىمىزنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئادىتىنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھۈنەر- سەنئەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە.

ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ئادىتىدە ئۇلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادلىرى ۋە پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بەلگىلىك دەرىجىدە قېلىپلاشقان تەسۋىرىي ۋاستىلىرى بولىدۇ. سىمۋوللۇق مەنىگە ئىگە بولغان بۇ تەسۋىرىي ۋاستىلەر خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئادىتى بىلەن ماسلىشىپ، مىللىي ئاھاڭنىڭ ئىنكاسى سۈپىتىدە ئۇلارنىڭ ئاغزاكى نۇتۇقلىرىدا، پوئېتىك ئىجادىيەتلىرىدە، ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان، شۇنداقلا نىسپىي مۇقىم مەنىسى بىلەن خەلقنىڭ تىل سەنئىتىگە سىڭىپ كىرىپ، فىرازىيولوگىيەلىك بەدىئىي ئامىل بولۇپ قالغان.

دەرۋەقە، ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ مىللىي ئەدەبىياتىدا قوللىنىلغان تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ ۋە خىلمۇخىلدۇر. لېكىن، بىزنىڭ دېمەكچى بولغىنىمىز، پەقەت خەلقنىڭ تىل ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكلىدە

قېلىپلىشىپ، ئېتىقاد دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بەزى ئەنئەنىۋى تەسۈرىي ۋاستىلەردۇر. مەسىلەن:

بۇلبۇل ۋە قىزىلگۈل: ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەللىك ئادىتىدە ۋە پىسخىكىلىق ئېڭىدا قىزىلگۈل دائىم سۆيۈملۈك يارنىڭ، ئەركىن مۇھەببەتنىڭ، گۈزەللىك ۋە ساپلىقنىڭ؛ بۇلبۇل بولسا ساداقەتمەن ئاشىقنىڭ، يار ۋىسالىدا پەريات چەككۈچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ كەلگەن. بۇ ۋاستىنىڭ قېلىپلىشىشىغا بۇلبۇلنىڭ قىزىلگۈل ئىشقىدا خەندان ئۇرۇشى مەزمۇن قىلىنغان «بۇلبۇل ئۇيقۇسى» ناملىق رىۋايەت سەۋەب بولغان.

كاككۇك بىلەن زەينەپ: ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇرادىغا يېتەلمىگەن ئاشىق - مەشۇقلارنى كاككۇك بىلەن زەينەپكە ئوخشىتىش ئادىتى شەكىللەنگەن. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى «كاككۇك ئاشىقى زەينەپ، بىرى باغدا، بىر تاغدا» دېگەن مىسرالارمۇ كاككۇك بىلەن زەينەپنىڭ خەلقىمىز ئەقىدىسىدىكى سىمۋوللۇق مەنىسىنى ئىپادىلىگەن.

كۈن، ئاي، يۇلتۇز، چولپان: خەلقىمىزنىڭ گۈزەللىك ئادىتىدە بۇ ئاسمان جىسىملىرى ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تۇراقلىق سىموۋولى بولۇپ كەلگەن ھەمدە خەلقنىڭ ئاغزاكى تىل ئادىتىدە ئەڭ كۆپ قوللىنىلىدىغان ئىجابىي مەنىدىكى تەسۈرىي ۋاستىلەردۇر. بۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتكە ئايلىنىشى كۆككە چوقۇنۇشتىن ئىبارەت ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

بۇلاق: كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىپ سۇرەتلەش ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئەنئەنە.

ھەممىگە مەلۇمكى، كۆز بىلەن سۇ ئىنسانلار ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بولغان ئىككى ئامىل. سۇ بىلەن كۆزنىڭ قىممەت ۋە ماھىيەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىقى، شۇنداقلا كۆز بىلەن بۇلاقنىڭ شەكىل جەھەتتىكى مەلۇم ئوخشاشلىقى خەلقىمىزنىڭ ئېستېتىكىلىق قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىپ، كۆزنى بۇلاققا ئوخشىتىش ئەنئەنىسىنى ھەمدە بۇلاقنى ئۇلۇغلاش ئادىتىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

يارنىڭ يۈزىنى ئالمىغا ئوخشىتىش، چىنارنى باتۇرلۇققا، جاسارەت ۋە

ئىرادىگە سىمۇول قىلىش، قارىياغاچنى يەكلەنگەن، ئەمما چىداملىق مۇھەببەتكە سىمۇول قىلىش، ئەجدىھا، يىلاننى ۋەھشىيلىك ۋە ياۋۇزلۇقنىڭ سىمۇولى قىلىش قاتارلىق تەسۋىرىي ۋاستىلەرنىڭ قېلىپلىشىش سەۋەبلىرىمۇ بەلگىلىك بىر ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، «لەيلى - مەجنۇن»، «پەرھاد - شىرىن»، «تاھىر - زۆھرە»، «غېرىب - سەنەم» قاتارلىق ناملارمۇ ھەم خەلق ئارىسىدىكى شۇ خىل داستاننىڭ ئىسمى ھەم سىمۇوللۇق مەنىدىكى تەسۋىرىي ۋاستە ھېسابلىنىدۇ.

خەلقنىڭ گۈزەللىك ئادەتلىرىدىن كېلىپ چىققان مۇنداق ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇ نوقۇل ئەدەبىي ھادىسىلا ئەمەس، بەلكى مۇئەييەن ئېتىقاد تەسىرىدە شەكىللەنگەن تىل ئادىتىدۇر.

ئىرسالنامە

ئىرسالنامە — «يوللانما»، «پۈتۈكنامە» دېمەكتۇر. ئىرسالنامە ئەۋەتىش (دوستلىرىغا، سۆيگەن يارىغا سالام خەت يوللاش) ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزئارا خەت يۈزىدە كۆڭۈل ئىزھار قىلىشتىن ئىبارەت ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقى ئېچىدە بىرقەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئىرسالنامىنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، كۆپرەك بېيىت شەكلىدە ھەم نەسرىي شېئىر شەكلىدە يېزىلىدۇ. بەزىدە ئىرسالنامە ئورنىدا قىزىلگۈل دەستىلىرىنى ياكى گۈلدەستىلەر بىلەن قوشۇپ بۇغداي سامانلىرىنىمۇ ئەۋەتىدىغان ئادەتلەر بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈلنى سىمۇوللۇق ئىزھار قىلىش شەكلى بولۇپ، مۇئەييەن مەزمۇنغا ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېستېتىكىلىق ئېڭىدا پورەكلەپ ئېچىلغان گۈللەردىن تەييارلانغان گۈلدەستىلەر ئومۇمەن مۇھەببەتكە سىمۇول قىلىنغان. شۇڭا، گۈلدەستە سۇنۇش قىز - يىگىتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇھەببەت ئىزھار قىلىش ۋاستىسى. گۈلدەستىنىڭ ئارىسىغا سامانىنى قوشۇپ ئەۋەتىش «سېنىڭ دەردىڭدە ياكى سېنى سېغىنىپ چىرايىم سامانداڭ سارغىيىپ كەتتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىرسالنامە مەزمۇن جەھەتتىن كۆپىنچە مۇھەببەتنى، مۇھەببەت جۇدالىقنى، ياربغا ۋە دوستلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.

ئىرسالنامە ئەۋەتىش كىشىلەرنىڭ مۇھەببەت ئەركىنلىكى بوغۇلغان، ئىنسانىي ئەركىنلىكىگە يول قويۇلمىغان فېئودالىزم دەۋرىدە پەيدا بولغان بىر خىل ئادەت ھېسابلىنىدۇ. قىزلارنىڭ ياخشى كۆرگەن يىگىتىگە قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسى سوۋغا قىلىشمۇ ئىرسالنامە دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇنداق قول ياغلىق ۋە تاماكا خالتىسىغا خەت ئورنىدا پورەكلەپ ئېچىلىۋاتقان گۈللەرنىڭ نۇسخىسى، گۈل شېخىدا سايراۋاتقان بۇلبۇل ياكى كاككۇكنىڭ رەسمى، يار ئىشقىدا گۈپۈلدەپ سوقۇۋاتقان يۈرەكنىڭ شەكلى مەشۇت يېپ بىلەن كەشتىلىنىدۇ. قەغەزگە پۈتۈلىدىغان ئىرسالنامىلەر ناھايىتى تەسىرلىك، جانلىق ۋە ھېسسىياتلىق بولىدۇ. ئۇزۇن زامانىسىدا ئىرسالنامە يېزىشنى كەسىپ قىلغان خەتتات ۋە رەسساملار بولغان. ئۇلار پاتلانغان «خوتەن قەغىزى» گە بېيىت ياكى نەسرىي شېئىر شەكلىدىكى پۈتۈكنامىلەرنى ھۆسنخەت شەكلىدە پۈتۈپ، ئۇنىڭ گىرۋەكلىرىگە تەشنالىق ۋە جۇدالىقنى ئىپادىلەيدىغان ياكى مۇھەببەت غايىسىنى سۈرەتلەيدىغان رەسىملەرنى سىزىپ تەييارلىغان. ئىرسالنامە ئەۋەتىشكە ھاجىتى بار كىشىلەر ئۇلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىپ، ئۆزلىرىگە مۇۋاپىق كېلىدىغانلىرىنى تاللاپ سېتىۋالغان ۋە ئۇنى قىممەتلىك مۇلۇك سۈپىتىدە ساقلىغان.

ئىرسالنامە كۆپىنچە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەسۋىرىي ۋاستىلىرىدىن پايدىلىنىپ، پاسساھەتلىك تىل، ئوخشىتىش، سىلىشتۇرۇش، سىمۋول، مېتافورا، مۇبالىغە قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئوقۇرمەنلەردە روشەن ئېستېتىكىلىق زوق قوزغايدۇ.

باللار تىلى

باللارنىڭ ئۆزىگە خاس ئويۇنلىرى بولغاندەك، ئۆزىگە خاس باللىق تىلىمۇ بولىدۇ. مەلۇمكى، بالا تۇغۇلۇپ ئاددىي تىلى چىققۇچە بولغان مەزگىلدە ئۆزىنىڭ مەقسەت ـ ھېسسىياتىنى يىغلاش ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ. بۇ دەۋردە ئانا بولغۇچى بالىنىڭ يىغلاش ھالىتىگە قاراپ

هەر خىل پەرەزگە كېلىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ سۆزلەرنى قىلىپ بەزلەيدۇ، ئەركىلىتىدۇ ۋە ئاتا - ئانىلىق مېھرى ئۇقۇمى قاتارلىق ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەپ، سوراپ، سۆزلىتىپ مەشىق قىلدۇرىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ بىر قىسمى باللارنىڭ تەلەپپۇزىغا ماسلاشتۇرۇلغان، بىر قىسمى ھەر خىل قىياپەت - ھەرىكەت ئاۋازىغا تەقلىد قىلىنغان، بەزىلىرى مەخسۇس ياسالغان، قېلىپلاشمىغان سۆزلەردىن بولۇپ، پەقەت باللارنىڭ ئاددىي تىلى چىقىش مەزگىلىدىلا ئىستېمال قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەركىلىتىش قاتارلىق ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر:

پىخ - پىخ! قىش - تىش! پاقە، پاق - پاق(باق - باق)، پاقام (قۇچاقلاش)؛ ئاپا، ئاپام، ئاپپا، ئابۇ، ئابۇش (سۆيۈش).

يېمەك - ئىچمەك ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

مە - مە، مەم - مەم، مەمىمە، مەمەق (بۇ ئەمچەكىكە سىمۇئول قىلىنىپ ياسالغان)؛ ھۇ-م ھۇمۇ - ھۇمۇ ھۇممە: نەن - نەن، نانىنا - نانىنا (نان).

ھاجەت ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

جوجو، ئىششى، ئىششە، مېڭىئە (ئىنجىق) پوققە.....

ئاتا - ئانىلىق مېھرى ئۇقۇمىدىكى سۆزلەر:

دە - دە، دادا - دادا - دادا - داداش. ئەنە - نە، ئانە ئانا-نا، ئاناش (ئابە ئاپا - ئاپاش) ئا- جە ئاچ-چا ئاچچا، ئاچاش؛ ئاكى، ئەكا، ئاكا، ئاكاش.

پا، پا - پا، ھۇپا ھۇپاپا (ئىسسىق)؛ ھۇۋ، ھۇۋە، ھۇۋۋە، ھۇۋۋەق (سوغۇق).

مېڭىشقا تەقلىد قىلىنغان سۆزلەر:

دەم - دەم ، دەي - دەي، تەي - تەي (شۇڭا بالىنىڭ يېڭى ئايىغى چىققانلىقى «دەم - دەم بولدى» دېيىلىدۇ). بۇلاردىن باشقا، پاكىزلىق، گۈزەللىك ئۇقۇمى «هاي - هاي»؛ مەينەت ئۇقۇمى «ھەلەق، ھىشىشە»؛ قورقۇش ئۇقۇمى «بۆجۇ» ، «ھۇجۇ»؛ ئاغرىق ئۇقۇمى «ئۇۋۋە- ئۇۋۋە» ، «ۋايجان- ۋايجان»؛ يىقىلىپ كېتىش ئۇقۇمى

«دۇڭ» ، «دۇم» ؛ ئۇخلاش ئۇقۇمى «ئۇخخا» ، «ئۇخخه» سۆزلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. پىچاق ـ تىغ قاتارلىق نەرسىلەر بۆجە ـ پىخام، قوي قاتارلىق ھايۋانلارنى ئۆلتۈرۈش «پىخام قىلماق» دەپ ئىپادىلىنىدۇ، شۇنىڭدەك باللارنى ھەر خىل تىغ ئويناشتىن قورقۇتۇش ئۈچۈنمۇ «پىخام بولماق» دېيىلىدۇ[1].

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېنتوگرافىيەسى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاي نەشرى، 497 ـ ، 498 ـ بەتلەر.

ئىككىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى ۋە خەلق ئويۇنلىرى

ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى ھەر خىل بولۇپ، مەشرەپ - بەزمە، سەيلە - باراۋەت، ھەر خىل ئويۇن ۋە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ پائالىيەتلەر ئىچىدە مەشرەپ تارىخى ئۇزاق، قويۇق مىللىيلىققا، كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە ئۇنىۋېرسال مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا مەشرەپنىڭ «سوغدىچ-قاتارى بەزمە، قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا نۆۋەت بىلەن بولىدىغان مەشرەپ»[1] دەپ تونۇشتۇرۇلۇشىدىن مەشرەپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش ئادىتى شەكىلدە ئومۇملاشقانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

1. كۆڭۈل ئېچىش ئادەتلىرى

ئۇيغۇر مەشرەپلىرى

ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭ ئىچىدە قەشقەر مەشرەپلىرى قويۇق مىللىيلىققا، كەڭ ئاممىۋىلىققا ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى، ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پسىخىكىلىق ئالاھىدىلىكى روشەن ئىپادىلىنىدىغان

[1] مەھمۇد كاشغەرىي: «تۇركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى 8 - ئاي 1 - نەشرى، 1 توم، 593 - بەت.

نەغمە - ئۇسسۇللاردىن تاشقىرى، تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە ھەر خىل مەخسۇس قىزىق ئويۇنلارنىڭمۇ ئوينىلىدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەشرەپ ئوينىلىش شەكلى بويىچە ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەھەللىۋى ئالاھىدىلىككىمۇ ئىگە بولۇپ، تۇرىمۇ كۆپ، نامىمۇ ھەر خىل. مەسىلەن، دولان مەشرىپى، مېيلىس، قېيىت، كۆك (مايسا) مەشرىپى، توي مەشرىپى، بەزمە دېگەنلەرگە ئوخشاش. بۇنىڭدىن باشقا، ھېيىت - بايراملاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئولتۇرۇشلار ۋە تونۇشۇش چېيى، خوشلىشىش چېيى، ناماقۇللۇق چېيى قاتارلىقلارمۇ مەشرەپ تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆڭۈل ئېچىش مەقسەت قىلىنغان. بۇ مەشرەپلەر ئىچىدە دولان مەشرىپى بىلەن تۇرپان، قومۇل مەشرەپلىرى (مېيلىس)، كۆك (مايسا) مەشرىپىدە نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل ئاساس قىلىنغان بولۇپ، قوشۇمچە ھالدا كومپىدىيە خاراكتېرلىك ھەر خىل ئويۇنلار ئوينالسا، باشقىلىرىدا نەغمە - ناۋا، ناخشا - ئۇسسۇل، لەتىپە - چاقچاق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، باشقا ئويۇنلار ئوينالمايدۇ.

دولان مەشرىپىدە ئادەتتە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوۋچىلىق، ئەمگەك پائالىيىتى ئەكىس ئەتتۈرۈلىدىغان تۆت ئۆزگىرىشلىك «ئەمگەك ئۇسسۇلى» ئاساسلىق ئۇسسۇل بولۇپ، ئەر - ئايال كوللېكتىپ ئورۇنلايدۇ. تۇرپان، قومۇل مەشرەپلىرىدە «پوتا ئۇسسۇلى» ئاساسلىق ئۇسسۇل بولۇپ، يەكىكە ھالدا قاتارى تەكلىپ قىلىش شەكلىدە ئوينىلىدۇ. قاتارى بەزمە - مەشرەپ، ئولتۇرۇشلاردا نەغمە - ناخشا، لەتىپە - چاقچاق ۋە ھەر خىل قىزىق ئويۇنلار ئاساس، ئۇسسۇل قوشۇمچە ئورۇندا بولىدۇ.

بۇ مەشرەپ - بەزمە، ئولتۇرۇشلارنىڭ تەرتىپلىك، كۆڭۈللۈك ئۆتۈشىنى كاپالەتلەندۈرۈش يۈزىسىدىن تۈزۈلگەن بىر يۈرۈش قائىدە- تۈزۈملىرى ۋە خىزمەتچى خادىملىرى بولىدۇ. بۇ قائىدە - تۈزۈملەر مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرىنى ياخشى ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتنى دوست تۇتۇشقا، تەرتىپلىك، ئەخلاقلىق بولۇشقا يېتەكلەش- رىغبەتلەندۈرۈشنى مەقسەت قىلغان. مەشرەپ خىزمەتچى خادىملىرى يىگىتبېشى، قازى، پاشاشاپ..... دەپ ئاتىلىدۇ. مەشرەپ

قاتناشقۇچىلىرى ئادەتتە «ئوتتۇز ئوغۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. ئەگەر خىزمەتچى خادىملار، بولۇپمۇ قازى ئىقتىدارسىز چىقىپ قالسا، ئوتتۇز ئوغۇل ئۇلارنى ھەر ۋاقىت ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، باشقىنى سايلايدۇ. قائىدە - تۈزۈمگە ئېغىر خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى ئوتتۇز ئوغۇل قاتارىدىن قوغلاندى قىلىدۇ، بۇ قائىدە - تۈزۈم مەشرەپكە كېچىكمەسلىك، سەۋەبسىز، رۇخسەتسىز كەلمەي قويماسلىق، راستچىل بولۇش، كەيپ قىلماسلىق، چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرنى ئاسراش، خوتۇن-قىزلارغا بىھۇدە چاقچاق قىلماسلىق قاتارلىق ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ.

مەشرەپ ھەر يىلى كەچ كۈزدىن باشلاپ ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا قەدەر بولغان ئارىلىقتا ئوينىلىدۇ، ئادەم سانى 20 ــ 30 دىن ئاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر مەھەللىدە مىجەز - خۇلقى كېلىشىدىغانلار بىر يۇرۇش بولۇپ ئوينايدۇ. ئەنئەنىۋى ئادەت بويىچە 18 ياشتىن تۆۋەنلەر مەشرەپكە قاتناشتۇرۇلمايدۇ. مەشرەپ قاتناشقۇچىلىرىدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرغاچقا، مەشرەپمۇ ھەر يىلى قايتا ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ. باشقىدىن «سايلام» بولىدۇ. شۇ يىلقى مەشرەپ بىرىنىڭ ئۆزلۈكىدىن خالىس چاي ئۆتكۈزۈشى بىلەن ياكى ئوتتۇز ئوغۇل قاتارىغا يېڭىدىن بىرەر ياشنىڭ قوشۇلغانلىقى يۈزىسىدىن شۇ ياشنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان چاي مۇناسىۋىتى بىلەن باشلىنىپ داۋاملىشىدۇ. يېزىلاردا بىرەر ياشنىڭ مەشرەپكە قاتناشقانلىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى تونۇۋالغانلىقىنىڭ بەلگىسى ھېسابلىنىپ، شەرەپلىك ئىش دەپ قارىلىدۇ. شۇڭا، شۇ ياشنىڭ ئاتا - ئانىسى بالىسى ئۈچۈن بىرەر مال سويۇپ ئوتتۇز ئوغۇلغا داستخان سالىدۇ[1].

ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ھەم مىللىي سەنئىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان، ھەم خەلقىمىزنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرىدىغان، ھەم ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىدىغان ئۇنۇملۇق مەكتەپتۇر.

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېنتوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 443 - ، 446 - بەتلەر.

2. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيەسى ۋە خەلق ئويۇنلىرى

ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تۇرمۇشىدا ئاممىۋى كۆڭۈل ئېچىش ھەمدە بەدەننى چىنىقتۇرۇپ غەيرەتلىك ۋە چىداملىق بولۇپ يېتىلىش ئۈچۈن كۆپلىگەن خەلق ئويۇنلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ ئەنئەنىۋى ئويۇنلار تۇرمۇشنىڭ بىر مەزمۇنى سۈپىتىدە ئۇزاق تارىخىي باسقۇچلارنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرۈپ، تېخىمۇ مۇكەممەل ۋە مۇقىم شەكىلگە كىرگەن. بۇ ئويۇنلاردىن چېلىش ئويۇنى، قوچقار سوقۇشتۇرۇش، چاي تۇتۇش ئويۇنى، «توپۇق» ئويۇنى، «قوشماق ئاداش» ئويۇنى. چامغۇرچەك ئويۇنى، ئالارغاز ئويۇنى، دۇم - دۇم ئويۇنى، ئودىكام (ئوردا كۆچ-كۆچ)، پاپۇز ئويۇنى، غۇژۇڭ ئويۇنى، چالما ئېتىپ ئويناش، چالما تىقىش ئويۇنى، سوزماق (رەگەتكە) ئېتىپ ئويناش، ئارغامچىدىن ئاتلاش ئويۇنى، ياغلىق تاشلاش ئويۇنى، مۆكمۈكىلەك ئويۇنى، تاقمۇ-جۇپمۇ ئويۇنى، ياڭاق سوقۇشتۇرۇش ئويۇنى،ئاق سۆڭەك ئويۇنى، ئىلەڭگۈچ ئويۇنى، لىڭگىرتاقتاق ئويۇنى، جىجىق ئويۇنى، لەگلەك ئويۇنى، تاققا - تۇققا ئويۇنى، «چىم - چىم» ئويۇنى، جىلدىرچاق ئويۇنى، ئاق تاش - كۆك تاش ئويۇنى، چۈشۈق ئات ئويۇنى، تەپكۈچ ئويۇنى، قارلىق ئويۇنى، بالىچۇق - چۈككا ئويۇنى، دارۋازلىق، ئوغلاق تارتىشىش، جانبازلىق، چەۋەندازلىق، «قاچ - قاچ» (كويلا توپ) ئويۇنى، سارغايدى (چاقپەلەك)، ياڭاق ئويۇنى، توپ ئويۇنى، تاشتەرمەك، «قارا - قارا قۇشلارىم» ئويۇنى، «ئاق تېرەك، كۆك تېرەك» ئويۇنى قاتارلىقلار بار.

ئۇچىنچى باب

ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن سەنئەتخۇمار خەلق. ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەتخۇمارلىقى ئۇسۇل، مۇزىكا، ئويمىچىلىق (نەققاشلىق)، ھەيكەلتىراشلىق، ھۈنەر - سەنئەت، رەسساملىق، كەشتىچىلىك قاتارلىقلارنى ئىجتىمائىي كەسىپ سۈپىتىدە داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇنى ئۇزاق زامانلاردىن بۈيان ئۆزىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى شادىيانىلىق، ھۇزۇر - لەززەت دەپ بىلىپ، ئىشتىياق باغلاپ كەلگەنلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1. ناخشا - ئۇسسۇل ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر خىل بايرام تەنتەنىلىرى، بارلىق كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۇسسۇل - مۇزىكىسىز بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇسسۇل بىلمەيدىغان ئادەممۇ ئاز ئۇچرايدۇ، ھەتتا ئۇسسۇل ئويناش بەش - ئالتە ياشلىق باللارنىڭمۇ بىر خىل مەدەنىي پائالىيىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن. كۆپ ۋاقىتلاردا 70 — 80 ياشلىق بوۋاي - مومايلارمۇ ئۇسسۇلغا چۈشۈپ مەيدانغا چىقىپ خۇشاللىق بېغىشلايدۇ. ئۇيغۇرلاردا ئۇسسۇلنىڭ شۇ قەدەر ئومۇملاشقانلىغا مۇناسىپ ئۇنىڭغا نەغمە قوشۇلۇپ، ئۇلارنىڭ گۈزەللىك زوق - ھەۋىسىگە تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشقان. بۇ ھال ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ موللۇقى، كۆپ خىللىقىنى بەلگىلىگەن. ئۇيغۇر ئۇسسۇلىنى ھەربىر مەزمۇنغا، ئويىنىلىدىغان سورۇنغا قاراپ ئەمگەك ئۇسسۇلى، كۆڭۈل ئېچىش ئۇسسۇلى، مۇراسىم ئۇسسۇلى دېگەندەك تۈرلەرگە

بۆلۈشكە بولىدۇ. ئۇسسۇل ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولغاچقا، قەدىمكى دەۋردە ئەمگەك پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. كېيىنچە كۆڭۈل ئېچىشقا ئۇيغۇنلاشقان ھەر خىل ئوبرازلىق ھەرىكەتلەرنىمۇ ئىپادىلەيدىغان بولغان. مەيلى قايسى خىلدىكى ئۇسسۇل بولسۇن، ئەجدادلىرىمىز لەززان، يېقىملىق، شادىيانە، شوخ ياكى مۇڭلۇق مۇزىكا ساداسى ئىچىدە رېتىملىق، نەپىس، نازۇك، ئوبرازلىق بەدەن ھەرىكىتى ئارقىلىق ھەر خىل ھېسسىيات - كەيپىيات، شەكىل - قىياپەت، مۇھىت- مەنزىرىلەر ئوبرازىنى ئىپادىلەپ، ئۆزلىرىنى مەنسۇى ئوزۇق بىلەن تەمىنلەپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەنئەنسۇى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن بولغان مەشرەپنى ئەنئەنسۇى ئۇسسۇل كۆرىكى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى، مەشرەپتە ھەر خىل يۇمۇرلۇق، ساتىرىك ئوبرازلار ئىپادىلىنىدىغان كومېدىيەلىك ئويۇنلار ئوينىلىشتىن تاشقىرى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھەر خىل ئوبرازلىق ھەرىكەتلەر ئىپادىلىنىدىغان يەككە، ئىككى كىشىلىك ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇللارمۇ ئوينىلىدۇ. مەسىلەن، دولان (مەشرەپ) ئۇسسۇلى، جەرەن ئۇسسۇلى، ئۆچكە ئۇسسۇلى، توخۇ ئۇسسۇلى، پوتا ئۇسسۇلى، نارىزكوم ئۇسسۇلى، پىيالە ئۇسسۇلى، رومال ئۇسسۇلى، گۈل ئۇسسۇلى، چاچقوشاق ئۇسسۇلى، يۈز ئاچقۇ ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇللار. بۈلاردىن باشقا، نىقابلىق يولۋاس ئۇسسۇلى، سۇ چېچىپ ئوينايدىغان سۇ - مۇز ئويۇنى، ئارغماق ئويۇنى قاتارلىق ئۇسسۇل، ئويۇنلارمۇ بولغان.

دولان مەشرىپىدە ئەر - ئايال كوللېكتىپ ئوينايدىغان تۆت ئۆزگىرىشلىك ئۇسسۇلنى ئۇيغۇر ئەمگەك ئۇسسۇلىنىڭ قەدىمكى شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا ئەجدادلىرىمزنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيىتى ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنگەن. بۇ ئۇسسۇل ئوينالغاندا ھەربىر ئۆزگىرىشتە ئورۇنلىنىۋاتقان ھەرىكەت ۋە ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىنغان مۇزىكا ساداسىدىن كىشى ئۆزىنى خۇددى ئېدىر - جىلغىلاردا، ئورمان- چاتقاللىقلاردا ئوۋ كۆزىتىپ كېتىۋاتقاندەك، ئوۋ بىلەن جىددىي ئېلىشىۋاتقاندەك، ئوۋنى قورشاپ ئاخىر غەلبە تەنتەنىسى قىلىۋاتقاندەك

ھېس قىلىدۇ. جەرەن ئۇسسۇلى بۇگۈر، شايارنىڭ تارىم بويلىرىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار ئىچىدە ئومۇملاشقان بىر خىل گىرىملىك ئۇسسۇل. بۇ ئۇسسۇل مەخسۇس داپقا تەڭكەش قىلىپ ئوينىلىدۇ. ئۇنىڭدا جەرەننىڭ خۇلۇق ـ مىجەزى، ياشاش قانۇنىيىتى ۋە ئۇنى ئوۋلاش ئۇسۇلى ئوبرازلىق ئىپادىلىنىدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، ئىچكى ئۆلكىلەردە ئوينىلىدىغان شىر ئۇسسۇلى، ئوقيا ئۇسسۇلى، باتۇر ئۇسسۇلى قاتارلىق ئۇسسۇللار تاڭ دەۋرىدىلا ئۇيغۇرلاردا ئومۇملاشقان ئۇسسۇللاردىن بولۇپ، ئىچكىرىگە ئۇيغۇرلاردىن تارقالغانلىقى مەلۇم. ئەمما، بۇ ئۇسسۇللار كېيىنكى دەۋرلەردە تەدرىجىي ئۇنتۇلغان. دېمەك، بۇنىڭدىن ئۇسسۇلنىڭ ئەمگەك پائالىيىتىنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ شامان دىنى ئېتىقادىدىن كەلگەن «پىرە ئۇسسۇلى» مۇ بولغان. بۇ ئۇسسۇل ئۇيغۇرلاردا دەسلەپكى دەۋرلەردە مۇراسىم ئۇسسۇلى سۈپىتىدە يەنى شامانلارنىڭ جىن ـ شايتانلارنى قوغلاش پائالىيىتىدە سېھرىـ ئەپسۇن ئوقۇش مۇراسىمى سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنكى دەۋرلەردە مۇراسىم ئۇسسۇل شەكلىنى يوقىتىپ، باخشىلارنىڭ تۇغ باغلاپ، دۇئا ئوقۇشىدىكى بىر خىل ھەرىكەتكە ئايلىنىپ قالغان.

دولان مەشرىپىدىن باشقا، قەشقەر سەنىمى، يەكەن سەنىمى، كۇچا سەنىمى، كورلا سەنىمى، تۇرپان ـ قومۇلنىڭ مېيلىس (كۆك مايسا) مەشرىپى، ئىلى سەنىمى ۋە نەغمىلىك ئولتۇرۇشلىرى قاتارلىقلارمۇ ئۇيغۇر ناخشا ـ ئۇسسۇلىنىڭ ئەنئەنىۋى نامايەندىسى سۈپىتىدە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇسسۇل تارىختا ئۆتكەن ئۇيغۇر خاقانلىرىنىڭ ئوردا مۇراسىملىرىنىڭمۇ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم مەزمۇنىغا ئايلىنىپ قالغان، مەشھۇر تارىخنامىلەردە «ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ كاتتا ئەربابلىرى ياكى چەت ئەل ئەلچىلىرى قاغان بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغاندا ئالدى بىلەن بارگاھ ئالدىدا مۇراسىم ئۆتكۈزۈلۈپ، ساما سېلىپ، ئۇسسۇل ئوينىلاتتى» دېگەن خاتىرىلەردىن ئۇسسۇلنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا نەقەدەر مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى

كۆرۈڭالغىلى بولىدۇ[1].

مۇنىكا - ئۇسسۇل سەنئىتى ئەڭ دەسلەپ ئەمگەك ۋە دىنىي ئېتىقاد بىلەن مۇناسىۋەتلىك هالدا پەيدا بولغان. ئەمما، ئۇ ئۆزىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى داۋامىدا ئۆز تەركىبىدىكى ئەمگەك ۋە دىنىي مەزمۇنىنى بارغانسېرى يوقىتىپ (ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئەمگەك ۋە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن بولغان يېقىن مۇناسىۋىتىنى تەدرىجىي يىراقلاشتۇرۇپ)، ئويۇن - تاماشا ئادەتلىرىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن خەلق ئۇسسۇللىرى ئەۋرىشىملىك، نەپسىلىك، نازاكەتلىك ۋە يۇمۇرلۇق خاراكتېرگە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، هەقىقىي ئېستېتىكىلىق ئەهمىيەتكە ئىگە بولدى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «تەخسە ئۇسسۇلى»، «پىيالە ئۇسسۇلى»، «چىراغ ئۇسسۇلى» (خوتەن)، «ئوت ئۇسسۇلى»، «رومال ئۇسسۇلى»، «پوتا ئۇسسۇلى» (قومۇل)، «گۈل ئۇسسۇلى» (كۇچا)، «ئاتۇش ئۇسسۇلى»، «گۈل لەيلى ئۇسسۇلى» قاتارلىق نۇرغۇن ئۇسسۇللىرى مۇزىكىلىق رىتىملىرى، ئۇسسۇللۇق هەرىكەتلىرى، هەتتا كىيىم - گىرىملىرىگىچە كىشىلەرنىڭ ساپ ئېستېتىكىلىق زوقىغا ماس هالدا مەيدانغا كەلگەن. شەرقىي شىنجاڭ رايونلىرىدىكى «نازىركوم» ئۇسسۇلىدا هەر خىل يۇمۇرلۇق، ساتىرىك ئوبرازلار كۆرسىتىلىدىغان نۇرغۇن ئۇسسۇللۇق هەرىكەتلەر (ئات مىنىش، ئەينەككە قاراش، نازلىنىش، تولغىنىپ مېڭىش، مۇهەببەت ئىزهار قىلىش، قۇشتەك بىر پۇتلۇق تاقالاش قاتارلىقلار) بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش هەۋەسلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان.

دولان مەشرەپلىرىدىن باشقا، قەشقەر سەنەملىرى، غۇلجا نەغمىلىك ئولتۇرۇشلىرى، قاغىلىق، يەكەن، كۇچا، كورلا، قومۇل مەشرەپلىرى، قومۇل مايسا مەشرىپى قاتارلىقلار ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ناخشا - ئۇسسۇلنىڭ مول بۇلىقى سۈپىتىدە هازىرمۇ ساقلانماقتا. زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن «ئون ئىككى مۇقام» مۇزىكا - ئۇسسۇللار سىستېمىسى، مەشھۇر «غېرىب-

---

[1] ئابدۇرەهىم هەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 433 - ، 435 - بەتلەر.

سەنەم» ، «تاھىر - زۆھرە» ، «يۈسۈپ - زۇلەيخا» ، «نۇزۇگۇم» ، «مايمىخان» ، «سادىر پالۋان» قاتارلىق ناخشا - مۇزىكا گۇرۇپپىلىرى ، «راۋابىگنى ئالساڭچۇ» ، «تاشۋاي» ، «شادىيانە» ، «چارزەپ» ، «بۇ تاغلار ئېگىز تاغلار» ، «ھەيرانەي» ، «ھەي دادەي» ، «بوم پەدە» ، «نىم پەدە» ، «گۈندىپاي» ، «گۈل مەشۇق» ، «سوۋار» ، «ئوينا ك دەردى بار بالا» ، «مىزانگۈل» ، «يارۇ» ، «ئەزىم دادەي» ، «ۋادەرىخا» ، «كىيدىم كېپىنەك تونىنى» ، «گۈل يارەي» ، «ئەۋرىشىم» ، «ئاھ ئۇرارمەن» ، «دەردىك يامان» ، «ئۆستەك ناخشىسى» ، «سېپىل ناخشىسى» ، «جۇنۇن» ، «زېمىن» ، «شەرى خۇمارەي» ، «مايسىخان» ، «دولان قىزى» ، «تۆمۈر خەلىپە» ، «ئالمىخان» قاتارلىق مۇزىكا ، ناخشا - ئۇسسۇللار ئۇيغۇر خەلق ناخشا - ئۇسسۇللىرىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقان نادىر ئۈلگىلىرىدۇر[1] .

ھېيتگاھتىكى ساما ئۇسسۇلى

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مەركىزىگە جايلاشقان ھەيۋەتلىك ۋە سەلتەنەتلىك ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ كەتكەن مەيدان ھەر يىلى قۇربان ھېيىت ۋە روزا ھېيىت كۈنلىرى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. بۇ مەيداندا قەشقەر ئۇيغۇرلىرى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسۇلۇبقا ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلىنى ئويناش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تولۇپ تاشقان خۇشاللىق ھېسسىياتلىرىنى نامايان قىلىدۇ.

ھېيتنىڭ بىرىنچى كۈنى سەھەردە نەچچە ئون مىڭ كىشى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا سەپ - سەپ بولۇپ ھېيىت نامىزىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ، جامە دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان پىششىق كېسەكلىك ئېگىز پەشتاق ئۈستىدە ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ يېقىملىق ئاۋازى ياڭرايدۇ. پەشتاق ئالدىدىكى ئازادە ، كەڭ مەيدانغا ھېيىت نامىزىدىن يانغان جامائەت توپلىشىپ ، مىڭلىغان كىشى ئارقا - ئارقىدىن ساما ئويناشقا باشلايدۇ. ھەش - پەش دېگۈچە بۇ جايغا ساما

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان : «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان» ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1989 - يىلى 7 - ئاي نەشرى. 543 - ، 544 - ، 545 - ، 546 - بەتلەر.

كۆرگۈچىلەر توپلىشىپ نەچچە رەت چەمبەر ھاسىل قىلىدۇ، ھەتتا پەشتاقنىڭ ئىككى يېنىدا قەد كۆتۈرگەن 30 نەچچە مېتىر ئېگىزلىكتىكى مۇنارنىڭ ئۈستىمۇ ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ.

ساما ئاساسەن ئەرلەر تەرىپىدىن ئويناتقۇچىلار ئۈيغۇرلارنىڭ تارىخىي ۋە ئەنئەنىۋى ئۇسسۇلى بولۇپ، چوڭ كىشىلەردىن تارتىپ بالىلارغىچە ھەممىسى ئىشتىراك قىلىدۇ. كىم ئويناشنى خالىسا مەيدانغا چۈشۈپ ئويناۋېرىدۇ. ساماچىلارنىڭ سانى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ھەتتا بىر قېتىمدا نەچچە يۈز كىشى ساما ئويناپدۇ. ساماغا چۈشكەن ئادەملەرنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي، چېلىنىۋاتقان ناغرا ـ سۇنايىنىڭ رېتىمىغا ماس ھالدا ناھايىتى رەتلىك ۋە قائىدىلىك ئويناتقۇچىدۇ.

ساما ئۇسسۇلى باشقا ئۇيغۇر ئۇسسۇللىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا ئەڭ زور كوللېكتىپچانلىققا ۋە ئۆزىگە خاس ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە ئىگە بولغاچقا، ئادەتتىكى ئۇسسۇلچىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئويناپالىشى ناتايىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ساما ئۇسسۇلى مەردانىلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئىپادىلەيدىغان سىرلىق مەزمۇنغا ئىگە.

ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ ئىچىدىكى بايرام تەنتەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان ناخشا ـ كۈيلەر تاللىۋېلىنغان بولغاچقا، بۇ ئۇسسۇلنىڭ مۇزىكىدارلىقى ۋە تەنتەنىنى ئىپادىلەش خاراكتېرى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇسسۇل ھەرىكەتلىرى ناغرا ـ سۇنايىنىڭ ياڭراق ئاۋازىغا ماس ھالدا ساماچىلارنىڭ پۇت ۋە قوللىرى بىر خىل تەرتىپلىك ۋە رېتىملىق ھەرىكەت قىلىدۇ، ئايلىنىش ھەرىكەتلىرىمۇ تەكشى ۋە قائىدىلىك بولغاچقا، بىرلا ۋاقىتتا يۈزلىگەن كىشى ساما سالسىمۇ بىر-بىرىگە سوقۇلۇپ كېتىدىغان قوپال ھەرىكەتلەر كۆرۈلمەيدۇ. باشقا جايلاردىن كېلىپ قالغان ساياھەتچىلەر بۇنداق ھەيۋەتلىك ئۇسسۇل مەنزىرىسىنى كۆرۈپ، «بۇنداق چوڭ كوللېكتىپ ئۇسسۇلنى قانچىلىك ۋاقىت مەشىق قىلىپ بىرلىككە كەلتۈرگەندۇ؟» دەپ ھەيران قېلىشلىرى مۇمكىن. لېكىن، ساما ئۇسسۇلى ئۇچۇن ئالدىنئالا تەييارلىق مەشىقى قىلمايدۇ. ئۇ پەقەت خەلقنىڭ بىر خىل ئەنئەنىۋى پائالىيىتى بولۇپ، بايرام تەنتەنىسى ھەممە كىشىنى ئىختىيارسىز ساما سېلىشقا ئۈندەيدۇ.

ساما هبيت كۇنلىرى ئەتىگەندىن كەچكىچە كۇنبويى ئۇزۇلمەي داۋاملىشىدۇ. ساماچىلار قانچىلىك ۋاقىت ئويىنسا ئۆزىنىڭ ئىختىيارى. ناغرا ـ سۇنايچىلار ئادەتتە بىرەر سائەت ئەتراپىدا بىر خىل ئاھاڭغا ئۆزگەرتىپ ھارماي چالىدۇ. بىرەر مۇقام ئاخىرلاشقاندا 10 ــ 15 مىنۇت دەم ئېلىۋېلىپ يەنە باشلايدۇ. ساماچىلار ھېرىپ ـ چارچىسا ئۆزلۈكىدىن توختاپ، تاماشىچىلارنىڭ قاتارىغا قوشۇلىدۇ، لېكىن ساما مۇزىكا توختىمىغۇچە زادى توختاپ قالمايدۇ، بەلكى بەس ـ بەستە بىرىنىڭ ئورنىغا بىرى مەيدانغا چۈشۈپ ئۇزۇكسىز داۋاملىشۇبرىدۇ. بەزى ساما مەستانىلىرى ئۇسسۇلنى كۆپ ئويناپ ھېرىپ ـ چارچىغانلىقتىن ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىدۇ. قىسقىسى، ساما سېلىش قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنى بىر خىل تىلسىملىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

ساما ئۇسسۇلىنىڭ خاراكتېرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدا غەلبىنى ۋە شاد ـ خۇراملىقنى تەنتەنە قىلىش مەزمۇن قىلىنغان.

ساما ئۇسسۇلىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزاق. قەدىمكى كوللېكتىپ ئۇچۇچىلىق دەۋرىدىلا ئوۋدىن غەلىبىلىك قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇرۇق ـ قەبىلىلەر بويىچە بىر يەرگە جەم بولۇپ، ئوۋ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويناش ئادىتى بار ئىدى. شامانىزم دەۋرىدە ساما (كۆك)غا چوقۇنۇش ئاساسىي ئورۇندا تۇرغاچقا، غەلىبە تەنتەنىسى بەدىلىگە ئويىنىلىدىغان بۇنداق كوللېكتىپ ئۇسسۇل ساما ئۇسسۇلى (خەلق تىلىدا ساما سېلىش) دەپ ئاتالغانلىقى مەلۇم. ئېيتىلىشچە، ئىسلام دىنىنىڭ غازات ئۇرۇشلىرىدا جەڭگە ئاتلىنىش ئالدىدا ناغرا بىلەن سۇناي چېلىنىدىكەن، جەڭدە غەلىبە قىلسا غەلىبىنى تەنتەنە قىلىش يۈزىسىدىن ناغرا بىلەن سۇنايىنىڭ ئاۋازىغا تەڭكەش قىلىپ كوللېكتىپ ئۇسسۇل ئويىنالغان. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەقەت قۇربان ھېيت بىلەن روزا ھېيت كۈنلىرىدىلا مۇشۇنداق كوللېكتىپ ساما ئۇسسۇلى ئارقىلىق ھېيت خۇشاللىقىنى تەنتەنە قىلىش ئادىتى شۇ قەدىمكى ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. مەيلى ئۇ قايسى تارىخىي ئەنئەنىگە باغلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۆزگىچە

ئالاهىدىلىككە ئىگە بولغان ساما ئۇسسۇلى شىنجاڭدىن ئىبارەت ناخشا-ئۇسسۇل ماكانىنىڭ سىمۋولىدۇر.

خامان ناخشىسى

خامان تېپىش دېھقانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئەڭ جىددىي ۋە ئەڭ ئۇمىدلىك مەزگىلى بولغاچقا، دېھقانلار خامانىنىڭ مول ھوسۇللۇق بولۇشىنى تىلەپ ھەر خىل ئىرىملىك ئادەتلەرگە ئەمەل قىلىدۇ. ئەنە شۇنداق ئىرىملىك ئادەتلەرنىڭ بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ خامان قاتقانىدا ئېيتىدىغان «خامان ناخشىسى» دىن ئىبارەت. «خامان ناخشىسى»نى ھەممە دېھقان ئېيتمايدۇ ۋە ئېيتالمايدۇ. يۇرت ۋە مەھەللە ئىچىدە «خامان ناخشىسى»نى ئېيتىدىغان بىرنەچچە تەجرىبىلىك پىشقەدەم دېھقانلار بولۇپ، ئۇلار تەكلىپ بىلەن ياكى ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن يۇرت - مەھەللىدىكى خامانلىقلارنى ئارىلاپ قەرەللىك ھالدا «خامان ناخشىسى»نى ئېيتىش بىر خىل ئەنئەنىگە ئايلانغان.

«خامان ناخشىسى» ئۇيغۇرلار ئارىسىدا «لاي - لاي» دېگەن مەخسۇس نام بىلەن ئاتالغان. «لاي - لايچىلار» ئادەتتە ئوك دولىسىغا ئارىنى ئېلىپ، قولى بىلەن سول قولىقىنى تۇتۇپ، خامانغا قاتقان ئات-ئۇلاغلارنىڭ مومنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، مەھەللە - كويغا ئاڭلانغۇدەك يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «لاي - لاي» سالىدۇ. «لاي - لاي» ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشى قىلىۋاتقان ئىشىنى توختىتىپ، دىققەت بىلەن تىڭشايدۇ. دېھقانلار ئارىسىدا «لاي-لايچىلار» يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە. دېھقانلارنىڭ قارىشىچە، «لاي-لاي» جىن - شەيتانلارنى قوغلاپ، ئەرۋاھلارنى خامانغا چاقىرىش ئۇچۇنمىش. «خامان ناخشىسى» نىڭ رىتمى خامانغا قاتقان ئات-ئۇلاغلارنىڭ مېڭىشىغا ماسلاشقان بولۇپ، ئاھاڭى ناھايىتى سۇرلۇك ۋە جۇشقۇن بولۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى تىترىتىدۇ. ناخشىدا دېھقانىنىڭ ھوسۇلنى تېزرەك يىغۇۋېلىش ئارزۇسى ۋە مول ھوسۇل ئېلىش ئۇمىدى. تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنىڭ دېھقانلار ھاياتىدا ناھايىتى چوڭ ئورۇن تۇتىدىغانلىقى ۋە دېھقانلارنىڭ بۇ ھايۋانلارغا بولغان مۇھەببىتى قاتارلىق

مەزمۇنلار كۆيلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ قوشاقلار خامان تېپىش ئەمگىكىنىڭ ئېھتىياجىغا بىۋاستە ماسلاشقان بولۇپ، ھارغىنلىقنى ئازايتىش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقنى ئۆستۈرۈپ، ئەمگەك مەيدانىغا جۈشقۇن كەيپىيات بېغىشلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ناھايىتى چوڭ رول ئويناپىدۇ. مەسىلەن:

لاي - لاي.....
دەسسەڭلار، يانجىڭلار، جانىۋارلىرىم
مەيدە بولسۇن.
دانىنى ئايرىپ چەشلەڭلار، جانىۋارلىرىم
خامان تولسۇن.
لاي - لاي - لاي.....
نەقرات:
دەسسەڭلارەي - يانجىڭلار، جانىۋارلىرىم
خامان تولسۇن.
لاي - لاي - لاي.....

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى «لاي - لاي» دەپ ئاتالغان «خامان ناخشىلىرى»نىڭ تېكىستى ھەممە رايونلاردا بىردەك، مۇقىم بولۇۋەرمەيدۇ. ئەمما، ئاھاڭ، رىتىملىرى بىرقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە.

2. مۇزىكا ئادەتلىرى

ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتىنى ئۇسسۇل سەنئىتى بىلەن قوشماق ياكى بىر گەۋدە دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئىككىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىپ ھالدا بىر - بىرىنى ئۆزئارا شەرت قىلىشقان. ئۇسسۇل ئۇيغۇرلارنىڭ شوخ، تېتىك، مەردانە، غەيۇر، شادىيانە، خۇش پىچىم، قەيسەر مىجەز - خۇلقىنى نەپىس، نازۇك، ئەۋرىشىملىك ھەرىكەت تىلى بىلەن ئوبرازلىق ئىپادىلەش

ئارقىلىق خەلقنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇپ كەلگەن بولسا، ئۇيغۇر مۇزىكا سەنئىتى بەدىئىيلىكىنىڭ ئۇستۇنلۇكى، ئاھاڭنىڭ كۆپ خىللىقى، رىتىمنىڭ مۇرەككەپلىكى، ۋەزنىنىڭ ئېنىق - ئۆلچەملىكلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئۇسسۇل ھەرىكىتىگە جان كىرگۈزۈپ، ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ مىللىي پىسخىكىلىق ئالاھىدىلىكىگە تېخىمۇ ئۇيغۇنلاشتۇرغان.

ئۇيغۇر مۇزىكا تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىگە مۇناسىپ چالغۇلىرىنىڭمۇ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاھاڭنىڭ كۆپ خىللىقى، مۇرەككەپلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتىدە مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر مەۋجۇت بولغىنىدەك، ئۇيغۇر مۇزىكىسىمۇ شۇنداق مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەردىن مۇستاسنا ئەمەس. مۇنداق مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭ، شەرقىي شىنجاڭ، شىمالىي شىنجاڭ (ئاساسەن ئىلى رايونى) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇزىكا - ناخشىلىرىدا ئۇچرايدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر جەنۇبىي شىنجاڭ مۇزىكا ئاھاڭىدا مۇرەككەپ ئەگىتىمە كۈي - ئاۋازلارنىڭ ئازلىقى، شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇزىكا - ناخشا، كۈي - ئاۋازىنىڭ ئاددىيلىقى (كورلا، تۈرپان، قومۇل سەنەملىرىنىڭ كۈي - ئاۋازلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش)، ئىلى مۇزىكا - ناخشىلىرىنىڭ ئەگىتىمە، سىيرىلما، بۆلۈنمە ئاۋازلارنىڭ كۆپلۈكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، ئەمما، بۇ خىل ئالاھىدىلىكلەر «ئون ئىككى مۇقام» كۈي - ئاۋازلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، يەنىلا ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئورتاق سىستېمىسىغا مەنسۇپ[1].

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى

«ئۇيغۇر بار يەردە ‹ئون ئىككى مۇقام› بار، ‹ئون ئىككى مۇقام›

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 436 - ، 438 - بەتلەر.

بار يەردە ئۇيغۇر بار» دېگەن بۇ ھېكمەتلىك سۆز چىن ھەقىقەتتۇر. ھەقىقەتەن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر فولكلورىغا مەنسۇپ بولغان بىر خىل سەنئەت ئۆرپ - ئادەت ھادىسىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر روھىنىڭ ئەڭ كەڭ ئاممىۋىلاشقان تىپىك بەدىئىي كۆرۈنۈشى، سەنئەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ سىستېمىلاشقان مۇجەسسىمى. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ كۈندىلىك ھاياتىغا ھەمراھ بولۇپ، زىمىستان كۈنلەر، ئاچچىق تۈنلەر ئىز قالدۇرغان خەستە كۆڭۈللەرگە شادلىق تۇيغۇسى ئاتا قىلىدىغان روھىي مەبۇد بولۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ خۇشاللىق كۈنلىرىدىمۇ، قايغۇ-ھەسرەتلىك ئاچچىق تۈنلىرىدىمۇ «ئون ئىككى مۇقام»غا ئىلتىجا قىلدى. خۇددى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پەلسەپىلىك قارىشىدا پۈتۈن كائىناتقا ھاياتلىق بەخش ئەتكۈچى ئاسمان بوشلۇقىدىكى يورۇقلۇق سىستېمىسىنى «ئون ئىككى بۇرج»قا تەتبىقلىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بەدىئىي تەسەۋۋۇرى بويىچە «ئون ئىككى مۇقام» تىمسالىدا ئوبرازلاشتۇرۇپ، يۈكسەك مەنىۋى تۇيۇرۇككە ئايلاندۇردى. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام» نوقۇل سەنئەت ھادىسىسى بولماستىن، بەلكى ئالدى بىلەن خەلقىمىزنىڭ ئانا تەبىئەت قوينىدا قوزغالغان بەدىئىي تەسەۋۋۇرلىرى ۋە سەنئەت ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ مۇزىكىلىق يىغىندىسى دېيىشكە ھەقلىقمىز.

ئۇيغۇر ناخشا - مۇزىكا سەنئىتىنىڭ ئانىسى بولغان «ئون ئىككى مۇقام» بىر ۋاقىتتىلا، بىر يەردە، بىرەر شەخس تەرىپىدىن بىر يوللا پەيدا بولغان ئەمەس، بەلكى ھەر يەردە، ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەر جەريانىدا كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر - بىرلەپ ئىجاد قىلىنغان ئەنئەنىۋى ئون ئىككى سېكىلدىن ئىبارەت ئۇيغۇر مېلودىيەسىنىڭ تىمسالىدۇر. شۇڭا، «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ پەيدا بولۇشىنى مۇئەييەن بىر تارىخىي دەۋر بىلەن چەكلەپ قويغىلى بولمايدۇ. تارىخ سەھنىسىدە ئۇزۇلمەس دولقۇنىدەك ئۆزئارا ئىز بېسىپ كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق تۇرمۇشى بىلەن شۇغۇللىنىش داۋامىدا چۆل - بايلاۋان، تاغ - دالا، دەريا - ئۆستەڭ، يايلاق ۋە

ئېتىز- ئېرىق كۆيلىرىنى، ئۇنىڭغا مۇناسىپ ناخشا - قوشاقلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. بۇ كۆيلەر ئۆزىنىڭ مېلودىيە ئالاھىدىلىكى بويىچە تۈركۈملىشىپ، تەدرىجىي يۈرۈشلەشكەن مۇقام گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلغان.

«مۇقام» سۆزى ئېتىمولوگىيەلىك جەھەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر كۈسەن — توخار تىلىدىكى «مەقەۋمە» — yame — maka سۆزىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولۇپ، «چوڭ نەغمە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ «ئورۇن»، «دەرىجە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەرەبچە «مۇقام» بولۇپ ئۆزلەشكەن ۋە چوڭ ھەجمىدىكى يۈرۈشلەشكەن ناخشا- ئۇسسۇللۇق مۇزىكا چۈشەنچىسىنى بېرىدىغان خاس ئىسىمغا ئايلىنىپ كەتكەن.

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ قېزىلىپ، رەتلىنىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلىشىدە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى ئەبۇ سەئىدخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخانىنىڭ ھامىيلىقىدا ۋە مەدەتكارلىقىدا مەشھۇر مۇقامشۇناس، شائىر قىدىرخان ۋە خانىش ئاماننىساخانلار ئۆچمەس تۆھپە قوشقان. ئەنە شۇ ئاماننىساخان باشچىلىقىدا رەتلىنىپ، مەشھۇر مۇقامشۇناس تۇردى ئاخۇن ئاكا ۋاراسلىق قىلىپ ساقلىغان ۋە 1956- يىلى نوتىغا ئېلىنغان «ئون ئىككى مۇقام» تىزىملىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. راك مۇقامى	23 نەغمە	205 مىسرا
2. چەببىيات مۇقامى	23 نەغمە	251 مىسرا
3. مۇشاۋىرەك مۇقامى	31 نەغمە	363 مىسرا
4. چارگاھ مۇقامى	18 نەغمە	212 مىسرا
5. پەنجىگاھ مۇقامى	25 نەغمە	240 مىسرا
6. ئۆزھال مۇقامى	29 نەغمە	224 مىسرا
7. ئەجەم مۇقامى	17 نەغمە	143 مىسرا
8. ئۇشەق مۇقامى	23 نەغمە	286 مىسرا
9. بايات مۇقامى	19 نەغمە	119 مىسرا
10. ناۋا مۇقامى	20 نەغمە	209 مىسرا

11. سىگاھ مۇقامى	6 نەغمە	72 مىسرا
12. ئىراق مۇقامى	8 نەغمە	102 مىسرا

«ئون ئىككى مۇقام» جەمئىي 242 نەغمە (مۇزىكا)، 2470 مىسرا، بۇنىڭغا «ئابىچەشمە» مۇقامىدىكى 13 نەغمە، 232 مىسرانى قوشقاندا، تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ساقلاپ قالغىنى 255 نەغمە، 2702 مۇزىكىلىق مىسرا بولىدۇ.

لېكىن، «ئون ئىككى مۇقام» باشتىن - ئاياغ بىردەك ئون ئىككى بىلەن چەكلەنگەنمۇ ئەمەس. مۇقام ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كېمىيىش، كۆپىيىش، قوشۇلۇپ ئىخچاملىنىش، ئوخشاشمىغان يەرلىك ۋارىيانتلارنى پەيدا قىلىش تارىخىنى بېشىدىن كەچۈرگەن.

«ئون ئىككى مۇقام» دا ناخشا - مۇزىكا شەكلى بىلەن ئىنسانىي مۇھەببەت، گۈزەل ئارزۇ - تىلەكلەر، كىشىلىك ھاياتتىكى شاد - خۇراملىق، ھەسرەت - نادامەت، جۇدالىق، بىرلىك - ئىناقلىق، كۆڭۈل ئازادىلىك، مۇڭ - پىغان، غەزەپ - نەپرەت، زۇلۇم - كۈلپەت قاتارلىق ئۆتمۈشنىڭ تۇرمۇش مەنزىرىلىرى بايان قىلىنغان.

قىسقىسى، «ئون ئىككى مۇقام» ئۇزاق تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەلب تۆرىدىكى مۇقەددەس سەنئەت «ئىلاھى» سۈپىتىدە كىشىلەرگە مەنىۋى قۇۋۋەت ۋە ئېستېتىكىلىق زوق بەخش ئېتىپ كەلگەن؛ تىل بىلەن ئىزھار قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە يۈرەك تارلىرىمىزنى تىترىتىپ، پىسخىكىلىق ھالىتىمىز بىلەن ئورگانىك ھالدا بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ كەتكەن. «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ مۇزىكىلىق سېزىمگە ھەقىقىي ھالدا مەپتۇن بولغۇچى «ساتارنىڭ تارىغا جان ريشتىسىدىن تار ئېشىپ» چېلىشنى ۋە ئۇنىڭ ساداسىدىن «بىناۋانىڭ كۆڭلىنى ئېلىش» نى تەلەپ قىلغۇچىلار، شۇبھىسىزكى، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ھەقداسى — ئۇيغۇر خەلقىدۇر[1].

---

[1] ئابدۇكېرىم رەھمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار: «ئۇيغۇر ئۆرپ - ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 142 - 191 - بەتلەر.

ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنىۋى دىنىي مۇزىكا

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دىنىي مۇزىكىلىرىنى بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. ئادەتتىكى دىنىي مۇزىكىلار

مۇسۇلمانلارنى نامازغا چاقىرىپ ئېيتىلىدىغان ئەزان، مەسچىت ۋە باشقا ھەر خىل سورۇنلاردا ئوقۇلىدىغان قىرائەت، رامىزان كۈنلىرى مۇسۇلمانلارنى روزا تۇتۇشقا دەۋەت قىلىپ ئېيتىلىدىغان رامىزان ناخشىلىرى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان خاتىرە كۈنىدە ئوقۇلىدىغان مەۋلۇت قاتارلىقلار بەلگىلىك مۇزىكا رېتىمى ۋە ئاھاڭدارلىقتا ئىگە بولۇپ، ئاساسەن ئەركىن ئۇسلۇبتا ئېيتىلىدۇ؛ ئۇنىڭ ئاھاڭ شەكلى گويا دېكلاماتسىيە ۋە ئاھاڭدار خىرا (چاقىرىق) غا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مانا بۇلار ئادەتتىكى دىنىي مۇزىكىلاردۇر.

2. خانىقا مۇزىكىسى

سوپى - ئىشانلارنىڭ پائالىيەتلىرىدە ئوقۇلىدىغان زىكرى - تەلقىن (ھەلقە - ساما) لار خانىقا مۇزىكىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

سوپى - ئىشانلار ئۆزلىرىنىڭ ئاللاغا بولغان مۇھەببىتى، ئېتىقاد - چۈشىنىشىنى ھەلقە - ساما قىلىش ئارقىلىق ئىپادە قىلىدۇ. ئۇلار ھەپتىنىڭ مەلۇم بىر كۈنىنى ھەلقە - ساما قىلىش كۈنى قىلىپ بەلگىلەيدۇ، بەلگىلەنگەن كۈندە ئۆزلۈكىدىن خانىقاغا يىغىلىپ، ئىشان ياكى خەلىپىنىڭ باشقۇرۇشىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ.

پائالىيەت باشلانغاندا ئالدى بىلەن ئىشان خەتمە ئوقۇيدۇ، ئۇنىڭ كەينىدىن ھاپىزلار ئەركىن ئۇسۇلدا بىلەن مۇقام شەكلىدە ھۆكمەت ئوقۇيدۇ، كېيىن ھۆكمەت مۇقىم ئۇسۇلغا كۆچىدۇ، بۇ چاغدا ھەممەيلەن بىرلىكتە رېتىملىق ھالدا جەھرە قىلىشقا باشلايدۇ. جەھرىنىڭ سۈرئىتى ۋە ئۇسۇل تاكتىلىرى بارغانسېرى تېزلىشىدۇ. جەھرە قىلغۇچىلار ھالقىسمان بولۇپ بىر - بىرىگە يېقىنلىشىپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەڭ ھەرىكەتلەندۈرۈپ، خۇدىنى يوقاتقان ھالدا ھەرىكەت قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ساماغا چۈشىدۇ. ساما يۇقىرى باسقۇچقا كۆتۈرۈلگەندە ھاپىز ئەركىن رېتىم بىلەن ھۆكمەت ئوقۇشنى باشلايدۇ.

ھەلقە - ساما ئوقۇلىدىغان ئاھاڭلار ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى،

ئۇسسۇل مۇزىكىلىرى، ھەتتا «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئاھاڭلىرىغا بەكمۇ ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار ئەركىن ئۇدارلىق ياكى 2/4 ئۇدارلىق بولۇپ، ئايرىم چاغلاردا 3/4 ۋە 7/8 لىك ئۇدارغا ئۆزگىرىدۇ. كۆپچىلىك قوشۇلۇپ ئوقۇغاندا كۆپ يوللۇق ئاككورد ئۇنۇمى ھاسىل بولۇپ، تەسىرلەندۈرۈش كۈچى ئىنتايىن كۈچلۈك بولىدۇ. ھازىرقى كۈندە ئويناپلىدىغان ساما ئۇسسۇلى سوپىلارنىڭ «ساما»سىدىن تەرەققىي قىلىپ، ئومۇملىشىپ تاكامۇللاشقان.

3. ئاشىقلارنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرى

ئاشىقلار راۋاب، تاش، قوشۇق، ساپايى قاتارلىق چالغۇلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ناخشا ئوقۇپ خۇدانى مەدھىيەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى راۋاب چېلىپ ناخشا ئېيتسا، بەزىلىرى بىر قولدا ساپايى چېلىپ، يەنە بىر قولدا تاش ئوينىتىپ ناخشا ئېيتىدۇ، بەزىدە ئىككى كىشى بىرلىكتە ئېيتىدۇ. ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ھېيىت ـ بايرام كۈنلىرى ئادەم توپلىشىدىغان بازار ۋە مازارلاردا ئەۋجىگە چىقىدۇ، باشقا چاغلاردا يۇرتمۇيۇرت، ئۆيمۇئۆيىيۇرۇپ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

4. باخشى (پىرىخون) لارنىڭ ناخشا ـ مۇزىكىلىرى

باخشىلىق ــ جىن ـ ئالۋاستىلارنى قوغلاپ، كېسەل داۋالاش پائالىيىتىدىن ئىبارەت بىر خىل خۇراپىي ئىش. باخشىلار كېسەل داۋالىغاندا ئارغامچا بىلەن ئۆينىڭ تورۇسىغا تۇغ باغلايدۇ. باخشى ناخشا ئوقۇش بىلەن تەڭلا كېسەل تۇغنى تۇتۇپ چۆرگۈلەيدۇ؛ باخشى ئۇنىڭ كەينىدە خەنجەر ـ پىچاقنى تۇتۇپ كېسەلگە يېنىك تەگكۈزگەن ھالدا ئايلىنىدۇ.

ئۇستا باخشىلار سەنەم، سەلىقە، سۆھبەت قاتارلىق بىر يۇرۇش ئاھاڭلارنى تولۇق ئېيتالايدۇ، ئۇلار ناخشا ئېيتقاندا ئادەتتىكى داپتىن بىر ھەسسە يوغان داپنى چېكىپ ئېيتىدۇ.

3. ئۇيغۇر چالغۇلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە مۇزىكىغا ماھىر

خەلق. ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەشقەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆيىنىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش بىر خىل ئادەتكە ئايلانغان.

ئۇيغۇرلار باشقا قېرىنداش تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا بۇرۇنراق ئولتۇراق تۇرمۇش ھالىتىگە كۆچكەن. بۇنداق تۇرمۇش مۇھىتى ئۇلارنىڭ ئېستېتىكلىق تۇيغۇسىغا ۋە سەنئەت پىسخىكىسىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر مۇزىكا كۈيلىرىنىڭ كۆپ ئۇدارلىق، مۇرەككەپ قۇرۇلمىلىق خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. ئۇيغۇر دولانلىرىنىڭ مەشرەپ-مۇقاملىرى ئۇيغۇر خەلق كىلاسسىك مۇزىكىسى «ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئەڭ ئېپتىدائىي مەنبە - ئېقىنلىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتىدە شەكلى خىلمۇخىل، قويۇق مىللىي ۋە يەرلىك پۇراققا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ مۇزىكا خەزىنىسى ئىچىدە قېلىپلاشقان ۋە يۇرۇشلەشكەن خەلق مۇقاملىرى، خەلق ناخشىلىرى، مەشرەپ ۋە سەنەم-ئەلنەغمىلىرىنىڭ گۈل تاجى ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ - مۇقام ۋە ناخشا - ئۇسسۇللىرىنى ئورۇنلاشتا خاس ئىشلىتىدىغان قەدىمكى ئەنئەنىۋى چالغۇلىرىدىن ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ۋە ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى تۆۋەندىكىچە:

يەللىك چالغۇلار

يەللىك چالغۇلار چالغۇنىڭ ئاۋاز كۈچى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى قاتارلىقلارنى خەرەكتىن چىقىۋاتقان ھاۋا ئېقىمى ۋە ئېغىز شەكلى ئارقىلىق كونترول قىلىدىغان، ئېغىز بىلەن پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ ئەسۋابلار تۈرىگە كىرىدۇ.

1. نەي

نەي — ئەڭ قەدىمكى چالغۇلارنىڭ بىرى. نەينىڭ ئۇزۇنلۇقى ھەر

خىل بولۇپ، سۆڭەكتىن ياسالغانلىرى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇ يانتۇ تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ ئۈستىدە ئاۋاز تۆشۈكلىرى بولىدۇ. تۆشۈكلەرنى بارماقلار بىلەن تولۇق ۋە يېرىم ئېتىش ئارقىلىق خىلمۇخىل پۇتۇن ۋە يېرىم ئاۋازلارنى چىقىرىشقا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى يۇقىرى، ئاۋاز دائىرىسى كەڭ، ئاۋاز تۈسى مۇڭلۇق بولۇپ، كۆپىنچە يالغۇز ئورۇنلىنىدۇ. ئوركېستىرنىڭ شوخ، تېتىك يۇقىرى ئاۋاز قىسمىدا ئالاھىدە رول ئوينايدۇ. نەينىڭ سەككىز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاۋاز دائىرىسى d^1 دىن d^3 كىچە ئىككى ئوكتاۋا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋاز تۈسى d^1 دىن b^1 گىچە تۇم، سىلىق، c^2 دىن g گىچە ياڭراق، b^2 دىن d^3 كىچە ئىنچىكە، سۈزۈك كېلىدۇ.

2. بالىمان

بالىمان ــ تۈز تۇتۇپ پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ. ئۇنىڭ پۈۋلەيدىغان ئۇچى ياپىلاق، توغرىسىغا ياغاچ قىستۇرۇلغان، ئۈستىدە سەككىز تۆشۈكى بولۇپ، بارماقلار بىلەن بېسىپ چېلىنىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئاۋازى ئوتتۇرا ئاۋازغا مايىلراق بولۇپ، مۇنجامغا قەغەزنىڭ تىترىشىدىن پەيدا بولىدىغان ئاجايىپ يېقىملىق بىر خىل تۈسكە ئىگە. بالىمان خوتەن رايونىدا كەڭ تارقالغان. ئاۋاز دائىرىسى c^1 دىن f^2 گىچە. بارماق بېسىش قائىدىسى نەي بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

3. بۇرغا

بۇرغا ــ ئەڭ قەدىمكى چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ بىرى. پۈۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇلار ئىچىدە ئۇنىڭ ئاۋاز كۈچى ئەڭ زور، ئەڭ ياڭراق. بۇرغىنىڭ شەكلى ئەگمە بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 20 ــ 30 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، ئۇچىدا بىر دانە پۈۋلەش تۆشۈكى بار. يوغان ئۇچى كاناي شەكلىدە، ئىچى ئويۇپ ياسالغان. بارماق تۆشۈكلىرى يوق. پەقەت ئېغىز بوشلۇقى ۋە ئۆپكىدىن چىققان ھاۋا بېسىمىنى كونترول قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇنغا سوزۇلغان تېبىلما خاراكتېرىدىكى «نەرە» ئاۋازىنى چىقىرىشقا

بولىدۇ. ئاۋاز دائىرىسى 5° ئۆپچۆرىسىدە.

4. سۇناي

قەدىمكى ئۇيغۇر سۇنىيى چىلان ياغىچىدىن ياسالغان بولۇپ، كىچىك ئۇچىدا قومۇشتىن ياسالغان ئاۋاز چىقىرىش يېپىكى بولىدۇ (ئۇنى خالىغانچە ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىشكە بولىدۇ). سۇنايىنىڭ ئىچكى بوشلۇقى چوڭ ئېغىز تەرەپكە قاراپ بارغانسېرى كېڭىيىپ بارىدۇ. ئۇ نەيگە ئوخشاش بارماق بىلەن بېسىپ پۇۋلەش ئارقىلىق چېلىنىدۇ. سۇناي ئاۋازى ياڭراق چالغۇ بولۇپ، قەدىمكى دەۋرلەردە ناغرا - دۇمباقلار بىلەن قوشۇلۇپ ھەربىي ئىشلاردىمۇ ئىشلىتىلگەن. ھازىرغىچە تەنتەنىلىك مۇراسىملار ۋە توي - تۆكۈنلەردە قوللىنىلىپ كەلمەكتە. سۇنايىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 43 سانتىمېتىر، كانايىسمان ئاغزىنىڭ دىيامېترى 8 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە. سۇنايدا ئۇستۇنكى تەرىپىدە يەتتە، ئاستىنقى تەرىپىدە بىر، جەمئىي سەككىز ئاۋاز تۆشۈكى بولىدۇ. ئاستىنقى تۆشۈكى ئۇستۇنكى بىرىنچى تۆشۈكىنىڭ ئاستىغىراق توغرا كېلىدۇ. ماھارىتى ئۇستۇن چالغۇچىلار ئۇنىڭدا تۇرلۇك تېپىلما ئاھاڭلار ۋە باشقا كۆپلىگەن زىننەت ئاھاڭلارنى ناھايىتى كېلىشتۇرۇپ چالالايدۇ. سۇنايىنىڭ ئاۋاز دائىرىسى e^{1} دىن g^{2} گىچە بولىدۇ.

5. كاناي

كاناي ــ بۇرغا ۋە سۇنايلارغا ئاساسەن ئۆزگەرتىلىپ ياسالغان چالغۇ. ئۇ ئاۋازىنىڭ بوملۇقى، ھەيۋەتلىكلىكى سەۋەبىدىن «نەرە» دەپمۇ ئاتالغان. دەسلەپتە تۇرلۇك مۇراسىملار ۋە دىنىي خاراكتېرلىك ئاممىۋى پائالىيەتلەردە كەڭ قوللىنىلغان.

كاناينىڭ شەكلى سۇنايغا ئوخشىشىپراق كېتىدۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن خېلىلا ئۇزۇن، ھەجمىمۇ چوڭ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.5 ــ 2 مېتىر بولۇپ، دەسلەپتە ياغاچتىن، كېيىن مىستىن ياسالغان. كاناي بۇرغىغا ئوخشاش پۇۋلەپ چېلىنىدىغان چالغۇ بولۇپ، پەقەت بىرنەچچىلا تەبىئىي ئاۋازنى چېلىشقىلا بولىدۇ. كاناي ئاۋازىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن

ياكى بوم - ئىنچىكە بولۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا مۇناسىۋەتلىك. ئۇ ئاساسەن قاياق ھېسسىياتلىق سورۇنلاردا داقا - دۇمباقلارغا تەڭكەش قىلىپ، ئۇزاققا سوزۇلغان ھۆۋلاش (نەرە تارتىش) لار ئارقىلىق كەيپىياتنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكىلا ئىشلىتىلگەن، كېيىنچە ھەجمىنىڭ كېلەڭسىزلىكى ھەمدە مېلودىيە ئورۇنلاشقا بولماسلىقتەك كەمچىلىكى تۈپەيلىدىن كىلاسسىك چالغۇلار ئاربىسىدىن تەدرىجىي يوقىلىشقا باشلىغان. ھازىر پەقەت قىزغىن كەيپىياتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە سەھنە قورالى قىلىپ ئىشلىتىلمەكتە.

چالغۇلار ئادەتتە قىللىق چالغۇلار، چەكمە چالغۇلار، سوقما چالغۇلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

قىللىق چالغۇلار — ئات قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ قۇيرۇق قىلىدىن ياسالغان، كامانچىنى تارغا سۈركەش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلار تۈرىدۇر. قىللىق چالغۇلاردىن ساتار، دولان قىل غېجىكى، قومۇل غېجىكى، خۇشتار قاتارلىقلار بار.

چەكمە چالغۇلار — ناخۇن، زەخمەك ياكى بارماقلار بىلەن تارنى چېكىش ئارقىلىق ئاۋاز چىقىرىدىغان چالغۇلارنى كۆرسىتىدۇ. چەكمە چالغۇلاردىن باربىت قەشقەر راۋابى، دولان راۋابى، چاپلما راۋاب، تەمبۇر، دۇتار، قالۇن، چاڭ قاتارلىقلار بار.

سوقما چالغۇلار — قول ياكى چوكا تاياقلار بىلەن ئۇرۇپ چىلىنىدىغان تارسىز چالغۇ ئەسۋابلارنى كۆرسىتىدۇ. بۇنداق چالغۇ ئەسۋابلار مۇزىكىنىڭ رىتمىنى بەلگىلەيدۇ، ئاھاڭغا تەسىرلىك ۋە جانلىق كەيپىيات قوشىدۇ. سوقما چالغۇ ئەسۋابلاردىن تەبىلۋاز، ناغرا، داپ، ساپايى، قوشۇق، تاش قاتارلىقلار بار.

4. ھۈنەر - سەنئەت ئادەتلىرى

ئويمىچىلىق (نەققاشلىق)، ھەيكەلتىراشلىق، ھۈنەر - سەنئەت، كەشتىچىلىكمۇ ئۇيغۇر سەنئەت مەدەنىيىتىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. خەنزۇچە مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلارغا ئاساسلانغاندا،

مىمارچىلىق، ئويمىچلىق، ھەيكەلتىراشلىق، ھۈنەر ـ سەنئەت ئۇيغۇرلار ئىچىدە 6 ـ ، 7 ـ ئەسىرلەردىلا مەخسۇس كەسىپ سۈپىتىدە مەيدانغا كېلىپ تەرەققىي قىلىپ، خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن. ئۇيغۇر ئۇستىلىرى بىنا قىلغان سېلىنگا دەرياسى بويىدىكى بايبالىق، ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ پايتەختى ــ قارا بالاساغۇن خارابىلىرىدىن تېپىلغان نەپىس ھەيكەللەر، نەقىشلەنگەن خىش ـ ساپاللار ۋە موڭغۇل دالاسىدىن تېپىلغان مەڭگۈتاش پۈتۈكلىرى ۋە دائىرىسى 25 كىۋادرات كېلومېتر كېلىدىغان كوچا ـ شەھەر خارابىسى قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر مىمارچىلىق سەنئىتى بىلەن ئويمىچلىق، ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنىڭ تەرەققىي قىلىپ خېلى مۇكەممەللىشىپ قالغانلىقىنىڭ پاكىتى.

8 ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇرلاردا ھۈنەر ـ سەنئەت شۇ قەدەر تەرەققىي قىلغانكى، ئالتۇن ـ كۈمۈش، قاشتاش زىننەت بۇيۇملىرى، تېگىدىن گۈل ـ گىياھ نۇسخىلىرى چېقىرىلىپ توقۇلغان رەختلەر ئۆز دەۋرىدە ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە بازىرى ئىتتىك، داڭلىق، بەس ـ بەستە سېپتۇپلىنىدىغان مەھسۇلاتلارغا ئايلىنىپ قالغان. ئۇيغۇرلار ئىچىگە بۇددا دىنى، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ بۇددا دىنى، ئىسلام دىنى ئېتىقادى ئۇچۇن ئىبادەتخانىلار، مەسچىتلەرنى سېلىشقا توغرا كېلىپ، ئۇنى بۇددا ۋە ئىسلام قائىدىسىگە مۇناسىپ گۈزەللەشتۇرۇش ئۇچۇن نەققاشچىلىق تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان بولسا، ساكيامۇنى ۋە ئۇنىڭ راھىبلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۇچۇن ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق: بۇتلارنى نازۇك زىبۇ ـ زىننەتلەر بىلەن بېزەش ئۇچۇن زەرگەرلىك تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى.

شۇنداق قىلىپ، يۇنان، ئەرەب، ھىندىستانىنىڭ مىمارچىلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق سەنئىتى ئۇيغۇر ئۇستىلىرىنىڭ قولىدا ئىجادىي تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ئۇيغۇرلارغا خاس مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مىمارچىلىق، نەققاشلىق، ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق ۋە بىر يۈرۈش ھۈنەر ـ سەنئەت يېتىلىپ چىقتى ۋە ماھىر سەنئەتكارلار قوشۇنى شەكىللىنىپ، بۇ كەسىپلەر ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملىشىپ بۈگۈنكى

كۇنگە يېتىپ كەلدى. قىزىل، كۇچا قۇمتۇرا، تۇرپان بېزەكلىك، قاراشەھەر مىڭئۆي تاملىرىغا سىزىلغان ھەر خىل رەسىملەر، قەشقەر ھېيتگاھ، ئاپاق خوجا گۈمبىزى، يەكەن مەدرىسەسى، كۇچا قىغ دۆڭ مەدرىسەسى، تۇرپان ئىمىن ۋاڭ مۇنارى ۋە ئاتۇش، كۇچا، كورلا قاتارلىق جايلاردىكى ياغاچ ۋە گەجدە ھەر خىل مۇرەككەپ، كۆركەم گۈل نۇسخىلىرى نەقىشلىنىپ ياسالغان ئولتۇراق ئۆيلەر، ھەر خىل مۇرەككەپ، نەپىس، نازۇك ئالتۇن - كۈمۈش زىننەت بۇيۇملىرى، ھەر خىل نۇسخىلىق ئەتلەس قاتارلىق توقۇلمىلار ئۇيغۇر بىناكارلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق ۋە ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ نادىر نەمۇنىلىرىدىندۇر.

كەشتىچىلىك ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدە ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان ئىجتىمائىي كەسىپ، رەڭگارەڭ گۈل نۇسخىلىرىدىن تىكىلگەن دوپپىلار، كەشتىلەنگەن تەكىيە، ياستۇق قاپلىرى، لۆڭگە، رومال، كۆڭلەك، بەلباغ، تاماكا خالتىسى، پايپاق، بوۋاقلار ئىشتانىپايپىقى، بۆشۈك ئوۋدا-تارتقۇسى قاتارلىقلار ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن، داڭلىق، مىللىي ئالاھىدىلىكى تىپىك بولغان مەھسۇلاتلىرىدىندۇر، بولۇپمۇ دوپپىچىلىق ناھايىتى ئومۇملاشقان بولۇپ، قەشقەر ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ شەكلى بولۇپ قالغان. ئۇيغۇر دوپپىچىلىقىنىڭ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى دوپپا كىيمەيدىغان ئەر، ئايال يوقلۇقى، دوپپا تىكىشنى بىلمەيدىغان قىز-ئاياللارنىڭ كەمدىن - كەم ئۇچرايدىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دوپپا ئۆز نۆۋىتىدە ئىچكى - تاشقى سورۇنلاردا ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋولىغا ئايلىنىپ قالغان[1].

خەتتاتلىق

خەتتاتلىق ــ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سەنئەت تۈرلىرى ئىچىدە ئۇزاق

---

[1] ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993 - يىلى 4 - ئاي نەشرى، 440 - ، 442 - بەتلەر.

تارىخقا، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان يېزىق سىستېمىسى. ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى، تەرەققىياتى يېزىق بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان.

ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا تۈرك يېزىقى يەنى ئورخۇن-يېنىسەي يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى، چاغاتاي يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر كونا يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنى قوللىنىشتىن باشقا، تارىختا بىراخما يېزىقى، مانى يېزىقى، قەدىمكى سۇرىيە يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردىن پايدىلىنىپ ھەممە ساھەدە قىممەتلىك يادىكارلىقلار قالدۇرغان. يەنە ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردىن يېتىلىپ چىققان يۇكسەك ماھارەتكە ئىگە خەتتاتلارنىڭ ئورخۇن-يېنىسەي مەڭگۈتاشلىرىدىن تارتىپ تارىم ۋادىسىدىكى بوستانلىقلاردىن تېپىلغان ھەر خىل يېزىقتىكى بېغىشلىما مەزمۇنىدىكى ھۆسنىخەتلەر ۋە ئىسلامىيەتتىن بۇيانقى كىلاسسىك قول يازمىلار، دىيارىمىزدىكى قەدىمكى مەسچىت، مازار ۋە ئىمارەتلەرنىڭ ۋاسا، كاھىشلىرى، مېھراب ۋە تامغا ئويۇپ ھەل بېرىلگەن ھۆسنىخەتلەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇر خەتتاتلىقى بىناكارلىق سەنئىتىمىزدىمۇ ئۆز كارامىتىنى كۆرسەتكەن.

ئۇيغۇرلاردا ئۇزاقتىن بۇيان قوللىنىپ كېلىۋاتقان تۈز خەت نۇسخىسى، رۇقئى خەت نۇسخىسى، تەئلىق خەت نۇسخىسى، ئەسلىيە خەت نۇسخىسى، سۇلۇس خەت نۇسخىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا، ئۆز ئالدىغا ئايرىم ھەرپ شەكلىگە ئىگە نەسخى خەت نۇسخىسى، كۇفى خەت نۇسخىسى، شەتەرەنجى كۇفى خەت نۇسخىسى، رەيھانى خەت نۇسخىسى، ئىجازەت خەت نۇسخىسى، دىۋانى خەت نۇسخىسى ۋە چەللى دىۋانى خەت نۇسخىسى قاتارلىقلار ۋە تۆۋەندىكى، تەسۋىرىي، كۇرگۇل، جەللى خەت نۇسخىلىرى بار. ئۇيغۇر خەتتاتلىرى بۇ نۇسخىلاردىن ئاجايىپ گۈزەل خەتلەرنى يازغان. ئۇلارنىڭ خەتلىرىنىڭ بەزىلىرى ئۆركەشلەپ تۇرغان دېڭىز دولقۇنلىرىدەك مەۋج ئۇرۇپ، كىشىگە ئۈمىد ۋە جاسارەت ئاتا قىلسا، بەزىلىرى شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۈلىرىنى، خۇش ناۋا سايراۋاتقان بۇلبۇللارنى ئەسلىتىپ، كىشى قەلبىگە شادلىق، خاتىرجەملىك بېغىشلايدۇ. بەزى خەتلەر ساھىبجامالىلارنىڭ ھۆسنىنى

ئەكس ئەتتۇرسە، يەنە بەزىلىرى ئۇچار قۇشلارنى، گۇل - گىياھلارنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، كىشنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىدۇ.

ئۇيغۇر خەتتاتلىرى مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە قەلەم، قەغەز، سىياھلارنى ئىشلىتىدۇ. ئۇيغۇر يېزىقى ئېلىپبەلىك يېزىق بولۇپ، ھەرپلىرى ئۇلىنىپ يېزىلىدىغان بولغاچقا، خەتتاتلار خەتنىڭ تەكشى، كۆركەم، چىرايلىق يېزىلىشى ئۈچۈن قومۇش (بامبۇك)، ئىرغاي ياغىچى، قارىغاي ياغىچى قاتارلىقلاردا مەلۇم كەڭلىكتە، مۇقىم ئۆلچەمگە، ئېلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە، سىياھ راۋان چىقىدىغان، ياپىلاق ئۇچلۇق قەلەملەرنى ياساپ ئىشلىتىدۇ. قەلەم ئۇچى 2 — 3 سانتىمېتىر ياپىلاق ئۇچلىنىپ بىرئاز ئېلاستىكلىق ھالەتكە كەلتۈرۈلىدۇ، ئۇچىنىڭ ئىككى قىرلىق تەرىپى زۆرۈر بولغان كەڭلىكتە ئۆلچەمگە ئاساسەن سىلىقلىنىدۇ ۋە ئۇچىنى 15 — 35° تەكشىلەپ كېسىپ، ئۇچىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن تەخمىنەن 1 — 1.5 سانتىمېتىر جىراق ئېچىپ قويىدۇ.

قەغەز: ئۇيغۇرلار ئۇزاق تارىختىن بۇيان كەندىر، ئۇجمە دەرىخى قوۋزىقىدىن قەغەز (خوتەن قەغىزى) ياساپ، قەغەزنى تاختاي ئۈستىدە قويۇپ، قاشتاش ياكى سىلىق تاش بىلەن سۈرۈپ چىڭداپ، سىلىغايتىپ پىششىقلايدۇ.

سىياھ: خەتتاتلار قارا سىياھ ئىشلىتىدىغان بولۇپ، سىياھقا ناۋات ئارىلاشتۇرىدۇ. بۇنداق سىياھ يېيىلمايدۇ، ئاسان توزۇمايدۇ. قەدىمدىن باشلاپ راۋاج تاپقان ئۇيغۇر خەتتاتلىق ئەنئەنىسى بۇگۈنكى كۈندە تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغايدىغان ئالاھىدە بىر سەنئەت تۈرىگە ئايلاندى.

ھەيكەلتىراشلىق

ھەيكەلتىراشلىق ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە تازا تەرەققىي قىلغان. بۇنى كېرىيە خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان 5-ئەسىرگە ئائىت بۇددا ھەيكىلى، خوتەندىكى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال قۇش، تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان لاي قورچاق، رەڭلىك لاي ئات ھەيكىلى، ساماۋى خانغا تەقلىد قىلىنغان رەڭلىك

ياغاچ ھەيكەل، قاراشەھەردىن قېزىۋېلىنغان ياغاچتىن ئويۇلغان ۋاجرا پالۋان ھەيكىلى، يەنە لايدىن ياسالغان ئەركىشىنىڭ بېشى ۋە بۇدساتۋا بېشى قاتارلىقلار ئىسپاتلايدۇ.

ئۇيغۇرلار 10 ـ ئەسىردە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھەيكەلتىراشلىق ھەر خىل دىنىي سەۋەب ۋە چەكلىمىلەر بىلەن قاتاردىن قېلىپ، نەقاشلىققا ئۆزگەرگەن. ھەيكەلتىراشلار ئۆز ماھارىتىنى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىگە قارىتىپ، تام ـ تورۇس، دېرىزە ـ ئىشىك گىرۋەكلىرىگە، مېھرابلارغا، مۇنار، گۈمبەزلەرگە ھەر خىل گەج ئويما نەقىشلەر بىلەن گۈل سىياقى، غۇنچە پورەكلىرى، مېۋە ـ چىۋىلەر، بۇغا ـ ماراللار، چالغۇ ئەسۋابلار، ئۆي بىساتى، ھۆسنىخەتلەرنى چۈشۈرۈش بىلەن نامايان قىلغان.

دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن ھەيكەلتىراشلىق تارىخىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزگىچە ئۇسلۇب ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە ئىكەنلىكى بىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەج، پولات چۈيۈق، ماتا ياكى پاخال ۋە تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتېرىيال قىلىدۇ، گەج ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار گەجنى بېلىق گەج، تۇم گەج دەپ ئىككىگە ئايرىيدۇ. بېلىق گەج ئۇزۇنچاق بولۇپ، چىداملىق بولىدۇ. تۇم گەج ئۇيۇل، يوغان بولىدۇ. ئۇيغۇر ھەيكەلتىراشلار بېلىق گەج ئىشلىتىدۇ.

گەج تەييارلاش: بېلىق گەجنى ئۇششاقلاپ تونۇردا پىشۇرۇپ، سوقۇپ ئەلگەكتىن ئۆتكۈزۈپ، مەلۇم مىقداردىكى گەجنى سۇغا سېلىپ دوغاپ تەييارلاپ قويىدۇ، بىرقانچە مىنۇتتا گەج لەگچۈكدەك قاتىدۇ، ئاندىن ئىشلىتىشكە باشلايدۇ.

ھەيكەلتىراشلىق ئەسۋابلىرى: گۈشتە گەردە (ئەندۇڭا شەكلىدە بولىدۇ)، بۇ رەندە گەردە (موزدۇز رەندىسىگە ئوخشاش)، نوكەش گەردە، زىقچى گەردە، ئىسكىنە گەردە قاتارلىق پولات تىغلاردىن ئىبارەت.

ھەيكەل ياساش ئۇسۇلى: ئادەم ياكى ھايۋانات ھەيكىلىنى ياسماق بولسا، ئالدى بىلەن پولات چۈۋىتا ئۇنىڭ جازىسىنى قۇرىدۇ. جازىنى سىرلاپ، ئۇستىگە ماتا ياكى پاخال يۆگەپ، ھەيكەلنىڭ ئەزا

كۆرۈنۈشلىرىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ، ئاندىن گەجنى ھۆل ۋاقتىدا ماتا ئۇستىگە سۈركەيدۇ، گەج مەلۇم قېلىنلىققا يەتكەندە كېرەكلىك سايمان بىلەن قىرىپ، ھەيكەلنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنى پۈتكۈرىدۇ. چاپلىما ھەيكەللەر، مەسىلەن تامغا چاپلىنىپ، بىر يۈزى كۆرسىتىلىپ ياسلىدىغان ئادەم بېشى ياكى پۈتۈن تۇرقى بولسۇن، بۇ خىلدىكى ھەيكەللەرگە قېلىپ ئىشلىتىدۇ، بىرنى ئەينەن ياساپ، ئۇنىڭدىن قېلىپ ئېلىپ، قالغانلارنى گەج بىلەن قۇيۇپ قۇرۇتۇۋالىدۇ.

ئۇيغۇرلار ھەيكەل پۈتكەندىن كېيىن، تۇخۇمنىڭ ئېقىنى ماتا بىلەن ھەيكەل ئۇستىگە سۈۋاپ پەرداز بېرىدۇ. بۇنىڭدا ھەيكەل پارقىراق، سىلىق بولۇش بىلەن بىرگە يېرىلمايدۇ، يامغۇر، نەملىكنى قوبۇل قىلمايدۇ. ئۇزاق مۇددەت تۇپراق ئاستىدا تۇرسىمۇ ئەسلي ھالتى ئۆزگەرمەيدۇ.

图书在版编目（CIP）数据

喀什噶尔民俗文化：维吾尔文 / 阿布都克里木·热合曼，阿迪力·穆罕穆德编. -- 喀什：喀什维吾尔文出版社，2012.6
（《喀什噶尔》系列丛书；12）
ISBN 978-7-5373-2711-4

Ⅰ. ①喀… Ⅱ. ①阿… ②阿… Ⅲ. ①维吾尔族－少数民族风俗习惯－喀什地区－维吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ. ①K892.315

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2012)第 139267 号

责任编辑：阿布力孜·吾麦尔 安加尼
责任校对：拜合提亚尔·阿布力米提

《喀什噶尔》系列丛书（12）

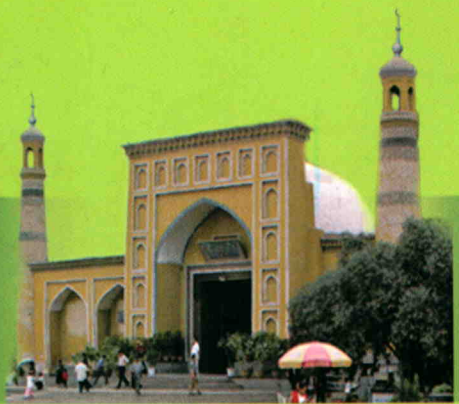
喀什噶尔民俗文化

编著：阿布都克里木·热合曼
阿迪力·穆罕穆德

喀什维吾尔文出版社出版发行
（喀什市塔吾古孜路 14 号 邮编：844000）
各地新华书店经销
喀什维吾尔文出版社印刷厂印刷
880×1230 毫米 1/32 开本 13.125 印张 2 插页
2012 年 7 月第 1 版 2012 年 7 月第 1 次印刷
印数：1—3000 定价：39.00 元

如有质量问题，请与我社联系调换 电话：0998-2653927

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ۋاڭ ياڭ

ISBN 978-7-5373-2711-4

9 787537 327114 >

（民文）定价：39.00元